बंगाली भाषा प्रवेश

मराठी माध्यमाच्या द्वारा

खंड १

संपादक–लेखक
श्री. सतीन्द्रनाथ गजानन सुखटणकर

महाराष्ट्र राज्य साहित्य–संस्कृति मंडळ
१९७३

बंगाली भाषा प्रवेश

मराठी माध्यमाच्या द्वारा

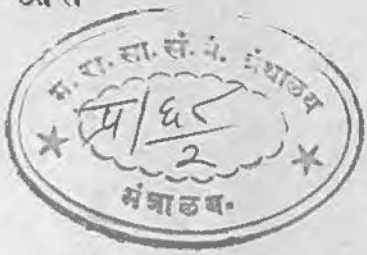

खंड १

संपादक - लेखक

श्री. सतीन्द्रनाथ गजानन सुखठणकर

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ

१९७३

© १९७३, महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळ

पहिली आवृत्ती : जानेवारी १९७३
(पौष, १८९४)

प्रकाशक :

सचिव, महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळ
सचिवालय, मुंबई-३२

मुद्रक :

केशव चौधरी
निदेशक,
आंतर भारती मुद्रणालय,
२६४, ए टू झेड इंडस्ट्रीयल इस्टेट,
फर्ग्युसन रोड, लोअर परेल, मुंबई-१३.

* * * * *

४२, ग. द. आंबेकर मार्ग, वडाळा, मुंबई-३१

किंमत : १६ रुपये

—: नि वे द न :—

भारत हे बहुभाषी राष्ट्र आहे. भारताची राष्ट्रीय एकात्मता ही पश्चिमी देशातील 'एकराष्ट्र एकभाषा' अशा समीकरणाची नाही. येथे वैविध्यपूर्ण व साहित्यसंपन्न अशा १५ इतर भाषा आहेत. या भाषांची व साहित्याची वाढ मुख्यतः संस्कृत भाषेच्या व साहित्याच्या प्रभावाखाली झाली आहे. इंग्रजी राज्य झाल्यानंतरच्या काळात पश्चिमी संस्कृतीच्या, पश्चिमी ज्ञानाच्या व आधुनिक शिक्षणाच्या द्वारा विचार व भावना यांचे संवादित्व या भारतीय भाषांमध्ये निर्माण होऊ लागले आहे. स्वातंत्र्याच्या आंदोलनाने व राजकीय एकात्मतेमुळे या भाषांचे वैचारिक संबंध अधिक निकटचे बनले आहेत. परंतु या भाषांचा भाषिक सीमाप्रदेश सोडल्यास, अन्योन्यसंबंध फार थोडा आहे. परंपरागत धर्म आणि इंग्रजी भाषा यांच्या द्वारेच वैचारिक, भावनात्मक व सांस्कृतिक मूल्यांची देवघेव होत आहे. ही देवघेव मोठ्या प्रमाणात होणे आपल्या सांस्कृतिक प्रगतीचा वेग वाढविण्याच्या दृष्टीने आवश्यक आहेच. परंतु, त्याहीपेक्षा भारताची राष्ट्रीय एकात्मता दृढ व अभेद्य बनविण्याकरिता अधिक आवश्यक आहे. याकरिता, महत्त्वाचा उपाय म्हणजे प्रादेशिक मातृभाषा बोलणाऱ्या लोकसमूहांमध्ये लगतच्या किंवा दूरच्या भारतीय प्रदेशांच्या भाषा उत्तम रीतीने अवगत केलेले, त्यांपैकी एक किंवा अनेक भाषा उत्कृष्ट रीतीने लिहू किंवा बोलू शकणारे आणि त्याचप्रमाणे त्या त्या अन्य प्रादेशिक भाषेतील प्रथितयश लेखांचे, ग्रंथांचे व ग्रंथकारांचे साहित्य स्वतःच्या प्रादेशिक मातृभाषेत चांगल्या रीतीने भाषांतरित व रुपांतरित करण्यास समर्थ असलेले सुशिक्षित निर्माण होण्याची मोठी निकड आहे.

ही निकड भागविण्याची पहिली पायरी म्हणून महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळाने आपली "आंतरभारती" ची योजना आखली आहे. या योजनेप्रमाणे सुशिक्षित मराठी मनुष्यास गुजराथी, उर्दू, बंगाली, कानडी इत्यादी इंडोआर्यन व द्राविडी भाषा स्वतंत्रपणे शिकता याव्या म्हणून प्रत्येक भाषेचे द्विभाषिक शब्दकोश (दोन्ही प्रकारचे म्हणजे गुजराथी-मराठी

मराठी - गुजराती असे) भाषा प्रवेश आणि साहित्य-परिचय अशी चार पुस्तके प्रकाशित करण्याचे ठरविले आहे. या कार्यक्रमानुसार मंडळाच्या वतीने गुजराती - मराठी शब्दकोश', 'उर्दू - मराठी शब्दकोश', 'कानडी - मराठी शब्दकोश', 'गुजराती भाषाप्रवेश' 'कानडी साहित्य परिचय' हे ग्रंथ आधीच प्रकाशित झाले असून अन्य काही भाषांचे द्विभाषिक शब्दकोश, व साहित्य परिचय मुद्रणावस्थेत आहेत व काही संपादित होत आहेत.

मंडळाच्या आंतरभारती योजनेखाली "बंगाली भाषाप्रवेश" प्रकाशित करतांना मंडळास आनंद होत आहे. मंडळासाठी प्रस्तुत भाषाप्रवेश श्री. स. ग. सुखठणकर यांनी तयार केला आहे. सदर भाषाप्रवेश बंगाली भाषेचे अध्ययन करण्यास मराठी वाचकांस उपयुक्त होईल असा मंडळाचा विश्वास आहे. श्री. सुखठणकर यांनी मोठ्या आस्थेने व परिश्रमपूर्वक हे काम केले याबद्दल यांचे मंडळ आभारी आहे.

लक्ष्मणशास्त्री जोशी,

वाई, अध्यक्ष,

दि. ४ जानेवारी १९७३. महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळ

अनुक्रमणिका

निवेदन

	प्रस्तावना	१
	विषय प्रवेश	१५

भाग पहिला

वर्णमाला

पाठ १ ला	अक्षर परिचय	१
पाठ २ रा	उच्चारण	१०
पाठ ३ रा	व्यंजनाक्षरांवर स्वरवर्ण जोडणे	४१
पाठ ४ था	जोडाक्षरे (फलायुक्त)	५७
पाठ ५ वा	दोन अक्षरी जोडाक्षरे	६८
पाठ ६ वा	तीन अक्षरी जोडाक्षरे	७८
	चार अक्षरी जोडाक्षरे	८२
पाठ ७ वा	इंग्रजी शब्द बंगाली लिपीत लिहिण्याची पध्दत	८६
	परिशिष्ट १ : विविध माहिती	९४
	परिशिष्ट २ : संख्यावाचक शब्द	१००
	परिशिष्ट ३ : महिन्यांच्या तारखा	१०४
	अभ्यासाची उत्तरे	१०५

भाग दुसरा

व्याकरण

पाठ १ ला	शब्दांच्या जाती	११५
पाठ २ रा	लिंग, वचन व पुरुष	१२८
पाठ ३ रा	कारक व विभक्ति	१४२
पाठ ४ था	शब्दरूपे (नामांची)	१५४
	शब्दरूपे (सर्वनामांची)	१६४
पाठ ५ वा	साधु भाषा व चलित भाषा	१७६
पाठ ६ वा	(१) काळ	१८०
	(२) सामान्य वर्तमान काळ	१८४

	(३) सामान्य भूतकाळ	१९६
	(४) रीतिभूतकाळ	२०४
	(५) भविष्यकाळ	२१०
पाठ ७ वा	असमापिका क्रिया	२१६
पाठ ८ वा	काळ (२)	२२४
	(१) अपूर्ण वर्तमान व पूर्ण वर्तमान	२२४
	(i) पूर्ण वर्तमान	२२७
	(२) अपूर्णभूत व पूर्ण भूत	२३४
	(i) पूर्ण भूत	२३७
	(३) अपूर्ण भविष्यकाळ व पूर्ण भविष्यकाळ	२४५
पाठ ९ वा	अर्थ विचार	२५०
	(१) आज्ञार्थ	२५२
	(२) भविष्यत् अनुज्ञा	२५५
पाठ १० वा	क्रियावाचक नामे; औचित्यार्थक, नकारार्थक व प्रश्नार्थक वाक्ये.	२६०
	(१) क्रियावाचक नामे	२६०
	(२) औचित्यार्थक वाक्ये	२६५
	(३) नकारार्थक वाक्ये	२६६
	(४) प्रश्नार्थक वाक्ये	२६७
पाठ ११ वा	(१) काळांचा वापर	२६९
	(२) असमापिका क्रियांचा वापर	२७४
	(३) आज्ञार्थ	२७६
पाठ १२ वा	निर्देशक व अनिर्देशक प्रत्यय, अनिश्चितार्थक व अनेकवचनार्थक शब्द	२७७
	(१) निर्देशक प्रत्यय	२७७
	(२) अनिर्देशक प्रत्यय	२८१
	(३) अनिश्चितार्थक शब्द	२८२
	(४) अनेकवचनार्थ शब्द	२८५

पाठ १३ वा	(i) विभक्ति-प्रत्ययांचा वापर	२८६
	(१) कर्ताकारक	२८६
	(२) कर्मकारक	२८७
	(३) करणकारक	२८७
	(४) संप्रदानकारक	२८८
	(५) अपादानकारक	२८८
	(६) अधिकरण कारक	२८९
	(ii) कारकाशिवाय विभक्तीचा वापर	२९०
	(१) प्रथमा	२९०
	(२) द्वितीया	२९१
	(३) पंचमी	२९२
	(४) षष्ठी	२९२
	(५) सप्तमी	२९४
पाठ १४ वा	विशेषणांचे तारतम्य	२९६
	(१) बंगाली पध्दत	२९६
	(२) संस्कृत पध्दत	२९८
पाठ १५ वा	धातूंचे प्रकार	३०२
	(१) प्रयोजक क्रियापद, प्रयोजक धातू व त्यांची रूपे	३०५
	(२) नामधातु	३१६
	(३) ध्वन्यनुकरणात्मक धातु	३२१
	(४) संयोग मूलक धातु	३२५
पाठ १६ वा	अव्ययाचा वापर	३३०
	(१) शब्दयोगी	३३०
	(२) उभयान्वयी अव्यये	३३२
	(३) केवल प्रयोगी अव्यये	३३५
	(४) अव्ययांचा अनेकार्थी वापर	३३८
पाठ १७ वा	नामे, विशेषणे व क्रियापदांचा विभिन्नार्थी वापर	३६०
पाठ १८ वा	इतर काळ व बंगालीतील विविध रचनांची वाक्ये	३९७
	(१) इतर काळ	३९७
	(२) बंगालीतील विविध रचनांची वाक्ये	४०३

पाठ १९ वा	प्रयोग, प्रत्यक्ष व परोक्ष कथन	४१३
	(१) प्रयोग, प्रयोग बदलणे	४१५
	(२) प्रत्यक्ष व परोक्ष कथन	४२१
पाठ २० वा	बंगाली वाक्यरचना	४२५
पाठ २१ वा	विरामचिन्हे	४३६
पाठ २२ वा	(१) संधि	४४१
	स्वरसंधि, व्यंजनसंधि, विसर्गसंधि	४४९
	(२) बंगाली संधि	४५२
	बंगाली स्वरसंधि, बंगाली व्यंजनसंधि	४५४
पाठ २३ वा	(१) 'न' चा 'ण' व 'स' चा 'ष' होण्याचे नियम	४५६
	(२) 'न' चा 'ण' होण्याचे नियम	४५९
पाठ २४ वा	समास	४६१
	(१) द्वन्द्व	४६२
	(२) तत्पुरूष	४६३
	(३) कर्मधारय	४७१
	(४) द्विगु	४७७
	(५) बहुव्रीही	४७८
	(६) अव्ययीभाव	४८५
पाठ २५ वा	शब्द प्रकरण	४८८
	(१) तत्सम, तद्भव, देशी, विदेशी	४८८
	(२) मौलिक वा स्वयंसिद्ध, साधित	४९४
	(३) यौगिक शब्द, रूढ वा रूढि शब्दयोगरूढ शब्द	४९५
	(४) प्रत्यय-विभक्ति, स्त्री प्रत्यय, कृत्, तद्धित	४९६
	(५) उपसर्ग	५२९
	(६) ध्वन्यात्मक शब्द	५३५
	(७) शब्दद्वैत	५४६

प्रस्तावना

चालू काळात निरनिराळ्या भाषांचे ज्ञान असणे किती आवश्यक आहे हे काही पटवून देण्याची आवश्यकता नाही. शालांत परीक्षेपर्यंत प्रत्येकजण मराठी, हिंदी, संस्कृत व इंग्रजी ह्या चार भाषा शिकतोच. ह्याखेरीज केंद्रसरकारने मान्यता दिलेल्या इतर भाषांपैकी निदान एकतरी भाषा स्वतःस सुशिक्षित म्हणविणाऱ्या प्रत्येकाने शिकावी. इतर भाषा शिकणे ह्याचा अर्थ आपल्या मातृभाषेचा अभिमान आपण न बाळगणे असा नाही. आपल्या मातृभाषेचा अभिमान जरूर असावा परंतु इतर भाषांविषयीही उदासीन राहू नये. इतर भारतीय भाषा शिकताना आपल्याला विशेष अशा अडचणीही येण्याच कारण नाही. भारतांतील सर्व भाषांत संस्कृत शब्द विपुल प्रमाणात असल्यामुळे स्वतःकडे त्या भाषेचा नाही म्हटले तरी थोडाबहुत शब्द-संग्रह असतोच. केवळ उच्चारात व लिपीत फरक असल्यामुळे ही गोष्ट आपणास जाणवत नाही. त्यामुळे शिकावयाच्या दृष्टीने उरणाऱ्या मुख्य बाबी म्हणजे शब्दरूपे, निरनिराळ्या काळांतील क्रियापदांची रूपे व इतर थोडेसे व्याकरण ह्या बाबतीत जर योग्य मार्गदर्शक मिळाला तर केवळ त्या भाषेचे जुजबीच ज्ञान न होता अल्पावकाशात तीवर प्रभुत्व मिळविणेही सहज शक्य होते. इतर भाषांच्या अभ्यासाने आपल्या मातृभाषेची समृद्धि आपणांस साधता येते, तसेच निरनिराळ्या भाषिक घटकांतील एकतेची भावनापण वाढीस लागते. बंगाली ही एक संपन्न भाषा असल्यामुळे बंगालीचा अभ्यास ह्या दृष्टीने मराठी भाषिकांनी करणे अगत्याचे आहे.

निरनिराळ्या भाषा बोलणाऱ्या लोकांच्या संख्येच्या हिशेबाने पाहता बंगाली भाषेचा जगात सातवा क्रमांक लागतो. चिनी, इंग्रजी, रशियन, जर्मन जपानी व स्पॅनिश ह्या भाषांनंतर बंगालीचे स्थान आहे. भारतांत हिंदीचा प्रसार जरी खूप असला तरी ज्यांची मातृभाषा हिंदी आहे त्यांची संख्या, ज्यांची मातृभाषा बंगाली आहे त्यांच्यापेक्षा कमी आहे असा बंगाली लोकांचा दावा आहे. बंगाली भाषा ही आसाममधील मणीपुरचा थोडासा भाग, काछाड, श्रीहट्ट (सिल्हेट), पश्चिम गोयालपाडा, बांगला देश, पश्चिम बंगाल, छोटा

नागपुरमधील संथाळ परगणा, पुर्णिया मानभूम व सिंहभूम ह्या भागांत बोलली जाते. जवळजवळ तेरा कोटी लोकांची ही मातृभाषा आहे. बंगलिपीचा उपयोग तर बंगाली भाषेखेरीज, आसामी व मणीपुरी भाषांत पण (एखादे अक्षर वगळता) करतात. त्यामुळे बंगाली भाषेपेक्षाही तिच्या लिपीचे क्षेत्र अधिक विस्तृत आहे.

बंगाली भाषेतील वाङमय हे जगांतील श्रेष्ठ भाषांच्या तोडीस बसणारे आहे. अन्य भारतीय भाषांत तर तिने श्रेष्ठ स्थान पटकावले आहे. त्यामुळे बंगाली भाषेतील पुस्तकांची इतर भारतीय भाषांत (इंग्रजीतसुद्धा) जेवढी भाषांतरे झालेली आहेत, तेवढी इतर भारतीय भाषांतील पुस्तकांची झालेली नाहीत असे म्हटल्यास ते गैर ठरणार नाही. श्रीमद्भगवद्गीतेप्रमाणेच रवींद्रनाथ ठाकुरांच्या 'गीतांजली'चे पण सर्व प्रमुख जागतिक भाषांत भाषांतर झालेले आहे.

बंगाली भाषा ही सध्या इंग्लंड, जर्मनी, अमेरिका, फ्रान्स, रशिया, जपान, आस्ट्रिया इत्यादि देशांच्या विद्यापीठांतून शिकविली जाते. हा मान संस्कृत-खेरीज इतर कोणत्याही भारतीय भाषेला मिळालेला नाही. संबंध आशिया खंडांत तर बंगाली भाषेलाच 'नोबेल' पारितोषिक मिळण्याचा मान मिळालेला आहे. ह्याविषयी अतुलप्रसाद सेन बंगाली भाषेला उद्देशून म्हणतात:—

"बाजिये रवि तोमार वीने
आनले माला जगत जिने।"

बाजिये रवि तोमार वीणे
आनले माला जगत जिने।

[अर्थ :- रवींद्रनाथांनी तुझी वीणा वाजवून (बंगालीत काव्य करून) जग जिंकून माळ (नोबेल पारितोषिक) आणली.]

केवळ साहित्यच नव्हे तर चित्रसृष्टि, नाट्य इत्यादि सर्वच क्षेत्रांत बंगाली लोक इतर भारतीयांपेक्षा पुढारलेले आहेत हे दरवर्षी त्यांना मिळणाऱ्या सरकारी पारितोषिकांवरून दिसून येते.

बंगभंग आंदोलनापासून महाराष्ट्र व बंगाल हे राजकीय दृष्ट्या एकत्र आले. त्यासुमारासच बंगाली साहित्याचा मराठीत अनुवाद व्हावयाला सुरवात

झाली. माधवानुज डॉ. काशीनाथ हरि मोडक (१८७२-१९१७) ह्यांनी मायकेल मधुसूदन दत्त ह्यांच्या 'मेघनाद वध' ह्या बंगाली काव्याचा अनुवाद केला. गोविंद केशव कानिटकर (१८५४-१९१८) ह्यांनी विश्वकवि* रवींद्रनाथ ठाकूर ह्यांच्या 'गीतांजली'चे रुपान्तर केले. दत्तात्रय माधव कुळकर्णी ह्यांनी रवींद्रनाथांच्या 'बउ ठाकुरानीर हाट' ह्या कादंबरीवर आधारलेली 'विभा' कादंबरी लिहिली. वासुदेव गोविंद आपटे ह्यांनी साहित्यसम्राट* बंकिमचंद्रांच्या सर्व कादंबऱ्यांची मराठी वाचकांस ओळख करून दिली. तीसपस्तीस वर्षांपूर्वी शं. वा. शास्त्री ह्यांनी कथाशिल्पी* शरत्चंद्राच्या काही दीर्घ कथांचा अनुवाद प्रसिद्ध केला. वि. सी. गुर्जर, पु. वा. कुळकर्णी ह्यांनी शरद्बाबूंच्या काही कथा कादंबऱ्यांचे मराठी अनुवाद केले. आणि मामा वरेरकरांसारख्या ज्येष्ठ साहित्यिकाने तर जवळजवळ संपूर्ण शरद्बाबूच मराठी वाचकांना उपलब्ध करून दिला आहे. शरद्बाबूंच्या व बंकिमचंद्रांच्या साहित्याच्या मानाने रवींद्रनाथांच्या साहित्याचा मराठीत अजून फारसा अनुवाद झालेला नाही. मराठीतील लो. टिळकांचे 'गीतारहस्य', पूज्य साने गुरुजींचे 'श्यामची आई' व पूज्य विनोबाजी ह्यांच्या पुस्तकांचे बंगालीत अनुवाद झालेले आहेत. रवींद्रनाथांनी मराठ्यांच्या इतिहासावर बंगालीत पुष्कळ कविता केल्या आहेत. संत तुकारामाच्या काही अभंगांचा पण त्यांनी बंगालीत अनुवाद केला आहे. (त्यांपैकी एका अभंगाचा अनुवाद परिशिष्टात देण्यात आला आहे.) महाराष्ट्राच्या दृष्टीने अभिमानाची बाब म्हणजे कै. सखाराम गणेश देऊस्कर (१८६९-१९१२) ह्यांनी केलेली बंगभाषेची सेवा ही होय. [ह्यांचा जन्म वैद्यनाथला झाला व कायम वास्तव्य बंगालमध्येच होते. लहानपणापासूनच त्यांना बंगाली साहित्याची आवड होती.] बंगभंग आंदोलनाच्या सुमारासच इ. स. १९०५ मध्ये 'हितवादी' ह्या बंगाली पत्रिकेचे ते संपादक झाले. त्यांनी बंगालीत पुढील पुस्तके लिहिली आहेत :- (१) देशेर कथा (२) झांसीर राजकुमार (३) महामति रानाडे (४) एट्टा कोन युग (५) बाजीराओ (६) शिवाजी उत्सव (७) बंगीय हिंदुजाति कि ध्वंसोन्मुख त्यांपैकी 'महामति रानाडे' व 'एट्टा कोन युग' ही पुस्तके विशेष प्रसिद्ध होती.

[* बंगाली लोकांनी रवींद्रनाथ ठाकुरांना 'विश्वकवि', बंकिमचंद्रांना 'साहित्यसम्राट' व शरतचंद्रांना 'कथाशिल्पी' अशा पदव्या दिल्या आहेत.]

'देशेर कथा' हे पुस्तक अलिपुर बॉंब खटल्यात सरकारने जप्त केले. त्याकाळी बंगालमध्ये ते खूप प्रसिद्ध होते, मोठमोठ्या बंगाली पुढाऱ्यांशी व साहित्यिकांशी त्यांची ओळख होती. बंगभंग आंदोलनाच्या सुमारास सुरू झालेल्या बंगाल मधील शिवाजी उत्सवाचे ते अध्वर्यु होते. त्यांच्याच आग्रहावरून रवींद्रनाथांनी आपली 'शिवाजी उत्सव' ही गाजलेली कविता लिहिली. ह्या कवितेत बंगाली लोकांना उद्देशून रवींद्रनाथ म्हणतात :—

"মারাঠির সাথে আজি হে বাঙালি, এক কণ্ঠে বলো
'জয়তু শিবাজি'।
মারাঠির সাথে আজি হে বাঙালি, এক সঙ্গে চলো
মহোৎসবে সাজি।"

मराठिर साथे आजि हे बाङालि, एक कण्ठे बलो
'जयतु शिवाजि'।
मराठिर साथे आजि हे बाङालि, एक संगे चलो
महोत्सवे साजि।

[अर्थ :- हे बंगाली लोकांनो, मराठी लोकांबरोबरच एका आवाजात 'जयतु शिवाजी' म्हणा आणि त्यांच्याबरोबरच महोत्सवाला सजून चला.]

बंगाली भाषेची उत्पत्ती

प्राचीन भारतांत चार प्रकारच्या भाषा होत्या. (१) आर्यभाषा (इंडो-युरोपीय) (२) द्रविड (३) ऑस्ट्रिक (४) मंगोलीय. आर्यांची भाषा किंवा वैदिकभाषा (ही मौखिक होती) ही आर्यलोक उत्तर हिंदुस्थानांत पसरल्यावर त्यांचा अनार्यांशी संबंध आल्यामुळे विकृत झाली. ख्रि. पू. ५ व्या शतकांत पाणिनीने आपला सुप्रसिद्ध 'अष्टाध्यायी' हा ग्रंथ तयार केल्यावर तिला सूत्रबद्ध स्वरूप प्राप्त झाले. ह्या नवीन भाषेचे नांव 'संस्कृत' भाषा होय. कालक्रमे ह्या संस्कृत भाषेचे प्राकृतांत रूपांतर झाले. [कांही भाषापंडितांचे प्राकृत ही एक स्वतंत्र भाषा आहे असे मत आहे.] ही प्राकृत भाषा पुढे निरनिराळ्या प्रदेशांत निरनिराळ्या रीतीने बोलली जाऊ लागल्यामुळे तिच्या अनेक शाखा निर्माण

झाल्या. त्यांतील मुख्य शाखा (१) मागधी (२) शौरसेनी व (३) महाराष्ट्री या होत. त्यांच्यातही पुढे फेरफार होऊन सध्यांच्या भाषा तयार झाल्या. वैदिक भाषेपासून हल्लीच्या प्रादेशिक भाषांपर्यंत जे स्थित्यंतर होत गेले त्याची पुढील प्रमाणे तीन युगे स्पष्टपणे दिसून येतात.

[१] वैदिक भाषा किंवा आर्य भाषा (ख्रि. पू. १५०० ते ख्रि. पू. ६००)

[२] प्राकृत (ख्रि. पू. ६०० ते इ. स. १०००)

[३] भाषा (इ. स. १००० पासून आतापर्यंत)

प्राकृत व भाषा यांच्या मधल्या काळास (इ.स. ३०० ते इ. स. १०००) अपभ्रंशाचे युग म्हणतात. कारण त्याच काळांत प्राकृतच्या अपभ्रंशाने इतर भाषांची उत्पत्ती झाली.

'महाराष्ट्री प्राकृत' पासून 'महाराष्ट्री अपभ्रंश' व त्यापासून पुढे मराठी भाषेची उत्पत्ती झाली. तर मगधात प्रचलित असलेल्या 'मागधी प्राकृत' पासून 'मागधी अपभ्रंश' व त्यापासून ज्या भाषा तयार झाल्या त्यात बंगाली भाषेचा समावेश होतो. बंगाली भाषेची उत्पत्ती इ. स. च्या ९ व्या शतकात झाली असे मानतात. परंतु बंगदेशातील व्यावहारिक लेखी भाषेला इ. स. १३०० ते १५०० च्या दरम्यान सुरवात झाली. त्यानंतर निश्चित थोडे थोडे फेरफार होत तिला सध्याचे वैभवशाली स्वरूप प्राप्त झाले.

बंगलिपीची उत्पत्ती

भारताच्या प्राचीनतम लिपीचे नांव ब्राह्मी लिपि. ही ब्राह्मी लिपि अत्यंत सरळ व अक्षरांना जोडणारी रेष नसलेली (गुजराती लिपिप्रमाणे) अशी होती. सम्राट हर्षवर्धनच्या काळात (इ. स. च्या ७ व्या शतकात) ब्राह्मी लिपि तीन शाखात विभागली गेली व ती निरनिराळ्या प्रकारांनी लिहू जाऊ लागली. (त्याच सुमारास अक्षरांना जोडणारी रेष लिहिण्यांत येऊ लागली.) त्या तीन शाखा पुढीलप्रमाणे आहेत:—

(१) **उदीच्य** (उत्तर-पश्चिमेकडील):—या शाखेच्या लिपीचे नांव 'शारदा-लिपी' हिच्यापासून काश्मीरी व गुरुमुखीची उत्पत्ती झाली.

(२) **प्रतीच्य** (पश्चिमेकडील) :—या शाखेच्या लिपीचे नांव 'नागरलिपी' यापासूनच देवनागरीची उत्पत्ती झाली. मराठी, गुजराती व राजस्थानी लिप्या देवनागरीच्या थोड्याशा फरकाने उत्पन्न झाल्या आहेत.

(३) **प्राच्य** (पूर्वेकडील) :—या शाखेच्या लिपीचे नांव 'कुटिललिपी'. हिच्या मात्रा व वर्ण कुटिल असल्यामुळेच हिला हे नाव प्राप्त झाले. या कुटिल लिपीपासूनच आधुनिक बंगाली, आसामी, ओरीया व मैथिली लिपींचा विकास झाला. (आसामी बंगलिपीतच लिहिली जाते, फक्त 'व' या अक्षरात फरक आहे.) बंगलिपि ही प्रायः १००० वर्षांपासून प्रचलित आहे. इ. स. च्या ९ व्या शतकांत पाल घराण्यातील राजा नारायण पाल याच्या अमदानीतील भागलपूर जिल्ह्यातील ताम्रपटावर बंगाली लिपि सर्व प्रथम दिसून येते. यानंतरच्या काळात तिच्यात थोडा थोडा बदल होत तिला हल्लीचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

बंगलिपिचे वैशिष्ट्य असे आहे की इतर भाषांतील शब्द त्या लिपीत लिहिता येणार नाहीत (उच्चार वेगळे होतील) व बंगाली शब्द (उच्चारांप्रमाणे) इतर लिपीत लिहिता येणार नाहीत.

बांग्ला (बाংলা) नांवाची उत्पत्ती

बंगाली लोक स्वतःच्या भाषेला 'बांगला' भाषा असे म्हणतात. परंतु हे नाव मात्र त्यांनी स्वतः दिलेले नाही. बंगालमध्ये मुसलमानांचा प्रवेश होण्यापूर्वी जो बंगालचा भाग (पूर्व बंगाल) अर्थात बांगला देश आहे त्याला 'वंग' व हल्लीच्या पश्चिम बंगालला 'गौड' असे नामाभिधान होते. मुसलमानी अमदानींत हल्लींच्या पूर्व पाकिस्तान व आसपासच्या भूभागाला 'बांगला' (बाংলা) हे नाव पडले. मुसलमान लोक त्या भागांतील भाषेला 'जबान-इ-बांगला' असे म्हणत. (यापासूनच पुढे 'बांगला' असे म्हणण्यात येऊ लागले.) सर्वसाधारण माणसे तिला 'भाषा' म्हणत तर भाषापंडित तिला 'प्राकृत' म्हणत. इ. स. च्या १६ व्या शतकापासून ते इ. स. च्या १९ व्या शतकापर्यंत तिला 'गौडभाषा' असे म्हटले जाई. हल्ली 'बांगला' (बाংলা, बाঙালা) हेच नाव सर्वत्र वापरले जाते.

बंगाली भाषेतील शब्दसंभार

बंगाली भाषेत प्रायः सव्वा लक्ष शब्द आहेत. त्यांची वर्गवारी पुढील प्रमाणे करण्यांत येते.

(१) तत्सम शब्द (संस्कृत) ४४%

(२) तद्भव व देशी शब्द ५१.४५%

(३) विदेशी शब्द (फारशी-अरबी-तुर्की) ३.३०%, यापैकी सुमारे २५०० शब्द फारशी, ३०० शब्द अरबी व ४० शब्द तुर्की आहेत. मुसलमान राज्यकर्त्यांनी फारशी ही राज्यकारभारची भाषा केल्यामुळे कायदा, अंमलबजावणी व जमीनमहसुलाबाबतचे शब्द फारशी आहेत. मुसलमान धर्माची भाषा अरबी असल्यामुळे तद्विषयक शब्द अरबी आहेत. युद्धविषयक शब्द तुर्की आहेत.

(४) अन्य विदेशी शब्द १.२५%

यात मुख्यतः इंग्रजी भाषेतील शब्दांचा भरणा आहे. सुमारे १०० वर पोर्तुगीज शब्द व इतर किरकोळ शब्द डॅनिश, डच, फ्रेंच व मलायी भाषेतील आहेत.

[हा हिशोब स्वर्गीय ज्ञानेंद्रमोहन दास ह्यांच्या 'बांग्ला भाषार अभिधान' (बांगला भाषेचा अभिधान) ह्या शब्दकोशावरून डॉ. सुनीतिकुमार चटोपाध्याय ह्यांनी केला आहे.]

ह्यावरून असे दिसून येते की संस्कृत भाषेतून बंगाली भाषेत घेतलेल्या शब्दांची संख्या संस्कृत भाषेतून मराठीत घेतलेल्या शब्दांपेक्षा पुष्कळच अधिक आहे. ह्या शब्दांचा वापरही बंगालीत अगदी सामान्य रीतीने होतो. खाली दिलेल्या शब्दावरून त्याची कल्पना येईल. [मूळ बंगाली शब्दासमोर तोच शब्द देवनागरी लिपीत लिहिला असून त्याचा अर्थ दिला आहे.]

अनुष्ठान	अनुष्ठान	समारंभ, धर्मकृत्य
अद्भुत	अद्भुत	आश्चर्यकारक
अभिमान	अभिमान	अहंकार, अभिमान
अल्प	अल्प	थोडे
आपत्ति	आपत्ति	संकट

किन्तु	किन्तु	परंतु
क्रोडपत्र	क्रोडपत्र	पुरवणी
गण्डूष	गण्डूष	चूळ, घोट
गल्प	गल्प	गोष्ट
चमत्कार	चमत्कार	आश्चर्य
निश्चय	निश्चय	निश्चय
परिष्कार	परिष्कार	साफ, स्वच्छ
प्रचुर	प्रचुर	पुष्कळ
प्रवीण	प्रवीण	कुशल
प्रयोजन	प्रयोजन	आवश्यकता
विज्ञ	विज्ञ	ज्ञानी, तज्ञ
विज्ञापन	विज्ञापन	जाहिरात
भद्र	भद्र	सभ्य, चांगला
रौद्र	रौद्र	भयानक
शक्त	शक्त	कठिण, मजबूत
सत्कार	सत्कार	सत्कार
हिंसा	हिंसा	हिंसा

ह्याचप्रमाणे मराठीत मुळींच वापरण्यात न येणाऱ्या संस्कृत शब्दांचा पण बंगालीत अगदी सामान्य रीतीने वापर करतात. खाली दिलेल्या शब्दावरून याची कल्पना येईल.

अनतिक्रम	अनतिक्रम	न ओलांडणे
अनतिदूर	अनतिदूर	जवळ
अनतिविलम्बे	अनतिविलंबे	लवकर
अनल्प	अनल्प	अधिक, पुष्कळ
नातिदूर	नातिदूर	जवळ
नातिविलम्बे	नातिविलंबे	लवकर
नातिशीतोष्ण	नातिशीतोष्ण	कोमट
नातिस्थूल	नातिस्थूल	मध्यम बांध्याचा

संस्कृत भाषेतून बंगालीत घेतलेल्या शब्दांचा संस्कृतमधील अर्थावरोवरच खास बंगाली असा वेगळाही अर्थ होऊं शकतो. खालीं दिलेल्या शब्दांवरून त्याची कल्पना येईल.

অভিমান	अभिमान	रुसवा
আপত্তি	आपत्ति	हरकत
চমৎকার	चमत्कार	आश्चर्यकारक वाटावे इतके छान, सुंदर
নিশ্চয়	निश्चय	निश्चित, नक्की
প্রবীন	प्रवीण	वृद्ध, अगोदरचा (Senior)
রৌদ্র	रौद्र	ऊन
সৎকার	सत्कार	शवदहन, अंत्येष्टिक्रिया
হিংসা	हिंसा	मत्सर

संस्कृतमधून बंगालीत घेतलेल्या काही शब्दांचा अर्थ मराठीतील रूढ अर्थापेक्षा अगदी वेगळा होतो. खाली दिलेल्या शब्दांवरून त्याची कल्पना येईल.

উদ্‌গার	उद्गार	ढेकर, ओकारी
কদাচিৎ	कदाचित्	क्वचितच
কর্কশ	कर्कश	ओबडधोबड, निष्ठुर
কৌতুক	कौतुक	मौजमजा, थट्टा, कुतूहल
চিন্তা	चिंता	विचार
চেষ্টা	चेष्टा	प्रयत्न
ছত্র	छत्र	ओळ
দ্রব্য	द्रव्य	वस्तु
বিলক্ষণ	विलक्षण	पुष्कळ, चांगल्या रीतीने
ভাবনা	भावना	काळजी
যাতাযাত	यातायात	ये–जा

बंगाली भाषेचे प्रकार

शिष्ट साहित्यात व शिक्षित समाजात प्रचलित असलेल्या बंगाली भाषेचे दोन प्रकार आहेत. (१) साधु भाषा (**সাধু ভাষা**; *Standard Literary Language*) (२) चलित भाषा (**চলিত ভাষা**; *Standard Colloquial Language*)

साधु भाषा :–बंगालची साहित्यिक भाषा म्हणून प्रथम साधु भाषेलाच मान होता. गद्यसाहित्य व पत्रे वगैरे याच भाषेत लिहिली जात. ह्या

भाषेचे व्याकरण सुनियंत्रित आहे, तसेच भाषेच्या वापरात गुंतागुंतही नाही. ह्या भाषेत संस्कृत शब्दांचा वापर फार करतात. बंकिमचंद्रांचे व त्यांच्या अगोदरच्या लेखकांचे सर्व साहित्य साधुभाषेत आहे. हल्ली ही भाषा केवळ वृत्तपत्रे व शास्त्रीय ग्रंथापुरतीच मर्यादित आहे.

चलित भाषा :–कलकत्त्याच्या मौखिक भाषेवर आधारलेल्या भाषेला चलित भाषा असे म्हणतात. सध्या साहित्यिक भाषा म्हणून ह्या भाषेलाच मान आहे. हिच्यात संस्कृत शब्दांचा वापर कमी करून, तद्भव, देशी व विदेशी शब्दांचा वापर फार करतात. साधु भाषेतील सर्वनामांच्या व क्रियापदांच्या रूपांत थोडाफार फेरफार करून चलित भाषेतील सर्वनामांची व क्रियापदांची रूपे तयार होतात. क्वचित् नामांतही फेरफार करतात. चलित भाषेच्या वापरांत गुंतागुंत फार आहे.

साधुभाषेत गंभीरता आहे, अभिजात सौंदर्य आहे. चलित भाषेत त्याचा अभाव आहे. परंतु चलित भाषेत जी गतिमानता आहे ती साधु भाषेत नाही. साधु भाषा पोक्त व्यक्तिप्रमाणे वाटते तर चलित भाषा अल्लड बालिकेप्रमाणे वाटते. चलित भाषेत काही भाव अशा रीतीने व्यक्त करता येतात की ते साधुभाषेत व्यक्त करता येत नाहीत. नाटकात व गोष्टीत साधु भाषेतील बोलणे अगदी कृत्रिम वाटते तर चलित भाषेतील बोलणे अगदी स्वाभाविक वाटते.

बंगाली भाषेची वैशिष्ट्ये

बंगाली भाषेत संस्कृत शब्दांचे प्राचुर्य असले तरी त्या शब्दांचे उच्चार मात्र आपण करतो तसे बंगालीत करीत नाहीत. उच्चारांच्या बाबतीत बंगालीचे वेगळेपण खास जाणवते. केवळ बंगालीतील संस्कृत शब्दांचेच उच्चारण वेगळ्या पद्धतीने करतात असे नव्हे तर संस्कृत वाचनानासुद्धा (बंगाली लिपीत लिहिले जात असल्यामुळे) ते बंगाली पद्धतीनेच वाचतात. 'अमृतं तु विद्या' हे बंगालीत 'অমৃতং তু বিদ্যা' असे लिहिले जाऊन 'ओम्रितोड् तु विद्या' असे उच्चारले जाते. लिहिताना शब्द संस्कृतप्रमाणे लिहावयाचा परंतु उच्चार मात्र बंगाली पद्धतीने करावयाचा ह्या द्वैतामुळे नवशिक्यास बंगाली भाषेतील छापलेले वाक्य समजले तरी तेच वाक्य उच्चारले असता समजत नाही.

बंगाली भाषेत नामांची व सर्वनामांची रूपे, तसेच क्रियापदांची रूपे ह्यांखेरीज फारच थोडे व्याकरण आहे. बंगाली व्याकरणात ह्याखेरीज इतर विषय जे येतात ती केवळ संस्कृत व इंग्रजी व्याकरणाची उसनवारी होय. नामांना व सर्वनामांना लागणारे विभक्ति-प्रत्यय, ते विभक्ति-प्रत्यय लागून रूपे कशी तयार होतात, तसेच धातूना निरनिराळ्या काळी लागणारे प्रत्यय व ते लागून क्रियापदाची रूपे कशी तयार होतात एवढी माहिती झाली की लेखी बंगाली भाषा (विशेषत: साधु भाषा) समजण्यास अडचण पडत नाही. शब्दाचे लिंग जरी ठाऊक नसले तरी योग्य तो विभक्तिप्रत्यय वापरल्यास शब्दरूपात चूक होत नाही. त्याचप्रमाणे क्रियापदांची रूपे, लिंग व वचनाप्रमाणे न बदलता केवळ पुरुषांप्रमाणे बदलत असल्यामुळे प्रत्येक काळाची केवळ सहा रूपे ठाऊक असली की काम भागते. ह्यामुळे पुष्कळदा उल्लेखिलेली व्यक्ति स्त्री आहे की पुरुष आहे हे केवळ संदर्भावरून जाणावे लागते. ह्याच पुस्तकात भाषांतराकरिता उतारे ह्या भागात बंकिमचंद्राचा जो उतारा दिला आहे त्यात 'कुंद' नांवाची व्यक्ति स्त्री आहे की पुरुष हे केवळ एका विशेषणांवरून (धुला वलु ठिता; धुल्यवलुण्ठिता) व तेसुद्धा बंकिमचंद्रांची भाषा संस्कृत-प्रचुर असल्यामुळे समजते. तिथे जर बंगाली विशेषण वापरले गेले असते तर अख्खा उतारा वाचूनसुद्धा त्याचा पत्ता लागला नसता.

बंगाली भाषेत विशेष आंखीव [धड़ाबाँधा (धराबांधा), बाँधाधड़ा (बांधाधरा), बाँधाबाँधि (बांधाबांधि)] असे नियम नाहीत. त्यामुळे घोकंपट्टीला वाव मुळीच नाही, असे म्हटल्यास ते गैर होणार नाही. परंतु आखीव नियम नसल्यामुळे शब्दांच्या वापराकडे विशेष लक्ष द्यावे लागते. एकच शब्द निरनिराळ्या अर्थी वापरला जातो ह्याची कल्पना खालील उदाहरणांवरून येईल.

১) হইতে (हइते)

(অ) গাছ হইতে ফল পড়িল।

गाछ हइते फल पड़िल।

झाडावरून फळ पडले.

(হইতে-विभक्तिसूचक अव्यय)

(आ) आमि बड़ हइते एखाने आसियाछि।

आमि बड़ हइते एखाने आसियाछि।

मोठा होण्याकरिता मी येथे आलो आहे.

(हइते–असमापिका क्रिया)

(इ) पड़ाशुना करिले तुमि बड़ हइते।

पड़ाशुना करिले तुमि बड़ हइते।

अभ्यास केला असतास तर तू मोठा झाला असतास.

(हइते–रीतीभुतकाळी क्रियापद)

(ई) राम हइते श्याम भाल।

राम हइते श्याम भाल।

रामपेक्षा श्याम चांगला आहे.

(हइते–दोन वस्तूतील तुलना व्यक्त करताना वापरण्यात येणारे तुलनादर्शक किंवा तर वाचक अव्यय)

(उ) काल हइते तुमि एइ काज करिबे।

काल हइते तुमि एइ काज करिबे।

उद्यापासून तू हे काम करावेस.

(हइते-अव्यय)

२) नाइ (नाइ)

(अ) नाइ मामार चेये काना मामा भाल।

नाइ मामार चेये काना मामा भाल।

मामा नसण्यापेक्षा आंधळा मामा चांगला.

(नाइ–विशेषण)

(आ) तिनि एखाने नाइ।

तिनि एखाने नाइ।

ते येथे नाहीत

(नाइ–क्रियापद)

(ई) আমি কিছুই করি নাই।
আমি किछुई करि नाइ।
मी कांहींही केले नाहीं.
(নাই अव्यय)

७) রাম (राम)
(अ) मराठीप्रमाणेच श्रीरामचंद्र असा अर्थ होतो.
(आ) शब्दारंभी आल्यास 'রাম' चा आकाराने मोठा असा अर्थ होतो. उदा. রাম ছাগল (राम छागल)-मोठ्या आकाराचा बकरा. রামধনু (रामधनु)-इंद्रधनुष्य
(इ) शब्दाच्या शेवटी आल्यास श्रेष्ठ (व्यंग्यार्थी) असा अर्थ होतो. उदा. (বোকারাম (बोकाराम)-मूर्खशिरोमणी.
(ঈ) तिरस्कार व्यक्तविण्याच्या वेळी 'রাম' चा अव्ययाप्रमाणे उपयोग होतो. उदा. রাম বল। (राम बल)

बंगाली मौखिक भाषेत विशेष करुन अशा দারুণ (दारुण), ভীষণ (भीषण) इत्यादि विशेषणे अगदी साध्या व सरळ अर्थाने वापरतात. मराठीतल्याप्रमाणे त्यांचा 'भयंकर' असा अर्थ न करता 'फारच' असा अर्थ करावा.

उदा. (१) আজ দারুণ গরম হচ্ছে।
आज दारुण गरम हच्छे।
आज फारच उकडत आहे.

(२) মেয়েটি ভীষণ সুন্দরী।
मेयेटि भीषण सुन्दरी।
ती मुलगी फारच सुंदर आहे.

प्रस्तावनेत बंगाली भाषा कां शिकावी, बंगाली भाषेची व तिच्या लिपीची उत्पत्ती कशी झाली, बांगला हे नांव तिला कसे पडले, बंगाली भाषेचा शब्दसंभार, बंगाली भाषेचे प्रकार व तिची वैशिष्टे यांविषयीची माहिती दिल्यावर त्याच्या पुढील 'विषयप्रवेश' या सदराखाली या पुस्तकाचा कशा रीतीने उपयोग केल्यास बंगाली भाषा लवकर व उत्तम रीतीने शिकता येईल ते दिले आहे. तेव्हा विषयप्रवेश वाचूनच मग पुस्तकाचा अभ्यास करण्यास सुरवात करावी.

विषयप्रवेश

प्रौढ व शिक्षित मराठी भाषिकास सहजगत्या बंगाली भाषा बोलायला यावी, त्या भाषेतील लिखित साहित्य (वृत्तपत्रे, मासिके वगैरे) वाचता यावे आणि त्या भाषेत व्यवहारापुरते लिहिताही यावे असा महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृति मंडळाच्या आंतर-भारती मालेतील बंगाली भाषा प्रवेशाचा उद्देश आहे. या उद्देशास अनुसरून बंगाली भाषेचा सर्वांगीण परिचय करून द्यावयाचा ह्या पुस्तकात प्रयत्न करण्यात आला आहे. पुस्तकाचे तीन भाग करण्यात आलेले आहेत. पहिल्या भागात बंगाली भाषेच्या लिपीची व उच्चारण पध्दतीची (जोडाक्षरांसह) माहिती देण्यात आली आहे. दुसऱ्या भागात बंगाली भाषेच्या व्याकरणाची संपूर्ण माहिती भाषांतर व पत्रलेखन आलेली आहेत, तर तिसऱ्या भागात व्यवहारोपयोगी शब्द-संग्रह दिलेला आहे. पहिल्या दोन भागांचा नीट काळजीपूर्वक अभ्यास केल्यास बंगाली भाषा समजण्यास व लिहिण्यास कोणतीही अडचण येणार नाही असे म्हटल्यास ते योग्यच ठरेल असा विश्वास वाटतो.

पुस्तकाचा अभ्यास करण्याची रीत

बंगाली भाषा शिकताना लिपि व उच्चार ह्या अडचणी सर्वप्रथम येतात. बंगाली भाषेत शब्द लिहावयाचा एका तऱ्हेने व त्याचा उच्चार करावयाचा दुसऱ्या तऱ्हेने (आपल्या दृष्टीने) अशी पध्दत आहे. उच्चार शक्यतो कोमल व श्रुतिमधुर (कानास गोड) करण्याच्या बंगाली लोकांच्या प्रवृत्तीमुळे त्यांनी हे द्वैत पत्करले आहे. त्यामुळे बंगाली भाषेला गोडी पण आलेली आहे. विश्वकवी रवींद्रनाथ ठाकुरांच्या 'गीतांजली'तील कवितेच्या खाली दिलेल्या दोन कडव्यांवरून ह्यांची कल्पना येईल.

बंगाली लिपि	देवनागरी लिपि
অন্তর মম বিকশিত করো	अंतर मम विकशित करो
অন্তরতর হে।	अन्तरतर हे।
নির্মল করো উজ্জ্বল করো,	निर्मल करो, उज्ज्वल करो,
সুন্দর করো হে ॥	सुन्दर करो हे ॥१॥

জাগ্রত করো, উদ্যত করো,	जाग्रत करो, उद्यत करो,
নির্ভয় করো হে।	निर्भय करो हे।
মঙ্গল করো, নিরলস	मङ्गल करो निरलस निःसंशय
নিঃসংশয় করো হে।	करो हे।
অন্তর মম বিকশিত করো	अंतर मम विकशित करो
অন্তরতর হে।	अन्तरतर हे ॥ २ ॥

बंगाली उच्चारात ही दोन कडवी पुढीलप्रमाणे लिहिता येतील.

ऑन्तोरो मॉमो विकोशितो कॉरो,
ऑन्तोरोतॉरो हे।
निरमॉलो कॉरो, उजजॉलो कॉरो
शुन्दॉरो कॉरो हे ॥ १ ॥
जाग्रोतो कॉरो, उद्दॉतो कॉरो,
निरभॉयो कॉरो हे।
मॉडगॉलो कॉरो, निरॉलॉशो निशशॉङ् शॉयो
कॉरो हे।
आन्तोरो मॉमो विकोशितो कॉरो
ऑन्तोरोतॉरो हे ॥ २ ॥

वरील दोन कडवी देवनागरी लिपीत लिहिल्याप्रमाणे वाचल्यास बंगाली भाषेचा गंधही नसताना कोणलाही अर्थ सहज समजेल; परंतु तीच बंगाली उच्चारात लिहिल्याप्रमाणे वाचल्यास फारसा अर्थबोध न होता केवळ परिचित शब्दांचे विकृत उच्चारण केल्यासारखे वाटेल. बंगाली लिपीत लिहिले असता अर्थातच काहीच वाचता येणार नाही.

ह्या मुख्य अडचणी दूर करण्याकरिता पहिल्या भागात सुरवातीलाच लिपि-परिचय करून दिला असून नंतर उच्चारण पद्धतीची माहिती दिलेली आहे. (उच्चारण पध्दतीचा पाठ सुरवातीला न वाचता त्याचा संदर्भ म्हणून उपयोग करावा.) केवळ लिपीची माहिती करून घेण्यापेक्षा सोपे सोपे शब्द लिहिण्याचा व वाचण्याचा सराव केल्यास बरे पडते. ह्या दृष्टीने पाठ तीन मध्ये निरनिराळे शब्द दिलेले आहेत व त्यांच्या बाजूला त्यांचे उच्चार दिलेले

आहेत. ते शब्द लिहावे व त्याप्रमाणे उच्चार करावा. उच्चारामध्ये एखादी शंका आल्यास पाठ दोनचा संदर्भ म्हणून उपयोग करावा. बंगालीतील जोडाक्षरे जरा क्लिष्ट असल्यामुळे त्यांचा नीट अभ्यास करणे भाग पडते. ह्या दृष्टीने पाठ चार, पांच व सहा हे लिहिलेले आहेत. जोडाक्षरांच्या बेळी पण उच्चारण बेगबेगळ्या तऱ्हेने होत असल्यामुळे जोडाक्षरयुक्त शब्दांच्या बाजूला त्यांचे उच्चार दिलेले आहेत. हे जोडाक्षरयुक्त शब्द लिहावे व त्यांचा दिलेल्या उच्चारप्रमाणे उच्चार करावा. याही बेळी एखादी शंका आल्यास पाठ दोनचा संदर्भ म्हणून उपयोग करावा. पाठ तीन ते सहा मध्ये केवळ वाचण्याची संवय व्हावी ह्या हेतुनेच वाक्ये देण्यात आली आहेत. त्यांचा अर्थही जरी खाली देण्यात आला आहे तरी नामांची व सर्वनामांची रूपे, तसेच विभिन्न काळातील क्रियापदांची रूपे ह्यांचा अभ्यास होईपर्यंत तिकडे विशेष लक्ष देऊ नये. इंग्रजी शब्द आपण जसा उच्चार करतो तसाच मराठीत लिहितो, परंतु बंगालीत उच्चारण थोडे विकृत होत असल्यामुळे इंग्रजी शब्द बंगालीत बेगळ्या पद्धतीने लिहिले जातात. तिची कल्पना सातव्या पाठात करून देण्यात आलेली आहे. प्रत्येक पाठात अभ्यास दिलेले आहेत ते सोडवावे. एवढा अभ्यास झाला की कोणताही शब्द बंगाली लिपीत कसा लिहावा व कोणत्याही बंगाली शब्दाचा उच्चार कसा करावा ह्याचे पूर्ण ज्ञान होईल.

यानंतर

यद्यपि बहु नाधीषे तथाऽपि पठ पुत्र, व्याकरणम् ।
स्वजनः श्वजनो मा भूत्सकलं शकलं सकृच्छकृत ॥

ह्या सुभाषितानुसार बंगाली भाषेच्या व्याकरणाला सुरवात करावी. दुसऱ्या भागांतील पहिला व दुसरा हे पाठ नुसते वाचून काढावेत. ह्यात मराठी भाषिकांना नवीन किंवा न समजण्यासारखे असे काहीही नाही. तिसऱ्या पाठात कारक व विभक्ति ह्यांची माहिती व चौथ्या पाठात नामांची व सर्वनामांची रूपे दिलेली आहेत. विभक्ति प्रत्यय लक्षात ठेवण्यास ही रूपे सहजच समजतील. संस्कृतप्रमाणे नामांची व सर्वनामांची रूपे पाठ करण्याची मुळीच आवश्यकता नाही. पाचव्या पाठात बंगालीतील साधुभाषा व चलित भाषा ह्यांविषयी माहिती देण्यात आली आहे. केवळ नामांमध्ये व सर्वनामांमध्ये

होणारा फरक येथे दाखविला असून क्रियापदांच्या रूपात होणारा फरक, त्या त्या काळातील साधुभाषेतील रूपांबरोबरच दाखविण्यात आला आहे.

महाव्या पाठापासून कालांना सुरवात झाली आहे. या पाठांत बंगालीतील 'मौलिक कालां'ची (*Original tenses*) निरनिराळ्या धातूंची रूपे देण्यात आली आहेत. त्याचबरोबर त्या त्या कालातील वाक्ये भाषांतरासह दिलेली आहेत. या पाठापासून बंगाली भाषेच्या व्याकरणशुद्ध अभ्यासाला पद्धतशीर सुरवात करावी. जिथे जिथे अडचण पडेल तिथे तिथे मार्गील पाठांचा संदर्भ म्हणून उपयोग करावा. अभ्यासकारेता दिलेल्या मराठी वाक्यांचा बंगालीत अनुवाद करण्याचा प्रयत्न करावा. प्रथम जड जात असल्यास सर्व कालांचा नीट अभ्यास झाल्यावर अनुवाद करण्यास सुरवात करावी. सातव्या पाठात 'असमापिका क्रिया' दिलेल्या आहेत. त्यांची रूपे समजणे मुळीच कठीण जाणार नाही व ही रूपे समजल्यावर आठव्या पाठात दिलेल्या 'यौगिक कालां'ची (*Compound tenses*) रूपे समजण्यात मुळीच अडचण येणार नाही. नवव्या पाठांत बंगालीतील अर्थांची (*Moods*) माहिती देऊन 'अनुज्ञा'ची (*Imperative Mood*) रूपे देण्यात आली आहेत. दहाव्या पाठांत क्रियावाचक नामे, औचित्यार्थक, प्रश्नार्थक व नकारार्थक वाक्ये दिलेली आहेत.

एवढा अभ्यास झाल्यास बंगाली भाषेचे प्राथमिक व अत्यावश्यक ज्ञान झाले असे म्हणता येईल. भाषेच्या वापराच्या दृष्टीने कालांचा वापर, निर्देशक व अनिर्देशक प्रत्यय, विभक्ति प्रत्ययांचा वापर याकडे विशेष लक्ष द्यावे लागते. या दृष्टीने पाठ अकरा, बारा व तेरा लिहिले आहेत. चौदाव्या पाठात विशेषणांचा तर तम भाव व पंधराव्या पाठांत धातूचे प्रकार व त्यांचा वापर कसा करतात ते दाखविले आहे. सोळाव्या पाठांत अव्ययांचा वापर कसा करतात हे दाखविले आहे. या पाठाच्या शेवटच्या भागात अव्ययांचा वापर केलेली निरनिराळी वाक्ये दिलेली आहेत, ती फारच उपयुक्त ठरतील. सतराव्या पाठात एकाच शब्दाचे निरनिराळे अर्थ कसे होतात हे दाखविण्याकरिता काही नामे, विशेषणे व क्रियापदे घेऊन त्यांची निरनिराळ्या अर्थी वेगवेगळी वाक्ये दिली आहेत. अठराव्या पाठात जे काळ दिलेले आहेत त्यांचे मराठीत शब्दशः

भाषांतर नीट करता येत नाही परंतु बंगालीत ते काळ कसे वापरले जातात हे समजण्याकरिता त्यांची रूपे व त्या काळांची वाक्ये दिली आहेत. त्याच पाठाच्या "इतर काळ व बंगालीतील विविध रचनांची वाक्ये" ह्या सदराखाली काही वाक्ये भाषांतरासह दिली आहेत. काही वाक्यांचे मराठीतून बंगालीत शब्दशः भाषांतर करणे अवघड जाते, त्याकरिता तशीही काही बंगाली वाक्ये दिली आहेत.

प्रयोग व प्रत्यक्ष-परोक्ष कथन यांची माहिती अभ्यासूला आवश्यक आहे. या दृष्टीने एकोणीसावा पाठ लिहिला आहे. या नंतर विसाव्या पाठात बंगाली वाक्यरचनेची माहिती दिली आहे. ती बंगालीतून मराठीत व मराठीतून बंगालीत भाषांतर करताना उपयुक्त ठरेल. विरामचिह्नांची आवश्यकता प्रत्येक भाषेत असल्यामुळे एकविसाव्या पाठांत त्यांची माहिती दिली आहे. संधि 'ण'त्व व 'ष'त्व तसेच समास हे कोणत्याही भारतीय भाषेच्या व्याकरणातील आवश्यक भाग असतात. बंगालीही त्याला अपवाद नाही. बावीस, तेवीस व चोवीस हे पाठ या दृष्टीने लिहिले आहेत. विशेष अभ्यास करणाराने त्याच अभ्यास करावा. शब्द-प्रकरणाचा पंचविसावा पाठ बंगाली भाषेच्या अभ्यासाच्याच्या दृष्टीने मनोरंजक व उपयुक्त ठरेल. या पाठात बंगालीत शब्द कोणत्या भाषांतून घेतले आहेत, द्विरुक्त शब्द, ध्वन्यात्मक शब्द, कृत् व तद्धित प्रत्ययांमुळे शब्द कसे तयार होतात व त्यांचा अर्थ कसा होतो वगैरे सविस्तर दिलेले आहे. या पाठाचा नीट अभ्यास न केल्यास बंगालीचा अभ्यास पूरा झाला नाही असे म्हणणे अतिशयोक्तीचे होणार नाही.

कोणत्याही भाषिक लोकांच्या ज्ञानाचा साठा त्यांच्या भाषेतील विशिष्टार्थक शब्दात, वाक्प्रचारात व म्हणीत दिसून येत असल्यामुळे बंगालीतील विशिष्टार्थक शब्द, वाक्प्रचार व म्हणी सत्तावीसाव्या पाठात देण्यात आल्या आहेत. सत्तावीसाव्या पाठात व्यवहारोपयोगी वाक्ये निरनिराळ्या सदरात दिलेली आहेत. भाषांतराचे नमुने व भाषांतराकरिता काही उतारे अठ्ठाविसाव्या पाठात दिले आहेत. प्रत्येक भाषेतील पत्रलेखनाची पद्धत (मजकूर वगळता) वेगळी-वेगळी असते. बंगालीतील पत्रलेखनाची पद्धत नीट समजण्याकरिता एकोणतीसावा पाठ लिहिला आहे.

वर दर्शविल्या पद्धतीने ह्या पुस्तकाचा अभ्यास केल्यास बंगाली भाषा कोणाच्याही मदतीशिवाय सहज शिकता येईल. बंगाली उच्चारांचा व दुसऱ्या भागातील दहाव्या पाठापर्यंतचा अभ्यास नीट झाल्यावर बंगाली लोकांच्या सहवासाची जोड मिळाल्यास बंगाली भाषेत प्रगति करणे सोपे जाईल. ते जमण्यासारखे नसल्यास बंगाली सिनेमा व नाटके पहावीत, कलकत्ता नभोवाणीवरील कार्यक्रम ऐकावेत, त्यानेही चांगलाच फायदा होईल.

पाठ १ ला : अक्षर परिचय

অক্ষয় পরিচয়

(ओक्खोर् पोरिचॉय्)

१

स्वरवर्ण (बंगाली अक्षर)	स्वरवर्ण (सर्वसाधारण उच्चार)	श्शॉर् बॉर्नो (देवनागरी अक्षर)
অ	ऑ	अ
আ	आ	आ
ই	इ	इ
ঈ	इ	ई
উ	उ	उ
ঊ	उ	ऊ
ঋ	रि	ऋ
ঌ	लि	ऌ
এ	ए	ए
ঐ	ओइ	ऐ
ও	ओ	ओ
ঔ	ओउ	औ

टीपा :–(१) ऋ, ऌ. ॲ, ऐ, ऒ, औ, ह्या स्वरांवर रेफ नाही. 'ए' व 'ओ' वर रेफ दिल्याम अनुक्रमे त्र–त्र व क्त–क्त ही जोडाक्षरे होतात. शब्दावरील रेफेस मात्रा (भात्रा) असे म्हणतात.

(२) ९ हे अक्षर सध्या स्वर म्हणून वापरत नाहीत; ९ ही संख्या दर्शविण्याकरिता वापरतात.

(३) ॠ व ॡ हे दोन स्वर अनुक्रमे ऋ व ऌ असे आहेत. परंतु सध्या ते प्रचारात नसल्यामुळे स्वरवर्णांमध्ये दिलेले नाहीत.

(४) कलकत्ता विश्वविद्यालयाच्या नवीन नियमानुसार 'ऑ' ला द्वितीय स्वरवर्ण मानतात. साधारणतः इंग्रजी शब्दातील सुरवातीच्या 'a' चा जेव्हा 'ॲ' असा उच्चार होतो त्याबद्दल वापर करतात. जसे :–
ॲसिड (Acid); ॲलिउमिनिअम (Aluminium)
ऑ! (केवलप्रयोगी अव्यय; मराठीत आं ह्या अर्थी)

अभ्यास (१)

पुढील स्वर वर्ण ओळखा

ঔ	অ	ই	ঐ
ঋ	এ	ও	ঊ
ঈ	৯	ঊ	আ

२

व्यञ्जनवर्ण (बंगाली अक्षर)	व्यंजन वर्ण (सर्वसाधारण उच्चार)	व्यान्‌जोन् बॉर्नो (देवनागरी अक्षर)
ক	কॉ	क
খ	খॉ	ख
গ	গॉ	ग
ঘ	ঘॉ	घ
ঙ	ঙॉ	ङ

ব্যঞ্জনবর্ণ (বंगाली अक्षर)	व्यंजन वर्ग (सर्वसाधारण उच्चार)		ब्यान्जोन् वर्नो (देवनागरी अक्षर)
চ	चॉ	मृदु उच्चार	च
ছ	छॉ		छ
জ (বর্গীয়)	जॉ (वर्गिओ)		ज (वर्गीय)
ঝ	झॉ		झ
ঞ	ञॉ		ञ
ট	टॉ		ट
ঠ	ठॉ		ठ
ড	डॉ		ड
ঢ	ढॉ		ढ
ণ	णॉ		ण
ত	तॉ		त
থ	थॉ		थ
দ	दॉ		द
ধ	धॉ		ध
ন	नॉ		न
প	पॉ		प
ফ	फॉ		फ

ব্যঞ্জনবর্ণ बंगाली अक्षर	व्यंजन वर्ण (सर्वसाधारण उच्चार)	व्यान्जोन बॉर्नो (देवनागरी अक्षर)
ব	बॉ	ब
ভ	भॉ	भ
ম	मॉ	म
য (অন্তস্থ)	जॉ (आन्तोस्थो)	य (ज अंतस्थ)
র	रॉ	र
ল	लॉ	ल
ব	बॉ	व
শ	शॉ	श
ষ	शॉ	ष
স	शॉ	स
হ	हॉ	ह
ড়	'ड' व 'र' यांच्या मधला ऑकार	हे दोन्ही उच्चार मराठीत नाहीत
ঢ়	'ड्ह' असा मिश्र ऑकार	
য়	यॉ	य
ৎ (খণ্ড'ত')	त् (खॉण्डो'तॉ)	त्
ং		अनुस्वार
ঃ		विसर्ग
ঁ		चंद्रबिंदु

टीपा : (१) খ, গ, ঙ, ঞ, ণ, থ, প, শ पैकी काही अक्षरावर रेष (মাত্রা-मात्रा) नाही तर काही अक्षरापुढे लिहिण्याच्या व टाईपच्या सोईकरिता रेष आहे. 'ত' ह्या अक्षरावर रेष न दिल्यास ३ ही संख्या होते.

(२) 'ळ' हे अक्षर बंगालीत नाही. मराठीतील 'ळ' बद्दल बंगालीत 'ল' लिहितात.

उदा. गोपाळ (গোপাল) बाळकराम (বালকরাম)

'क्ष' व 'ज्ञ' ही अक्षरे अनुक्रमे क् + ष व ज् + ञ ह्यांची जोडाक्षरे समजली जातात व ক্ষ (क्ष) व জ্ঞ (ग्यं) अशी लिहिली जातात.

(३) 'व' ह्या मूळाक्षराचा बंगालीत सर्वत्र 'ब' असाच उच्चार करतात. स्वतंत्र 'व' असा उच्चार करीत नाहीत.

(४) शब्दाच्या शेवटी मराठीत 'त' आल्यास त्या ठिकाणी बंगालीत 'ৎ' हे अक्षर वापरतात.

उदा. जगत् (জগৎ), सत् (সৎ), महत् (মহৎ)

'त्' पुढे स्वर किंवा व्यंजन आल्यास संधिनियमाप्रमाणे संधि होतो.

उदा. জগৎ + ঈশ = জগদীশ

সৎ + চরিত্র = সচ্চরিত্র

(५) मराठीत 'ज' हे अक्षर असते तेव्हा बंगालीत 'জ' (वर्गीय ज) वापरतात.

उदा. जखम (জখম), जटिल (জটিল),

जठर (জঠর), जीवाणु (জীবাণু)

मराठीत शब्दाच्या सुरवातीला जेव्हा 'य' हे अक्षर असते तेव्हा बंगालीत 'য' (अन्तस्थ ज) वापरतात.

उदा. यथा (যথা), यवन (যবন), यम (যম), यश (যশ)

मराठीत 'य' हे अक्षर शब्दाच्या मध्ये असते तेव्हा बंगालीत काही अपवाद वगळल्यास 'য়' हे अक्षर वापरतात. शब्दाच्या शेवटी 'य' असल्यास बंगालीत नेहमी 'য়' हेच अक्षर वापरतात.

उदा. समय (সময়), जय (জয়), पलायन (পলায়ন), शयन (শয়ন)

मराठीत अ, नि, वि, सु, सं इत्यादि उपसर्गाच्या पुढे 'य' अक्षर असते तेव्हां बंगालीत 'য' (अन्तस्थ ज) वापरतात.

उदा. अयुग्म (अयुग्), नियुक्त (नियुक्), वियुक्त (वियुक्), सुयोग (सुयोग), संयोग (संयोग), अपवाद वियोग (बिपोग)

(६) अनुस्वार व विसर्ग बंगालीत अक्षरापुढे लिहितात.

उदा. सिंह (सिंहो), संशय (शॉंशोय) दुःख (दुक्खो), निःशेष (निशेश्)

काही ठिकाणचे अनुस्वार लिहिण्यात बंगालीत थोडा फरक आहे तो असा मराठीत बहुतेक अक्षरांच्या डोक्यावर बिंदु देतात; पण बंगालीत (संस्कृतप्रमाणेच) त्याबदल बऱ्याच ठिकाणी पुढील वर्णाचे अनुनासिक वापरतात. जसे :

मराठीत	बंगालीत
अंक	अङ्क (ओङ्को)
संचार	सञ्चार (शॉन्चार्)
विलंब	बिलम्ब (बिलोम्बो)
घंटा	घण्टा (घॉण्टा),
अनंत	अनन्त (ओनोन्तो)

(७) चंद्रबिंदु अक्षरांच्या डोक्यावर काढतात. जसे :
अाँठि (आंठि), गोसाँई (गोशांइ.)

[चंद्रबिंदुसारखेच परंतु उजवीकडची बाजू लांब असलेले असे ७ चिन्ह बंगालीत आहे. ह्या चिन्हाला 'ईश्वर' (इश्शोर ही संज्ञा आहे. हे चिन्ह हिन्दु देवता, मनुष्यव्यक्ति किंवा तीर्थक्षेत्राच्या नावांच्या अगोदर लिहितात. जसे :

(१) ৺শ্রীশ্রীদুর্গা (शिश्रिदुर्गा)

(२) ৺যদুগোপাল মুখোপাধ্যায় (जोदुगोपाल मुखोपाध्याय)

(३) ৺বারানসী (बारानोशी)

हल्ली हे चिन्ह चंद्रबिंदुप्रमाणेच (उजवीकडची बाजू लांब न काढता) लिहिण्याचा प्रघात आहे.]

(८) बंगालीत 'ॐ' हा 'ওঁ' किंवा 'ওম্' असा लिहितात.

(९) ঙ, ঞ, ণ, ড়, ঢ়, য, ৎ ही व्यंजने बंगालीत शब्दारंभी कधीच येत नाहीत. ड़ व ढ़ ही व्यंजने शब्दाच्या मध्ये व य (अन्तस्थ ज) शब्दाच्या

शेवटी कधीच येत नाहीत. ড় हे व्यंजन शब्दाच्या मध्ये किंवा शेवटी येते तर ঢ় हे व्यंजन सर्वसाधारणपणे शब्दाच्या शेवटीच येते.

(१०) पुढील अक्षरांतील फरक लक्षात घ्यावा :

ব, র, ক	ড, ড়, উ, ঊ
য, য়, ষ	ঢ, ঢ়, ট
খ, থ	ঋ, ঝ
ঘ, ধ	ত, অ
ণ, ন	ম (लिखी), স
হ, ই	

अभ्यास (२)

पुढील व्यंजनवर्ण ओळखा

ব	জ	ম	ঢ	গ	ঞ	ড	ং
ক	ড়	খ	ল	শ	প	ঙ	ন
ৎ	ষ	দ	চ	ঠ	ণ	য	ঝ
ধ	ট	থ	ং	হ	ভ	ঃ	র
ফ	য়	ছ	ঢ়	ঘ	ত	স	

২

स्वर :–

बंगालीत स्वर दोन प्रकारचे आहेत.

(१) ह्रस्व (হ্রস্ব — ह्रॉश्शो)

(२) दीर्घ (দীর্ঘ — दिर्घो)

ह्रस्व स्वर (হ্রস্ব স্বর) : অ, ই, উ, ঋ, ঌ

दीर्घ स्वर (দীর্ঘ স্বর) :– আ, ঈ, ঊ, এ, ঐ, ও, ঔ

व्यंजन :–

ক, চ, ট, ত, প ही व्यंजने अकारयुक्त आहेत. [ক্+অ=ক; চ্+অ=চ] मूळ व्यंजनवर्णाबरोबर स्वरवर्ण नसल्यास त्या व्यंजन-वर्णाला 'হসন্ত' (हॉशॉन्तो) किंवा 'হলন্ত' (हॉलोन्तो) म्हणतात.

'हसन्त' वर्णाच्या शेवटी (्) हे चिन्ह असते. उदा. क्, ख्, च्, छ्, इत्यादि (्) चिन्हाला **'हसचिह्न'** (हॉशचिन्नो) म्हणतात.

क पासून म पर्यंतच्या पंचवीस व्यंजनवर्णांना स्पर्श वर्ण **स्पर्शवर्ण** (स्पॉरशो बॉर्नो) म्हणतात. त्यांचे पांच भाग पडतात. प्रत्येकाला वर्ग **वर्ग** (बॉर्गो) म्हणतात.

क्, ख्, ग्, घ्, ङ्,	क - वर्ग (क-वर्ग)
च्, छ्, ज्, झ्, ञ्	च - वर्ग (च-वर्ग)
ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्	ट - वर्ग (ट-वर्ग)
त्, थ्, द्, ध्, न्	त - वर्ग (त-वर्ग)
प्, फ्, ब्, भ्, म्	प - वर्ग (प-वर्ग)
य्, र्, ल्, व्	अंतस्थ वर्ण (अन्तस्थ वर्ण) -(ऑन्तोस्थो बॉर्नो)
श्, ष्, स्, ह्	उष्मवर्ण (**ऊष्मवर्ण**)-(उशमो बॉर्नो)

उच्चारण स्थानानुसार स्वरवर्ण व व्यंजनवर्ण त्यांचे पुढीलप्रमाणे भाग पडतात.

स्वरवर्ण	व्यंजनवर्ण	नाम (नाम - नांव)
अ, आ	क-वर्ग, ह्,	**कण्ठ्य** (कोण्ठो-कण्ठ्य)
इ,ई	च-वर्ग, य्, श्,	**तालव्य** (तालोव्वो-तालव्य)
ऋ	ट-वर्ग, र्, ष्,	**मूर्धन्य** (मुरधोननो-मूर्धन्य)
ऌ	त-वर्ग, ल्, स्	**दन्त्य** (दोननो-दन्त्य)
उ, ऊ	प-वर्ग	**ओष्ठ्य** (ओशठो-ओष्ठ्य)
ए, ऐ	× ×	**कण्ठतालव्य** (कोण्ठोतालोव्वो-कण्ठयतालव्य)
ओ, औ	× ×	**कण्ठ्योष्ठ्य** (कोण्ठोउशठो-कण्ठ्यौष्ठ्य)
	अन्तस्थ व्	**दन्त्योष्ठ्य** (दोननोउशठो-दन्त्यौष्ठ्य)

ङ्, ञ्, ण्, न्, म् नां **'अनुनासिक वर्ण'** (आनुनाशिक बॉर्नो-अनुनासिक वर्ण) असे पण म्हणतात.

चंद्रबिंदु व ९ अनुस्वारांचा उच्चार नाकांतून होतो म्हणून त्यांना पण **'अनुनासिक वर्ण'** म्हणतात.

बाराखडी

मराठीप्रमाणेच बंगालीत 'অ' खेरीज सर्व स्वरांना वेगवेगळी चिन्हे आहेत—

আ (া), ই (ি), ঈ (ী), উ (ু), ঊ (ূ) ঋ (ৃ), এ (ে), ঐ (ৈ), ও (ো), ঔ (ৌ)

बंगाली ক কা কি কী কু কূ কৃ কে
मराठी क का कि की कु कू कृ के

बंगाली কৈ কো কৌ কং কঃ
मराठी कै को कौ कं कः

ह्याचप्रमाणे इतर बाराखड्या खालीलप्रमाणे काढता येतील.

ত তা তি তী তু তূ (তৃ) তে তৈ তো তৌ তং তঃ
ব বা বি বী বু বূ (বৃ) বে বৈ বো বৌ বং বঃ
ল লা লি লী লু লূ (লৃ) লে লৈ লো লৌ লং লঃ

टीप: व्यंजनवर्णांशी स्वरवर्ण जोडण्याला बंगालीत 'वानान' (वानान्) म्हणतात. कोणत्याही शब्दाचे 'वानान' सांगावयाचे म्हणजे तो शब्द कसा बनला आहे हे दाखवावे लागते.

उदा : यमुना = য্ + অ + ম্ + উ + ন্ + আ
कलिकाता = ক্ + অ + ল + ই + ক + আ + ত্ + আ

अभ्यास (३)

पुढील शब्द बंगाली लिपीत लिहा :-

रामायण, भरत, कैकेयी, हनुमान, रावण, बिभीषण, महाभारत, नकुल, सहदेव, बलराम, राधिका, केशव, गोपाल, नारायण, सोमनाथ, शैलजा, नटराज, मोहन, गजानन, शिवाजी, जिजाबाई, नानासाहेब, हेमलता, कुमुदिनी, रमेश, विजयकुमार, भगवानदास, आसाम, बिहार, हिमालय, मधुसूदन, सरोजिनी, राजशेखर.

पाठ २ रा : उच्चारण

উচ্চারণ

(उच्चारोन्)

प्रत्येक भाषेच्या उच्चारामध्ये स्वतःचे असे खास वैशिष्ट्य असते. बंगालीत तर ते विशेषच जाणवते. बंगाली भाषेत शब्द लिहावयाचा एका तऱ्हेने व त्याचा उच्चार करावयाचा दुसऱ्या तऱ्हेने असे द्वैत असल्यामुळे पुस्तकातील छापील वाक्य जरी आपणास समजले तरी तेच वाक्य एखाद्या बंगाली माणसाने उच्चारले तर आपणास समजत नाही. (विषयप्रवेश या सदराखाली दिलेल्या विश्वकवी रवींद्रनाथ ठाकुरांच्या कवितेच्या दोन कडव्यांवरून याची कल्पना आली असेलच.) केवळ उच्चारणाच्या नियमांचा अभ्यास करून शुद्ध उच्चार करता येणे अशक्य आहे. त्याकरिता बंगाली भाषा बोलणाऱ्या समाजातच वावरले पाहिजे. तरीसुद्धा पुस्तकाद्वारे उच्चार समजावणे जेवढे शक्य आहे, तेवढे समजाविण्याचा येथे प्रयत्न करण्यात आला आहे.

१

स्वर वर्ण (স্বরবর্ণ)

অ : (१) याचा स्वाभाविक उच्चार 'ऑ' असा करतात. [Doll मधील 'O' प्रमाणे]

उदा. অচল (ऑचॉल, ऑचल): কপাল (कॉपाल); দশ (दाश)

(२) 'অ' कारपुढील अक्षरामध्ये ই ঈ, উ, ঊ, য-फला, জ্ঞ, ক্ষ असेल तर त्याचा ह्रस्व 'ओ' सारखा उच्चार होतो. [Home मधील 'O' प्रमाणे]

उदा. অবধি (ओबोधि); করবী (कोरोबि); জলুশ (जोलुश्); বধূ (बोधु); পথ্য (पोतथो); দৈবজ্ঞ (दोइबोगनो); লক্ষ (लोक्खो)

(३) क्रियापदांच्या शेवटच्या 'অ' चा पुष्कळ वेळा 'ओ' असा उच्चार होतो.
उदा. করু (करो); করিল (करिलो); করিব (करिबो); করিত (करितो)

परंतु क्रियापदांच्या शेवटच्या 'ন' व 'ম' मधील 'অ' काराचा उच्चार होत नाही.

उदा. করেন (करेन); করিলাম (करिलाम्); করিবেন (करिबेन्); করিতাম (करिताम्)

(४) काही 'ণ' किंवा 'ন' कारान्त दोन अक्षरी शब्दांच्या पहिल्या अक्षराच्या अंती 'অ' असेल तर त्याचा 'अं' प्रमाणेच 'ओं' असा पण उच्चार होतो.

उदा. মন (मॉन ,मोन्); বন (बॉन , बोन); ধন (धॉन्, धोन); জন (जॉन , जोन) পণ (पॉन - प्रतिज्ञा या अर्थी: व पोन् -परिमाण व हुंडा या अर्थी)

परंतु पुढील शब्दात 'ओं' असाच उच्चार होतो.

রণ (रॉन्); গণ (गॉन्); সন (शॉन्)

(५) 'ই' कार किंवा 'এ' कारानंतर 'য়' अक्षर असेल तर त्यामधील 'অ' कारचा 'ओ' असा उच्चार होतो.

उदा. প্রিয় (प्रियो), (দয় (दियो), (ধয় (धेयो)

(६) शब्दाच्या सुरवातीला 'প্র' असल्यास त्यातील 'অ'चा उच्चार 'ओ' असा होतो. (প্র–প্রো)

उदा. প্রভাত (प्रोभात्); প্রণাম (प्रोनाम्); প্রবেশ (प्रोबेश्); প্রলয় (प्रोलोय्, प्रोलॉय)

(७) दोन अक्षरी शब्दाच्या शेवटी 'অ' कार असून त्या अगोदर ঋ, ঐ, ঔ असल्यास शेवटच्या 'অ' कारचा 'ओ' असा उच्चार होतो.
उदा. তৃণ (त्रिनो); শৈল (शोइलो); মৌন (मोउनो)

(८) शब्दाच्या शेवटच्या 'অ' काराचा कधी कधी उच्चार होत नाही.

उदा. কাঠ (काठ्); চিল (चिल); মানব (मानोब्); সলিল (शोलिल) या शब्दाबरोबर दुसरा बंगाली शब्द जोडल्याने सुध्दा त्यांच्या अंतिम 'অ' काराचा उच्चार होत नाही.

उदा. কাঠঠোকরা (काठ्ठोकरा) চিলগুলি (चिलगुलि) মানবসমাজ (मानोबशोमाज) মনগড়া (मोनगोड़ा) সলিলসমাধি (शोलिलशोमाधि)

परंतु जोडलेला शब्द जोडाक्षराने आरंभ होणारा असेल तर 'অ' काराचा उच्चार होतो. जोडलेला शब्द संस्कृत असेल तरसुद्धा कधी कधी 'অ'काराचा उच्चार होतो.

उदा नরলোক (नॉरॅलोक): ফলপ্রদ (फॉलोप्रोद)

(९) तीन अक्षरी शब्दाच्या अंतिम 'অ' काराचा उच्चार होत नसेल तेव्हा प्रायः मधल्या अक्षराच्या 'অ' काराचा 'ओ' असा उच्चार होतो.

उदा. তরল (तॉरोल); কথন (कॉथोन्); বমন (बोमोन); লবণ (लाबोन्)

परंतु अंतिम अक्षरात 'অ' काराव्यतिरिक्त इतर स्वर असल्यास 'অ'कार-युक्त मधल्या अक्षरातील অ चा उच्चार होत नाही.

उदा. চলতি (चोलति); শুকনা (शुक्ना); হলদে (होलदे); কায়দা (कायदा)

अपवाद : বাঁসরি (बाँशरि); জননী (जॉनोनि); জ্ঞাণদা (ग्यानोदा)

(१०) चार अक्षरी शब्दात दुसरे अक्षर 'অ' काराने युक्त असेल तर त्या 'অ' चा उच्चार होत नाही.

उदा. ছারপোকা (छारपोका); শয়তান (शयतान): কুলকুচা (कुलकुचा)

परंतु तत्सम शब्दामध्ये प्रायः दुसऱ्या 'অ' काराचा उच्चार होतो.

उदा. ভগবান (भॉगोबान्); মুখচন্দ্র (मुखचॉन्द्रो); দেবস্থান (देबोस्थान्)

चार अक्षरी शब्दाचे तिसरे अक्षर 'অ' कारयुक्त असेल तर स्पष्ट उच्चार होतो.

उदा. অভিমত (ओभिमॉतो, ओभिमॉत्); হরিতকী (होरितोकि) গনপতি (गानोपोति)

(११) चार अक्षरांहून मोठा शब्द असल्यास उच्चारण्याच्या सोयीसाठी त्याचे साधारणतः दोन दोन अक्षरी भाग पाडतात व त्या भागांच्या शेवटी 'অ' कार असेल तर त्याचा 'ओ' असा उच्चार होतो.

उदा. অনুধাবন (ओनु - धाबो - न) অনবরত (ओनो - बोरो - तो) সমীকরণ (शोमि - कोरो - न) ফরমাইশ (फोरो - माइ - श्)

(१२) शब्दाच्या शेवटी असलेल्या जोडाक्षरांतील व त्याच्या मागील 'অ' काराचा उच्चारणात लोप होत नाही व पुष्कळदा 'ओ' असा उच्चार होतो.

उदा. দণ্ড (डोन्डो, डोन्डॉ); পুষ্প (पुशपो, पुशपॉ); পরব্রহ্ম (पॉरोब्रोन्हो); সহস্র (शोहॉस्रो, शोहॉस्रो); অরবিন্দ (ओरोबिन्दो, ओरोबिन्दॉ)

(१३) शब्दाच्या शेवटी ট, ল, ক, য়, তর, তম, ত্ব, अस्त्यास अंतिम 'অ' काराचा 'ओ' असा उच्चार होतो व त्याच्या अगोदरच्या 'অ' काराचा पण उच्चार होतो.

उदा. গাঢ় (गाढो); দৃঢ় (ड्रिढो); (মাহ (मोहो); শক্ত (शोक्तो); বিধেয় (विधेयो); গুরুতর (गुरुतोरो); মৃদুতম (म्रिदुतोमो); ঈশ্বরত্ব (इशशोरोत्तो); মহত্ব (मोहोत्तो) परंतु বিষয় (बिशोय)

आशय (आशोय्) शब्दाच्या शेवटी 'ता' असल्यास त्याच्या अगोदरच्या 'अ' काराचा उच्चार होतो.

उदा. कृपणता (क्रिपोनोता); सरलता (शॉरोलोता).

(१४) संस्कृतमधून बदल न करता घेतलेल्या शब्दांतील (तत्सम शब्दांतील) अंतिम 'अ' काराचा उच्चार होत नाही.

उदा. गगन (गॉगोन). आकाश (आकाश), अपवाद :- जित (जितो), विविध (विविधो)

(१५) समासबद्ध शब्दांतील प्रत्येक 'अ' काराचा उच्चार होत नाही.

उदा. फलफुल (फॉल्फुल्); राजनीति (राज्नीति); गान-बाजना (गान्-बाज्ना); तरुन-तरुनी (तोरुन्-तोरुने).

(१६) अनुस्वाराच्या अगोदरच्या 'अ' काराचा 'ओ' असा उच्चार होतो.

उदा. अहंकार (ओहोंडकार); विसंगत (विशोङ्-गोतो).

(१७) विसर्गाच्या अगोदरच्या 'अ' चा 'ओ' असा उच्चार होतो व विसर्ग-पुढील अक्षराचे उच्चारण करताना द्वित्व होते.

उदा. अधःपात (ओधोप्पात्) मनःपूत (मोनोप् पुतो)

(१८) शब्दाच्या सुरवातीला नकारार्थी 'अ' किंवा 'अन्' तसेच सह किंवा संपूर्ण हया अर्थी 'स' किंवा 'सम्' हे उपसर्ग असतात तेव्हा 'अ' चा 'ऑ' असा उच्चार होतो.

उदा. अक्षम (ऑक्खोम्) अन्याय (ऑन्नाय्, ऑन्न्याय्); सांविनय (शॉंविनॉय); सम्प्रति (शॉम्प्रोति)

परंतु असे शब्द जर व्यक्तींची नावे असतील तर त्यांच्या आद्य 'अ' काराचा 'ओ' असा उच्चार होतो.

उदा. अतुल (ओतुल्); अमूल्य (ओमुल्लो); अविनाश (ओविनाश्).

(१९) शुद्ध बंगाली शब्दात पुष्कळवेळा अन्त्य 'অ' काराचा 'ओ' असा उच्चार होतो.

(क) विशेषण किंवा विशेषणाप्रमाणे वापरल्या जाणाऱ्या शब्दात :

उदा. ভাল (भालो); বড় (बॉड़ो); ছোট (छोटो); খাট (खाटो); এত (ॲतो); যত (जातो); কত (कॉतो); তত (तॉतो); হেন (हॅनो); যেন (जॅनो); কোন (कोनो); মত (मॉतो)

(ख) 'আন' प्रत्ययान्त शब्दात :

उदा. করান (कॉरानो); দেওয়ানো (देवानो); হাতড়ান (हात्डानो); পাড়ান (पाड़ानो).

(ग) द्विरुक्त विशेषणात व ध्वन्यात्मक शब्दात.

उदा. মর-মর (मॉरो-मॉरो); কাঁদ-কাঁদ (कांदो-कांदो); ঝর-ঝর (झॉरो-झॉरो); ছল-ছল (छॉलो-छॉलो)

(घ) काही संख्यावाचक विशेषणात :

उदा. এগার (एगारो); বার (बारो); তের (तेरो)

(ङ) 'ত' व 'ইত' प्रत्ययान्त विशेषणात :

उदा. পুলকিত (पुलोकितो); গত (गॉतो); নত (नॉतो); রক্ষিত (रोक्खितो)

আ (१) 'আ' चा साधारणतः ऱ्हस्व उच्चार होतो.

उदा. আপন (आपोन्); পাতা (पाता); কথা (कथा)

(२) विशेष जोर देण्याकरिता 'আ' चा दीर्घ उच्चार करतात (Calm मधील 'a' प्रमाणे)

उदा. হাত (हात); কাজ (काज्) ; আজ (आज्)

(३) 'না' मधील 'আ' काराचा नेहमी दीर्घ उच्चार होतो. परंतु क्रियापदाबरोबर आल्यास त्याच 'আ' काराचा ऱ्हस्व उच्चार होतो.

उदा. খাব না (खाबो ना)

(४) बंगालमधील काही प्रदेशांत शब्दारंभी असलेल्या 'অ'चे 'অ্যা' किंवा 'এ্যা' असे विकृत उच्चारण होते.

उदा. টাকা (टाका, ट्याका); বাঁকা (बांका, ब्यांका)

ই, ঈ :- (१) दोघांचा साधारणत: ह्रस्व उच्चार होतो. [Tin मधील 'i' प्रमाणे]

उदा. ইট (इट); দিবস (दिबोश); তিনি (तिनि); নদী (नोदि); দীপ (दिप); জীবনী (जिबोनि)

(२) कधी कधी दीर्घ उच्चार पण होतो. [Feet मधील 'ee' प्रमाणे]

उदा. দিন (दीन); অসীম (ओशीम):

(३) जोर देण्याकरिता किंवा वेगळा अर्थ दर्शविण्याकरिता दीर्घ उच्चार करतात.

उदा. তুমি কি স্বপ্ন দেখিতেছ ? (तुमि कि शॉपनो देखितेछो ? - तू कसले स्वप्न पहात आहेस ?) हा साधारण प्रश्न असून 'কি' वर जोर दिलेला नाही. परंतु তুমি কি স্বপ্ন দেখিতেছ ? (तुमि की शॉपनो देखितेछो ? तू काय स्वप्न पहात आहेस ?) हा जोर दिलेला प्रश्न आहे. त्यामुळे 'কি' चा दीर्घ उच्चार 'की' असा होतो. पुष्कळदा अशा ठिकाणी 'কি' बद्दल 'কী' लिहिण्याचा प्रघात आहे.

উ, ঊ :- (१) दोघांचा साधारणत: ह्रस्व उच्चार होतो. [Put मधील 'u' प्रमाणे.]

उदा. উচিত (उचित); উরু (उरु); তুষার (तुशार); দূর (दुर); তুন (तुन)

(२) कधी कधी दीर्घ उच्चार पण होतो. [Baloon मधील 'oo' प्रमाणे]

उदा. সুখ (शुख); অমুক (ओमुक); রূপ (रूप); परंतु রূপা (रुपा)

(३) दोन अक्षरी शब्दात 'উ' नंतर 'আ' किंवा उच्चारित 'অ' असेल तर 'উ' चा 'ओ' उच्चार करतात.

उदा. উঠ (ओठो); উড়া (ओड़ा)

ঋ :- साधारणतः 'रि' उच्चार होतो.

ঋজু (रिजु); ঋতু (रितु); কৃপন (क्रिपोन्); নৃপ (न्रिपो); परंतु ঋন (रीन्)

['ঋ' व 'রি' (র্+ই) ह्यांचा उच्चार एकच असल्यामुळे 'ঋ' ला वेगळा स्वरध्वनि नाही. म्हणून संस्कृतभरीज बंगाली व विदेशी शब्द लिहिताना 'ঋ' चा वापर न करण्याचा प्रघात आहे.

उदा. संस्कृत शब्द :- संस्कृति (সংস্কৃতি); अमृत (অমৃত)
बंगाली व विदेशी शब्द :- ख्रिस्त (খ্রীষ্ট); ख्रिश्चन (খ্রীষ্টান); ब्रिटिश (ব্রিটিশ)]

৯ :- ह्या अक्षराचा स्वर म्हणून बंगालीत उपयोग होत नसल्यामुळे त्याचा उच्चार पण नाही.

এ :- (१) शब्दाच्या मध्ये किंवा शेवटी 'এ' कार असल्यास त्याचा 'ए' असा उच्चार होतो. [Set मधील 'e' प्रमाणे]

उदा. ছেলে (छेले); মেয়ে (मेये); নেয়ে (नेये-नेए); চামচিকে (चामचिके)

(२) एकाक्षरी सर्वनामाच्या 'এ' कारचा ए असा उच्चार होतो.

उदा. সে (शे); কে (के); যে (जे); এ (ए)

(३) 'এ' कारच्या पुढले अक्षर অ, ই, ঈ, উ, ঊ वगळून वा 'हसन्त' असल्यास त्या 'এ' कारचा (ए) असा उच्चार होतो.

उदा. দেহ (देहो, देहा); কেলি (केलि); বেটী (बेटि); সেতু (शेतु); কেয়ূর (केयुर्-केउर); এন্তার (एन्तार); একটি (एकटि); একটু (एकटु)

अपवाद :- কমন (कॅमोन्, क्यामोन्); কেন (केंनो, क्यानो); এক (अॅक); একটা (अॅक्टा); একদা (अॅकोदा); যেন (जेंनो); গেল (गेलो)

(४) शब्दाच्या सुरवातीला अमलेल्या 'এ' कारापुढे येणाऱ्या अक्षरांत 'আ' कार, (क्वचित्) 'এ' कार व 'ও' कार असल्यास किंवा 'এ' कारावर चंद्रबिंदु असल्यास 'এ' काराचा 'এ্যা' किंवा 'অ্যা' असा विकृत् उच्चर होतो. अशा उच्चाराला 'বাঁকা একার' (बांका एकार-वक्र एकार) म्हणतात.

उदा. (ভলা (भॅला, भ्याला); (বচা (बॅचा, ब्याचा); একা (अॅका); (দেখা (दॅखा, द्याखा): (খলা (खॅला, ख्याला); (শওলা (श्याओला); (পঁচা (प्यांचा); (ছঁদা (छ्यांदा)

[(দেখে (दॅखे, द्याखे); (খলে (खॅले, ख्याले) ही जेव्हा '(দেখা' व '(খলা' हया क्रियापदांची वर्तमानकाळची तृतीय पुरुषाची रूपे असतात तेव्हा त्यांचा कंसांत दाखविल्याप्रमाणे उच्चार करतात. परंतु जेव्हां ही '(দেখিয়া' व '(খলিয়া' हया असमापिका क्रियापदांची चलित भाषेतील रूपे असतात तेव्हा त्यांचा उच्चार 'देखे' व 'खेले' असा करतात. इतर 'এ' काराने सुरू होणाऱ्या क्रियापदाना पण हाच नियम लागतो.]

(५) उदा. कधीकधी एकाच वेळी 'ए' व 'अॅ' असे दोन्ही उच्चार होतात.

उदा. একতা (एकोता, अॅकोता); (বলা (बेला, बॅला, ब्याला)

ঐ :- (१) पश्चिम बंगालमध्ये हयाचा उच्चार 'ओइ' च्या द्रुत उच्चारा प्रमाणे करतात.

उदा. ঐহিক (ओइहिक्); জৈন (जोइनो); নৈতিক (नोइतिक्); বৈভব (बोइभोव्)

पूर्व बंगालमध्ये हयाचा उच्चार 'ऑइ' च्या द्रुत उच्चाराप्रमाणे करतात.

उदा. ঐহিক (ऑइहिक्); নৈতিক (नॉइतिक्)

(२) ह्याचा खरा उच्चार 'ऑ' बरोबर अर्धा 'ए' जोडल्याने जो द्रुत उच्चार होईल तसा आहे.

उदा. দৈব याचा खरा उच्चार 'दोइबो' किंवा 'दाइबो' असा न होता 'दाएबो' होईल.

(पश्चिम बंगालमध्ये होणाऱ्या 'ओइ' उच्चारा प्रमाणे 'ঐ' चा उच्चार करावा.)

ও :- (१) साधारणतः ऱ्हस्व 'ओ' सारखा उच्चार होतो. [So मधील 'o' प्रमाणे]

उदा. ওজন (ओजोन्); কোমল (कोमोल्); তোরণ (तोरोन्); মোদক (मोदोक्)

(२) कधीकधी दीर्घ पण उच्चार होतो. [No मधील 'o' प्रमाणे]

उदा. সোম (शोम्); ভোর (भोर्); দোসরা (दोशरा)

ঔ :- पश्चिम बंगालमध्ये ह्याचा उच्चार 'ओउ' च्या द्रुत उच्चाराप्रमाणे करतात.

उदा. গৌর (गोउर्); দৌলত (दोउलोत्): পৌর (पोउर, पोउरो); সৌধ (शोउध, शोउधो)

पूर्व बंगालमध्ये ह्याचा उच्चार 'ऑउ' च्या द्रुत उच्चाराप्रमाणे करतात.

उदा. গৌর (गॉउर्); দৌলত (दॉउलोत्)

(२) ह्याचा खरा उच्चार 'ऑ' बरोबर अर्धा 'ओ' जोडल्याने जो द्रुत उच्चार होइल तसा आहे.

उदा. কৌটা याचा खरा उच्चार 'कोउटा' किंवा 'कॉउटा' असा न होता 'कॉओटा' असा होईल. (पश्चिम बंगालमध्ये होणाऱ्या 'ओउ' ह्या उच्चाराप्रमाणे 'ঔ' चा उच्चार करावा.)

२

व्यंजनवर्ण (ব্যঞ্জনবর্ণ)

[खाली दिलेल्या व्यंजनांखेरीज इतरांचा उच्चार मराठी प्रमाणेच आहे असे समजावे.]

ঙ :- (१) 'ঙ' च्या पुढे जेव्हा व्यंजन असते तेव्हा त्याचा अनुस्वाराप्रमाणे 'ङ' असा उच्चार होतो.

उदा. অঙ্ক (ऑङ्को); শঙ্খ (शाँङखो); লঙ্ঘন (लाँङघोन्)

(२) स्वरान्त 'ঙ' च्या उच्चारांत अनुस्वाराबरोबरच 'ग' चा उच्चार होतो. [Sing मधील 'ng' प्रमाणे]

उदा. বাঙালী (बाङगालि); কাঙালী (काङगालि)

চ, জ, ঝ :- हयांचे कठोर व मृदु असे दोन प्रकारे मराठीत उच्चारण होते. परंतु बंगालीत संस्कृत व हिन्दी प्रमाणेच मृदु उच्चार होतो.

চ :- (मराठी उच्चार) चमचा (कठोर); चक्कर (मृदु)
(बंगाली उच्चार) चक्कर मधील 'च' प्रमाणे

জ :- (मराठी उच्चार) जहाज (कठोर); जनता (मृदु)
(बंगाली उच्चार) जनता मधील 'ज' प्रमाणे.

ঝ :- (मराठी उच्चार) झवले (कठोर) झेप (मृदु)
(बंगाली उच्चार) झेप मधील 'झ' प्रमाणे.

ঞ :- (१) सर्वसाधारणपणे ह्याचा उच्चार 'ञ' किंवा 'इअ' प्रमाणे होतो. सध्या काही जोडाक्षरांखेरीज 'ঞ' चा विशेष उपयोग करीत नाहीत. त्याऐवजी 'ন্' असे लिहितात.

उदा. মিঞা (मिआं) असे न लिहिता মিয়াঁ मियां असे लिहितात.

(२) 'চ' वर्गातील अक्षरांबरोबर 'ঞ' जोडाक्षरयुक्त असेल तर त्याचा 'न्' असा उच्चार होतो.

उदा. সঞ্চার (शॉन्चार्); লাঞ্ছনা (लान्छोना); পঞ্জিকা (पोन्जिका); ঝঞ্ঝাট (झॉनझाट्, झोन्झाट्); যাচ্ঞা (जाच्ना) बंगालच्या काही भागात যাচ্ঞা' चा उच्चार 'जाच्चां' किंवा 'जाच्-इयां' असा पण करतात.

ণ व न :- यांचा उच्चार 'न' असा करतात. 'ण' ला खास वेगळा उच्चार नाही. [ह्या दोघात মূর্ধন্য 'ণ' (मूर्धन्य 'ण') व দন্ত্য'ন' (दन्त्य 'न') असा फरक करतात.]

उदा. বীণা (बीना); লবন (लॉबोन्); নদী (नोदि); নাগরিক (नागोरिक्)

ব (वर्गीय) व ব (अन्तस्थ) :- (१) ह्या दोघात लिहिण्याच्या पद्धतीत काही फरक नाही परंतु उच्चारात फरक आहे.

'বর্গীয় ব' चा उच्चार 'ब' असा होतो तर 'অন্তস্থ ব' चा उच्चार 'उअ' किंवा 'इअ' च्या द्रुत उच्चारासारखा होतो. [पहिल्याचा उच्चार 'b' सारखा तर दुसऱ्याचा उच्चार 'w' सारखा होतो] परंतु सर्वसाधारणपणे दोघांचाही 'ब' असाच उच्चार करण्याचा प्रघात आहे.

उदा বাবা (बाबा); বিমল (बिमोल)

[दोन्ही प्रकारचा 'ব' निश्चित करण्याचे नियम :-

(अ) मराठीत जेव्हा 'ब' हे अक्षर असते तेव्हा बंगालीतील त्या अक्षराचा 'ব' वर्गीय असतो.

उदा. बाहु (বাহু); बोध ((বোধ); ब्रह्म (ব্রহ্ম); कदम्ब (কদম্ব)

(आ) मराठीत जेव्हा 'व' हे अक्षर असते तेव्हा बंगालीतील त्या अक्षराचा 'ব' अन्तस्थ असतो.

उदा. वन (বন); विष्णु (বিষ্ণু); वासव (বাসব); वासुदेव (বাসুদেব)

(इ) फलायुक्त शब्दातील, उपसर्गातील, উ, ঊ, ও व ঔ ह्यांच्या

ठिकाणी संधिमुळे (गुण व वृद्धि यांच्या योगे) येणारा, तसेच प्रत्ययातील 'ব' অন্তস্থ असतो.

उदा. দ্বিজ, শ্বেত (फलायुक्त शब्दातील)
বিষম, অবগত (उपसर्गातील)
মন্বন্তর, পাবক (संधितील)
মৃতবৎ, ধনবান্ (प्रत्ययातील)

(२) ज्यावेळेला उच्चार 'ব' असा होणे भागच असेल त्यावेळेला 'ব' असे न लिहिता 'ওয়' असे लिहितात.

उदा. হাওয়া (हावा); রেলওয়ে (रेल्वे)

[হাবা व রেল্‌বে असे लिहिले तर उच्चार हावा व रेल्वे असा होईल.]

बंगालीतील क्रियापदातील 'ওয়' चा उच्चार जरा वेगळा करतात.

उदा. হওয়া ('হॉओवा' तील 'ओवा' च्या द्रुत उच्चारासारखा)
যাওয়া ('जाओवा'तील 'ओवा चा द्रुत उच्चार)

ह्याचप्रमाणे পাওয়া, খাওয়া, দেওয়া, লওয়া, নেওয়া इत्यादि क्रियापदांचे उच्चार होतात.

मराठीतील बाजीराव, माधवराव इत्यादि विशेषनामातील 'व' बद्दल बंगालीत 'ও' लिहितात.

उदा. बाजीराव (বাজীরাও); माधवराव (মাধবরাও)

मराठीतील वासुदेवबुवा, आत्मारामबुवा इत्यादि विशेषनामातील 'बा' बद्दल बंगालीत 'আ' लिहितात.

उदा. वासुदेवबुवा (বাসুদেববুআ);
आत्मारामबुवा (আত্মারামবুআ)

जवाहरलाल हे नाव पूर्वी জহরলাল असे लिहित. आता ते জওহরলাল असे लिहिले जाते.

য :- याचा उच्चार वर्गीय 'ज' सारखा होतो. 'য' ला खास वेगळा उच्चार नाही.

उदा. যখন (जॉखोन्); যবনিকা (जॉबोनिका); যূথিকা (जुथिका)

শ, ষ, স :- ह्यांचा उच्चार 'श' असा होतो ['Sh' प्रमाणे]

उदा. শরীর (शोरिर्); ষোল (शोलो; সনাতন (शॉनातोन्)

[ह्या तिघांत तालव्य 'শ' (तालव्य श), মূর্ধন্য 'ষ' (मूर्धन्य 'ष' व দন্ত্য 'স' दन्त्य'स') असा फरक करतात.]

ড় :- याचा उच्चार मराठीत नाही. साधारणपणे 'ড' व 'র' यांच्या मधला उच्चार होतो ['ṛa' प्रमाणे किंवा 'अनाड़ी' मधील 'ड' प्रमाणे]

उदा. বাড়ি (बाड़ि); ঘোড়া (घोड़ा); পড়শী (पोड़शि)

ঢ় :- याचा पण उच्चार मराठीत नाही. साधारणपणे 'ঢ়হ' असा जोड उच्चार होतो [ṛha प्रमाणे]

उदा. আষাঢ় (आशाढ़ो); প্রগাঢ় (प्रोगाढो); বাঢ়ীয় (राढ़ियो)

য় :- (१) याचा उच्चार 'য' असा करतात.

उदा. সময় (शॉमोय़); পলায়ন (पॉलायोन्)

(२) 'আ' कारयुक्त 'য়' असल्यास त्याचा कधीकधी 'आ' असा उच्चार होतो.

उदा. গোয়ালা (गोआला); দোয়াত (दोआत); परंतु মায়াবী (मायाबि)

(३) 'আ' कारान्तखेरीज अन्यस्वरयुक्त 'য়' असेल तर त्या 'য়' चा उच्चार न करता कधी कधी त्या त्या स्वराचा उच्चार होतो.

उदा. বিষয় (विशोये, विशोए) প্রনয়ী (प्रोनोयि, प्रोनोइ)

ং :- याचा उच्चार 'ङ' च्या उच्चारात थोडासा 'ग्' मिसळल्याप्रमाणें होतो. [sing मधील 'ng' प्रमाणें]

उदा. विंश [विड (ग्) शो]; हिंसा [हिड् (ग्) शा]; बांग्ला [बाड् (ग्) ला] परंतु नपुंसक (नॉपुंशोक्)

ः :- (१) याचा उच्चार 'ह्' च्या शिथिल उच्चाराप्रमाणे होतो.

उदा. ऊः (उह्); वाः (वाह); पयः (पायोह्)

(२) शब्दाच्या शेवटी विसर्ग असेल तर त्याचा प्रायः उच्चार होत नाही.

उदा. यजुः (जोजु, जोजुह्); फलतः (फॉलोतो); विशेषतः (विशेशॉतो)

(३) शब्दाच्या मध्ये विसर्ग असेल तर त्याचा उच्चार न होता विसर्गापुढील अक्षराचा द्वित्व केल्यासारखा उच्चार होतो.

उदा. मनःपूत (मॉनॉपपुतो. पुरःसर (पुरॉशॉर्) परंतु दुःख (दुक्खो); दुःखित (दुकखितो)

ं :- याचा केवळ नाकात उच्चार करतात. ['दांत' मधील दां प्रमाणे

उदा. चाँद (चांद्); ['चाद्' किंवा 'चान्द्' असा उच्चार करू नये. 'चान्द्' असा उच्चार केल्यास ते 'न्' व 'द' चे जोडाक्षर होईल.] दाँत (दांत); (भँपु (भेपु)

काही शब्दांचा चंद्रबिंदु दिल्याबर अर्थ बदलतो.

उदा. (१) आधार (आधार्) - आधार
आँधार (आंधार्) - अंधार
(२) कादा (कादा) - चिखल
काँदा (कांदा) - रडणें
(३) कुड़ि (कुड़ि) - बीस
कुँड़ि (कुंड़ि) - कळी
(४) गादा (गादा) - रास, डिगारा
गाँदा (गांदा) - झेंडूचें फूल
(५) दाड़ि (दाडि) - दाढी
दाँड़ि (दांड़ि) - पूर्णविराम; तराजु

(६) পাক (पाक्) - पीळ
পাঁক (पांक्) - चिखल

(७) ফোটা (फोटा) - उमलणे, विकसित होणे
ফোঁটা (फोंटा) - थेंब, टिळा

(८) বা (बा) - किंवा, अथवा, वाहवा
বাঁ (बां) - डावा

(९) বাধা (बाधा) - संकट, विघ्न
বাঁধা (बांधा) - बांधणे

(१०) শাখা (शाखा) - फांदी
শাঁখা (शांखा) - शंखाची बांगडी

अभ्यास (१)

पुढील बंगाली शब्दांचा उच्चार करा :-

অকপট, অগাধ, অজিত, অতিমানুষ, অতিশয়, অধিবেশন, অনিল, অনুরাগ, অপবাদ, অবধি, অভয়, অমুক, অশনি, অসহযোগ, আঘাত, আঁচল, আতপ, আভাষ, আরতি, ইতর, ইমারত' ঈগল, ঈষৎ, উদর, উপাসক, উষা, ঋষি, একাদশী, একাকী, ঐরাবত, ওকালতি, ঔষধ, কনিকা, কোমল, খবর, গাজর, ঘোমটা, চতুরানন, ছাগল, জপমালা, ঝটিকা, টোপর ঠাকর, ডাকাত, ঢোলক, তরবারি, থাপড়, দেবদাসী, দোলনা, ধনিক, নিবেদন, পরিমল, পেয়ারা, ফুরসৎ, বাঁদর, রায়স, বেচারা, ভগীরথ, ভারত, মজলিস, মৌলবী যযাতি যৌবন, রাজকুমার, রচনা. লতিকা, লেখক.শকুন, শিখর, ষোড়শ, সমালোচনা, সেবক, সৌরভ, হাসপাতাল. হীরক, গুড়াকেশ, বিমূঢ়, পরাজয়, কিংশুক, সাংবাদিক. সুতরাং অন্তঃকরন, খেঁকশিয়াল. দাঁড়কাক,

३

फलायुक्त शब्द (फलायुक्त शब्द)

व्यंजनवर्णाच्या पुढे य (य्,) र, ल, व, न, म, जोडल्यास याला 'फला' असे म्हणतात. 'र' व्यंजनवर्णाच्या अगोदर आल्यास तो सुध्दां 'फला' होतो. परंतु त्याला 'रेफ्' (रेफ्) म्हणतात.

य फला :- (१) व्यंजनवर्णाच्या पुढे 'य' असल्यास उच्चार करताना त्या व्यंजनाचे द्वित्व होते. 'य' चा उच्चार होत नाही. व्यंजनवर्ण 'अ' कारान्त असल्यास त्याचा 'ऑ' कारान्त किंवा 'ओ' कारान्त व्यंजनाप्रमाणे उच्चार होतो. व्यंजनवर्ण 'अ' कारान्त असून कोणत्याही वर्गाचे दुसरे किंवा चवथे अक्षर असल्यास त्या वर्गातील पहिले किंवा तिसरे अक्षर येऊन मग 'ऑ' कारान्त किंवा 'ओ' कारान्त व्यंजनाप्रमाणें त्या मूळ व्यंजनवर्णाचा उच्चार होतो. [व्यंजनवर्ण 'अ' कारान्त खेरीज इतर स्वरान्त असल्यास अर्थातच त्या त्या स्वराप्रमाणे त्याचा उच्चार होतो.]

उदा. विद्या विद्दा); मृत्यु (मित्तु); पुण्य (पुन्नॉ, पुन्नो); वाच्य (वाच्चॉ, वाच्चो); पथ्य (पोत्थो); सथ्य (शोक्खो) बाध्य (बाद्धॉ, बाद्धो); मिथ्या (मित्था); उपाथ्यान (उपाक्खान्)

(२) 'ह्' च्या पुढे 'य' असल्यास त्यांचा 'ज्ञ' असा उच्चार होतो.

उदा. ऊह्य (ऊज्ञो),लेह्य (लेज्ञो); वाह्यिक वाज्ञिक्)

(३) 'य' पुढे 'य' असल्यास त्यांचा 'ज्ज' असा उच्चार होतो उदा. साहाय्य (शाहाज्जो)

(४) 'अ' किंवा 'अ' कारान्त व्यंजनापुढे 'य फला' असल्यास त्या 'अ' किंवा 'अ' कारान्त व्यंजनाचा अनुक्रमे 'ओ'

किंवा 'ओ' कारान्त व्यंजनाप्रमाणे उच्चार होतो, 'য ফলা' युक्त व्यंजनाचे द्वित्व होते व 'ফলা' चा लोप होतो.

उदा. পদ্য (पोद्दो); অন্ন (ओन्नो); সত্য (शॉत्तो); আলস্য (आलोश्शो)

(५) काही वेळा लिहिल्याप्रमाणेच उच्चार होतो.
उदा. উদ্যোগ (उद्जोग)

(६) शब्दाच्या सुरवातीला 'আ' कारयुक्त 'য ফলা' असल्यास त्याचा विकृत 'এ' काराचारखा उच्चार होतो.
उदा. ব্যায়াম (बेयाम) ['बेइ'चा जोड उच्चार केल्यासारखा उच्चार होतो.]

(७) शब्दाच्या सुरवातीला असलेल्या 'য ফলা' चे आणखी तीन प्रकारे उच्चारण होते.

उदा. (अ) ব্যবসা (व्याबशा); ত্যাক্ত (त्याक्तो); ব্যথা (व्याथा); ব্যবহার (व्यावोहार्)

(आ) ব্যক্তি (बेक्ति); ব্যতিরেক (बेतिरेक्); ব্যতিত (बेतित्)

(इ) চ্যুত [चुतो, (च्)चुतो]; জ্যোতিষ [ज्योतिश्, जोतिश्] ন্যস্ত [नास्तो, न्यास्तो] শ্যামল [शामोल, शामोल्]; ত্যাগ [त्याग्]

র ফলা :- (१) शब्दाच्या सुरवातीला 'র ফলা' असल्यास त्याचा लिहिल्याप्रमाणेच उच्चार होतो.

उदा. ক্রমিক (क्रोमिक्); গ্রাস (ग्राश्); প্রধান (प्रोधान्); ব্রজ (ब्रॉजो)

(२) शब्दाच्या मध्ये किंवा शेवटी 'র ফলা' असल्यास 'র ফলা' युक्त व्यंजनाचे द्वित्व केल्यासारखा उच्चार होतो. व्यंजनवर्ण 'অ' कारान्त असल्यास त्याचा 'ऑ'

कारान्त किंवा 'ओ' कारान्त व्यंजनाप्रमाणे उच्चार होतो. व्यंजनवर्ण 'अ' कारान्त असून कोणत्याही वर्गाचे दुसरे किंवा चवथे अक्षर असल्यास त्या वर्गातील पहिले किंवा तिसरे अक्षर येऊन मग 'ऑ' कारान्त किंवा 'ओ' कारान्त व्यंजनाप्रमाणे त्या मूळ व्यंजनवर्णाचा उच्चार होतो. [व्यंजन-वर्ण 'अ' कारान्त खेरीज इतर स्वरान्त असल्यास अर्थातच त्या त्या स्वराप्रमाणे त्याचा उच्चार होतो.]

उदा. अनिद्रा (ओनिद्द्रा); शक्रुता (शोतत्रुता); आम्र (आमम्रो); विप्र (विप्प्रो); वज्र (वाजत्रो, वॉजत्रा); व्याघ्र (व्याग्घ्रो); शुभ्र (शुबभ्रो, शुबभ्रॉ) आघ्रान (आग्घ्रान्); अभ्रातृक (ऑबभ्रात्रिक)

(३) 'र फला' जोडाक्षरयुक्त असेल तर त्या जोडाक्षरांचे उच्चारण करताना द्वित्व होत नाही. लिहिल्याप्रमाणेच उच्चार होतो.

उदा. अस्त्रा (ऑस्त्रो); मन्त्र (मॉन्त्रो); नीष्प्रभ (निश्प्रोभ्); राष्ट्र (राश्ट्रो)

ल फला :- (१) शब्दाच्या सुरवातीला 'ल फला' असल्यास त्याचा लिहिल्याप्रमाणेच उच्चार होतो.

उदा. ग्लानी (ग्लानि); क्लेश (क्लेश); प्लीहा (प्लिहा); प्लवचर (प्लॉबोचॉर)

(२) शब्दाच्या मध्ये (किंवा शेवटी) 'ल फला' असल्यास; 'ल फला' युक्त व्यंजनाचा द्वित्व केल्यासारखा उच्चार होतो.

उदा. अक्लान्त (ऑक्क्लान्तो) अम्लान (ऑम्म्लान) विप्लव (विप्प्लोब)

(३) 'ल' पुढे 'ल' असल्यास त्याचा लिहिल्याप्रमाणेच उच्चार

होतो. उदा. পল্লী (पोल्लि); দিল্লী (दिल्लि); ভল্লুক (भोल्लुक)

(४) 'ह्' च्या पुढे 'ल' असल्यास त्याचा उच्चार 'ल' पुढे 'ह्' असल्यासारखा करतात.

उदा. আহ্লাদ (आल्हाद); প্রহ্লাদ (प्रोल्हाद्) ह्यांचा उच्चार अनुक्रमे 'आल्लाद्' व 'प्रोल्लाद्' असा पण करतात.

ব ফলা :- (१) शब्दाच्या सुरवातीला 'ব ফলা' असल्यास 'ব ফলা' युक्त व्यंजनाचे अस्पष्ट द्वित्व केल्यासारखा उच्चार होतो व 'ফলা' चा लोप होतो.

उदा. জ্বালা [(ज) जाला]; ত্বরা [(त) तॉरा]; দ্বেষ [(द्)देश्]; স্বত্ব [(श) शॉतनो]

'ধ' च्या पुढे 'ব' असल्यास 'द' चा अस्पष्ट उच्चार होऊन मग 'ध' चा उच्चार होतो.

उदा. ধ্বজ [(द्) धॉजो]; ধ্বনি [(द्) धोनि] ধ্বস্ত [(द्) धॉस्तो]

(२) शब्दाच्या मध्ये किंवा शेवटी 'ব ফলা' असल्यास 'ব ফলা' युक्त व्यंजनाचे उच्चारण करताना द्वित्व होते व 'ফলা' चा लोप होतो. शब्दाच्या शेवटचे 'বফলা' युक्त व्यंजन 'অ' कारान्त असल्यास त्याचा 'ओ' कारान्त व्यंजनाप्रमाणे उच्चार होतो.

उदा. বিশ্বাস (विश्शाश); সত্বর (शॉत्तोर्); পক্ক (पॉक्को); ঈশ্বরত্ব (इश्शॉरॉत्तो)

शब्दाच्या मध्ये किंवा शेवटी 'ध' च्या पुढे 'व' असल्यास 'द' चा अस्पष्ट उच्चार होऊन मग 'ध' चा उच्चार होतो.

उदा. मकरध्वज [मॉकोरॉ (द्) धॉजो]

(३) 'ह्' च्या पुढे 'व' असल्यास त्याचा उच्चार 'व' पुढे 'ह्' असल्यासारखा करतात. 'व' चा उच्चार न करता त्याएवजीं 'उ' किंवा 'ओ' चा पण उच्चार करतात.

उदा. जिह्वा (जिव्हा, जिउहा); आह्वान (आव्हान्, आओहान्); विह्वल (विव्हॉल्, विउहॉल्)

पश्चिम बंगालमध्ये जिव्भा, आव्भान्, विव्भॉल् असा पण उच्चार करतात.

ण फला :- (१) ह्याचा उच्चार लिहिल्याप्रमाणेच करतात.

उदा. विषण्ण (विशोन्नो); तृष्णा (त्रिश्ना); सहिष्णु (शोहिश्नु)

(२) 'ह्' च्या पुढे 'ण' असेल तर त्याचा उच्चार दोन प्रकारे होतो.

उदा. अपराह्ण (ऑपोरान्हॉ, ऑपोरान्नो)

न फला :- (१) ह्याचा उच्चार लिहिल्याप्रमाणेच करतात.

उदा. अग्नि (ओग्नि); रत्न (रॉत्नो); भिन्न (भिन्नो); विघ्न (विघ्नो)

(२) 'ह्' च्या पुढे 'न' असेल तर त्याचा उच्चार दोन प्रकारे होतो.

उदा. मध्याह्न (मोद्धान्हॉ, मोद्धान्नो) जाह्नवी (जान्नोबि, जान्नोह्बि)

म फला :- (१) शब्दाच्या सुरवातीला 'म फला' असेल तर 'म फला' युक्त व्यंजनाचा सानुनासिक उच्चार होतो व 'फला' चा लोप होतो.

उदा. শ্মশান (शाँशान्); শ্মশ্রু (शोंशश्रु); স্মরন (शाँरोन्); স্মারক (शारोक्)

(२) शब्दाच्या मध्ये किंवा शेवटी 'म फला' असेल तर 'म फला' युक्त व्यंजनाचे उच्चारण करताना सानुनासिक द्वित्व होते व 'फला' चा लोप होतो. [विशेषत: 'म फला' युक्त व्यंजन क, ग, त, द, श, ष, स असेल तर काही अपवाद वगळता हा नियम लागू होतो.]

उदा. রুক্মিণী (रुक्किनि); যুগ্ম (जुग्गों, जुग्मो); মহাত্মা (मोहात्तां); পদ্ম (पॉद्दों) রশ্মি (रोश्शि); উষ্মা (उश्शां, उश्मा); অকস্মাৎ (ऑकोश्शात्); লক্ষ্মণ (लॉक्खोंन्); আধ্মান (आद्धांन्)

(३) ঙ, ণ, ন, ম, व ল वर्णयुक्त 'म फला' असेल तर त्याचे लिहिल्याप्रमाणेच उच्चारण होते.

उदा. বাঙ্ময় (वाङ्मोय्); হিরণ্ময় (हिरोन्मोय्); তন্ময় (तॉन्मोय्); সম্মতি (शाम्मोति); বাল্মীকি (वाल्मिकि)

(४) 'ह्' च्या पुढे 'म' असेल तर त्याचा उच्चार 'म' पुढे 'ह्' असल्यासारखा करतात.

उदा. ব্রহ্মচর্য (ब्रोम्होचोर्जो) জিহ্মিত (जिम्हितो)

रेफ :- 'रेफ' चा उच्चार मराठीप्रमाणेच (र्) असा होतो.

उदा. तर्क (तर्क्को); निर्झर (निर्झॉर्); दर्शन (दर्श्शॉन्, दर्शोन्); कार्य (कार्ज्जा, कार्ज्जो); मर्यादा (मोर्ज्जादा); आर्य (आर्ज्जो, आर्जा) परंतु कार्य, मर्यादा व आर्य हे शब्द जुन्या पद्धतीप्रमाणे लिहिल्यास त्याचे उच्चारण पुढीलप्रमाणे करावे.

कार्य्य (कार्ज्जो, कार्ज्जॉ) मर्य्यादा (मोर्ज्जादा) आर्य्य (आर्ज्जो, आर्ज्जॉ)

४

जोडाक्षरे

[खाली दिलेल्या जोडाक्षरांखेरीज इतरांचा उच्चार मराठीप्रमाणेच आहे असे समजावे.]

क्ष (क्+ष) :- (१) शब्दाच्या सुरवातीला हे जोडाक्षर असल्यास त्याचा उच्चार 'ख' असा करतात.

उदा. क्षमा (खॉमा); क्षणिक (खॉनिक्); क्षीर (खिर्); (क्षोभ खोभ्)

(२) शब्दाच्या मध्ये किंवा शेवटी हे जोडाक्षर असल्यास त्याचा उच्चार 'क्ख' असा करतात.

उदा. चक्षु (चोक्खु); परीक्षा (पोरिक्खा); दक्षिण (दोक्खिन्); वृक्ष (व्रिक्खो) परंतु संक्षेप [शॉङ्(ग्) खेप] संक्षोभ [शॉङ्(ग) खोभ्]

(३) ह्या जोडाक्षराच्या अगोदर 'अ' कारान्त व्यंजन असेल तर त्या 'अ' कारान्त व्यंजनाचा 'ओ' कारान्त व्यंजनासारखा उच्चार होतो.

उदा. পক্ষ (पोक्खो); নক্ষত্র (नोक्खोत्त्रो); রক্ষা (रोक्खो); লক্ষণ (लोक्खोन्)
परंतु লক্ষ্মণ (लाक्खॉन् किंवा लाक्खोन्)

ঙ্গ (ঙ্+গ) :- ह्याचा उच्चार 'ङ्' व 'ग' च्या जोड उच्चारासारखा करतात.

उदा. রঙ্গ (रंगो); দাঙ্গা (दाङ्गा); গঙ্গা (गॉङ्गा) ইঙ্গিত (इङ्गित्)

জ্ঞ (জ্+ঞ) :- (१) शब्दाच्या सुरवातीला हे जोडाक्षर असल्यास त्याचा उच्चार 'ग्यं' असा करतात.

उदा. জ্ঞান (ग्यान्); জ্ঞাতব্য (ग्यातोव्वो)

(२) शब्दाच्या मध्ये किंवा शेवटी हे जोडाक्षर असल्यास त्याचा उच्चार 'ग्गं' (ग्गं) असा करतात.

उदा. বিজ্ঞান (बिग्गान्) অবজ্ঞা (ऑबोग्गां)

ণ :- 'ण' च्या पुढे जोडाक्षरात ट वर्गातील शब्द असल्यास त्याचा उच्चार 'ण' व 'न' च्या मधोमध होणाऱ्या उच्चारासारखा करावा.
[send मधील n प्रमाणे]

उदा. ঘণ্টা (घॉणटा); লুণ্ঠন (लुणठॉन); চণ্ডাল (चॉण्डाल्)

শ :- 'श' च्या पुढे जोडाक्षरात ন, ব, ল असल्याम, तसेच 'ঋ' कारान्त 'শ' असल्यास त्याचा उच्चार 'श' असा न करता 'स' असा करतात.

उदा. প্রশ্ন (प्रोस्नो); শ্রমিক (स्रोमिक्); শ্লোক (स्लोक्); শৃগাল (सिगाल्)

স :- 'स' च्या पुढे जोडाक्षरात থ, ত, থ, ন, প, ফ, ব, असल्यास तसेच 'ঋ' कारान्त 'স' असल्यास त्याचा उच्चार 'श' असा न करता 'स' असा करतात.

उदा. স্খলন (स्खॉलोन्); স্তবক (स्तॉबोक्); স্থাবর (स्थाबोर्); স্নাতক (स्नातोक्); স্পর্শ (स्पार्शो); স্ফটিক (स्फोटिक्); স্রষ্টা (स्रोशट्टा); মসৃণ (मोसृरिन्, मोसृस्निन)

অভ্যাস (২)

पुढील बंगाली शब्दांचा उच्चार करा :-

রৌপ্যমুদ্রা, খাদ্যপ্রাণ, বালোদ্যান, অখ্যাতি, ভাগ্যবান, সৈন্যদল, গদ্যভাষা, অন্যায়, যোগ্যতা, শ্রীমতী, ভ্রূমধ্য, পরিত্রাণ, চক্রধর, সহস্রার, অগ্রগামী, শস্ত্রবিদ্যা, ক্লীবলিঙ্গ, অশ্লীল, উল্লাস, প্রফুল্ল, শ্বশুর, সরস্বতী, অন্বেষণ, গহ্বর, দ্বীপান্তর, রামকৃষ্ণ, রত্নাকর, জগন্নাথ, কৃতঘ্ন, আহ্নিক, জ্যোৎস্না, আত্মারাম, স্মৃতিচিহ্ন, জন্মাষ্টমী, পদ্মনাভ, শাল্মলী, চক্ষুষ্মান্, ব্রহ্মাস্ত্র, পূর্ণিমা, পরামর্শ, মধ্যতীর্থ, দুর্দম্য, ক্ষুদিরাম, অক্ষম, ইক্ষুদণ্ড, পঙ্গপাল আজ্ঞাপত্র, জ্ঞানাঞ্জন, কণ্টক, কণ্ঠমনি, দণ্ডবিধি গণ্ডূষ, শুশ্রূষা, আত্মশ্লাঘা, শৃঙ্গার, অস্তাচল, প্রস্থান, স্নেহালিঙ্গন, স্পষ্টবাদী, স্রোতস্বতী, কহ্লার, বাল্যকাল,

বংগালীतील उच्चारांच्या विशिष्ट पद्धती

(१) उच्चाराच्या सोयीकरिता, उच्चार कोमल व सरस करण्याकरिता, बंगालीत जोडाक्षरे फोडून त्यांच्यामध्ये स्वरांची योजना करतात. या पध्दतीला बंगालीत 'বিপ্রকর্ষ' (विप्रकर्ष) किंवा 'স্বরভক্তি' (स्वरभक्ति) असे म्हणतात. [प्राचीन बंगालीत व कवितेत अशा प्रकारचे शब्द आढळतात.]

উদা. রত্ন - রতন; কর্ম - করম; ধর্ম - ধরম; মর্ম - মরম; জন্ম - জনম; ভক্তি - ভকতি; মূর্তি - মুরতি; শ্রী - ছিরি; প্রান - পরান; হর্ষ - হরষ; বর্ষণ - বরিষন; ভ্রু - ভুরু; প্রীতি - পিরিতি; পুত্র - পুত্তুর; গ্রাম - গেরাম; গ্লাস - গেলাস; শ্লোক - শোলোক; পৃথ্বী - পৃথিবি; স্বপ্ন - স্বপন; স্পর্শ - পরশ;

(২) উच्चाराच्या सोयीकरिता कधी कधी एखाद्या (शब्दात नस-लेल्या) स्वराची मदत घेण्यात येते. ह्याला 'স্বরাগম' (स्वरागम) असे म्हणतात.

उदा. স্ত্রী - ইস্তিরি; স্কুল - ইস্কুল;

(३) शब्दामध्यें दोन स्वर पाठोपाठ येत असल्यास उच्चारण करताना 'য়্' ध्वनि येतो. त्यामुळे उच्चारण करण्यास सोयीचे जाते. ह्याला 'য়-শ্রুতি' (य - श्रुति) असे म्हणतात.

उदा. মাএর - মায়ের; পাএর - পায়ের; ঝিএর - ঝিয়ের; ভাইএর - ভাইয়ের, ভায়ের; লাঠিআল - লাঠিয়াল

(४) शब्दामध्ये व्यंजनाच्या अगोदर 'র' कार (अर्थात् रेफ) असल्यास अनेकदां बोलीभाषेत उच्चारण करताना त्या 'র' काराचा लोप होऊन पुढील व्यंजनाचे द्वित्व होते.

उदा. তর্ক - তক্ক; কর্তা - কত্তা; ধর্ম - ধম্ম; কর্ম - কম্ম; দুর্গা - দুগ্‌গা; সর্প - সপ্প;

(५) शब्दामध्ये दोन स्वरांच्या मध्ये असलेल्या 'হ' काराचा बोली-भाषेत उच्चारण करताना लोप होतो. अन्त्य 'হ' काराचा पण

प्रायः लोप होतो. ह्याला 'ह्-(लोप)' (ह - लोप) असे म्हणतात.

उदा. फलाहार—फलाआर—फलार
বেহাই—বেআই—বেয়াই (য়-শ্রুতি)
সিপাহি—সিপাই—সেপাই
শিয়ালদহ—শেয়ালদা
মহোৎসব—মোচ্ছব
আল্লাহ্—আল্লা
আলাহিদা—আলাদা
পুরোহিত—পুরুইত—পুরুত

६

उच्चारातील फरकामुळे अनेकदा शब्दांचा अर्थ बदलतो. त्यांपैकी काही शब्द खाली दिले आहेत.

१)	অক্ষর	(ओक्खोर)	अक्षर, वर्ण (Letter)
	অক্ষর	(ऑक्खॉर)	क्षयहीन, चिरकाल टिकणारे (अक्षर वाङ्मय)
२)	কম	(कॉमो)	रमणीय, मनोहर
	কম	(कॉम्)	कमी, अल्प
३)	কর	(कॉर्)	हात, सोंड, किरण, कर (tax)
	কর	(कॉरो)	(तू) करतोस, (तुम्ही) करता [सामान्य वर्तमानकाळ] (तू) कर, (तुम्ही) करा [वर्तमानकाळ आज्ञार्थ]
४)	করে	(कॉरे)	(तो) करतो, (ते) करतात [सामान्य वर्तमानकाळ]
	করে	(कॉरे)	हाताने, सोंडेने [কর - हात, सोंड याचे सप्तमीचे एकवचन]
	ক'র	(कोरे)	करून [করিয়া] ह्या असमापिका क्रियेचे चलित रूप]

५)	কল	(कॉल्)	यंत्र
	কল	(कॉलो)	ध्वनिमधुर अस्पष्ट शब्द
६)	কাল	(ऱ्हस्व आकारयुक्त उच्चार; काल्)	काल, उद्या
	কাল	(दीर्घ आकारयुक्त उच्चार; का' ल)	काल, समय
	কাল	(कालो)	काळा
७)	কোন	(कोन्)	कोण (प्रश्नार्थक सर्वनाम)
	কোন	(कोनो)	कोणी, कोणती (अनिर्दिष्ट व्यक्ति किंवा वस्तुच्या वेळी वापरण्यात येणारे प्रश्नवाचक विशेषण)
८)	জলদ	(जॉलोदो)	ढग
	জলদ	(जॉलोद्)	त्वरित, शीघ्र
९)	জাত	(जात्)	जात
	জাত	(जातो)	जन्मलेला
१०)	জিত	(जितो)	जिंकलेले
	জিত	(जित्)	जय
११)	ঢলঢল	(ढॉल् ढॉल्)	मैल, शिथिल
	ঢলঢল	(ढॉलो ढॉलो)	लावण्यमयता दर्शविणारा भाव [ঢল ঢল চোখ]
१२)	তর	(तॉरो)	तर (नशेत 'तर' झालेला)
	তর	(तॉर्)	विलंब, उशीर
१३)	তাত	(तातो)	पिता, पितृतुल्य व्यक्ति
	তাত	(तात्)	उष्णता, आंच

१४)	দওয়্যান	(देओआन्, देयान्)	दिवाण
	দওয়্যান	[देओवानो ('ओवा' चा द्रुत उच्चार)]	देववि णे [দওয়্যা (देणे) ह्या क्रियापदाचे प्रयोजक]
१५)	নাম	(नाम्)	नाव, नाम
	নাম	(नामो)	(तू) उतरतोस, (तुम्ही) उतरता [सामान्य वर्तमानकाळ]
			(तू) उतर, (तुम्ही) उतरा [वर्तमान आज्ञार्थ]
१६)	পরশু	(पॉरोशु)	परशु
	পরশু	(पोरशु)	परवा
१७)	বার	(बार्)	वार, दिवस
	বার	(बारो)	बारा
१८)	বেলা	(बेला)	मोगरा, नदी किंवा समुद्राचा किनारा
	বেলা	(बॅला)	वेळ, समय; लाटणे (क्रियापद)
१९)	ভাল	(भाल्)	कपाळ
	ভাল	(भालो)	चांगले
२०)	মত	(मॉत्)	मत, सम्मति
	মত	(मॉतो, मोतो)	सारखा, प्रमाणे
२१)	মদ	(मॉद्)	मद्य
	মদ	(मॉदो)	मद (षड्रिपुंपैकी)
२२)	মেলা	(मेला)	प्रदर्शन, जत्रा; एकत्रित होणे.
	মেলা	(मॅला)	अनेक, पुष्कळ; पसरविणे
२३)	সওয়্যা	(शोआ)	सत्त्वा
	সওয়্যা	[शॉओवा ('ओवा' चा द्रुत उच्चार)]	सहन करणे

उच्चार एकच असला तरी मूळ शब्द निराळे असतात. त्यापैकी काही शब्द खाली दिले आहेत.

१)	আশা	(आशा)	आशा, इच्छा
	আসা	(आशा)	येणे, आगमन
२)	কিল	(किल्)	मुठ, बुक्का
	কীল	(कील)	खिट्टी (दरवाजा बंद करण्याची)
३)	কুল	(कुल्)	कुळ; बोर
	কূল	(कूल)	नदीचा किंवा समुद्राचा किनारा
४)	কটি	(कोटि)	कंबर
	কোটি	(कोटि)	कोटि (शंभर लाख)
५)	কুজন	(कुजोन्, कुजॉन्)	वाईट मनुष्य
	কূজন	(कूजोन्, कूजॉन)	(पक्ष्यांची) किलबिल
६)	কৃত	(कृतो)	कृत, केलेले
	ক্রিত	(क्रितो)	विकत घेतलेला
७)	তরা	(तॉरा)	पार होणे
	ত্বরা	(तॉरा)	घाई
८)	তুলা	(तुला)	तराजु, तुलना
	তূলা	(तूला)	कापूस
९)	দিন	(दीन्)	दिवस
	দীন	(दीन्)	गरीब
१०)	দীপ	(दिप्)	दिवा
	দ্বিপ	(दिप्)	हत्ती
	দ্বীপ	(दिप्)	बेट

११)	বর্শা	(बॉर्‌शा)	भाला
	বর্ষা	(बॉर्‌शा)	पावसाळा
१२)	বাণ	(बान्‌)	बाण
	বান	(बान्‌)	पूर
१३)	মতি	(मोती)	मती, बुद्धी
	মোতি	(मोति)	मोती
१४)	লক্ষ	(लोक्‌खो)	लक्ष (शंभर हजार)
	লক্ষ্য	(लोक्‌खो)	उद्देश, ध्येय
१५)	শব	(शॉब्‌)	शव, प्रेत
	সব	(शॉब्‌)	सर्व
१६)	শর	(शॉर्‌)	बाण
	সর	(शॉर्‌)	मलई, साय
	স্বর	(शॉर)	स्वर
१७)	শুচি	(शुचि)	पवित्र, निर्मळ
	সূচি	(शुचि)	सुई
१८)	শোনা	(शोना)	ऐकणे
	সোনা	(शोना)	सोने
१९)	সর্গ	(शॉर्‌गॉ शॉर्‌गो)	अध्याय
	স্বর্গ	(शार्‌गॉ, शॉर्‌गो)	स्वर्ग
२०)	সাক্ষর	(शाक्‌खोर्‌)	साक्षर
	স্বাক্ষর	(शाक्‌खोर)	सही
२१)	সুত	(शुतॉ, शुतो)	पुत्र
	সূত	(शुतॉ, शुतो)	सारथी

पाठ ३ रा : व्यंजनवर्णाबरोबर स्वरवर्ण जोडणे

ব্যঞ্জনবর্ণের সহিত স্বরবর্ণ যোগ

१

'अ' कार जोडणे 'অ'কার যোগ

ক্ + অ = ক (क) ট্ + অ = ট (ट)

প্ + অ = প (प)

জল (जॉल्) মন (मॉन्, मोन) বই (बाइ) রস (रॉश्)
গম (गॉम, गोम्) উট (उट्) খগ (खॉगो) দশ (दॉश्)
নদ (नॉद्) হল (हॉल्) পথ (पॉथ) ঝড় (झॉड़्)
কলশ (कॉलोश, कॉलॉश्) খড়ম (खॉड़ोम्, खॉड़ॉम)
চরণ (चॉरोन्, चॉरॉन्) অলস (ऑलोश, ऑलॉश)
নয়ন (नॉयोन्, नॉयॉन्) পটল (पॉटोल, पॉटॉल)
অজগর (आजोगॉर्, ऑजोगोर्) পরবশ (पॉरोबॉश, पॉरॉबॉश)
দশথর (दॉशोरॉथ, दॉशॉरॉथ) শতদল (शॉतोदॉल्, शॉतॉदॉल्)
করতল (कॉरोतॉल्, कॉरॉतॉल) সহচর (शॉहॉचॉर्, शॉहोचॉर्)

বই আর কলম লও।
पुस्तक व लेखणी घे (किंवा घ्या).

আরও ছয় আম আন (नो)।*
आणखी सहा आंबे आण (किंवा आणा).

এ ঘর বড় (ड़ो) নয়।*
हे घर मोठे नाही.

এখন সময় হইল (लो)।*
आता वेळ झाली.

যত (तो) **মত তত** (तो) **পথ।***
जितकी मते तितके मार्ग. (रामकृष्ण परमहंसांच्या साधनेचे सार)

---

* कंसात देवनागरी लिपीत त्या बंगाली अक्षराचा उच्चार दिलेला आहे.

২

'আ'কার জোডणे 'আ'কার যোগ [া]

চ্ + আ = চা [चा] ত্ + আ = তা [ता]

শ্ + আ = শা [शा]

কাদা (কাদা) মামা (मामा) সাদা (शादा) ছাতা (छाता)
দাদা (दादा) চাকা (चाका) পাতা (पाता) জামা (जामा)
আশা (आशा) টাকা (टाका) পাখা (पाखा) খাতা (खाता)
জানালা (जानाला) পাজামা (पाजामा) তাহারা (ताहारा)
নাকাড়া (नाकाड़ा) জামাতা (जामाता) তামাশা (तामाशा)
পাঠশালা (पाट्शाला) বাতায়ন (बातायॉन्, बातायोन्)
দরকার (दॉर्कार्) হাহাকার (हाहाकार्)
সদাচার (शॉदाचार्) যাযাবর (जाजाबॉर्)

ঐ কাল (লো) **ছাতাটা দাও।**
ती काळी छत्री दे.
আমরা ডাল, ভাত ও মাছ খাই।
आम्ही डाळ, भात व मासे खातो.
পাকা ফল খাও।
पिकलेले फळ खा.
যাহারা পায়, তাহারা খায়।
ज्यांना मिळते, ते खातात.
সরলা ভাল (লো) **গায়।**
सरला चांगली गाते.
যাহা চাই তাহা পাই না, যাহা পাই তাহা চাই না।
(मी) जे इच्छितो ते (मला) मिळत नाही, जे मिळते ते (मी) इच्छित नाही.

I seek what I do not get and I get what I do not seek
— Rabindranath Tagore

'ই' কার জোডणे ('ই' কার যোগ) [ি]

খ্ + ই = খি (খি) দ্ + ই = দি (দি)

র্ + ই = রি (রি)

দিদি (दिदि) তিনি (तिनि) শিশি (शिशि) চিনি (चिनि)
নিধি (निधि) গিরি (गिरि) মিতি (मिति) লিপি (लिपि)
টিকি (टिकि) বিধি (विधि) যিনি (जिनि) সিকি (शिकि)
অতিথি (अतिथि) মিনতি (मिनोति) জিনিষ (जिनिश्)
টিটিভ (टिटिभ्) নিয়তি (नियोति, निओति) বিবিধ (विविधॉ, विविधो)
কিড়িমিড়ি (किड़िमिड़ि) নিয়মিত (नियोमित्)
পিচকারি (पिचकारि) খিচিমিচি (खिचिमिचि)
গিরিমাটি (गिरिमाटि) বিনিময় (विनिमॉय्, विनिमोय्)

কালিদাস অতিশয় বড় (ड़ो) কবি।
कालिदास खूप मोठा कवि (आहे किंवा होता)

হরিণ ঘাস ও কচি কচি পাতা খায়।
हरिण गवत व अगदी कोवळी पाने खाते.

দিদি এই কাল (लो) শিশির ঔষধ খাও।
ताई, हे काळचा बाटलीतील औषध घे (खा).

আমরা ঘি আর চিনি আনিব (बो)।
आम्ही तूप व साखर आणू.

তিনি তিন দিন ভাত খান নাই।
त्यानी तीन दिवस भात खाल्ला नाही.

মিছামিছি কামাই করা ভাল (लो) নয়।
विनाकारण गैरहजर राहणे चांगले नाही.

'ঈ' কার জোডণে ('ঈ'কার যোগ) [ী]

ग्+ঈ = গী (गी) জ্+ঈ = জী (जी)

ড্+ঈ = ডী (डी)

গীতা (गिता) টীকা (टिका) নীলা (नीला) নদী (नदि)
দাসী (दासि) বীনা (वीना) হাতী (हाति) শাড়ী (शाडि)
সীমা (शीमा) পীড়া (पीडा) নীতি (निति) লীলা (लिला)
জীবনী (जिवनि) দীপিকা (दिपिका) বীথিকা (विथिका)
শরীর (शरिर्) তটিনী (तोटिनि) মালতি (मालोति)
সীতাপতি (शीतापोति) জগদীশ (जॉगॉदिश्, जॉगॉदिश्)
ভাগীরথী (भागिरोथि) রাজধানী (राज्धानि)
বীরনারী (विरोनारि) যাবতীয় (जाबोतियो)

আমি মামার বাড়ী যাই।
मी मामाच्या घरी जातो.

মালতী, কলসি লইয়া জল আন (नो)।
मालती, कळशी घेऊन पाणी आण.

নীলা, একটি গান গাও।
नीला, एक गाणे गा.

গিরীশ, সতীশ আর নবীন, চল (लो) আমরা কাজ করি।
गिरीश, सतीश व नवीन, चला आपण काम करू या.

কলিকাতা একটী বড় (डो) শহর।
कलकत्ता एक मोठे शहर आहे.

জগদীশ, কয়টা বাজিল (लो), জান (नो) ?
जगदीश, किती वाजले माहीत आहे ?

'उ' कार जोडणे 'ऊ' कार योग [ू]

क्+ऊ = कू (कू) त्+ऊ = तू (तू)

प्+ऊ = पू (पू)

ग्+ऊ = गू (गू) र्+ऊ = रू (रू)

श्+ऊ = शू (शू) स्+ऊ = सू (सू) ह्+ऊ = हू (हू)

[नवीन पध्दतीनुसार गू रू शू सू हू असेही लिहितात.]

गुरु (गुरु) दुई (दुइ) ऋतु (रितु) सुता (शुता)
तुमि (तुमि) बाहु (बाहु) पशु (पोशु) मुडि (मुडि)
रुई (रुइ) चुल (चुल) कुल (कुल) आलु (आलु)
अरुण (ओरुन्) ठाकुर (ठाकुर्) कुसुम (कुशुम्)
बारुद (बारुद्) पुकुर (पुकुर्) मानुष (मानुश्)
कुलकुचा (कुल्कुचा) पुरोहित (पुरोहित्) बुलबुल (बुल्बुल्)
शिशुपाल (शिशुपाल्) मणिपुर (मोनिपुर्) चतुरालि (चोतुरालि)

कुसुम आमार दुटि पुतुल चाइ।
कुसुम, मला दोन बाहुल्या पाहिजेत.
तुमि ताहार हुकुम मान (नो) ना।
तू त्याचा हुकुम मानत नाहीस.
आमि बाड़ी गिया घुड़ि उड़ाइब (बो)।
मी घरी जाऊन पतंग उडवीन.
रामबाबु आलु थान ना।
रामबाबु बटाटा खात नाहीत.
मन दिया पड़ाशुना कर (रो)।
लक्षपूर्वक अभ्यास कर. (किंवा करा)
ताहार एकटि चिरुनि चाइ।
त्याला एक फणी पाहिजे.

'ऊ' कार जोडणे 'ঊ' কার যোগ [ূ]

চ্+ঊ=চূ (चू)　　ম্+ঊ=মূ (मू)

জ্+ঊ=জূ (जू)

গ্+ঊ=গূ (गू)　　র+ঊ=রূ (रू)

শ্+ঊ=শূ (शू)

স্+ঊ=সূ (सू)　　হ্+ঊ=হূ (हू)

[नवीन पध्दतीनुसार रू व सू असेही लिहितात.]

धूला (धुला)　रूपा (रुपा)　तून (तुन)　पूजा (पुजा)
मूला (मुला)　कूप (कुप)　भूत (भुत)　गूढ (गुढॉ, गुढो)
दूत (दुत)　भूमि (भुमि)　शूल (शुल)　कूल (कुल)
नूपूर (नुपुर)　मयूर (मोयुर)　पूरक (पुरोक, पुरोक)
शूकर (शुकॉर)　नूतन (नुतॉन)　सूचिका (शुचिका)
विदूषक (विदुशॉक्, विदुशोक्)　हनूमान (होनुमान्)
मरूभूमि (मोरुभुमि)　कूतूहल (कुतुहॉल)
अनसूया (ऑनोशुआ, ऑनोशुया)　निरूपण (निरुपॉन्, निरुपोन)

গুন বিনা রূপ মিছা।
गुणांशिवाय रूप फुकट (आहे).

আমি নূতন কাপড় কিনিয়াছি।
मी नवीन कापड विकत घेतले आहे.

মধুসূদন কাদায় পড়িয়াছিল (লো)।
मधुसूदन चिखलात पडला होता.

তুমি নূতন ধুতি পরিয়া এস (গো)।
तू नवीन धोतर नेसून ये.

শূকর কী না খায়?
डुक्कर काय खात नाही?

অনসূয়ার সখীর নাম সরযূ।
अनसूयेच्या मैत्रिणीचे नाव सरयू.

'ऋ' कार जोडणे 'ঋ' कार योग [ৃ]

क्+ঋ=কৃ (कृ) त्+ঋ=তৃ (तृ)

म्+ঋ=মৃ (मृ)

হ্+ঋ=হৃ (हृ) স্+ঋ=স্ৃ (स्ृ)

[नवीन पध्दतीनुसार स्ृ व ह्ृ असेही लिहितात.]

কৃপা (क्रिपा)	গৃহ (ग्रिहॉ, ग्रिहो)	তৃষা (त्रिशा)
নৃপ (न्रिपॉ, (न्रिपो)	মৃদু (म्रिदु)	ঘৃত (घ्रितॉ, घ्रितो)
বৃষ (व्रिशॉ, व्रिशो)	হৃত (ह्रितॉ, ह्रितो)	ঘৃণা (घ्रिना)
দৃঢ় (द्रिढॉ, द्रिढो)	কৃশ (क्रिशॉ, क्रिशो)	বৃথা (व्रिथा)
অমৃত (अम्रितो)	পৃথিবি (प्रिथिवि)	মৃণাল (म्रिनाल्)
কৃপণ (क्रिपॉन्)	শৃগাল (श्रिगाल)	বৃহৎ (ब्रिहॉत्, ब्रिहांत्)

কৃতদার (क्रितोदार्) সরীসৃপ (शोरिस्रिप्)

গৃহাগত (ग्रिहागोतो, ग्रिहागॉतो) তৃণাসন (त्रिनाशॉन्, त्रिनाशोन्)

পিতৃদেব (पित्रिदेव्) মৃগনাভী (म्रिगोनाभि)

কৃপারাম শিকার করিয়া ফিরিয়া এল (लो)।

कृपाराम शिकार करून परत आला.

হৃদয় আরাম করিয়া উঠিল (लो)।

हृदय आराम करून उठला.

পৃথুরাম খুব খাটিয়া কৃশ হইল (लो)।

पृथुराम खुप परिश्रम करून कृश झाला.

বৃথা সময় না কাটাইয়া পড়াশুনা কর (रो)।

वेळ फुकट न घालवता अभ्यास कर. (किंवा करा)

মৃণালিনী পাঠশালায় যায় না।

मृणालिनी शाळेत जात नाही.

এটা কি? অমৃত না গরল।

हे काय आहे? अमृत की विष.

'ए' कार जोडणे 'এ'কার যোগ [ে]

ক্+এ=কে (के) ত্+এ=তে (ते)

ম্+এ=মে (मे)

খেলা (खेला)	তেজ (तेज्)	দেখা (देखा)
মেলা (मेला, म्याला)	পেড়া (पेड़ा, प्याड़ा)	বেঙ (ब्याङ्)
কেন (केनो, क्यानो)	লেখা (लेखा)	সেবা (शेवा)
ছেলে (छेले)	দেশ (देश्)	মেঘ (मेघ्)
কেদারা (केदारा)	পেয়ারা (पेआरा)	দেমাক (देमाक्)
সেবক (शेवॉक्, शेवोक्)	রেবতি (रेवोति)	চেতন (चेतॉन्, चेतोन्)
কেশাকেশি (केशाकेशि)		তেলাকুচা (तेलाकुचा)
বেনিয়ান (बेनिआन्)		শেফালিকা (शेफालिका)
নিবেদন (निवेदॉन्, निवेदोन्)		লেখাপড়া (लेखापॉड़ा)

আমার পিছনে পিছনে আয়।
म इथा पाठोपाठ ये.

মেঘ দেখিয়া ময়ূর নাচিতেছে।
ढग पाहून मोर नाचत आहे.

সে বেনিয়ান কিনিতে গিয়াছে।
तो गंजिफ्रॉक विकत घ्यावयाला गेला आहे.

ঐ বাড়ীতে এখন কেহই (केहोइ) থাকে না।
त्या घरात आता कोणीच रहात नाही.

তাহার কিছুই ভাল (लो) লাগে না।
त्याला काहीच आवडत नाही.

রেবতী, তুমি ওই সবুজ শাড়ীটি কেন (केनो) পর (रो) নাই?
रेवती, तू ती हिरवी साडी का नेसली नाहीस?

'ऐ' कार जोडणे 'ঐ'কার যোগ [ৈ]

চ্+ঐ=চৈ (चै) ব্+ঐ =বৈ (वै)

হ্+ঐ==হৈ (है)

জৈন (जोइनॉ, जोइनो) নৈশ (नोइशॉ, नोइशो) গৈরী (गोइरि)
বৈধ (बोइधॉ, बोइधो) শৈল (शोइलॉ, शोइलो) পৈতা (पोइता)
হৈম (होइमॉ, होइमो) দৈব (दोइबॉ, दोइबो) তৈরি (तोइरि)
শৈব (शोइबॉ, शोइबो) জৈব (जोइबॉ, जोइबो) তৈল (तोइलॉ, तोइलो)
কৈলাস (कोइलाश्) মৈনাক (मोइनाक्) শৈবাল (शोइबाल्)
বৈঠক (बोइठॉक्, बोइठोक्) ভৈরব (भोइरॉब्, भोइरोब)
সৈনিক (शोइनिक्) দৈবাধীন (दोइबाधिन्)
কৈফিয়ত (कोइफिअत्) বৈবাহিক (बोइबाहिक्)
বৈতনিক (बोइतोनिक्) নৈয়ায়িক (नोइयाइक्, नोइआइक्)
পৈশাচিক (पोइशाचिक्)

বৈশাখ মাসে বৈকালে বড় (ड़ो) ঝড় আসে।
वैशाख महिन्यांत तिसऱ्या प्रहरी मोठे वादळ येते.

ভৈরবের মাসতুত (तो) ভাইয়ের নাম কৈলাস।
भैरवाच्या मावसभावाचे नाव कैलास.

ছবিতে শৈলবালা নিজের তৈরী পুতুল দেখাইতেছেন।
चित्रात स्वत: तयार केलेली बाहुली शैलबाला दाखवीत आहेत.

মৈনাক একটি পাহাড়ের নাম।
मैनाक हे एका पर्वताचे नाव. (आहे)

আমি বৈবাহিক মহাশয়কে একটি চিঠি পাঠাইয়াছি।
मी व्याहयाना एक पत्र पाठविले आहे.

চেনা বামুনের পৈতার দরকার হয় না।
ओळखीच्या ब्राह्मणाला जानव्याची गरज नाही.

'ও' কার জোড়ণে 'ও' कार योग [ো]

গ্ +ও = গো (गो) স্ +ও = সো (सो)

ন্+ও = নো (नो)

চোখ (चोख) ছোট (छोटो) টোপ (टोप) ভোর (भोर)
মোটা (मोटा) যোগী (जोगि) ষোল (शोलो) সোনা (शोना)
বোন (बोन्) ছোলা (छोला) লোক (लोक) গোরা (गोरा)

কোমল (कोमोल्, कोमोल्) গোপন (गोपोन्, गोपोन्)
ঘোমটা (घोमटा) ছোবল (छोबोल्)
গোলক (गोलोक्) দোয়াত (दोआत्)
নোকসান (नोक्शान्) মনোযোগ (मोनोजोग्)
শোরগোল (शोरगोल) দোষারোপ (दोशारोप्)
বৃকোদর (ब्रिकोदोर ब्रिकोदोर्) তোষামোদ (तोशामोद्)

বাগানে অনেক গোলাপ ফুল ফুটিয়াছিল (लो) ।
बागेत गुलाबाची पुष्कळ फुले फुलली होती.
না, আমি তোমার কোদাল দেখি নাই ।
नाही, मी तुझी कुदळ पाहिली नाही.
অশোক বীণা বাজাইতে পারে ।
अशोक वीणा वाजवू शकतो.
তাহার চোখ দুটি লাল হইয়াছিল (लो) ।
त्याचे दोन्ही डोळे लाल झाले होते.
এই ঘড়িটি তুমি কোথায় পাইয়াছ (लो) ?
हे घड्याळ तुला कुठे मिळाले ?
তোমার এই কথা শুনিয়া আমি খুশী হইয়াছি ।
तुझी ही हकीकत ऐकून मी खुश झालो आहे.

'औ'कार जोडणे 'ঔ'কার যোগ [ৌ]

ক্+ঔ=কৌ [कौ] দ্+ঔ=দৌ [दौ]

ম্+ঔ=মৌ [मौ]

কৌটা (कौटा) গৌরী (गौरि) পৌষ (पौशॉ, पौशो)
নৌকা (नौका) চৌকী (चौकि) ধৌত (धौतॉ, धौतो)
শৌরি (शौरि) মৌন (मौनॉ, मौनो) সৌধ (शौधॉ, शौधो)
লৌহ (लौहॉ, लौहो) গৌন (गौनॉ, गौनो)
সৌর (शौरॉ, शौरो) মৌমাছি (मौमाछि) পৌরুষ (पौरुश्)
দৌলত (दौलॉत, दौलोत) গৌতম गौतॉम्, गौतम्)
ভৌতিক (भौतिक्) শৌখিন (शौखिन्)
কৌতূহল (कौतुहॉल्, कौतुहोल्) সৌদামিনী (शौदामिनि)
পৌরসভা (पौरॉशॉभा, पौरोशॉभा) দৌড়াদৌড়ি (दौडाडौडि)
মৌলিকতা (मौलिकॉता, मौलिकोता) নৌবাহিনী (नौवाहिनि)

এই কৌটার দাম কত (कौतो) ?
ह्या डबीची किंमत काय?

এখন দৌড়াদৌড়ি করিয়া কোন (कौनो) লাভ নাই।
आता धावपळ करण्यात काही फायदा नाही.

মৌমাছি মৌচাকে মধু জমাইয়া রাখে।
मधमाशी मधाच्या पोळ्यात मध गोळा करून ठेवते.

তুমি পৌরাণিক ছবি দেখিতে যাও কেন (कॅनो) ?
तू पौराणिक चित्रपट पहावयास का जातोस?

একখানা নৌকা ভাড়া করিয়া আমরা যাইব (वो)।
आपण एक होडी भाड्याने घेऊन जाऊ.

সৌদামিনী খুব ভাল মেয়ে।
सौदामिनी फार चांगली मुलगी (आहे).

अनुस्वार जोडणे অনুস্বার যোগ [ং]

ক + ং = কং (कं) ট + ং = টং (टं)

প + ং = পং (पं)

রং [रॉङ् (ग्)] শিং [शिङ् (ग्)] অংশ [ऑङ् (ग) शो]
কংস [कॉङ् (ग्) शो] হংস [हॉङ् (ग्) शो] বংশ [बॉङ् (ग्) शो]
বাংলা [बाङ् (ग्)ला] চিংড়ি [चिङ (ग्) ड़ि] সিংহ [शिङ् (ग्) हो]
মাংস [माङ् (ग्)शो] নেংটি [नेङ (ग्) टि] ফড়িং [फोडिङ (ग्)]
বিংশতি [बिङ् (ग्) शोति] অহিংসা [ओहिङ् (ग्) शा]
সংসার [शॉङ् (ग्) शार्, शोङ् (ग्) शार्]
দংশন [दॉङ् (ग्) शॉन्, दाङ् (ग) शोन्]
সংশয় [शॉङ् (ग्) शॉय्, शॉङ (ग) शोय्]
সংযোগ [शॉङ् (ग्) जोग] বারংবার [बारोङ् (ग्) बार]
অংশীদার [ओङ् (ग्) शिदार्] সুসংবাদ [शुशोङ् (ग्) बाद्]
বিসংগত [बिशॉङ् (ग्) गातो, बिशोङ् (ग) गोतो बिशॉङ् (ग्) गोतो]
অহংকার [ऑहोङ् (ग्) कार्] বংশধর [बॉङ (ग्) शोधॉर्, बॉङ् (ग्) शोधोर्]

আমাদের বাড়ীতে কেহই (केहोइ)মাংস খায় না।
आमच्या घरी कुणीही मांस खात नाही.

বাংলা ভাষা আমার খুব ভাল (लो)লাগে।
बंगाली भाषा मला फार आवडते.

তোমার বাগানে লাল রংএর গোলাপ আছে।
तुझ्या बागेत तांबडा गुलाब आहे.

আমি তোমার অংশ লইতে চাই না।
मी तुझा हिस्सा घेऊ इच्छित नाही.

হরিণের একটা শিং পাওয়া গিয়াছে
हरिणाचे एक शिंग सापडले आहे.

তুমি সিংহ ও হংস দেখিয়াছ (छो) কি ?
तू सिंह व हंस पाहिला आहेस काय ?

टीपा :- १) रं, शिं हे शब्द अनुक्रमे रङ् व शिङ् असेही लिहितात.

२) 'म्' कारान्त पदापुढे य, र, ल, श, स, ह हे वर्ण आल्यास 'म्' च्या ऐवजी 'ं' येतो.

उदा. संयम (सम्+यम), संरक्षण (सम्+रक्षण), संलाप (सम्+लाप), संशय (सम्+शय), संसार (सम्+सार), संहार (सम+हार)

३) 'म्' कारान्त पदापुढे 'अन्तस्थ व' आल्यास 'म्' च्या ऐवजी 'ं' येतो.

उदा. संविधान (सम्+विधान), वारंवार (वारम्+वार), किंवा (किम्+वा)

परंतु 'वर्गीय व' असल्यास 'म्' तसाच राहतो.

सम्बन्ध (सम्+बन्ध), सम्बोधन (सम्+बोधन)

४) 'म्' कारान्त पदापुढे क, ख, ग, घ, हे वर्ण आल्यास 'म्' च्या ऐवजी 'ं' किंवा 'ङ्' येतो.

उदा. अहंकार, अहङ्कार, (अहम्+कार), संख्या, सङ्ख्या, (सम्+खया) विसंगत, विसङ्गत, (विसम्+गत)
संघटक, सङ्घटक, (सम्+घटक)

परंतु 'क वर्ग' खेरीज इतर वर्गातील वर्ण आल्यास त्याबद्दल त्या त्या वर्गातील पाचवा वर्ण येतो. क्वचित 'ं' ही येतो.

उदा. संचय, सञ्चय, (सम्+चय)
संजात, सञ्जात, (सम्+जात) धनञ्जय, (धनम+जय)
सन्ताप (सम्+ताप) सम्पूर्ण (सम्+पूर्ण)
स्वयंभू, स्वयम्भू (स्वयम्+भू) किन्तु (किम्+तु)

५) शब्द बनताना पदान्ती 'म्' नसून त्या शब्दामध्ये 'ङ्' चा उच्चार असल्यास त्याबद्दल 'ं' येत नाही. (हल्ली 'ं' चा उपयोग करतात परंतु तो व्याकरणदृष्ट्या चुकीचा आहे. त्याचे उच्चारणही नेहमीप्रमाणे न होता वेगळे होईल.)

उदा. अङ्क, अङ्ग, भङ्ग, सङ्ग, वङ्ग, गङ्गा, शङ्का, इत्यादि शब्दात 'ं' येत नाही. हे शब्द अंक, अंग, भंग, संग, वंग, गंगा, शंका, असे लिहू नयेत.

বিসর্গ জোডणे বিসর্গ যোগ [ঃ]

খ + ঃ = খঃ (खः) ত + ঃ = তঃ (तः)
দ + ঃ = দঃ (दः)

দুঃখ (दुक्खॉ, दुक्खो) শনৈঃ (शॉनोइ, शॉनोइह्) পয়ঃ (पॉयो, पॉयोह्)
পুনঃ (पुनो, पुनोह्) অধঃ (ऑधो, ऑधाह्) নভঃ (नॉभो, नॉभोह्)
তমঃ (तॉमो, तामोह्) ধনুঃ (धोनु, धोनुह्) যশঃ (जॉशो, जॉशोह्)
যজুঃ (जोजु, जोजुह्) শিরঃ (शिरो, शिरोह्) অতঃ (आतो, आतोह्)
নিঃশেষ (निश्शेश्) পুরতঃ (पुरॉतो, पुरोता, पुरॉतॉ पुरोतॉ)
দুঃশীল (दुश्शिल्) দুঃসহ (दुश्शॉहॉ, दुशशाहो)
ফলতঃ (फॉलॉतो, फॉलोनो, फॉलॉतॉ, फॉलोतॉ)
একতঃ (एक्कॉतॉ, ऍक्कॉतॉ, एक्कोतो, ऍक्कोतो, एक्कोतो, ऍक्कोतो)
শিরঃপীড়া (शिरॅप्पीड़ा) দুঃসাহস (दुश्शाहोश, दुशशाहॉश्)
পুরঃসর (पुरॉशशॉर्, पुरेशशॉर्) মনঃপূত (मॉनॉप्पुतॉ, मॉनॉप्पुतो)
অধঃপাত (ऑधाप्पात, ऑधोप्पात्) নিঃসহায় (निश्शाहाय)

দুঃসময়ে কেহ (केहो) কাহারও নয়।
पडत्या काळी कोणी कोणाचे नाही.
সে একেবারে অধঃপাতে গেছে (गॅछे)।
त्याचा पुरा अधःपात झाला आहे.
তাহার দুঃখের সীমা রহিল (लो) না।
त्याला अनन्वित दुःख भोगावे लागले.
অতঃপর আর এমন করিও না।
यापुढे आता असे करू नकोस.
পায়ের তলার দিক্‌টাকে অধঃ বলে।
पायाच्या खालच्या दिशेला अधः म्हणतात.
যে কোন (कोनो) শিরঃপীড়ায় এই ঔষধ সেবন করিবেন।
कोणत्याही डोकेदुखीवर हे औषध घ्यावे.

चंद्रबिंदु जोडणे চন্দ্রবিন্দু যোগ [ঁ]

ক+ঁ=কঁ ত+ঁ=তঁ

প+ঁ=পঁ

কাঁচি (कांचि)	গাঁট (गांठ्)	চাঁদ (चांद्)	দাঁত (दांत्)
পাঁচ (पांच्)	হাঁস (हांस्)	শুঁড় (शुंड)	ভেঁপু (भेंपु)
যাঁতা (जांता)	শাঁখ (शांख, शांक्)	বাঁশ (बांश्)	খাঁচা (खांचा)

আঁধার (आंधार्)
তেঁতুল (तेंतुल)
সাঁতার (शांतार्)
কাঁকড়া (कांक्ड़ा)
পাঁজর (पांजॉर, पांजोर्)
ফাঁপর (फांपॉर्, फांपोर्)
জাহাঁবাজ (जाहांबाज्)
কাঁকলাস (कांक्लाश्)
দোআঁশলা (दोआंशला)
ঝাঁপতাল (झांप्ताल्)
টাঁকশাল (टांक्शाल्)
পাঁইজর (पांइजॉर्, पांइजोर्)

তখন চাঁদ উঠে নাই।
त्यावेळी चंद्र उगवला नव्हता.

তাঁহার পায়ে একটা কাঁটা ফুটিল।
त्यांच्या पायात एक काटा रुतला.

বাঁদরটার মাথার খুলি ফাটিয়া গেল।
वानराच्या डोक्याची कवटी फुटली.

কাঁচা তেঁতুল খাইলে পেটে কামড়ায়।
कच्ची चिंच खाल्ल्याने पोटात दुखते.

চোর সাঁতার কাটিয়া নদীর ওপারে পালাইয়াছে।
चोर नदीतून पोहून पलिकडच्या किनाऱ्यावर पळाला आहे.

আমি ভয়ে কাঁপিতে কাঁপিতে একটু এগিয়ে গেলাম।
मी भीतीने कापत कापत थोडासा पुढे गेलो.

अभ्यास (१)

पुढील शब्द बंगाली लिपीत लिहून त्यांचा उच्चार करा :—

[कंसात ज्या शब्दापुढे (चं) आहे, त्या शब्दातील अनुस्वाराबद्दल बंगालीत चंद्रबिंदु लिहावा.]

अधिवेशन, अपरिचित, अभिवादन, अलंकार, आततायी, आपाततः, इतिहास, ईशान, उपनिषद, उपसंहार, ऋतुराज, ऋषिकुमार, एकीकरण, ऐकतान, ओकालतनामा, औदरिक, कलहंस, कांकरोल (चं), कृषीबल, खानसामा, गुरुमहाशय, गोसांइ (चं) घृताहुति, चतुःसीमा, चमत्कार, चिकित्सक, छारपोका, जीवलोक, झणत्कार, टिकाटिकि, ठेलाठेलि, डुगडुगि, तपोनिधि, तृणभोजी, थियेटार, दामोदर, दुःशासन, धृतिहोम, नचिकेता, निकेतन, नृशंस, पारलौकिक, पुनः पुनः, पुरुषसिंह, फौजदार, बीभत्स, भारतीय, मनःशिला, मारपेंच (चं), मीमांसा, योगायोग, रूपचांद (चं), लुकोचुरि, वैयाकरण, शुकतारा, शूलपाणि, सांजोया (चं), सुलतान, सूपकार, हरगौरी, हृषीकेश.

△ △ △

पाठ ४ था : जोडाक्षरे (फलायुक्त)

संयुक्त वर्ण "फलायुक्त"

१

य-फला (্য)

क्+य=क्य (क्य) प्+य=प्य (प्य)

ल्+य=ल्य (ल्य)

वाक्य (वाक्यॉं, वाक्यो) सख्य (शोक्खो) योग्य (जोग्गो, जोग्गॉं)
वाच्य (वाच्चॉं, वाच्चो) मध्य (मोद्धो) राज्य (राज्जॉं, राज्जो)
नाट्य (नाट्टो) पाठ्य (पाट्ठॉं, पाट्ठो) जाड्य (जाड्डॉं, जाड्डो)
पुण्य (पुन्नॉं, पुन्नो) मृत्यु (म्रित्तु) मिथ्या (मित्था)

विद्या (विद्दा) कन्या (कोन्ना, कोन्न्या) रौप्य (रोउप्पो, रोउप्पॉं)
सभ्य (शोब्भो) सौम्य (शोउम्मो) शय्या (शोज्जा)
वाह्य (वाज्झो, वाज्झॉं) व्याघ्र (व्याग्) धनाढ्य (धॉनाड्ढॉं धॉनाड्ढो)

कल्याण (कोल्लान्, कोल्ल्यान्) तालव्य (तालोव्बो, तालॉव्बॉं)
अवश्य (ओबोश्शो, ओबोशश्शो) मनुष्य (मोनुश्शो, मोनुश्शॉं)
विद्युत् (विद्दुत्) आलस्य (आलोश्शो, आलोश्शॉं)
अभ्यास (ओब्भाश्, ओब्भ्याश्) व्याकुल (व्याकुल्)
सौभाग्य (शोउभागगो, शोउभाग्गॉं)
अत्याचार (ओतताचार्, ओतताच्यार्) देशत्याग (देशात्याग्)
व्यवसाय (व्यावॉशाय्, व्यावोशाय्) धन्यवाद (धोन्नोबाद्, धोन्नॉबाद्)
बाल्यकाल (बाल्लोकाल्) कात्यायन (कातनायॉन्, कात्यायोन्)

তিনি 'আরগ্য-নিকেতন' উপন্যাসটি পড়িয়াছেন।

त्यानी 'आरोग्य-निकेतन' ही कादंबरी वाचली आहे.

এই তিনটির মধ্যে কাহার মূল্য বেশী?

ह्या तिघात कशाची किंमत जास्त आहे?

হাঁ, আমি তোমার জন্য অনেক খেলনা আনিব (বো)।

होय, मी तुझ्याकरिता पुष्कळ खेळणी आणीन.

বাপুজী সত্য ও অহিংসার পূজারী ছিলেন।

बापुजी सत्य व अहिंसेचे पुजारी होते.

কেহই (কেহোই) অত্যাচার সহ্য করিতে চায় না।

कोणीही अत्याचार सहन करू इच्छित नाही.

আশুতোষ মুখোপাধ্যায় একজন মহাপুরুষ ছিলেন।

आशुतोष मुखोपाध्याय (हे) एक महापुरुष होते.

আমি সত্য বৈ মিথ্যা বলিব (বো) না।

मी खरं तेच बोलेन, खोटं बोलणार नाही.

যোগ্য বরে কন্যা দিবে।

योग्य वराला मुलगी द्यावी.

(१) ত্য व ন্য ही जोडाक्षरे দ্য व ন্য अशी लिहिली व छापली जातात.

(२) 'মুখোপাধ্যায়' चे मुकर्जी, मुखर्जी; 'বন্দ্যোপাধ্যায়' चे बानर्जी, बॅनर्जी; চট্টোপাধ্যায় चे चतर्जी, चटर्जी चॅटर्जी; 'গঙ্গোপাধ্যায়' चे गांगुली, गांगोली असे इंग्रजीत रूपांतर करतात. बंगालीत एकमेकांचा उल्लेख करताना 'মুখুজ্যে মহাশয়' 'বাঁড়ুজ্যে মহাশয়' 'চাটুজ্যে মহাশয়' 'গাঙ্গুলী মহাশয়' असे म्हणतात.

র-ফলা [্র]

জ্+র=জ্র (ঞ) প্+র=প্র (গ)

ম্+র=ম্র (গ)

ত্+র=ত্র (ন) ক্+র=ক্র (ক)

ভ্+র=ভ্র (ম)

তক্র (তাঁক্‌ক্রাঁ, তাঁক্‌ক্রো)	শক্র (শাঁক্‌ক্রাঁ, শাঁক্‌ক্রো)
বজ্র (বাঁজ্‌ব্রাঁ, বাঁজ্‌ব্রো)	গৃধ্র (গিদ্‌ধ্রাঁ, গিদ্‌ধ্রো)
ভ্রূণ (ভ্রুনাঁ, ভ্রুনো)	শ্রম (শ্রাঁম্, শ্রোম্)
মিত্র (মিত্‌ত্রাঁ, মিত্‌ত্রো)	ধ্রুব (ধ্রুবাঁ, ধ্রুবো)
শীঘ্র (শিগ্‌ঘ্রাঁ, শিগ্‌ঘ্রো)	ভদ্র (ভাঁদ্‌দ্রাঁ, ভাঁদ্‌দ্রো)
আম্র (আম্‌ম্রাঁ, আম্‌ম্রো)	ব্রজ (ব্রাঁজো, ব্রোজো)
হ্রাস (হ্রাশ্)	ভ্রম (ভ্রাঁম্, ভ্রোম্)
ক্রূর (ক্রুর্)	শত্রু (শোত্‌ত্রু)
ব্যাঘ্র (ব্যাগ্‌ঘ্রাঁ, ব্যাগ্‌ঘ্রো)	শ্রুতি (শ্রুতি)
দ্রুত (দ্রুতাঁ, দ্রুতো)	ক্লুশ (ক্লুশ্)
অগ্রজ (আঁগ্‌ব্রোজো, আঁগ্‌ব্রাঁজো)	প্রসাদ (প্রোশাদ্)
শ্রীমান (শ্রিমান্)	বিদ্রূপ (বিদ্‌দ্রুপ্)
সহস্র (শাঁহাঁস্‌ত্রো, শাঁহোমত্রো)	শুশ্রূষা (শুশ্রুশা, শুস্রুশা)
প্রাতঃকাল (প্রাতোক্‌কাল্)	উপদ্রব (উপাঁদ্‌দ্রাব্, উপোদ্‌দ্রোব্)
পরিত্রাণ (পোরিত্রান্)	মুদ্রাকর (মুদ্রাকাঁর্, মুদ্রাকোর্)

(१) এ (ए), ত্র (त्र), ক্র (क्र), ব্র (ব্র) ह्यांमधील फरक लक्षात घ्यावा.

(२) पुढील जोडाक्षरे कंसात दाखविल्याप्रमाणेही छापली जातात.

ক্র (ক্‌র), ক্রু (ক্‌রু), ক্রূ (ক্‌রূ), ব্র (ব্রু), দ্রু (দ্রু), দ্রূ (দ্রূ), ধ্রু (ধ্রু), ভ্রূ (ভ্রূ), শ্রু (শ্রু), শ্রূ (শ্রূ), স্র (স্‌র)

আমি একাই আগামী শুক্রবারে কলিকাতা যাইব (বো)।
मी एकटाच येत्या शुक्रवारी कलकत्त्यास जाईन.

একটি প্রজাপতি এদিক্-ওদিক্ উড়িতেছে।
एक फुलपांखरू इकडे तिकडे उडत आहे.

ভগবানের প্রসাদের জন্য অনেক ভিড় হইয়াছে।
देवाच्या प्रसादांकरिता पुष्कळ गर्दी झाली आहे.

তাঁহার বাংলা ভাষা শিখিবার আগ্রহ খুব প্রবল ছিল।
बंगाली भाषा शिकण्याची त्यांची फार दांडगी इच्छा होती.

পিতার মৃত্যুর পর তিনি প্রচুর টাকা দান করিয়াছেন।
वडिलांच्या मृत्युनंतर त्यांनी पुष्कळ रुपये दान केले.

বাড়ীতে গিয়া আমি কিছুকাল বিশ্রাম করিব (বো)।
घरी जाऊन मी थोडा वेळ आराम करीन.

বোবার শত্রু নাই।
मुक्याला शत्रू नसतो.

শ্রীনগরের একদিকে ডাল হ্রদ।
श्रीनगरच्या एका बाजूला दाल सरोवर (आहे).

ল-ফলা [্ল]

ক্+ল=ক্ল (क्ल) ম্+ল=ম্ল (म्ल)

হ্+ল=হ্ল (ह्ल)

অম্ল (ॲम्ल)	গ্লানি (ग्लानि)	ক্লীব (क्लिब्)
শ্লাঘা (श्लाघा)	শুক্ল (शुक्ल)	প্লীহা (प्लिहा)
পল্লী (पोल्लि)	ম্লান (म्लान्)	ক্লেশ (क्लेश्)

মল্লিকা (मोल्लिका) বিপ্লব (विप्लोव्)

আহ্লাদ (आल्हाद्, आह्लाद्) ভল্লুক (भोल्लुक्)

অশ্লীল (ओस्लिल्) প্লাবন (प्लावोन्, प्लावॉन्)

[पुढील जोडाक्षरे कंसात दाखविल्याप्रमाणेही छापली जातात. ল্ল (ल्ल), শ্ল (श्ल), ষ্ল (ष्ल)]

দিল্লীতে দেখিবার মত কি কি আছে ?

दिल्लीत पहाण्यासारखे काय काय आहे ?

বাগানে চল্লিশটি মল্লিকা ফুল ফুটিয়াছে।

बागेत मोगऱ्याची चाळीस फुले फुलली आहेत.

শরৎবাবু 'পল্লী-সমাজ' উপন্যাসটি লিখিয়াছেন।

शरत्बाबूनी 'पल्ली-समाज (ही) कादंबरी लिहिली आहे.

এরোপ্লেন দেখিয়া প্রফুল্ল আহ্লাদে আটখানা হইয়াছে।

प्रफुल्लाला विमान पाहून अतिशय आनंद झाला आहे.

ফটো দেখিয়া প্রহ্লাদ নাচিতে লাগিল (লো)।

फोटो पाहून प्रह्लाद नाचायला लागला.

৪

ব-ফলা [্ব]

ক্ + ব = ক্ব (क्व) ত্ + ব = ত্ব (त्व)

ব্ + ব = ব্ব (ब्व)

ধ্ + ব = ধ্ব (ध्व) হ্ + ব = হ্ব (ह्व)

পক্ব (पॉक्‌कों; पॉक्‌कॉ) জ্বর [(ज) जॉर] খট্বা (खॉट्टा)
দ্বার [(द्) दार] ধ্বজ [(द्) धॉजो] ত্বরা [(त्) तारा]
স্বর [(श्) शार] বিল্ব (बिल्लॉ, बिल्लो)
অশ্ব (ऑशशॉ, ऑशशो) নিঃস্ব (निशशॉ, निशशो)

রাজত্ব (राजोत्तों, राजॉत्तॉ) বিশ্বাস (बिशशास)
আহ্বান (आवहान, आओहान) আস্বাদ (आशशाद्)
অন্বেষণ (ऑननेशोन, ऑननेशान) বিদ্বান (बिद्दान)
দিগ্বিজয় (दिगगिजोय्, दिगगिजाय) হরিদ্বার (होरिद्दार)

[पुढील जोडाक्षरे कंसात दाखविल्याप्रमाणेही छापली जातात. জ্ব(জ্ব), ট্ব(ট্ব), ধ্ব(ধ্ব), স্ব(স্ব), ল্ব(ল্ব), শ্ব(শ্ব), হ্ব(হ্ব), ন্ব(ন্ব), গ্ব(গ্ব),

"ঈশ্বরের অন্বেষণে কোথায় যাইতেছ" (ঈ) ? স্বামী বিবেকানন্দ
ईश्वराच्या शोधार्थ कुठे जात आहा !

দিগ্বিজয় করিয়াও তিনি মনে মনে কাঁদিতেছিলেন।
दिग्विजय करूनसुद्धा ते मनातल्या मनात रडत होते.

এখন সব ধ্বংস হইয়া গিয়াছে।
आता सर्व नाश पावले आहे.

মিথ্যাবাদীকে বিশ্বাস করিতে নাই।
खोटे बोलणाऱ्यावर विश्वास ठेवू नये.

বিশ্বনাথ সরস্বতীর ছবি আঁকিতেছে।
विश्वनाथ सरस्वतीचे चित्र काढत आहे.

ণ-ফলা [ণ]

ণ্+ণ = ণ্ণ (ण्ण) ষ্+ণ = ষ্ণ (ष्ण)

হ্+ণ = হ্ণ (ह्ण)

রুগ্ণ (रुग्णॉ, रुग्णो)	কৃষ্ণ (कृष्णॉ, कृष्णो)
বিষ্ণু (विष्णु)	উষ্ণ (उष्णॉ, उष्णो)
তৃষ্ণা (तृष्णा)	বিষণ্ণ (विषॉण्णॉ, विषोण्णो)
সহিষ্ণু (सोहिष्णु)	অপরাহ্ণ (ऑपोराह्णॉ, आपोराह्णो)

তিন গ্লাস জল খাইয়াও তাহার তৃষ্ণা মিটিল (लो) না।

तीन ग्लास पाणी पिऊनसुद्धा त्याची तहान भागली नाही.

অনেক অনাহারে রুগ্ন হইয়া মরিল (लो)।

पुष्कळ लोक खावयास न मिळाल्यामुळे आजारी पडून मेले.

অসহিষ্ণু লোক প্রায় সকলের ঘৃণাভাজন হয়।

असहिष्णु माणसे बहुधा सगळ्यांच्या तिरस्कारास पात्र होतात.

রামকৃষ্ণ পরমহংস কালীমাতার উপাসনা করিতেন।

रामकृष्ण परमहंस कालीमातेची उपासना करीत असत.

তিনি প্রতিদিন প্রাতঃকালে বিষ্ণু-সহস্রনাম পাঠ করিতেন।

ते रोज सकाळी विष्णु-सहस्रनाम वाचीत असत.

তাঁহার উষ্ণীষখানি দেখিবার মত ছিল।

त्याचे पागोटे पहाण्यासारखे होते.

६

ন-ফলা (ন)

গ+ন=গ্ন (ग्न) ত্+ন=ত্ন (त्न)

ন্+ন=ন্ন (न्न) স্+ন=স্ন (स्न) হ্+ন=হ্ন (ह्न)

অগ্নি (ओग्नि) পত্নী (पोत्नि) স্নান (स्नान्)

বিঘ্ন (बिघ्ना, बिघ्नो) ভিন্ন (भिन्नाँ भिन्नो)

প্রশ্ন (प्रोस्नाँ, प्रोस्नो) নিম্ন (निम्नो, निम्नो)

চিহ্ন (चिन्नो, चिन्हाँ) স্বপ্ন [(श्) शाँप्ना, (श्) शाँप्नो]

যত্ন (जात्नाँ, जाँत्नो) উন্নতি (उन्नोति)

জ্যোৎস্না (जोत्स्ना) মধ্যাহ্ন (मोद्धानहा, मोद्धानन्नो)

জাহ্নবী (जान्नोबि, जाननोहबि) কৃতঘ্ন (क्रिताघ्नो, क्रिताघ्नाँ, क्रिताघ्नो)

জগন্নাথ (जाँगोन्नाथ, जाँगाँन्नाथ) সন্নিধান (शोन्निधान्)

(१) पुढील जोडाक्षरे कंसात दाखविल्याप्रमाणेही छापली जातात.
শ্ন(শন), ম্ন(মন), প্ন(পন),

(२) হ্ন (হ্+ন) व হ্ন (হ্+ন) मधील फरक लक्षात घ्यावा.

শ্রম না করিলে মানুষের উন্নতি হয় না।
मेहनत न केल्यास माणसाची उन्नति होत नाही.

বইগুলি নিম্নলিখিত ঠিকানায় পাঠাইয়া বাধিত করিবেন
खाली दिलेल्या पत्त्यावर पुस्तके पाठवून आपण (मला) उपकृत करावे.

কোন (नो) বাধা-বিঘ্ন তাঁহাদের গতিরোধ করিতে পারিল (लो) না।
कोणत्याही अडचणी त्यांना अटकावू शकल्या नाहीत.

জ্যোৎস্নায় নদীর জল ঝিক্‌মিক্ করে।
चंद्रप्रकाशात नदीचे पाणी चकचकते.

"এক ডুবে রত্ন না পে'লে রত্নাকরকে রত্নহীন মনে করিওনা।" —রামকৃষ্ণ পরমহংস
एका बुडीत रत्न मिळाले नाही म्हणून रत्नाकराला (समुद्राला) रत्नहीन समजू नका.

म-फला [म]

क्+म=क्ष (क्म) ग्+म=ग्ष्म (ग्म)

ঙ্+ম=ঙ্ম (ङ्म)

দ্+ম=দ্ম (द्म) ল্+ম=ল্ম (ल्म)

হ্+ম=হ্ম (ह्म)

যুগ্ম (जुगगो, जुग्मो) জন্ম (जॉन्मो)
পদ্মা (पॉद्दा) রশ্মি (रोशशि) শ্মশ্রু (शॉशश्रु)
স্মৃতি (स्मिति) ভীষ্ম (भिशगॉ, भिशश्मो)
ব্রহ্মা (ब्रोमह्मा) ভস্ম (भॉशशॉ, भॉशश्मो)
রুক্মিনী (रुक्मिनि) বাঙ্ময় (वाङमॉय)
মহাত্মা (मोहात्मा) সম্মান (शन्मान्)
আধ্মান (आद्धमान्) শাল্মলী (शाल्मोलि)
অকস্মাত (ऑकोशशात्) হিরণ্ময় (हिरोन्मॉय)

पुढील जोडाक्षर कसात दाखविल्याप्रमाणेही छापले जाते.
क्ष(क्ष),

বিরসিংহ গ্রামে বিদ্যাসাগর মহাশয় জন্মগ্রহণ করিয়াছিলেন।
वीरसिंह गावात विद्यासागर महाशयांचा जन्म झाला

সে এখনও বাল্মীকি-রামায়ণ পড়ে নাই।
त्याने अजूनही वाल्मीकि-रामायण वाचले नाही.

মৃণ্ময়ী, তুমি রুক্মিণীকে আয়না দাও।
मृण्मयी, तू रुक्मिणीला आरसा दे.

আমি গ্রীষ্মের ছুটিতে মহাবালেশ্বর যাইব (बो)।
उन्हाळ्याच्या सुटीत मी महाबळेश्वरला जाईन.

শ্মশানে সকল ভেদ ঘুচিয়া যায়।
स्मशानात सर्व भेद नाहीसे होतात.

রেফ [´]

র্ + ক = র্ক (র্ক) র্ + জ = র্জ (র্জ)

র্ + শ = র্শ (র্শ)

অর্ক (ऑर्को)	মূর্খ (मुर्खॉ, मुर्खो)
দীর্ঘ (दीर्घॉ, दीर्घो)	স্বর্ণ [(श्) शॉर्नॉ, (श) शॉर्नो]
কর্তা (कॉर्ता)	তীর্থ (तिर्थॉ, तिर्थो)
অর্ধ (ऑर्धो)	সর্প (शॉर्पॉ, शॉर्पो)
বর্ষা (बॉर्शा)	বিসর্গ (बिशॉर्गॉ, बिशॉर्गो)
অর্চনা (ऑर्चोना)	নির্জন (निर्जॉन, निर्जोन्)
ঝর্ঝর্ (झॉर्झॉर्)	নির্দোষ (निर्दोश)
দুর্নাম (दुर्नाम्)	নির্বাত (निर्ब्रात्)
ধার্মিক (धार्मिक)	দুর্লভ (दुर्लोभ्, दुर्लॉभ्)
গর্হিত (गोरहितो)	দুর্ভাবনা (दुर्भाबोना)
দুর্যোধন (दुर्जोधॉन्, दुर्जोधोन्)	পরামর্শ (पॉरामॉर्शो, पॉरामोरशो)

মহর্ষি ব্যাস মহাভারত রচনা করিয়াছিলেন।
महर्षि व्यासानी महाभारताची रचना केली.

কৌরব-সভায় দুর্যোধন শ্রীকৃষ্ণকে অপমান করিল।
कौरवांच्या सभेत दुर्योधनाने श्रीकृष्णाचा अपमान केला.

বর্ষাঋতুতে কোথাও না গিয়া বাড়ীতে বসিয়া থাকাই ভাল (লো)।
पावसाळ्यात कुठेही न जाता घरी बसून रहाणेच चांगले.

দীর্ঘকালের পরাধীনতার পর আমরা স্বাধীনতা লাভ করিয়াছি।
दीर्घकालीन पारतंत्र्यानंतर आपणांला स्वातंत्र्य मिळाले.

ধর্ম ও নীতি বিষয়ে ভারতবর্ষ মনুষ্য-সমাজের প্রকৃত উপকার করিয়াছে।
धर्म व नीति संबंधी भारताने मनुष्य-समाजावर खरोखर उपकार केला आहे.

মূর্খের সহিত তর্কাতর্কি করিয়া কোন (नो) লাভ নাই।
मूर्खांशी वाद घालण्यात काही फायदा नाही.

অর্থই অনর্থের মূল।
अर्थ (पैसा) अनर्थाचे मूळ (आहे).

अभ्यास (१)

पुढील शब्द बंगाली लिपीत लिहून त्यांचा उच्चार करा :—

अपभ्रंश, अश्विनी, अस्वीकार, आकस्मिक, आग्नेय, आध्यात्मिक, आह्निक, आशीर्वाद, आश्रम, उपक्रम, उपाध्याय, उष्णीष, खद्योत, गायत्री, गोस्वामी, चक्रवर्ती, चातुर्मास, छद्मवेश, जिह्वाग्र, तपस्विनी, तारतम्य, त्रैलोक्य, निर्वाचन, नैवेद्य, नवद्वीप, द्वैपायन, पतिव्रता, पदच्युत, पल्लव, प्रतिध्वनि, फलश्रुति, ब्रह्मचारी, भ्रूकुटि, राजद्रोह, विस्मरण, वैश्वानर, षण्मासिक.

△ △ △

পাঠ ৭ বা : দোন অক্ষরী জোডাক্ষরে
মিশ্র সংযোগ-দুই অক্ষরে

१

ক—বর্গ

ক্+ক=ক্ক (क्क) চিক্কন चिक्कन, चिक्कोन्) ধিক্কার (धिक्कार्)
ক্+ত=ক্ত (क्त) রক্ত (रॉक्तॉ, रंक्तो) শক্তি (शॉक्ति)
ক্+ষ=ক্ষ (क्ष) ক্ষমা (खॉमा) পরিক্ষা (पॉरिक्षा)
গ+ধ=গ্ধ (ग्ध) দগ্ধ (दॉग्धो) মুগ্ধ (मुग्धो)
ঙ্+ক=ঙ্ক শঙ্কা (शॉङ्का) অঙ্কুর (ओङ्कुर्)
ঙ্+খ=ঙ্খ শঙ্খ (शॉङ् खॉ, शांङ् खा) শৃঙ্খলা शिङ् खोला, शिङखाला)
ঙ্+গ=ঙ্গ বঙ্গ (बॉङ् गॉ, बॉङ्गो) ইঙ্গিত (इङ्गित्)
ঙ্+ঘ=ঙ্ঘ জঙ্ঘা (जॉङ घा) লঙ্ঘন (लॉङघॉन्, लॉङ्घोन्)

टीप :- 'क्क', 'क्त', 'ङ्ग', 'ङ्ख' हां जोडाक्षरे असलेले शब्द मराठीत अनुस्वारयुक्त असतात. उदा. शङ्का (शंका), शङ्ख (शंख), बङ्ग (बंग), जङ्घा (जंघा)

সে করাত দিয়া একটি শক্ত তক্তা কাটিতেছিল (लो)।
तो करवतीने एक मजबूत फळी कापत होता.

ঐ কৃষক একখানি লাঙ্গল কাঁধে করিয়া মাঠের দিকে যাইতেছে।
तो शेतकरी एक नांगर खांद्यावर घेऊन शेताकडे जात आहे.

স্বচক্ষে না দেখিলে তাহা বিশ্বাস করা যায় না।
स्वतःच्या डोळ्यांनी न पाहिल्यास त्यावर विश्वास बसत नाही.

তুমি অঙ্ক কষিতে জান (नो) না বলিয়া সকলে তোমাকে ঘৃণা করিবে।
तुला गणिते सोडविता येत नाहीत म्हणून सर्वजण तुझा तिरस्कार करतील.

তাঁহার নির্দেশ লঙ্ঘন করিলে সকলে তোমাকে ধিক্কার দিবে।
त्यांच्या आज्ञेचे उल्लंघन केल्यास सर्वजण तुझा धिक्कार करतील.

চ—বর্গ

২

চ্+চ=চ্চ (চ) চৌবাচ্চা (चौउवाच्चा)
উচ্চারণ (उच्चारॉन्, उच्चारोन)

চ্+ছ=চ্ছ বিচ্ছেদ (विच्छेद्)
আচ্ছাদন (आच्छादॉन्, आच्छादोन्)

চ+ঞ্=চ্ঞ যাচ্ঞা (जाच्चां, जाच्ना)

জ্+জ=জ্জ (জ্জ) লজ্জা (लॉज्जा) সজ্জন (शॉज्जॉन्, शॉज्जोन्)

জ্+ঝ=জ্ঝ (জ্ঝ) কুজ্ঝটিকা (कुज्झोटिका)

জ্+ঞ=জ্ঞ (জ্ঞ) জ্ঞানদা (ग्यानोदा) বিজ্ঞান (विग्यान)

ঞ্+চ=ঞ্চ (ঞ্চ) অঞ্চল (ऑन्चॉल्, ऑन्चोल्)
কাঞ্চন (कान्चॉन्, कान्चोन्)

ঞ্+ছ=ঞ্ছ (ঞ্ছ) বাঞ্ছা (बान्छा) লাঞ্ছনা (लान्छॉना, लान्छोना)

ঞ্+জ=ঞ্জ (ঞ্জ) পুঞ্জ (पुन्जा, पुन्जो) জঞ্জাল (जॉन्जाल्, जोन्जाल्)

ঞ্+ঝ=ঞ্ঝ (ঞ্ঝ) ঝঞ্ঝা (झॉन्झा) ঝঞ্ঝাট (झॉन्झॉट, झोन्झाट्)

टीपा : १) 'ञ्छ' हे जोडाक्षर मराठीत नाही. बंगालीसुध्दा हे केवळ 'याञ्छा' या शब्दातच येते.

२) 'ङ्क' 'ङ्ख' 'ञ्ज' 'ञ्झ' ही जोडाक्षरे असलेले शब्द मराठीत अनुस्वारयुक्त असतात.

उदा. अङ्कल (अंकल), लाञ्छना (लांछना), पुञ्ज (पुंज), झञ्झाट (झंझाट)

এই জগতে তুচ্ছ বলিতে কিছুই নাই।

ह्या जगात तुच्छ असे काहीही नाही.

এইরকম খারাপ কাজ করিতে তোমার লজ্জা হয় না।

अशा प्रकारचे वाईट कृत्य करावयास तुला लाज वाटत नाही ?

গ্রামের কয়েকজন ভদ্রলোককে লইয়া তিনি একটি 'গ্রাম-পঞ্চায়েত, গঠন করিয়াছিলেন।

गावातल्या काही सज्जनांना घेऊन त्यांनी एक 'ग्राम पंचायत' तयार केली.

উচ্চারণ হিসাবে বাংলা ভাষা আধুনিক ভারতীয় ভাষাদের মধ্যে সবচেয়ে জটিল।

उच्चारणाच्या दृष्टीने बंगाली भाषा (ही) आधुनिक भारताच्या भाषांमध्ये सर्वात गुंतागुंतीची आहे.

বিজ্ঞান-জগতে ইউরোপ, আমেরিকা জাপানই অগ্রণী।

शास्त्रीय जगतात युरोप, अमेरिका व जपान हीच राष्ट्रे पुढे आहेत.

দার্জিলিং হইতে কাঞ্চনজঙ্ঘা পর্বত দেখা যায়।

दार्जिलिंगहून कांचनगंगा पर्वत दिसतो.

মঞ্জু অঞ্জলি ভরিয়া ভিখারীকে চাল দিতেছে।

मंजु ओंजळ भरून भिकाऱ्याला तांदूळ देत आहे.

[बंगाली भाषा या अर्थी बांग्ला भाषा, बाङ्‌ला भाषा, बाङला भाषा, बाङ्गला भाषा, बाङ्गाला भाषा, बाङालो भाषा, व बङ्ग भाषा, हे शब्द वापरतात. बंग देश या अर्थी बङ्ग देश, बाङ्गाला देश, बाङ्गला देश, बाङालो देश, बाङला देश, बाङ्‌ला देश, बांग्लादेश, हे शब्द वापरतात. बंगाली (लोक) ह्या अर्थी बाङ्गाली, बाङालो हे शब्द वापरतात.]

২

ট—বর্গ

ট্+ট=ট্ট (ট্ট) অট্টালিকা (ऑट्टालिका)
ভট্টাচার্য (भॉट्टाचार्ज्यो)
ড্+ড=ড্ড (ড্ড) উড্ডীন (उड्डिन्)
ড্+গ+ড়্গ (ড্গ) খড়্গ (खॉड्गा, खाड्गो)
ণ্+ট=ণ্ট (ণ্ট) ঘণ্টা (घॉण्टा) কণ্টক (कॉण्टोक्, कॉण्टॉक्)
ণ্+ঠ=ণ্ঠ (ণ্ঠ) কণ্ঠ (कॉण्ठो, कॉण्ठॉ) লুণ্ঠিত (लुण्ठितो)
ণ্+ড=ণ্ড (ণ্ড) দণ্ড (दाण्डॉ, दॉण्डो) পণ্ডিত पोण्डित्)

[ণ্ড (ण्ड), ণ্ড (ण्ड्) व ণ্ড (ण्ड) मधील फरक लक्षात घ्यावा]

হত্যার অপরাধে তাহার প্রাণদণ্ড সাজা হইল।

खुनाच्या अपराधामुळे त्याला फांशीची शिक्षा झाली.

ঐ প্রকাণ্ড অট্টালিকার নাম 'ড্রীমল্যাণ্ড'।

त्या भल्यामोठ्या इमारतीचे नाव 'ड्रीमलँड' (आहे).

ষাট সেকেণ্ডে এক মিনিট ও ষাট মিনিটে এক ঘণ্টা হয়।

साठ सेकंदांचे एक मिनिट व साठ मिनिटांचा एक तास होतो.

বড় পাকা বাড়ীকে আট্টলিকা বলে।

मोठ्या पक्क्या इमारतीला अट्टालिका म्हणतात.

ম্যাডাম মেরী ক্যুরি একজন বিশ্ব-বরেণ্য বিজ্ঞান-পণ্ডিতা ছিলেন।

मॅडम मेरी क्युरी (स्त्री) जगातील एक श्रेष्ठ शास्त्रज्ञ होत्या.

সে তোমাকে বিদ্রূপ করিয়া ভুট্টা খাইতেছে।

तुला बेडाबून तो मक्याचे कणीस खात आहे.

ত—বর্গ

ত্+ত=ত্ত (ततनो) উত্তম (उत्तम्)
ত্+থ=ত্থ (त्थ) উত্থান (उत्थान्) অশ্বত্থ (आश्शॉत्थो, ऑश्शोत्थो)
দ্+গ=দ্গ (द्ग) সদ্গতি (शॉद्गोति) উদ্গার (उद्गार)
দ্+ঘ=দ্ঘ (द्घ) উদ্ঘাটন (उद्घाटॉन्, उद्घाटोन्)
দ্+দ=দ্দ (द्द) উদ্দাম (उद्दाम) উদ্দেশ (उद्देश)
দ্+ধ=দ্ধ (द्ध) যুদ্ধ (जुद्धॉ, जुद्धो) উদ্ধার (उद्धार्)
দ্+ভ=দ্ভ (द्भ) সদ্ভাব (शॉद्भाव) উদ্ভিদ (उद्भिदो, उद्भिदॉ)
ন্+ত=ন্ত (न्त) চিন্তা (चिन्ता) জন্তু (जोन्तु)
ন্+থ=ন্থ (न्थ) গ্রন্থ (ग्रॉन्थो, ग्रोन्थो) মন্থন (मान्थोन्, मोन्थान्, मोन्थोन्)
ন্+দ=ন্দ (न्द) ছন্দ (छॉन्दो) আনন্দ (आनॉन्दो, आनोन्दो)
ন্+ধ=ন্ধ (न्ध) অন্ধ (ऑन्धो, ऑन्धॉ) বন্ধু (बोन्धु)

[ও (ओ), ওঁ (ॐ), ত্ত (त्त),ত্ত (क्त) ह्यामधील फरक लक्षांत घ्यावा]

দেশবন্ধু চিত্তরঞ্জন দাস প্রথম জীবনে একজন প্রসিদ্ধ উকিল ছিলেন।

देशबंधु चित्तरंजन दास पूर्वायुष्यात एक प्रसिध्द वकील होते.

অশ্বত্থ-গাছের তলায় বসিয়া তিনি অনেক গ্রন্থ রচনা করিয়াছেন।

पिंपळाच्या झाडाखाली बसून त्यानी पुष्कळ ग्रंथ लिहिले आहेत.

গীতাঞ্জলী পড়িলে মনে সুখ ও শান্তি পাইবেন।

गीतांजली वाचल्याने मनाला सुख व शांति मिळेल.

মারাঠী ভাষার ব্যাকরণে যাহাকে 'প্রথম পুরুষ' বলে তাহাকেই বাঙ্গালা ভাষার ব্যাকরণে 'উত্তম পুরুষ' বলা হয়।

मराठी भाषेच्या व्याकरणात ज्याला 'प्रथम पुरुष' म्हणतात त्यालाच बंगाली भाषेच्या व्याकरणांत 'उत्तम पुरुष' असे म्हटले जाते.

মাদ্রাজে গিয়া সে সকল বন্ধু-বান্ধবদের সঙ্গে দেখা করিবে।

मद्रासला जाऊन तो सर्व मित्रांना व नातलगांना भेटेल.

प—वर्ग

प्+त=प्त (प्त) सुप्त (शुप्तॉ, शुप्तो) गुप्त (गुप्तॉ, गुप्तो)

प्+स=प्स (प्स) लिप्सा (लिप्शा) अप्सरा (ऑप्शॉरा, ऑप्शोरा)

ब्+ज=ब्ज (ब्ज) अब्ज (ऑब्जो) कुब्ज (कुब्जो)

ब्+द=ब्द (ब्द) अब्द (ऑब्दो) शताब्दि (शॉताब्दि, शोताब्दि)

ब्+ध=ब्ध (ब्ध) आरब्ध (आरॉब्धो, आरोब्धो, आरोब्धॉ)

क्षुब्ध (खुब्धॉ, खुब्धो)

ब्+व=ब्व (ब्व) छाब्बिश (छाब्बिश्) चब्बिश (चोब्बिश्)

म्+प=म्प (म्प) चम्पक (चॉम्पॉक्, चॉम्पोक्)

अनुकम्पा (ओनुकॉम्पा)

म्+फ=म्फ (म्फ) लम्फ (लॉम्फॉ, लॉम्फो) गुम्फ (गुम्फॉ, गुम्फो)

म्+व=म्ब (म्ब) अम्बर (ऑम्बॉर्, ऑम्बोर्)

बिलम्ब (बिलॉम्बो, बिलोम्बो, बिलॉम्बॉ)

म्+भ=म्भ (म्भ) दम्भ (दॉम्भो) सम्भव (शॉम्भॉव्, शॉम्भोव्)

१) 'प्प' 'फ्फ' 'ब्ब' 'म्भ' ही जोडाक्षरे असलेले शब्द मराठीत अनुस्वारयुक्त असतात.

उदा. अनुकम्पा (अनुकंपा), गुम्फ (गुंफ), बिलम्ब (बिलंब), दम्भ (दंभ)

२) ङ्क (ंक), ङ्ख (ंख), ङ्ग (ंग), ङ्घ (ंघ), ह्यांमधील फरक लक्षात घ्यावा.

३) ञ्ज (ंज), व ञ्झ (ंझ), न्द (न्द) व न्ध (ंध) ह्यामधील फरक लक्षात घ्यावा.

আপনাকে চিঠি পাঠাইতে অনেক বিলম্ব হইয়াছে বলিয়া ক্ষমা করুন।

आपणाला पत्र पाठवायला पुष्कळ उशीर झाला म्हणून (आपण मला) क्षमा करा.

কাল ধর্মঘট হইবার অনেক সম্ভাবনা আছে।

उद्या हरताळ पडण्याची पुष्कळ शक्यता आहे.

আগাদীরের ভূমিকম্পে অনেক লোক মারা গিয়াছে।

आगादीरच्या भूकंपात पुष्कळ लोक मेले.

আজকাল দাম্ভিক লোকেরাই নিজের উন্নতি করিতে পারে।

सध्या दांभिक लोकच स्वतःची उन्नति करू शकतात.

মহাপণ্ডিত রাহুল সাংকৃত্যায়ন বৌদ্ধদিগের নানা সম্প্রদায়ের সকল গ্রন্থ পড়িয়াছেন।

महापंडित राहुल सांकृत्यायनानी बौद्धांच्या निरनिराळ्या संप्रदायाचे सर्व ग्रंथ वाचले आहेत.

নালন্দা বিশ্ববিদ্যালয়ের খ্যাতি সমগ্র এসিয়া মহাদেশে ব্যাপ্ত হইয়া পড়িয়াছিল।

नालंदा विश्वविद्यालयाची ख्याति सर्व आशिया खंडात पसरली होती.

পৃথিবীর জনসংখ্যা এখন সাড়েতীন অব্জ।

पृथ्वीची लोकसंख्या सध्या साडेतीन अब्ज (आहे).

অপ্সরা থিয়েটারে রাণী রাসমণি ছবি চলিতেছে।

अप्सरा थिएटरात राणी रासमणी चित्रपट चालू आहे.

৬

ল—বর্ণ

ল্+ক=ল্ক (ल्क) শুল্ক (शुल्कां, शुल्को) বল্কল (बॉल्कॉल्, बॉल्कोल्)

ল্+গ=ল্গ (ल्ग) বল্গা (बाल्गा) ফাল্গুন (फाल्गुन्)

ল্+ট=ল্ট (ल्ट) উল্টা (उल्टा) পল্টন (पॉल्टॉन्)

ল্+প=ল্প (ल्प) গল্প (गॉल्पो, गॉल्पॉ) অল্প (आल्पो, ऑल्पॉ)

ল্+ভ=ল্ভ (ल्भ) প্রগল্ভ (प्रोगॉल्भां, प्रोगॉल्भो, प्रोगोल्भो)

[ক্ল (क्ल) व क्क (ल्क), গ্ল (ग्ल) व ग्ग (ल्ग), প্ল (प्ल) व प्प(ल्प) ह्या मधील फरक लक्षात घ्यावा.]

বরফের দেশে বল্গাহরিণ নামে একশ্রেণীর হরিণ স্লেজ-গাড়ী টানে।

बर्फाळ प्रदेशात रेनडियर नावाचे एका जातीचे हरीण स्लेजगाडी ओढते.

ফাল্গুন মাসের শুক্লপক্ষে আমি ছুটি লইয়া নিজের গ্রামে যাইব।

फाल्गुन महिन्यातील शुक्लपक्षात मी रजा घेऊन स्वतःच्या गावी जाईन.

ঐ ছোট ছেলেটিকে পাল্কীতে বসাও।

त्या लहान मुलाला पालखीत बसवा.

তিনি অল্পকালমধ্যেই সমগ্র ভারতবর্ষে বিশেষ খ্যাতি লাভ করিলেন।

त्यानी थोडयाच वेळात सर्व भारतात खूप प्रसिध्दी मिळविली.

শ, ষ ও স বর্ণ

শ্+চ+শ্চ (श्च) পশ্চিম (पोश्चिम्) নিশ্চয় (निश्चॉय्, निश्चोय्)

শ্+ছ=শ্ছ (श्छ) শিরশ্ছেদ (शिरॉश्छेद्, शिरोश्छेद्)

ষ্+ক=ষ্ক (ष्क) শুষ্ক (शुश्कॉ, शुश्को) পরিষ্কার (पोरिश्कार्)

ষ্+ট=ষ্ট কিংবা ষ্ট (ष्ट) কষ্ট (कॉश्टां, कॉश्टो) অষ্টমী (ऑश्टोमि)

ষ্+ঠ=ষ্ঠ (ष्ठ) পৃষ্ঠ (प्रिश्ठॉ, प्रिश्ठो) নিষ্ঠুর (निश्ठुर्)

ষ্+প=ষ্প (ष्प) পুষ্প (पुश्पां, पुश्पो) বাষ্প (बाश्पॉ, बाश्पो)

ষ্+ফ=ষ্ফ (ष्फ) নিষ্ফল (निश्फाल्, निश्फोल्)

স্+ক=স্ক (स्क) তস্কর (ताँस्कॉर्) তিরস্কার (तिरॉस्कार्, तिरोस्कार्)

স্+খ=স্খ (स्ख) স্খলন (स्खॉलोन्, स्खोलोन्) স্খলিত (स्खोलित)

স্+ত=স্ত (स्त) স্তুতি (स्तुति) নিস্তার (निस्तार्)

স্+থ=স্থ (स्थ) স্থান (स्थान्) সুস্থ (शुस्थॉ, शुस्थो)

স্+প=স্প (स्प) স্পর্শ (स्पॉरशॉ, स्पॉरशो) স্পষ্ট (स्पॉश्टॉ, स्पॉशटो)

স্+ফ=স্ফ (स्फ) স্ফীত (स्फितॉ, स्फितो) স্ফটিক (स्फोटिक)

[ঁ (सु), স্ত (स्त), স্তু (स्तु), স্তু (न्तु), ন্থ (न्थ) व স্থ (स्थ) ह्यामधील फरक लक्षात घ्या. 'স্থ' व 'স্থ' ला ह्रस्व उकार जोडला असता 'স্তু' व 'স্তু' असे लिहितात.

उदा. কিন্তু (किन्तु), বস্তু (बोस्तु)]

আমার হাত থেকে তুমি নিস্তার পাইবে না।

माझ्या हातातून तुझी सुटका होणार नाही.

তুমি কখন সংস্কৃত ভাষা শিখিতে আরম্ভ করিবে ?

तू संस्कृत भाषा शिकायला केव्हा सुरवात करणार ?

আমাদের জন্মভূমি আমাদের জন্য স্বর্গাপেক্ষাই শ্রেষ্ঠ।

आमची जन्मभूमि आम्हाला स्वर्गापेक्षाही श्रेष्ठ आहे.

আমরা গোপালদার দোকানে মিষ্টি খাইলাম।

आम्ही गोपाळदादाच्या दुकानात मिठाई खाल्ली.

এমন কর (রো) না তোমাকে পশ্চাত্তাপ করিতে হইবে।

असं करू नकोस, तुला पश्चात्ताप करावा लागेल.

ভারতবর্ষে ভিলাই, রুরকেলা ও দুর্গাপুরে ইস্পাত তৈরী করিবার বড় (डो) বড় (डो) কারখানা আছে।

भारतात भिलाइ, रुरकेला व दुर्गापुरला पोलाद तयार करण्याचे मोठे कारखाने आहेत.

এত কষ্টের পরেও তাঁহাদের চেষ্টা বিফল হইল।

इतकी मेहनत वेऊनसुद्धा त्यांचे प्रयत्न फुकट गेले.

अभ्यास (१)

पुढील शब्द बंगाली लिपीत लिहून त्यांचा उच्चार करा :—

[कंसात ज्या शब्दांपुढे (जो.) आहे त्या शब्दांतील अनुस्वार बदल बंगालीत जोडाक्षर लिहावे.]

अद्‌भुत, अनुष्ठान, आस्फालन, आवृत्ति, उत्कंठा (जो), उत्थापन, उल्का, कज्जल, कल्पना, कुक्कुर, गंभीर, (जो.), चट्टग्राम, चंडाळ,(जो.), तृप्ति, दुग्ध, नमस्कार, निष्काम, पंथ, (जो.), बुद्धि, बंधन (जो.) मनोवाञ्छा (जो.) मंजुषा (जो.) रक्तारक्ति, लुब्ध, वृश्चिक, शब्द, समष्टि, समीक्षण, संकेत (जो.), संगीत (जो.), संचार (जो.), संतोष (जो.), संबोधन (जो.), संपादक (जो.), संस्कृति, सिंदूर (जो.), स्थूल, हस्तांतर (जो.), ज्ञानेश्वर

△ △ △

পাঠ ৬ বা : তীন অক্ষরী জোড়াক্ষরে
মিশ্র সংযোগ-তিন অক্ষরে

১

ক্+ত্+র=ক্ত্র (क्त्र)	বক্ত্র [বাঁক্ (ত্) রাঁ, বাঁক্ (ত্) রো]
ক্+ষ্+ণ=ক্ষ্ণ (क्ष्ण)	তীক্ষ্ণ [তি (ক্) খনা, তি (ক্) খনো]
ক্+ষ্+ম=ক্ষ্ম (क्ष्म)	সূক্ষ্ম [শুক্ (খ্) খাঁ, শুক্ (খ্) খাঁ]
	লক্ষ্মী [লোক্ (খ্) খি]
ক্+ষ্+য=ক্ষ্য (क्ष्य)	লক্ষ্য [লোক্ (খ্) খো]
ক্+ষ্+ব=ক্ষ্ব (क्ष्व)	ইক্ষ্বাকু [ইক্ (খ্) খাকু]
ঙ্+ক্+ষ=ঙ্ক্ষ (ङ्क्ष)	আকাঙ্ক্ষা [আকাঙ (গ) ক্‌খা]
চ্+ছ্+র=চ্ছ্র (च्छ्र)	কৃচ্ছ্র [কিচ্ (চ্) ছ্রী, কিচ্ (চ্) ছ্রো]
চ্+ছ্+ব=চ্ছ্ব (च्छ्व)	উচ্ছ্বাস [উচ্ (চ্) ছ্বাস্]
জ্+জ্+ব=জ্জ্ব (ज्ज्व)	উজ্জ্বল [উজ্ (জ্) জ্বাল্, উজ্ (জ্) জ্বোল্]
ত্+ত্+ব=ত্ত্ব (त्त्व)	মহত্ত্ব [মাঁহাঁত্ (ত্) ত্বাঁ, মাঁহো (ত্) ত্বো]
ত্+ত্+র=ত্র (त्र)	পুত্র [পুত্ (ত্) রাঁ, পুত্ (ত্) রো]
	ছাত্র [ছাত্ (ত্) রাঁ, ছাত্ (ত্) রো]
ত্+ম্+য=ত্ম্য (त्म्य)	মাহাত্ম্য [মাহাত্ (ত্) ম্যাঁ, মাহাত্ (ত্) ম্যাঁ]
ন্+ত্+র=ন্ত্র (न्त्र)	যন্ত্র [জাঁন্ (ত্) ত্রো, জাঁন্ (ত্) ত্রাঁ]

	মন্ত্রী [मोन्(त्) त्रि]
ন্+ত্+ব=ন্ত্ব (न्त्व)	সান্ত্বনা [शान्(त्) तॉना, शान्(त्) तोना]
ন্+দ্+র=ন্দ্র (न्द्र)	চন্দ্র [चॉन्(द्) द्रो]
	ইন্দ্রিয় [इन्(द्) द्रियो, इन्(द्) द्रिओ]
ন্+ত্+য=ন্ত্য (न्त्य)	অন্ত্য [ऑन्(त्) त्यो]
ন্+দ+য=ন্দ্য (न्द्य)	বন্দ্য [वॉन्(द्) द्यो, बोन्(द्) द्यो]
ন্+দ্+ব=ন্দ্ব (न्द्व)	দ্বন্দ্ব [(द्) दॉन्(द्) द्वो, (द्) दोन्(द्) द्वो]
ন্ ধ্+য=ন্ধ্য (न्ध्य)	সন্ধ্যা [शोन्(द्) ध्या]
	বিন্ধ্য [विन् (द्) ध्यो, विन्(द्) ध्यॉ]
ন্+ধ্+র=ন্ধ্র (न्ध्र)	অন্ধ্র [ऑन् (द्) ध्रो, ऑन्(द्) ध्रॉ]
ন্+ন্+য=ন্ন্য (न्न्य)	সন্ন্যাসী [शोन्न्याशि, शोन् (न्) न्याशि]
ম্+প+র=ম্প্র (म्प्र)	সম্প্রদান [शॉम् (प्) प्रोदान्]
ম্+ভ্+র=ম্ভ্র (म्भ्र)	সম্ভ্রম [शॉम् (ब्) भ्रॉम्, शॉम्(ब्) भ्रोम्]

टीपा :- १) हल्ली 'पूत्र' व 'छात्र' हे शब्द मराठीप्रमाणेच 'पूत्र' (पुत्र) व 'छात्र' (छात्र) असे लिहितात.

१) 'क्त्र', 'त्र्', 'त्व', 'द्र', 'न्त्य', 'न्द्य', 'न्द्र', 'न्ध्र', 'क्र', 'न्य', 'म्प्र', 'म्भ्र' ही जोडाक्षरे असलेले शब्द मराठीत अनुस्वारयुक्त असतात.

উদা. আকাঙ্ক্ষা (आकांक्षा), মন্ত্রণা (मंत्रणा), সান্ত্বনা (सान्त्वना), মহেন্দ্র (महेंद्र), উপান্ত্য (उपान्त्य), বন্দ্য (वंद्य), দ্বন্দ্ব (द्वंद्व), সঙ্খ্যা (संख्या), আক্র (आद्र), সন্ন্যাস (संन्यास), সম্প্রদায় (संप्रदाय), সম্ভ্রম (संभ्रम).

বিশ্বকবি রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর অনেক গান রচনা করিয়াছেন।

विश्वकवि रवींद्रनाथ ठाकुरांनी पुष्कळ गाणी रचली आहेत.

নেতাজী সুভাষচন্দ্র বসু খুব তেজস্বী ও মেধাবী ছিলেন।

नेताजी सुभाषचंद्र बसु खूप तेजस्वी व बुद्धिमान होते.

স্বামী বিবেকানন্দের মত তীক্ষ্ণবুদ্ধি লোক খুব বিরল।

स्वामी विवेकानंदांप्रमाणे प्रखर बुद्धिमत्तेचे लोक खूप विरळ (असतात.)

লক্ষ্মণ বল্কল পরিধান করিয়া রামচন্দ্রের সঙ্গে বনে গেলেন।

लक्ष्मण वल्कले परिधान करून रामचंद्राबरोबर वनांत गेला.

ঈশ্বরচন্দ্র বিদ্যাসাগর মহাশয়ের পিতার নাম ঠাকুরদাস বন্দ্যোপাধ্যায়।

ईश्वरचंद्र विद्यासागर महाशयांच्या वडिलांचे नांव ठाकुरदास बंद्योपाध्याय.

আন্তর - ভারতী প্রেসে একটি নূতন মুদ্রণ যন্ত্র আনা হইয়াছে।

आंतर भारती प्रेसमध्ये एक नवीन मुद्रणयंत्र आणण्यात आले आहे.

সন্ন্যাসী গায়ে পড়িতে চরণ থামিল বাসবদত্তা।
—রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর

संन्याशाच्या अंगावर पाय पडल्यामुळे वासवदत्ता थांबली.

['ঠাকুর' चे टागोर (Tagore) व 'বসু' चे बोस (Bose) असे इंग्रजीत रूपांतर करतात.]

র্+ঘ্+য=র্য্য (র্য্য) — দৈর্য্য [দোইর্ (গ) ঘ্যাঁ, দোইর্ (গ) ঘ্যো]

র্+চ্+চ=র্চ্চ (র্চ্চ) — চর্চ্চা [চ্যাঁর্ (চ্) চ্যা, চ্যোর্ (চ্) চ্যা]

অর্চ্চনা [অ্যাঁর্ (চ্) চ্যোনা]

র্+চ্+ছ=র্চ্ছ (র্চ্ছ) — মূর্চ্ছা [মুর্ (চ্) ছ্যা]

র্+জ্+জ=র্জ্জ (র্জ্জ) — গর্জ্জন [গ্যার্ (জ) জ্যোন্ , গ্যাঁর্ (জ্) জ্যোন্]

উপার্জ্জন [উপার্ (জ) জ্যাঁন্, উপার্ (জ্) জ্যোন্]

র্+ত্+ত=র্ত্ত (র্ত্ত) — বর্ত্তমান [ব্যাঁর্ (ত্) ত্যামান্, ব্যাঁর্ (ত্) ত্যোমান্]

কর্ত্তিক [ক্যার্ (ত্) তিক্]

র্+দ্+দ=র্দ্দ (র্দ্দ) — দুর্দ্দশা [দুর্ (দ্) দ্যাশা, দুর্ (দ্) দ্যোশা]

কর্দ্দম [ক্যাঁর্ (দ্) দ্যাম্, ক্যাঁর্ (দ্) দ্যোম]

র্+দ+ধ=র্দ্ধ (র্দ্ধ) — অর্দ্ধ [অ্যার্ (দ্) ধ্যো]

নির্দ্ধারণ [নির্ (দ্) ধ্যারোন্, নির্ (দ্) ধ্যারোন্]

র্+দ্+র=র্দ্র (র্দ্র) — আর্দ্র [অ্যার্ (দ্) দ্রো]

র্+ব্+ব=র্ব্ব (র্ব্ব) — পূর্ব্ব [পুর্ (ব্) ব্যাঁ, পুর্ (ব্) ব্যো]

র্+ম্+ম=র্ম্ম (র্ম্ম) — চর্ম্ম [চ্যাঁর্ (ম্) ম্যাঁ, চ্যাঁর্ (ম্) ম্যো]

নির্ম্মাণ [নির্ (ম্) ম্যান্]

র্+য্+য=র্য্য (র্য্য) — বীর্য্য [ব্রির্ (জ্) জ্যাঁ, ব্রির্ (জ্) জ্যো]

আশ্চর্য্য [আশ্চ্যোর্ (জ্) জ্যো, আশ্চ্যোর্ (জ্) জ্যাঁ]

র্+শ্+ব=র্শ্ব (র্শ্ব) — পার্শ্ব [পার্ (শ্) শ্যাঁ, পার্ (শ্) শ্যো]

টীপ :- 'রেফের পর ব্যঞ্জনবর্ণের দ্বিত্ব হইবে না' (रफाराच्या पुढे येणाऱ्या व्यंजनवर्णाचे द्वित्व होणार नाही ह्या कलकत्ता विश्वविद्यालयाच्या नियमानुसार 'র্চ্চ', 'র্চ্ছ', 'র্জ্জ', 'র্হ্ন', 'র্দ্ধ', 'র্দ্ধ', 'র্ব্ব', 'র্শ্ম', 'র্য্য' ही जोडाक्षरे अनुक्रमे 'র্চ', 'র্ছ', 'র্জ', 'র্ত', 'র্দ', 'র্ধ', 'র্ব', 'র্ম', 'র্য' अशी (मराठीप्रमाणेच) लिहिली जातात.

उदा. অর্চ্চনা (अर्चना), মূর্চ্ছা (मूर्छा), গর্জ্জন (गर्जन), কার্ত্তিক (कार्तिक), দুর্দ্দশা (दुर्दशा), অর্দ্ধ (अर्ध), গর্ব্ব (गर्व), ধর্ম্ম (धर्म), পর্য্যন্ত (पर्यंत).

আমি 'সোনার তরী' এই কবিতাটির মর্ম্মার্থ (मर्मार्थ) গ্রহণ করিতে পারিলাম না।

सोनार तरी' (सोन्याची होडी) ह्या कवितेचा मर्मार्थ मला समजला नाही. (शब्दशः भाषांतर :- मी समजू शकलो नाही.)

হিমালয় পর্ব্বতের (पर्वताचे) সর্ব্বোচ্চ (सर्वोच्च) শৃঙ্গটির নাম তোমরা জান কি ?

हिमालय पर्वताच्या सर्वात उंच असलेल्या शिखराचे नाव तुम्हाला ठाऊक आहे काय ?

অচিন্ত্যবাবুর তর্জ্জন-গর্জ্জন (तर्जन-गर्जन) শুনিয়া গোপালের মুখ শুকাইয়া গেল।

अचिन्त्यबाबूंचे रागीट बोलणे ऐकून गोपाळचा चेहरा उतरला. (शब्दशः भाषांतर :- सुकून गेला.)

মোগল সম্রাটরা কাশ্মীরের অনুপম সৌন্দর্য্যে [सौन्दर्ये] মুগ্ধ হইলেন।

काश्मीरच्या अनुपम सौंदर्याने मोगल सम्राट् मोहित झाले.

আজ্ঞাকারিতা একটি গুরুতর ধর্ম্ম (धर्म)। বঙ্কিমচন্দ্র চট্টোপাধ্যায়

आज्ञाधारकपणा एक मोठे कर्तव्य आहे.

ল্+ক্+য=ল্ক্য (ल्क्य)	যাজ্ঞবল্ক্য [जाग्गोंबॉल् (क्) को, जाग्गाँबॉल् (क्) को]
ষ্+ক্+র=ষ্ক্র (ष्क्र)	দুষ্ক্রিয়া [दुश् (क्) क्रिया]
ষ্+ট্+র=ষ্ট্র किंवा) ষ্ট্র (ष्ट्र)	রাষ্ট্র [राश् (ट्) ट्रॉ, राश् (ट) ट्रो]
ষ্+প্+র=ষ্প্র (ष्प्र)	নিষ্প্রভ [निश् (प्) प्रोभो, निश् (प्) प्रॉभॉ]
স্+ত্+য স্ত্য (स्त्य)	স্বস্ত্যয়ন [(श) शोस् (त्) तॉयॉन्, (श्) शोस् (त्) तॉयोन्]
স্+ত্+র=স্ত্র (स्त्र)	শাস্ত্র [शास (त) त्रॉ, शास् (त्) त्रो]
স্+থ্+য=স্থ্য (स्थ्य)	স্বাস্থ্য [(श) शास (थ्) थॉ, (श्) शास् (थ्) थो]

বোম্বাই মহাষ্ট্রের রাজধানী।

मुंबई महाराष्ट्राची राजधानी (आहे).

মরুভূমি পার হইবার একমাত্র উপায় উষ্ট্র, সেই হেতু তাহাকে 'মরুপোত' বলে।

वाळवंट पार करण्याचे एकमेव साधन (म्हणजे) उंट, म्हणूनच उंटाला 'वाळवंटातील जहाज' म्हणतात.

স্বাস্থের দিকে সকলেরই লক্ষ্য রাখা উচিত।

आरोग्याकडे सर्वांनीच लक्ष ठेवणे चांगले.

জাদুঘরে নানান রকমের দুষ্প্রাপ্য বস্তু সংগৃহীত করা হয়।

पदार्थसंग्रहालयांत (Museum) नाना तऱ्हेच्या दुर्मिळ वस्तूंचा संग्रह केला जातो.

चार अक्षरी जोडाक्षरे

মিশ্র সংযোগ–চারি অক্ষরে

क्+ष्+म्+य=क्ष्म्य (क्ष्म्य) (सौक्ष्म्य [शौउक (ख) खाँ, शौउक् (ख्) खौं]

न्+त्+र्+य=न्त्र्या (न्त्र्य) स्वातन्त्र्य [(श) शातौन् (त्) त्रो, (श्) शातौन् (त्) त्रो, (श्) शातौन् (त्) त्रॉ]

र्+त्+त्+य=र्त्त्या (र्त्त्य) मर्त्त्यालोक [मॉर (त्) तोलोक]

र्+द्+ध+व=र्द्ध्व (र्द्ध्व) ऊर्द्ध्वबाहु [उर (द्) धावाहु, उर (द्) धोवाहु]

र्+म्+म्+य=र्म्म्या (र्म्म्य) हर्म्म्या [हॉर (म्) मो]

टीप :- 'रेफाच्या पुढे व्यंजनवर्णाचे द्वित्व होईल ना' ह्या कलकत्ता विद्यापीठाच्या नियमानुसार 'र्त्त्य' 'र्द्ध्व' 'र्म्म्य' ही जोडाक्षरे अनुक्रमे 'र्त्त्य' 'र्ध्व' 'र्म्य' अशी (मराठीप्रमाणेच) लिहिली जातात.

उदा. मर्त्यधाम (मर्त्यधाम), ऊर्ध्वदेह (ऊर्ध्वदेह), हर्म्य (हर्म्य),

रॉकेट आकाशे अनेक ऊर्द्ध्व [ऊर्ध्वे] जाइते पारे।

रॉकेट आकाशात खूप उंचावर जाऊ शकते.

स्वातन्त्र्य लाभ करिबार पर भारतवर्षे पाँचशाला परिकल्पनार सूत्रपात हइयाछे।

स्वातंत्र्य मिळाल्यावर भारतात पंचवार्षिक योजनेची सुरवात झाली आहे.

अभ्यास (२)

पुढील शब्द बंगाली लिपीत लिहून त्यांचा उच्चार करा :-

[कंसात ज्या शब्दापुढे (जो.) आहे. त्या शब्दातील अनुस्वाराबद्दल जोडाक्षर लिहावे.]

अग्निमांद्य (जो.), अन्यत्र, अंत्येष्टि (जो.), अभक्ष्य, उपाय्य (जो.), ऐकात्म्य, गार्हस्थ्य, घ्राणेंद्रिय (जो.), तत्त्वज्ञानी, तंत्रशास्त्र (जो.), दारिद्र्य, दार्ढ्य, दौरात्म्य, दंड्य (जो.), व्यक्षर, निमंत्रण (जो.) निष्क्रमण, पारतंत्र्य (जो.), पुरंध्री (जो.), प्रतिद्वंद्वी (जो.), बंकिमचन्द्र (जो.), महार्घ्य, राजयक्ष्मा, वर्म, शस्त्रास्त्र, सात्त्विक, संभ्रांत (जो.), सौहार्द्य, स्त्रीलिंग (जो.).

△ △ △

पाठ ७ वा : इंग्रजी शब्द बंगाली लिपीत लिहिण्याची पद्धत (कलकत्ता विश्वविद्यालयाचे नियम)

(१) Cut मधील 'u' प्रमाणे 'अ' असा उच्चार होत असेल तर बंगाली लिपीत लिहिताना शब्दाच्या सुरवातीच्या 'अ' बद्दल 'আ' शब्दा-मधील 'अ' बद्दल 'অ' वापरावा.

उदा. Bus (বাস), Club (ক্লাব), Sir (সার্), Focus (ফোকস), Circus (সার্কস), Radium (রেডিয়ম),

(२) Cat मधील 'a' प्रमाणे 'अॅ' असा उच्चार होत असेल तर बंगाली लिपीत लिहिताना शब्दाच्या सुरवातीच्या 'अॅ' बद्दल 'অ্যা' व शब्दा-मधील 'अॅ' बद्दल '্যা' (য-फला+আ-কার) वापरावा.

उदा. Acid (অ্যাসিড); Mat (ম্যাট)

(३) मूळ शब्दामध्ये 'ई' किंवा 'ऊ' असा दीर्घ उच्चार असेल तर त्याबद्दल बंगाली लिपीत लिहिताना ঈ ঊ ' किंवा ' वापरावा.

उदा. East (ঈস্ট), Spoon (স্পূন)

(४) F व V च्या बदली अनुक्रमे 'ফ' व 'ভ' ही अक्षरे वापरावी. V च ज्याच्येळेला 'फ' असा (जर्मन भाषेतील) उच्चार असेल तेव्हा V बद्दल 'ফ' वापरावा.

उदा. Full (ফুল), Vendor (ভেণ্ডর), Von (ফন),

(५) W च्या बद्दल उच्चारानुसार 'উ' किंवा 'ও' वापरावा.

उदा. Wood (উড), Way (ওয়ে), Wilson (উইলসন)

(६) बंगाली भाषेत नवीनच घेण्यांत आलेल्या विदेशी भाषेतील शब्दांमध्ये 'য়' चा विनाकारण उपयोग करू नये. (মেয়র Mayor, চেয়ার (Chair), রেডিয়ম (Radium), সোয়েটার (Sweater) इत्यादि शब्द वर दाखविल्याप्रमाणे लिहिले तरी चालतील, कारण 'য়' लिहिला तरी उच्चारण विकृत होत नाही. परंतु 'উ' कार किंवा 'ও' कारानंतर विनाकारण 'য়' 'য়া' 'য়ো' लिहिणे योग्य नव्हे. এডোয়ার্ড (Edward), ওয়ার-বণ্ড্ (War–bond), असे न लिहिता 'এডওআর্ড' 'ওঅর-বণ্ড্' असे लिहिणे योग्य होईल.

(७) S व sh च्या बदली अनुक्रमे 'স' व 'শ' वापरावे.
उदा. Seal (সীল), Shirt (শার্ট), परंतु Christ (খ্রীষ্ট)

(८) st च्या बदली 'স্ট' वापरावा.
उदा. Stove ((স্টোভ), Station ((স্টশন)

(९) Z च्या बदली 'জ়' वापरावा. 'জ়' किंवा 'জ়'
उदा. Zebra (জ়েব্রা), Zulu (জ়ুলু)

(१०) शब्दाच्या शेवटी साधारणतः 'হস্-চিহ্ন' (্) वापरू नये.
उदा. কংগ্রেস (Congress), চেক (Cheque), ডিশ (Dish), পকেট (Pocket), হুক (Hook),
परंतु चुकीचा उच्चार होण्याची शक्यता असल्यास 'হস্-চিহ্ন' वापरावे.
उदा. বণ্ড্ (Bond), জেম্স্ (James),
सुप्रचलित शब्दामध्ये 'হস-চিহ্ন' दिले नाही तरी चालेल.

उदा. আর্ট (Art), কর্ক (Cork) গভর্নমেণ্ট (Government), স্পঞ্জ (Sponge)

उपान्त्य स्वर अतिशय ऱ्हस्व असल्यास शेवटी 'हस्-चिह्न' वापरावे.

उदा. 'সার্' (Sir), 'বাস্' (Bus)

['সার্' व 'বাস' हे शब्द 'हसन्त' न लिहिल्यास त्याचा अर्थ वेगळा होईल.

সার—अर्क, गाभा, खत, श्रेष्ठ, उत्कृष्ट.

বাস—सुगंध, सुवास, बस' राहण्याची जागा.]

बंगालीत सुप्रचलित असलेले इंग्रजी शब्द वरील नियमानुसारच लिहिले जातात असे नाही. बंगाली लिपीत लिहिलेल्या शब्दाचे उच्चारण इंग्रजी शब्दाच्या उच्चारणाशी मिळते-जुळते असले म्हणजे झाले. पुढे दिलेल्या शब्दांवरून त्याची कल्पना येईल.

Advance	অ্যাড্ভান্স
Adventure	অ্যাড্ভেঞ্চার
Advertisement	অ্যাড্ভারটিজমেণ্ট
Advocate	অ্যাড্ভোকেট
Agency	এজেন্সি
Agent	এজেণ্ট
All-wave	অল-ওয়েভ
American	আমেরিকান, মার্কিন
Amplifier	এ্যাম্প্লিফায়ার (অ্যা-)
Annuity	অ্যান্যুইটি
Arrowroot	আরারুট (এ-)
Athlet	অ্যাথ্লেট (এ্যা)
Attorney	এটর্নি
Avenue	এভেন্যু (অ্যা)
Badge	ব্যাজ

Bank	ব্যাঙ্ক
Barrister	ব্যারিস্টার
Battery	ব্যাটারি
Beauty	বিউটি
Bicycle	বাইসিকেল
Blouse	ব্লাউজ
Boiler	বয়লার
Boss	বস
Box	বাক্স, বক্স
Boycott	বয়কট
Branch	ব্রাঞ্চ
Brandy	ব্র্যাণ্ডি, ব্রাণ্ডি
Bridge	ব্রিজ
Bulb	বাল্‌ব
Bunglow	বাংলো
Calender	ক্যালেণ্ডার
Cash-memo	ক্যাশ-মেমো
Catalogue	ক্যাটালগ
Chemical	কেমিকেল, কেমিক্যাল
Chocolate	চকোলেট
Coffee	কফি
Column	কলম
Comforter	কম্ফর্টার
Commission	কমিশন
Common	কমন
Company	কোম্পানি (ক-)
Concrete	কংক্রিট
Council	কাউন্সিল
Culture	কালচার
Cutlet	কাটলেট (ক-)
Darwin	ডারউইন

Decree	ডিক্রী (-ক্রি)
Diary	ডায়েরী
Doctor	ডাক্তার, ডক্টর
Double	ডবল
Eastern	ইস্টার্ন
Education	এডুকেশন
Engineer	ইঞ্জিনিয়ার (এ-)
Envelope	এন্‌ভেলাপ
Europe	ইউরোপ, য়ুরোপ
Exchange	এক্সচেঞ্জ
Fashion	ফ্যাশন (-শা-)
Fittings	ফিটিংস্‌
Flannel	ফ্লানেল
Flower	ফ্লাওয়ার
Foot-ball	ফুটবল
Fountain-pen	ফাউন্টেন-পেন
Function	ফাংশন
General	জেনারেল
German	জার্মান
Gymnastic	জিম্‌নাস্টিক
Hall	হল
Handnote	হ্যাণ্ডনোট
Harmonium	হারমোনিয়াম (-য়ম)
Hat	হ্যাট
Hockey	হকি
Hook	হুকে
Hosiery	হোজিয়ারী
Hotel	হাটেল
House	হৌস
Indian	ইণ্ডিয়ান
Insolvent	ইন্‌সল্‌ভেণ্ট্‌

Institute	ইন্‌স্টিটিউট
Jasmine	জেসামিন
Jewellary	জুয়েলারী
Judge	জজ
Junction	জংশন
Label	লেবেল
Lavender	ল্যাভেণ্ডার
Lemonade	লেমনেড (লি-)
Library	লাইব্রেরী
Long-cloth	লংক্লথ
Lottery	লটারি
Magazine	ম্যাগাজিন
Manager	ম্যানেজার
Matches	ম্যাচিস
Master	মাস্টার (ষ্টা-)
Medal	মেডেল
Medical	মেডিক্যাল (-কাল) (-কেল)
Member	মেম্বার
Money-order	মনি-অর্ডার (মা-)
Municipality	মিউনিসিপ্যালিটি
National	ন্যাশনাল
Nitrogen	নাইট্রোজেন
Notice	নোটিশ (-স)
Office	অফিস, আপিস
Oil-paint	অয়েল-পেইণ্ট
Parachute	প্যারাস্যুট
Parliament	পার্লামেণ্ট (-র্লে-)
Passenger	প্যাসেঞ্জার
Petrol	পেট্রল
Phosphorous	ফস্‌ফরস
Photograph	ফোটোগ্রাফ (ফ-)

Piano	পিয়ানো
Platform	প্ল্যাটফর্ম
Polish	পালিশ
Popular	পপুলার
Powder	পাউডার
Prospectus	প্রস্পেক্টাস
Quinine	কুইনিন, কুইনাইন
Radio	রেডিও
Railway	রেলওয়ে
Restaurant	রেস্তোরাঁ
Revolver	রিভলবার (-ভর,-বর)
Russia	রুশিয়া
Scholarship	স্কলারশিপ
Shirting	শার্টিং
Signal	সিগ্ন্যাল
Society	সোসাইটি
Square	স্কয়ার স্কোয়ার
Standard	স্ট্যাণ্ডার্ড (ষ্ট্যা-)
Steamer	স্টীমার
Superintendent	সুপারিন্টেণ্ডেণ্ট
Surveyor	সার্ভেয়ার
Table	টেবিল
Taxi	ট্যাক্সি
Telegram	টেলিগ্রাম
Television	টেলিভিশন
Thermometer	থার্মোমিটার
Ticket	টিকিট (-কে-)
Transformer	ট্রান্সফর্মার
Treasury	ট্রেজারি
Union	ইউনিয়ন
University	ইউনিভারসিটি

Valve	ভাল্‌ব, ভাল্‌ভ
Vote	ভোট
Waist-coat	ওয়েস্ট-কোট
Ward	ওয়ার্ড
Wind	উইণ্ড
Woman	ওম্যান
Works	ওয়ার্কস
Wrapper	র‍্যাপার
Wrist-watch	রিস্ট-ওয়াচ

वारांची इंग्रजी नांवे बंगालीत पुढीलप्रमाणे लिहितात.

Sunday	সাণ্ডে
Monday	মাণ্ডে
Tuesday	টুইস্‌ডে
Wednesday	ওয়েনেস্‌ডে
Thursday	থারস্‌ডে
Friday	ফ্রাইডে
Saturday	স্যাটারডে

अभ्यास (१)

पुढील इंग्रजी शब्द बंगाली लिपीत लिहा.

Amphitheatre, Association, Auditor, Autograph, Band, Bonus, British, Budget, Certificate, College, Committe, Communism, Dinner, District, Dozen, Editor, Electric, Factory, Fancy, Guaranteed, Hair, Honorary, Hydrogen, License, Locket, Magistrate, Model, New Year, Novel Number, Officer, Oxygen, Paper, Parcel, Permit, Poli cy, Pottery, Products, Publisher, Region, Reporter, Rifle, Rubber, Secretary, Service, Socialism, Stamp, Stone-ware, Tractor, Turbine, Tution, Vitamin, Zenith.

परिशिष्ट १

विविध ज्ञातव्य (विविध माहिती)

वार

রবিবার रविवार	বুধবার बुधवार
সোমবার सोमवार	বৃহস্পতিবার गुरुवार
মঙ্গলবার मंगळवार	শুক্রবার शुक्रवार
শনিবার शनिवार	

महिने

বৈশাখ (३१ दिवस) वैशाख	কার্ত্তিক (३० दिवस) कार्तिक
জ্যৈষ্ঠ (३१ ,,) ज्येष्ठ	অগ্রহায়ণ (२९ ,,) मार्गशीर्ष
আষাঢ় (३२ ,,) आषाढ	পৌষ (२९ ,,) पौष
শ্রাবন (३१ ,,) श्रावण	মাঘ (३० ,,) माघ
ভাদ্র (३१ ,,) भाद्रपद	ফাল্গুন (३० ,,) फाल्गुन
আশ্বিন (३१ ,,) आश्विन	চৈত্র (३० ,,) चैत्र

टीप बंगाली वर्ष वैशाख महिन्यापासून सुरु होते. १ला वैशाख (बंगाली नव-वर्षारंभ दिन) साधारणतः एप्रिलच्या चौदा तारखेच्या दरम्यान येतो. बंगाली कॅलेंडरात तारीख व तिथि अलग अलग असतात. तारीख इंग्रजी कॅलेंडरप्रमाणे व तिथी आपल्या पंचांगाप्रमाणे असते. त्यामुळे बंगाली कॅलेंडरच्या वैशाख महिन्याचा पहिला दिवस (१ला वैशाख) असला तरी त्याची तिथि षष्ठी (षष्ठी) असू शकते. महिन्याचे दिवस वर दाखविलेल्या दिवसापेक्षा कमी किंवा अधिकही होऊ शकतात.

महिने (इंग्रजी)

জানুয়ারী (-আরি)	जानेवारी	জুলাই	जुलै
ফেব্রুয়ারী (-আরি)	फेब्रुवारी	আগষ্ট, অগস্ট (ষ্ট)	ऑगस्ट
মার্চ	मार्च	সেপ্টেম্বর	सप्टेंबर
এপ্রিল	एप्रिल	অক্টোবর	ऑक्टोबर
মে	मे	নভেম্বর	नोव्हेंबर
জুন	जुन	ডিসেম্বর	डिसेंबर

ऋतु

গ্রীষ্ম	ग्रीष्म	বসন্ত	वसंत
বর্ষা	वर्षा	গ্রীষ্মকাল / নিদাঘঋতু	उन्हाळा
শরৎ	शरद		
হেমন্ত	हेमंत	বর্ষাকাল	पावसाळा
শীত	शिशिर	শীতকাল	हिंवाळा

तिथी

প্রতিপদ	प्रतिपदा	একাদশী	एकादशी
দ্বিতীয়া	द्वितीया	দ্বাদশী	द्वादशी
তৃতীয়া	तृतीया	ত্রয়োদশী	त्रयोदशी
চতুর্থী	चतुर्थी	চতুর্দশী (-র্দ্ধ-)	चतुर्दशी
পঞ্চমী	पंचमी	পূর্ণিমা	पौर्णिमा
ষষ্ঠী	षष্ঠी	অমাবস্যা	अमावास्या
সপ্তমী	सप्तमी	শুক্লপক্ষ	शुक्लपक्ष
অষ্টমী	अष्टमी	কৃষ্ণপক্ষ	कृष्णपक्ष
নবমী	नवमी	সংক্রান্তি	বংগালী মহিন্যাচা শেবটচা দিবস.
দশমী	दशमी		

नक्षत्र

अश्विनी	अश्विनी	चित्रा	चित्रा
भरणी	भरणी	स्वाती	स्वाती
कृत्तिका	कृत्तिका	विशाखा	विशाखा
रोहिणी	रोहिणी	अनुराधा	अनुराधा
मृगशिरा	मृग	ज्येष्ठा	ज्येष्ठा
आर्द्रा	आर्द्रा	मूला	मूल
पुनर्वसू	पुनर्वसु	पूर्वाषाढा	पूर्वाषाढा
पुष्या	पुष्य	उत्तराषाढा	उत्तराषाढा
अश्लेषा	आश्लेषा	श्रवणा	श्रवण
मघा	मघा	धनिष्ठा	धनिष्ठा
पूर्वफल्गुनी	पूर्वा	शतभिषा	शतनारका
उत्तरफल्गुनी	उत्तरा	पूर्वाभाद्रपदा	पूर्वाभाद्रपदा
हस्ता	हस्त	उत्तराभाद्रपदा	उत्तराभाद्रपदा
रेवती	रेवती		

दिशा

पूर्व	पूर्व	वायू	वायव्य
पश्चिम	पश्चिम	ईशान	ईशान्य
दक्षिण	दक्षिण	ऊर्ध्व	ऊर्ध्व
उत्तर	उत्तर	अधः	अधर
आग्नि	आग्नेय	डाव दिक्	डावी दिशा
नैर्ऋत	नैऋत्य	उजवा दिक्	उजवी दिशा

राशी

মেষ	मेष	তুলা	तूळ
বৃষ	वृषभ	বৃশ্চিক	वृश्चिक
মিথুন	मिथुन	ধনু	धनु
কর্কট	कर्क	মকর	मकर
সিংহ	सिंह	কুম্ভ	कुंभ
কন্যা	कन्या	মীন	मीन

নবগ্রহ

রবি, সূর্য	रवि	বৃহস্পতি	गुरु
সোম, চন্দ্র	चंद्र, सोम	শুক্র	शुक्र
মঙ্গল	मंगळ	শনি	शनि
বুধ	बुध	রাহু	राहु
		কেতু	केतु

षड्रिपु

কাম	काम	মোহ	मोह
ক্রোধ	क्रोध	মদ	मद
লোভ	लोभ	মাৎসর্য্য	मत्सर

षड्रस

কটু	तिखट	লবণ	खारट
তিক্ত	कडू	অম্ল	आंबट
কষায়	तुरट	মধুর	गोड

नव-रस (साहित्यातील)

शृङ्गार, आदि शृंगार	हास्य हास्य
वीर वीर	भयानक भयानक
करुण करुण	बीभत्स बीभत्स
अद्भुत अद्भुत	रौद्र रौद्र

शान्त शांत

षडंगे (शरीराची)

मस्तक डोके	कोमर कंबर
हस्तद्वय दोन हात	चरणद्वय दोन पाय

षडंगे (वेदाची)

शिक्षा शिक्षा (शब्दोच्चाराचे शास्त्र)	शब्दाची व्युत्पत्ति)
कल्प कल्प (विधिविषय शास्त्र)	छन्दः छंद (वृत्तशास्त्र)
व्याकरण व्याकरण	ज्योतिष ज्योतिष
निरुक्त निरुक्त (वेदातील	(खगोल शास्त्र)

षड्दर्शन

सांख्य सांख्य	उत्तरमीमांसा (वा
पातञ्जल पातंजल योग	(वेदान्त) वेदान्त
पूर्वमीमांसा मीमांसा	न्याय न्याय

वैशेषिक वैशेषिक

षडैश्वर्य

প্রভুত্ব প्रभुत्व	সম্পদ संपत्ति
পরাক্রম पराक्रम	জ্ঞান ज्ञान
যশ यश	বৈরাগ্য वैराग्य

पंचरत्ने

হীরক हीरा	মরকত पाचू
পদ্মরাগ माणिक	মুক্তা मोती
নীলকান্ত इंद्रनील	

△ △ △

परिशिष्ट २

संख्यावाचक शब्द

अंकवाचक व परिमाणवाचक

(अङ्कवाचक ও পরিমাণ বাচক)

बंगालीत (मराठीप्रमाणे) एकाच शब्दाने अंकवाचक व परिमाणवाचक शब्दाचा बोध होतो. अंकवाचक व परिमाणवाचक संस्कृत शब्द वापरले तरी चालतात. सर्वसाधारणपणे बंगाली शब्दच वापरण्याचा प्रघात असल्यामुळे केवळ बंगाली शब्द देण्यात आले आहेत.

१ एक	२ दुई	३ तिन
१ এক্	२ দুই	३ তিন্
४ चार, चारि	५ पाँच	६ छय
४ চার্, চারি	५ পাঁচ্	६ ছয়
७ सात	८ आट	९ नय
७ শাত্	८ আট্	९ নয়
१० दश	११ एगार (-रो)	१२ बार (-रो)
१० দশ	११ এগার	१२ বার
१३ तेर, (-रो)	१४ चौद्द, चोद्द	१५ पनेर, (-रो)
१३ তের	१४ চৌদ্দ, চোদ্দ	१५ পনের
१६ षोल	१७ सतर (-रो) सतेर (-रो)	१८ आठार (-रो)
१६ ষোল	१७ শতর, শতের	१८ আঠার
१९ उनिश (ऊ-)	२० कुड़ि, विश	२१ एकुश
१९ উনিশ্	२० কুড়ি, বিশ্	२१ একুশ্
२२ बाईश	२३ तेईश	२४ चब्बिश
२२ বাইশ্	२३ তেইশ্	२४ চব্বিশ্

২৫ পঁচিশ
২৫ পঁচিশ্

২৬ ছাব্বিশ
২৬ ছাব্বিশ্

২৭ সাতাশ
২৭ শাতাশ্

২৮ আটাশ
২৮ আট্টাশ্

২৯ উনত্রিশ (উ-)
২৯ উন্‌ত্রিশ্

৩০ ত্রিশ
৩০ ত্রিশ্

৩১ একত্রিশ
৩১ এঁক্কত্রিশ্

৩২ বত্রিশ
৩২ বত্রিশ্

৩৩ তেত্রিশ
৩৩ তেত্রিশ্

৩৪ চৌত্রিশ
৩৪ চৌত্তিশ্

৩৫ পঁয়ত্রিশ
৩৫ পাঁয়্‌ত্রিশ্

৩৬ ছত্রিশ
৩৬ ছত্তিশ্

৩৭ সাঁইত্রিশ
৩৭ শাঁইত্রিশ্

৩৮ আটত্রিশ
৩৮ আট্‌ত্রিশ্

৩৯ উনচল্লিশ (উ-)
৩৯ উন্‌চোল্লিশ্

৪০ চল্লিশ
৪০ চোল্লিশ্

৪১ একচল্লিশ
৪১ এঁক্‌চোল্লিশ্

৪২ বিয়াল্লিশ
৪২ বিআল্লিশ্

৪৩ তেতাল্লিশ
৪৩ তেতাল্লিশ্

৪৪ চুয়াল্লিশ
৪৪ চুআল্লিশ্

৪৫ পঁয়তাল্লিশ
৪৫ পাঁয়্‌তাল্লিশ্

৪৬ ছেচল্লিশ
৪৬ ছেচোল্লিশ্

৪৭ সাতচল্লিশ
৪৭ শাত্‌চোল্লিশ্

৪৮ আটচল্লিশ
৪৮ আট্‌চোল্লিশ্

৪৯ উনপঞ্চাশ (উ-)
৪৯ উন্‌পাঁন্‌চাশ্

৫০ পঞ্চাশ
৫০ পাঁন্‌চাশ্

৫১ একান্ন
৫১ একান্নো, এঁকান্নো

৫২ বাহান্ন
৫২ বাহান্নো

৫৩ তিপান্ন
৫৩ তিপ্পান্নো

৫৪ চুয়ান্ন
৫৪ চুআন্নো

৫৫ পঞ্চান্ন
৫৫ পাঁন্‌চান্নো

৫৬ ছাপান্ন
৫৬ ছাপ্পান্নো

৫৭ সাতান্ন
৫৭ শাতান্নো

৫৮ আটান্ন
৫৮ আট্টান্নো

৫৯ উনষাট (উ-)
৫৯ উন্‌শাট্

৬০ ষাট
৬০ শাট্

৬১ একষট্টি
৬১ এঁক্‌শোট্টি
এক্‌শোট্টি

৬২ বাষট্টি
৬২ বাশোট্টি

৬৩ তেষট্টি
৬৩ তেশোট্টি

৬৪ চৌষট্টি
৬৪ চৌত্তশোট্টি

৬৫ পঁয়ষট্টি
৬৫ পাঁচ্ছশোট্টি

৬৬ ছেষট্টি
৬৬ ছশোট্টি

৬৭ সাতষট্টি
৬৭ হাত্তশোট্টি

৬৮ আটষট্টি
৬৮ আট্টশোট্টি

৬৯ উনসত্তর (উ-)
৬৯ উন্‌হাঁত্তাঁর্

৭০ সত্তর
৭০ হাঁত্তাঁর্

৭১ একাত্তর
৭১ অঁকাত্তাঁর্
একাত্তাঁর্

৭২ বাহাত্তর
৭২ বাহাত্তাঁর

৭৩ তেয়াত্তর
৭৩ তিআত্তাঁর্

৭৪ চুয়াত্তর
৭৪ চুআত্তাঁর্

৭৫ পঁচাত্তর
৭৫ পাঁচাত্তাঁর্

৭৬ ছিয়াত্তর
৭৬ ছিআত্তাঁর্

৭৭ সাতাত্তর
৭৭ হাতাত্তাঁর্

৭৮ আটাত্তর
৭৮ আটাত্তাঁর্

৭৯ উনআশি (উ-)
উনআশী (উ-)
৭৯ উন্‌আহি

৮০ আশি (-শী)
৮০ আহি

৮১ একাশি (-শী)
৮১ অঁকাহি, একাহি

৮২ বিরাশি (-শী)
৮২ বিরাহি

৮৩ তিরাশি (-শী)
৮৩ তিরাহি

৮৪ চুরাশি (-শী)
৮৪ চুরাহি

৮৫ পঁচাশি (-শী)
৮৫ পাঁচাহি

৮৬ ছিয়াশি (-শী)
৮৬ ছিআহি

৮৭ সাতাশি (-শী)
৮৭ হাতাহি

৮৮ আটাশি (-শী)
৮৮ আটাহি

৮৯ উননব্বই (উ-)
৮৯ উন্‌নোঁব্বোই

৯০ নব্বই
৯০ নোঁব্বোই

৯১ একানব্বই
৯১ অঁকানোঁব্বোই,
একানোঁব্বোই

৯২ বিরানব্বই
৯২ বিরানোঁব্বোই

৯৩ তিরানব্বই
৯৩ তিরানোঁব্বোই

৯৪ চুরানব্বই
৯৪ চুরানোঁব্বোই

৯৫ পঁচানব্বই
৯৫ পাঁচানোঁব্বোই

৯৬ ছিয়ানব্বই
৯৬ ছিআনোঁব্বোই

৯৭ সাতানব্বই
৯৭ হাতানোঁব্বোই

৯৮ আটানব্বই
৯৮ আটানোঁব্বোই

৯৯ নিরানব্বই
৯৯ নিরানোঁব্বোই

১০০ এক-শ (অঁক্ শ্যো) একশ, এক-শো, এক শত [অকঁ শাঁতো (তাঁ)]

১০১ এক-শ এক

১০২ এক-শ দুই

২০০ দুই-শ, দুইশ, দুশো

৩০০ তিন-শ, তিন-শো

১,০০০ এক হাজার, (অঁক্ হাজার্) সহস্র (শাহাস্ত্রাঁ, শাঁহাঁস্ত্রো, শাঁহোস্ত্রো)

১০,০০০ দশ হাজার' দশসহস্র, অযুত (ওজুতাঁ, ওজুতো)

১,০০,০০০ এক লাখ, (অঁক্ লাখ) লক্ষ (লোকুখো)

১০,০০,০০০ দশ লাখ, দশলক্ষ

১,০০,০০,০০০ এক কোটি [ক্রোর]

১২,৩৪,৫৬১ — বার লাখ চৌত্রিশ হাজার পাঁচ-শ সাতষট্টি।

শত শত — শঁকড়ো; হাজার হাজার — হজারো;

লক্ষ লক্ষ — লাখো; কোটি কোটি – করোড়ো

△ △ △

परिशिष्ट ३

महिन्यांच्या तारखा

पहेला, पयला	१ला	सतरावा	१७वा
दोसरा	२रा	आठरावा	१८वा
तेसरा	३रा	एकुणीसावा	१९वा
चवथा (-ठा)	४था	विसावा	२०वा
पाँचवा	५वा	एकविसावा	२१वा
सहावा	६वा	बाविसावा	२२वा
सातवा	७वा	तेविसावा	२३वा
आठवा	८वा	चव्विसावा	२४वा
नववा	९वा	पंचविसावा	२५वा
दहावा	१०वा	सव्विसावा	२६वा
अकरावा	११वा	सत्ताविसावा	२७वा
बारावा	१२वा	अठ्ठाविसावा	२८वा
तेरावा	१३वा	एकोणतिसावा	२९वा
चौदावा (चौ-)	१४वा	तिसावा	३०वा
पंधरावा	१५वा	एकतिसावा	३१वा
सोळावा	१६वा	बत्तिसावा	३२वा

ह्यांचा उपयोग खाली दाखविल्याप्रमाणे करतात.

१ला वैशाख (बंगाली नववर्षारंभ दिन)

२५वा वैशाख (विश्वकवि रवींद्रनाथांचा जन्मदिन)

२१वा माघ (स्वामी विवेकानंदांचा जन्मदिन)

८वा चैत्र (रामकृष्ण परमहंसांचा जन्मदिन)

△ △ △

अभ्यासांची उत्तरे

पाठ १ ला

अभ्यास (३)

रामायण, भरत, कैकेयी, हनुमान, रावण, विभीषण, महाभारत, नकुल, सहदेव, बलराम, राधिका, केशव, गोपाल, नारायण, सोमनाथ, शैलजा, नटराज, मोहन, गजानन, शिवाजी, जिजाबाई, नानासाहेब, हेमलता, कुमुदिनी, रमेश, विजयकुमार, भगवानदास, आसाम, बिहार, हिमालय, मधुसूदन, सरोजिनी, राजशेखर,

पाठ २ रा

अभ्यास (१)

অঁকাঁপাঁট্, অঁকাঁপোট্; অঁগাধ্; ওজিত (নাব), অঁজিতো (বিশেষণ); ওতিমানুশ্; ওতিশাঁয়্; ওধিবেশাঁন্, ওধিবেশাঁন্; ওনিল্ (নাব), অঁনিল্ (নাম); ওনুরাগ্; অঁপাঁবাদ্, অঁপোবাদ্; অঁবোধি; ওভোয়্ (নাব), অঁভাঁয়্, অঁভোয়্ (নাম); ওমুক্; অঁশোনি; অঁশাঁহাঁজোগ্, অঁশাঁহোজোগ্; আঘাত্; আঁচোল্; আতাঁয়্, আতোয়্; আভাশ্; আরোতি; ইতাঁর্, ইতোর্; ইমারাঁত্, ইমারোত্; ইগাঁল, ইগোল্; ইশাঁত্, ইশোত্; উদাঁর্ উদোর; উপাশাঁক্, উপাশোক্; উষা; রিষি; একাদোষি, অঁকাদোষি; একাকি, অঁকাকি; ওইরাবোত্, ওইরাবাঁত্; ওকাল্যোতি; ওতশাঁয়্, ওতশোয়্; কোনিকা; কোমাঁল্, কোমোল্; চাঁবাঁর্, ছাঁবোর্; গাজাঁর্ গাজোর; ঘোমটা; চোতুরানাঁন্, চোতুরানোন্; ছাগাঁল্, ছাগোল্; জাঁপোমালা; ঝোটিকা; টাপাঁর্, টাপোর্; ঠাকাঁর্, ঠাকোর্; ডাকাত; ঢোলোক্, ঢোলাঁক্; তাঁরোবারি; থাপাঁড়্, থাপোড়্; দেউটাশি; ধোল্না; ধোনিক্; নিবেদাঁন্, নিবেদোন্; পোরিমাঁল্, পোরিমোল্; পেআরা; ফুরশাঁত্; ফুরশোত্; বাঁদাঁর্, বাঁদোর্; বায়াঁশ্, বায়োশ্; বেচারা, ব্যাচারা; ভোগিরাঁথ, ভোগিরোথ্; মারোত্, মারাঁত্; মোজুলিয়্; মোস্কোবি; জাঁজাতি; জোড়বাঁন্, জোড়বোন্; রাজকুমার; রোবাঁনা,

रोचोना; लोतिका; लेवॉक्, लेव्वॉक्; शोकुन; शिंग्वार्, शिंग्वोर्; शोडाश्, शोडोश्; शॉमालोचॉना, शॉमाल्वोचोना; शेवॉक्, शेव्वॉक्; शोउरॉभ्, शोउरोभ्, हाश्पाताल्, हांश्पाताल्; हिरॉक्, हिरोक्; गुड्डाकेश्; बिमुढ़ो; पॉराजोय्, पॉराजोय्; किड् (ग्) शुक्; शाड् (ग्) वाटिक्; शुतोराड् (ग्), शुतॉरॉड् (ग्); ऑन्तोक्कॉरोन्, ऑनतोक्कॉरॉन; वेंकशियाल्, वेंकशियाल्, वेंकशिआल्, वेंक्शिआल्, दांड्काक्.

अभ्यास (२)

रोउप्पोमुद्दा; खाद्दोप्पान; बालोद्दान : बालोद्दान; ऑक्खति; बाल्लोकाल; भाग्गोवन्; शोइननोर्ॉल्; गोद्दोभाशा; ऑनन्याय् ऑनन्याय्; जोग्गोता; त्रिमोनि; भुमॉद्धो; पोरित्शान्; चॉक्कोधॉर्; शॉहॉस्त्रार्; शॉहोस्त्रार्; ऑग्ग्रोगामि; शॉस्त्रोधिद्दा; क्लिर्ल्लिड्गो; ओस्त्रिल्लल्; उल्लाश्; प्रोफुल्लो (ग्) शोणुर्; शोरोश्शोति; ऑनेशोन; (द्) दिपान्तोर्; गॉओर्ॉर्, गॉब्मॉर्; रामक्रिश्नो; रॉत्नाकॉर; जॉगॉनेनाथ्, जॉगोनेनाथ्; क्रितॉग्गो; क्रिनोग्गो; आनन्दिक, आनन्दिक्; जोत्स्ना; त्रितित्रिननो, त्रितित्रिननोह्, आत्तांराम्; जॉन्साग्टोमि; पॉद्दोनाभ्; शाल्मोलि; चोक्खुश्मान्; ग्रोमहास्त्रो; पुर्निमा; पॉरामोर्श्यो, पॉरामॉर्श्योः मॅद्धोतिर्थो; दुर्द्दोममो, दुर्द्दोममो; खदिराम; ऑक्खोम, ऑक्खॉम; डक्खुडॉग्टो; पॉड्गोपाल्; आग्गोंगॉन्त्रो; ग्यांनान्जोन, ग्यांनानजॉन; कॉग्टोक्, कॉग्टॉक्; कॉग्टोमोनि, डॉग्डोविधि, डॉग्डॉविधि; गोग्डुश; शुश्रुशा, शुश्रुशा; आतर्ताश्श्लाघा; शिड्गार्; ऑस्तात्त्वॉर्; प्रोस्थान्; स्नेहालिङ्गोन; स्वॉग्टोवादि; स्त्रोतोग्शोति, स्त्रोतॉग्शोति; कॉल्हार्, कॉल्लार्.

पाठ ३ रा

अभ्यास (१)

अधिवेशन (ओधिवेशॉन, ओधिवेशोन्), अपरिचित (ओपोरिचितो, ओपोरिचित्तॉ), अभिवादन (ओभिवादोन, ओभिवादोन), अलंकार (आलोङ् (ग्) कार, ऑलॉङ् (ग्) कार) आततायी (आतोतायी, आतॉतायी), आपाततः (आपातॉतो,

আপাতোতো), ইতিহাস (ইতিহাস্), ঈশান (ইশান্) উপনিষদ (উপানিশঁদ্, উপানিশোদ্) উপসংহার (উপাশঁহার্) (গ্) হার্, উপোশঁহার (গ্) হার্), ঋতুরাজ (রিতুরাজ) ঋষিকুমার (রিশিকুমার), একীকরণ (একিকরোন্, একিকরোঁন্), ঐকতান (ওইকাতান্, ওইকোতান্), ওকালতনামা (ওকালোতনামা), ঔদরিক (ওউদোরিক্, ওউদোঁরিক্), কলহংস (কালোহাঁস্ (গ্) শো, কোঁলোঁহাঁস (গ্) শোঁ), কাঁকরোল (কাঁকরোল), কৃষীবল (কিশিবোল), খানসামা (খানশামা), গুরুমহাশয় (গুরুমোহাশোয়, গুরুমোহাশোঁয়), গোসাঁই (গোশাঁই), ঘৃতাহুতি (ঘিতাহুতি), চতুঃসীমা (চোতুশশীমা), চমৎকার (চামোতকার, চমোঁৎকার), চিকিৎসক (চিকিতশোক, চিকিৎশোক), ছারপোকা (ছারপোকা), জীবলোক (জিবোলোক, জিবলোক), ঝণৎকার (ঝোনোৎকার, ঝোনাৎকার) টিকটিকি (টিকটিকি), ঠেলাঠেলি (টেলাটেলি), ডুগডুগি (ডুগডুগি), তপোনিধি (তোপোনিধি), তৃণভোজী (ত্রিনোভোজি, ত্রিনোঁভোজি), থিয়েটার (থিয়েটার, থিএটার), দামোদর (দামোদোর, দামোদোর), দুঃশাসন (দুশশাশোন্ দুশশাশোন), ধৃতিহোম (ধ্রিতিহোম্) নচিকেতা (নোচিকেতা), নিকেতন (নিকেতোন্ নিকেতোন্), নৃশংস (ন্রিশোঁশ- (গ্) শোঁ, ন্রিশোঁশ (গ) শো), পারলৌকিক (পারোলৌওকিক, পারোলৌওকিক), পুনঃপুনঃ (পুনোঁপুনো, পুনোঁপুনো) পুরুষসিংহ (পুরুশোশিঙ (গ) হোঁ), ফৌজদার (ফৌউজদার্), বীভৎস (বিভোতশো, বিভোৎশোঁ), ভারতীয় (ভারোতিয়ো, ভারোতিয়োঁ), মনঃশিলা (মানোঁশশিলা), মারপেঁচ (মারপোঁচ) মীমাংসা (মিমাঙ (গ) শা), যোগাযোগ (জোগাজোগ), রূপচাঁদ (রুপচাঁদ), লুকোচুরি (লুকোচুরি), বৈয়াকরণ (বোইয়াকোরোন্, বোইয়াকোরোঁন), শুকতারা (শুকোতারা), শূলপাণি

(शुल्पानि), साँजोया (शांजोया), सुलतान (शुल्तान्), सूपकार (शुपकार्), हरगोरि (हॉरोगोउरि, हॉरॉगोउरि), हृषीकेश (ह्रिशिकेश्).

पाठ ४ था

अभ्यास (१)

अपभ्रंश [ऑपोब्भ्रॉड (ग) शं, ऑपॉब्भ्रॉड (ग) शं], अश्विणी (ओश्शिनि), अस्वीकार (ओश्शिकार्), आकस्मिक (आकोश्शिक), आग्नेय (आग्नेयो), आध्यात्मिक (आद्धात्मिक), आह्निक (आन्निक, आन्नि (ह्न) क), आशीर्वाद (आशिर्व्वाद्), आश्रम (आस्त्रोम, आस्त्रॉम), उपक्रम (उपॉक्क्रोम, उपोक्क्रोम, उपोक्क्रॉम), उपाध्याय (उपाद्धाय, उपाद्ध्याय), उष्णीष (उश्शिश्), खद्योत (खॉद्दोत्), गायत्री (गायॉत्रि, गायोत्रि) गास्वामी (गोश्शामि), चक्रवर्ती (चॉक्क्रोबोर्त्ति), चातुर्मास (चातुर्म्माश) छद्मवेश (छॉद्दोवेश, छोद्दोवेश), जिह्वाग्र (जिव्वहाग्रो, जिउहागग्रो), तपस्विनी (तापोश्शिनि), तारतम्य (तारॉतोन्मो, तारोतोम्म्यो), त्रैलोक्य (त्रोइलोक्को), निर्वाचन (निर्व्वाचोन, निर्व्वाचोन्) नैवेद्य (नोइवेद्दो, नोइवेद्दो), नवद्वीप (नोबोद्दिप्), द्वैपायन [(द्) दोइपायोन्, (द्) दोइपायोन्], पतिव्रता (पोतिब्रोता, पोतिब्रॉता), पदच्युत (पोदोच्चुतो), पल्लव (पोल्लोब, पॉल्लोब्), प्रतिध्वनि (प्रोतिद्ध्वोनि), फलश्रुति (फॉलोश्शुति, फॉलोम्शुति), ब्रह्मचारि (ब्रोम्मोचारि, ब्रोम्होचारि), भ्रूकुटि (भ्रुकुटि), राजद्रोह (राजोद्द्रोहो, राजोद्द्रोहो, राजोद्द्रोहॉ), विस्मरण (विश्शारॉन्, विशशारोन्), वैश्वानर (बोइश्शानोर, बोइश्शानोर), षण्मासिक (शॉन्माशिक, शॉन्माशिक).

অভ্যাস (১)

অদ্ভুত (ওঁদ্‌ভুত), অনুষ্ঠান (অনুশঠান), আস্ফালন (আশ্‌ফালোন্‌, আশ্‌ফালোন), আবৃত্তি (আব্রিত্তি) উৎকণ্ঠা (উত্‌কোণ্ঠা), উত্থাপন (উত্‌থাপান্‌, উত্‌থাপোন্‌), উল্কা (উল্‌কা), কজ্জল (কোজ্‌জোল, কোজ্‌জোল) কল্পনা (কোল্‌পোনা, কোল্‌পোনা), কুকুট (কুক্‌কুট), গম্ভীর (গোম্‌ভির্‌), চট্টগ্রাম (চোট্টাগ্রাম্‌, চোট্টাগ্রাম), চণ্ডাল (চান্‌ডাল্‌), তৃপ্তি (ত্রিপ্তি), দুগ্ধ (দুগ্‌ধো, দুগ্‌ধো) নমস্কার (নোমোশ্‌কার্‌ নোমোশ্‌কার্‌, নোমোশকার্‌) নিষ্কাম (নিশকাম্‌), পন্থ (পোন্‌থো, পোন্‌থো), বুদ্ধি (বুদ্‌ধি), বন্ধন (বোন্‌ধোন, বোন্‌ধোন্‌), মনোবাঞ্ছা (মোনোবানছা, মোনোবানছা), মঞ্জুষা (মোন্‌জুশা), রক্তারক্তি (রোক্তারোক্তি), লুব্ধ (লুব্‌ধো, লুব্‌ধো), বৃশ্চিক (ব্রিশচিক), শব্দ (শোব্‌দো, শোব্‌দো), সমষ্টি (শোমোশ্‌টি, শোমোশ্‌টি), সমীক্ষণ (শোমিক্‌খোন, শোমিক্‌খোন্‌), সঙ্কেত (শাঙ্‌কেত্‌), সঙ্গীত (শাঙ্‌গিত), সঞ্চার (শোন্‌চার্‌), সন্তোষ (শোন্‌তোশ) সম্বোধন (শোম্‌বোধান্‌, শোম্‌বোধোন্‌) সম্পাদক (শোম্‌পাদোক্‌, শোম্‌পাদোক) সংস্কৃতি (শাঙ্‌স্কৃতি), সিন্দুর (শিন্‌দুর), স্থূল (স্থুল), হস্তান্তর (হোস্‌তান্তোর, হোস্‌তান্তোর), জ্ঞানেশ্বর (গ্যানেশ্‌শোর্‌, গ্যানেশ্‌শো)।

पाठ ६ वा

अभ्यास (१)

अग्निमाद्य [ओग्‌निमान्‌ (द्‌) दो, ओग्‌निमान्‌ (द्‌) दॉ], अग्न्यास्त्र [आंग्‌नॉस्‌ (त्‌) त्रॉ, ओग्‌नॉस्‌ (त्‌) त्रॉ, ओग्‌नोस्‌ (त्‌) त्रो], आन्त्येष्टि (ऑन्‌ (त) तेश्टि, ओन्‌ (त्‌) तेश्टि], अभक्ष्य [ऑभोक्‌ (ख्‌) खो], उपान्त्य [उपान्‌ (त्‌) तो], ऐकात्म्य (ओइकांतत्‌ॉ, ओइकांतत्‌ो, ओइकात्‌ॉं, ओइकात्‌ों) गार्हस्थ्य [गार्‌हॉस्‌ (थ्‌) थॉ, गार्‌होस्‌ (थ्‌) थो], घ्रानेन्द्रिय [(ग्‌) घ्रानेन्‌ (द्‌) द्रियो, (ग) घ्रानेन्‌ (द्‌) द्रिओ], तत्त्वज्ञानी [तॉतत्तो-ग्‌ग्यांनि, तॉत्‌तॉग्‌ग्यांनि], तन्त्रशास्त्र [तॉन्‌ (त) त्रोशास (त्‌) त्रो, तॉन्‌ (त्‌) त्रॉशास (त्‌) त्रॉ] दारिद्र्य [दारिद्‌द्रा, दारिद्‌द्रो], दार्ढ्य [दार (ड्‌) ढो, दार्‌ (ड) ढॉ] दौरात्म्य [दोउरांतत्तो, दोउरांतत्‌ॉं दोउरात्‌तों, दोउरात्‌तॉं] दण्ड्य [दोन्‌ (ड्‌) डो], द्व्यक्षर [(द्‌) ब्याकखोर्‌] निमन्त्रण [निमॉन्‌ (त्‌) त्रॉन्‌ निमॉन्‌ (त्‌) त्रोन्‌, निमोन्‌ (त्‌) त्रोण्‌] निष्क्रमण [निश (क्‌) क्रॉमॉन्‌, निश (क्‌) क्रॉमोन्‌, निश (क्‌) क्रोमोन्‌] पुरन्ध्री [पुरॉन्‌ (द्‌) ध्रि, पुरोन्‌ (द्‌) ध्रि], प्रतिद्वन्द्वी [प्रोतिद्‌दोन्‌ (द्‌) दि,] बङ्किमचन्द्र [बोङ (ग्‌) किम्‌चॉन्‌ (द्‌) द्रो], महार्घ्य [मॉहार्‌ (ग) घॉ, मॉहार्‌ (ग) घो], राजयक्ष्मा [राज्‌जॉक्‌ (ख) खां], वर्त्म [बॉर्‌ (त) तों, बॉर्‌ (त्‌) तॉं], शस्त्रास्त्र [शॉस्‌ (त्‌) त्रास्‌ (त) त्रॉ, शॉस्‌ (त्‌) त्रास्‌ (त्‌) त्रो] सात्त्विक [शात्‌ (त्‌) त्विक], सन्ध्रान्त [शॉम्‌ (ध्‌) ध्रान्तॉं, शॉम (ध) ध्रान्तो] सौहार्द्य [शोउहार्‌ (द्‌) दो, शोउहार (द्‌) दॉ] स्त्रीलिङ्ग [स्त्रिलिङ्गां, स्त्रिलिङ्गो]

অভ্যাস (১)

অ্যাক্ষিথিয়েটার, অ্যাসোসিয়েশন, অডিটর, অটো-গ্রাফ, বোনাস, ব্যাণ্ড, ব্রিটিশ, বাজেট, সার্টিফিকেট, কলেজ,কমিটি, কমিউনিজম, ডিনার, ডিস্ট্রিক্ট, ডজন, এডিটর, [-টার] ইলেকট্রিক, ফ্যাক্টরি, ফ্যান্সি, গ্যারান্টিড, হেয়ার, অনারারী, হাইড্রোজেন, লাইসেন্স, লকেট, ম্যাজিস্ট্রেট, মডেল, নিউ ইয়ার, নভেল [-বে-], নম্বর, অফিসার, অক্সিজেন, পেপার, পার্সেল, পারমিট, পলিসি, পটারী, প্রোডাক্টস, পাবলিশার [-শর], রিজিয়ন, রিপোর্টার' রাইফেল, রবার, সেক্রেটারি, সার্ভিস, সোশালিজম, স্ট্যাম্প, স্টোন-ওয়ার, ট্র্যাক্টর, টার্বাইন টিউশন, ভিটামিন, জেনিথ,

△ △ △

भाग दुसरा

व्याकरण

पाठ १ ला : शब्दांच्या जाती

बंगालीत शब्दांच्या मुख्यतः पांच जाती मानतात.

१) বিশেষ্য (नाम) २) সর্বনাম [वा प्रतिनाम] (सर्वनाम)

৩) বিশেষণ (विशेषण) ৪) অব্যয় (अव्यय)

৫) ক্রিয়া (क्रियापद)

इंग्रजी व्याकरणानुसार 'বিশেষণ' व 'অব্যয়' पदांचे पुढील प्रमाणे पोटभेद पाडून एकूण आठ जाती होतात.

বিশেষণ
- ⟶ নাম-বিশেষণ (Adjective विशेषण)
- ⟶ ক্রিয়া-বিশেষণ (Abverb क्रिया विशेषण)

অব্যয়
- ⟶ পদান্বয়ী অব্যয় (Preposition; शब्दयोगी अव्यय)
- ⟶ সমুচ্চয়ী অব্যয় (Conjunction; उभयान्वयी अव्यय)
- ⟶ অনন্বয়ী অব্যয় (Interjection; केवलप्रयोगी अव्यय)

१

नाम विशेष्य

नामांचे पुढील प्रमाणे सात प्रकार आहेत.

१) संज्ञावाचक विशेष्य (विशेषनाम)

उदा. रमेश, बोम्बाई, गङ्गा, हिमालय, रामायण इत्यादी.

२) वस्तुवाचक विशेष्य (वस्तुवाचक नाम)

उदा. पुस्तक, कागज, फूल, माटि, जल इत्यादी.

३) जातिवाचक विशेष्य (जातिवाचक नाम)

उदा. मराठी, बाङ्गाली, गोरू, घोडा, देवता इत्यादी.

४) गुनवाचक वा भाववाचक विशेष्य (भाववाचक नाम)

उदा. भद्रता, विद्या, सौन्दर्य, सुख, स्वास्थ्य इत्यादी.

५) समष्टिवाचक विशेष्य (समूहवाचक नाम)

उदा. सैन्य, दल, जनता, सभा, भिड़ इत्यादी.

६) कालवाचक विशेष्य (कालवाचक नाम)

उदा. दिन, घण्टा, वार, मास, समय इत्यादी.

७) क्रियावाचक विशेष्य (क्रियावाचक नाम)

उदा. गमन, आसा, दर्शन, शयन, मारामारि इत्यादी.

[क्रियावाचक नाम हे क्रियापदापासून तयार होते. भाववाचक नाम हे विशेषणापासून तयार होते. क्रियावाचक व भाववाचक नामांचे अनेक वचन होत नाही. तसेच समूहवाचक नामांचेही अनेकवचन होत नाही.]

सर्वनाम সর্বনাম

[सर्वनाम ज्या शब्दाबदल येते त्याचे लिंग व वचन कायम राहते]

सर्वनामांचे पुढीलप्रमाणे सात प्रकार आहेत.

१) व्यक्तिवाचक वा पुरुषवाचक সর্বনাম (व्यक्तिवाचक सर्वनाम)

उदा. आमि, तुमि, आपनि, से, तिनि, तुই

२) निर्देशक वा निर्णय-सूचक সর্বনাম (निर्देशक सर्वनाम)

ह्यांचे पुढीलप्रमाणे दोन प्रकार आहेत.

(अ) प्रत्यक्ष वा अपरोक्ष (प्रत्यक्ष किंवा अपरोक्ष)

उदा. এ (এই), ইহা, ইনি।

(आ) अप्रत्यक्ष वा परोक्ष (अप्रत्यक्ष किंवा परोक्ष)

उदा. ও (ওই, ঐ), উহা, উনি।

'এ (এই)' ও(ওই)' ही सर्वनामे प्राणिवाचक व अप्राणिवाचक नामांऐवजी वापरतात.

'ইনি' व 'উনি' ही सर्वनामे व्यक्तींना उद्देशून आदरार्थी वापरतात 'ইহা' 'উহা' ही सर्वनामे अप्राणिवाचक नामांऐवजी वापरतात.

৩) সম্বন্ধসূচক সর্বনাম (संबंधसूचक सर्वनाम)

उदा. যে, যাহা যিনি।

'যে' हे सर्वनाम प्राणिवाचक नामांऐवजी वापरतात. 'যিনি' हे सर्वनाम व्यक्तींना उद्देशून आदरार्थी वापरतात. 'যাহা' हे सर्वनाम अप्राणिवाचक नामांऐवजी वापरतात.

४) प्रश्नसूचक सर्वनाम (प्रश्नसूचक सर्वनाम)

उदा. कोण, काय ।

'कोण' हे सर्वनाम प्राणिवाचक नामांऐवजी वापरतात.

'काय' हे सर्वनाम अप्राणिवाचक नामांऐवजी वापरतात.

५) अनिश्चयसूचक सर्वनाम (अनिश्चयसूचक सर्वनाम)

उदा. कोणी, कोणीतरी, काही, कित्येक.

'कोणी' व 'कोणीतरी' ही सर्वनामे प्राणिवाचक नामांच्याऐवजी सामान्यार्थी व आदरार्थी वापरतात.

'काही' हे सर्वनाम अप्राणिवाचक नामांच्याऐवजी वापरतात.

'कित्येक' हे सर्वनाम प्राणिवाचक व अप्राणिवाचक नामांच्याऐवजी वापरतात.

६) आत्मवाचक सर्वनाम (आत्मवाचक सर्वनाम)

उदा. आपण, निज, स्वयं । 'स्वयं' फक्त कर्ताकारकातच वापरतात

७) सकल्य-वाचक सर्वनाम (सकल्य-वाचक सर्वनाम)

उदा. उभय सकल सर्व ।

'सकल' व 'सर्व' ही सर्वनामे नेहमी बहुवचनांतच असतात.

'उभय' हे सर्वनाम नेहमी एकवचनी असते.

△ △ △

বিশেষণ বিশেষণ

বিশেষণांचे पुढीलप्रमाणे दोन मुख्य प्रकार आहेत.

१) নাম-বিশেষণ २) ক্রিয়াবিশেষণ

নামবিশেষণ ;— नामविशेषणांचे पुढीलप्रमाणे सहा प्रकार आहेत.

(অ) সংজ্ঞাবাচক বিশেষণ (विशेषनामवाचक विशेषण)

उदा. ভারতীয়, সভ্যতা, কৃত্তিবাসী, রামায়ণ, খ্রীষ্টীয়, শতাব্দি।

(আ) গুণবাচক বিশেষণ (गुणवाचक विशेषण)

उदा. বীর বালক, নীল আকাশ, শান্ত নদী, শোনা গান চলন্ত গাড়ী,

(ই) সর্বনামজাত বিশেষণ (सर्वनामजात विशेषण)

उदा. সে কথা, ঐ বই, এই পৃথিবি, কোন ফুল, কি বিপদ।

(ঈ) সংখ্যাবাচক বিশেষণ (संख्यावाचक विशेषण)

उदा. এক ঈশ্বর, তিন লোক, ছয় ঋতু, চার বেদ, পাঁচ শত টাকা,

(উ) পরিমাণবাচক বিশেষণ (परिमाणवाचक विशेषण)

उदा. খুব ভিড়, কম খরচ, অনেক দিন, বিস্তীর্ণ প্রান্তর।

(ঊ) পূরণবাচক বা ক্রমবাচক বিশেষণ (पूरणवाचक किंवा क्रमवाचक विशेषण)

उदा. प्रथम दिन, दोसरा तारिख, पञ्चम परिच्छेद, पयला बैशाख।

साधारणपणे नामविशेषणे नामाच्या अगोदर येतात.

उदा. नील आकाशे पूर्ण चन्द्र देखा याइतेछे।

(निळ्या आकाशात पूर्ण चंद्र दिसत आहे) कधीकधी नामविशेषण नामाच्या नंतर येते. तेव्हा त्याला 'विधेय-विशेषण' (विधि-विशेषण असे म्हणतात.

उदा. छेलेटा ये बड़ दुरन्त। (मुलगा खूप खटयाळ आहे.)

विशेषणाच्या अगोदर येऊन विशेषणाचा अर्थ संकुचित करणाऱ्या विशेषणाला 'विशेषणेर विशेषण (विशेषणाचे विशेषण) असे म्हणतात.

उदा. तिनि परम धार्मिक लोक। (ते फार धार्मिक आहेत.)

वरील वाक्यात 'धार्मिक' हे 'विशेषण' असून 'परम' हे 'विशेषणेर विशेषण' आहे.

कधीकधी नामविशेषणाचा नामाप्रमाणेही उपयोग करतात.

उदा. क्षुधितके अन्नदान करा उचित। (भुकेलेल्याला अन्नदान करणे योग्य होय.)

बंगालीत मराठीप्रमाणेच विशेषणाला विभक्ति-प्रत्यय लागत नाही. परंतु जेव्हा विशेषणाचा नामाप्रमाणे उपयोग करतात तेव्हा त्याला (मराठीप्रमाणेच) विभक्ति-प्रत्यय लागतो. वरील वाक्यात 'क्षुधित'चा नामाप्रमाणे उपयोग केल्यामुळे त्याला '(क)' हा विभक्ति-प्रत्यय लागला आहे.

क्रियाविशेषण :- क्रियाविशेषणाचे पुढीलप्रमाणे तीन प्रकार आहेत.

(ক) অবস্থাবাচক ক্রিয়াবিশেষণ (अवस्थावाचक क्रियाविशेषण)

उदा. কেমন আছ (छो)? (कसा आहेस ?) ধীরে চল (लो)। (हळू चल). শীঘ্র এস (शो)। (लवकर ये)

(খ) কালবাচক ক্রিয়াবিশেষণ (कालवाचक क्रियाविशेषण)

उदा. কখন আসিবে ? (केव्हा येशील ?) এখন যাও। (आता जा). সর্বদা সত্য কথা বলিবে। (नेहमी खरे बोलावे).

(গ) স্থানবাচক ক্রিয়াবিশেষণ (स्थानवाचक क्रियाविशेषण)

उदा. এখানে এস (शो)। (येथे ये). সেখানে রাখ (खो)। (तेथे ठेव). উপরে দেখ (देखो)। (वर पहा).

क्रियाविशेषणाच्या अगोदर येऊन क्रियाविशेषणाचा अर्थ संकुचित करणाऱ्या विशेषणाला 'ক্রিয়াবিশেষণের বিশেষণ' (क्रिया-विशेषणाचे विशेषण) असे म्हणतात.

उदा. ঘোড়া খুব জোরে ছুটিতে পারে। (घोडा पुष्कळ वेगाने धावू शकतो).

वरील वाक्यात 'জোরে' हे 'ক্রিয়াবিশেষণ' असून 'খুব' हे 'ক্রিয়াবিশেষণের বিশেষণ' आहे. 'ক্রিয়াবিশেষণের বিশেষণ' ला 'বিশেষণের বিশেষণ' असेही म्हणतात.

△ △ △

अव्यय अव्यय

अव्ययांचे पुढीलप्रमाणे तीन मुख्य प्रकार आहेत.

१) पदान्वयी अव्यय (शब्दयोगी अव्यय)

२) समुच्चयी अव्यय (उभयान्वयी अव्यय)

३) अनन्वयी अव्यय (केवलप्रयोगी अव्यय)

१) पदान्वयी अव्यय :— याचे पुढीलप्रमाणे तीन प्रकार आहेत.

अ) सहार्थक (सहार्थक)

उदा. **सह, सहित, सङ्गे** इत्यादि

आ) निमित्तार्थक (निमित्तार्थक)

उदा. **जना, निमित्त, तरे** इत्यादि.

इ) विनार्थक (विनार्थक)

उदा. **विना छाड़ा, व्यतीत** इत्यादि.

२) समुच्चयी अव्यय :— याचे पुढीलप्रमाणे पांच प्रकार आहेत.

क) संयोजक (संयोजक)

उदा **एवं, आर, ओ, अपिच** इत्यादि.

ख) वियोजक (वियोजक)

उदा. **अथवा, किंवा, नतुवा नयिले, नयत** इत्यादि.

ग) संकोचक (संकोचक)

उदा. **किन्तु, परन्तु; तथापि, अथच** इत्यादि.

ঘ) হেতু বোধক (हेत्वर्थक)

उदा. সুতরাং, অতএব, যে इत्यादि.

ঙ) নিত্যসম্বন্ধী বা যুগ্म (नित्यसंबंधी किंवा जोड अव्यये)
पुष्कळ वेळा उभयान्वयी अव्यये जोडीने वापरतात. त्या दोघांपैकी एकेकाचा स्वतंत्र उपयोग होत नाही.

उदा. যদি ... তবে ; বটে ... কিন্তু ; হয়ত ... নহিলে, নতুবা ; কি ... কি ; इत्यादि

৩) অনন্বয়ী অব্যয় : ह्यांचे पुढीलप्रमाणे चार प्रकार आहेत.

চ) প্রশ্নবোধক (प्रश्नबोधक).

उदा. কি, নাকী, না, কেন इत्यादि.

ছ) সম্বোধন সূচক (संबोधनसूचक).

उदा. ওরে, ওগো, লো, হ্যাঁগো, ওহে, রে इत्यादि

জ) ভাববোধক বা ভাবদ্যোতক (भावबोधक किंवा भावद्योतक)

उदा. আঃ, উঃ, বাঃ, মরি, ছো' ছি ছি, ধিক্ ধিক্, রাম রাম, ধন্য, বাহবা, আচ্ছা শাবাশ, বাপ্‌রে, মাগো, আজ্ঞে, হাঁ, না, মোটেই না इत्यादि

ঝ) বাক্যালঙ্কার বা বাক্যপূরক (वाक्यालंकार किंवा वाक्यपूरक)

उदा. ত, যেন, বুঝি, যে, কি, না इत्यादी अव्यये वाक्यात कोणताही अर्थबोध न करता विशेष रीतीने वापरली जातात.

याशिवाय अव्ययांचे इतरही प्रकार आहेत.

ট) অনুসর্গ বা বিভক্তিসূচক (विभक्ति-प्रत्ययांऐवजी वापरली जाणारी)

उदा. তোমার দ্বারা এ কাজ হইবেনা। (तुझ्याकडून हे काम होणार नाही.) বাড়ীর ভিতরে কেহই নাই। (घरांत कोणीही नाही)
वरील वाक्यांत 'দ্বারা' 'ভিতরে' ही 'বিভক্তিসূচক' अव्यये आहेत.

ঠ) অনুকারধ্वनिसूचक (ध्वन्यात्मक)

उदा. 'মন্দিরেতে কাঁসর ঘণ্টা বাজল ঠন্‌ঠন্।' रवीन्द्रनाथ

[देवळात कांशाची घंटा ठण्‌ठण् (अशी) वाजली.]

येथे 'ঠন্‌ঠন্' हे 'अनुकारध्वनिसूचक अव्यय' आहे

ড) উপমাজ্ঞাপক (उपमादर्शक)

उदा सিংহের মতন হিংস্র পশু আর নাই।

(सिंहासारखा हिंस्र पशु दुसरा कोणताही नाही.) येथे 'মতন' हे 'उपमाज्ञापक अव्यय' आहे.

ঢ) অনুরূপ অব্যয় (अनुरूप अव्यय)

उदा. তাহার কাছে পয়সা-টয়সা নাই।

(त्याच्याजवळ पैसा - बिइसा (काही) नाही) येथे 'পয়সা' (पैसा) हा खरा शब्द आहे. 'টয়সা' या शब्दाला काहीही अर्थ नाही 'টয়সা' हें 'अनुरूप अव्यय' आहे.

△ △ △

५

क्रियापद (क्रिया)

म. रा. सा. सं. मं. ग्रंथालय
मंत्रालय

क्रियापदाचे दोन मुख्य प्रकार आहेत.

१) সমাপিকা ক্রিয়া (पूर्ण क्रियापद)

२) অসমাপিকা ক্রিয়া (अपूर्ण क्रियापद)

সমাপিকা ক্রিয়া :- मूळ धातूला 'ক্রিয়াবিভক্তি' (क्रियाविभक्ति) लागून वाक्याचा अर्थ पूर्ण करणाऱ्या क्रियापदाला 'সমাপিকা ক্রিয়া' असे म्हणतात.

उदा. আমি বাড়ী যাই । (मी घरी जातो).

या वाक्यात 'যাই' (मूळधातू 'যা'+क्रियाविभक्ति 'ই') क्रियापदाने अर्थ पूर्ण होतो. म्हणून 'যাই' ही 'সমাপিকা ক্রিয়া' आहे.

অসমাপিকা ক্রিয়া :- मूळ धातूला 'ইয়া', 'ইতে' व 'ইলে' हे प्रत्यय लागून वाक्याचा अर्थ पूर्ण न करता दुसऱ्या क्रियापदाची अपेक्षा राखणाऱ्या क्रियापदाला 'অসমাপিকা ক্রিয়া' असे म्हणतात.

उदा. আমি কাজ করিতে যাই ।(मी काम करावयास जातो.)

या वाक्यात 'করিতে' (मूळ धातू 'কর্'+प्रत्यय 'ইতে') ह्या अपूर्ण क्रियापदाने अर्थ पूर्ण होत नाही. म्हणून ही 'অসমাপিকা ক্রিয়া' आहे. ह्या अपूर्ण क्रियापदानंतर 'যাই' हे पूर्ण क्रियापद आल्यावर वाक्याचा अर्थ पूर्ण होतो. म्हणून 'যাই' ही 'সমাপিকা ক্রিয়া' आहे.

समापिका क्रियेचे पुढीलप्रमाणे दोन भाग पडतात.

१) অকর্মক (अकर्मक) २) সকর্মক (सकर्मक)

उदा. आमि चलि। (मी चालतो)

[अकर्मक समापिका क्रिया]
से आम खाय। (तो आंबा खातो)
[सकर्मक समापिका क्रिया]

सकर्मक समापिका क्रियेचे पुढीलप्रमाणे दोन भाग पडतात.

१) एककर्मक (एककर्मक) २) द्विकर्मक (द्विकर्मक)

एककर्मक क्रियापदात एकच कर्म असते. त्याचे कारक 'कर्मकारक' व विभक्ति 'द्वितीया' असते.

उदा. आमि भात खाइ। (मी भात खातो)

येथे 'भात' हे कर्म, त्याचे कारक 'कर्मकारक' व विभक्ति 'द्वितीया' आहे.

द्विकर्मक क्रियापदात 'प्रधान वा मुख्य कर्म' (प्रधान किंवा मुख्य कर्म) व '(गौन कर्म' (गौण कर्म) अशी दोन कर्मे असतात. जे द्यावयाचे, घ्यावयाचे मागावयाचे किंवा विचारावयाचे वगैरे त्याला 'प्रधान कर्म' म्हणतात. ज्याला द्यावयाचे, ज्याच्याकडून घ्यावयाचे, ज्याला विचारावयाचे, ज्याच्याजवळ मागावयाचे वगैरे त्याला '(गौन कर्म' म्हणतात. प्रधान कर्माला (मराठीप्रमाणेच) विभक्ति-प्रत्यय लागत नाही. गौण कर्माला विभक्ति-प्रत्यय लागतो. दोन्ही कर्माचे कारक 'कर्मकारक' व विभक्ति 'द्वितीया' असते.

उदा आमि तोमाके एकटि कथा बलिब (बो)। (मी तुला एक गोष्ट सांगेन).

या वाक्यात 'कथा' हे 'प्रधान कर्म' व 'तोमाके' हे गौण कर्म आहे.

ज्यावेळी दोन कर्मांपैकी एकाला उद्देशून दुसऱ्याचा उपयोग केला जातो तेव्हा ज्याला उद्देशिले जाते त्याला 'উদ্দেশ্য কর্ম' (उद्देश्य कर्म) व जे उद्देशिले जाते त्याला 'বিধেয় কর্ম' (विधेय कर्म) असे म्हणतात.

उदा **বিদ্যাকে পরম ধন জানিবে।** (विद्येला श्रेष्ठ धन समजा.)

या वाक्यात विद्येला उद्देशून 'ধন' शब्द वापरला आहे. तेव्हा 'বিদ্যাকে' हे 'উদ্দেশ্য কর্ম' व 'ধন' हे 'বিধেয় কর্ম' आहे.

कधीकधी वाक्यात कर्म अध्याहृत (ऊह्य वा अनुक्त) असते त्यावेळेला सकर्मक क्रियापद अकर्मक क्रियापदाप्रमाणे वापरले जाते.

उदा **সে পড়ে নাই।** (त्याने वाचले नाही.)

या वाक्यात 'পড়ে' क्रियापदाचे कर्म (पुस्तक, मासिक वगैरे) अध्याहृत आहे.

कधी कधी वाक्यात क्रियापदही अध्याहृत असू शकते.

उदा **সকল ধন হইতে বিদ্যাধন শ্রেষ্ঠ।** सर्व धनात विद्याधन श्रेष्ठ आहे.

आज्ञार्थात कर्ता अध्याहृत असतो.

उदा. **বাড়ী যাও।** (तू किंवा तुम्ही) घरी जा.

कधी कधी एकच क्रियापद अर्थानुसारे सकर्मक व अकर्मक असू शकते.

उदा. **ছেলেটা পড়ে না।** (मुलगा अभ्यास करत नाही) [अकर्मक]
ছেলেটা বই পড়ে না। (मुलगा पुस्तक वाचत नाही) [सकर्मक]

कधी कधी अकर्मक क्रियापदालासुध्दा कर्म असू शकते. या कर्माला 'ধাত্বর্থক বা সমধাতুজ কর্ম' (धात्वर्थक किंवा सम-धातुज कर्म Cognate object) असे म्हणतात.

उदा. **মেয়েটি কি সুন্দর নাচ নাচে।** (मुलगी किती सुंदर नाच नाचते) [सकर्मक]

वरील वाक्यात 'নাচ' हे 'ধাত্বর্থক কর্ম' आहे.

पाठ २ रा : लिंग, वचन व पुरुष

१

लिंग লিঙ্গ

बंगालीत तीन प्रकारची लिंगे आहेत.

१) पुंलिङ्ग :- जे शब्द पुरुषवाचक आहेत त्या शब्दांचे पुल्लिंग मानतात

उदा **पिता, बालक, हाँस** वगैरे

२) स्त्रीलिंङ्ग :-जे शब्द स्त्रीवाचक आहेत त्या शब्दाचे स्त्रीलिंग मानतात

उदा. **माता, बालिका, हाँसी** वगैरे

काही वस्तुवाचक व भाववाचक शब्दसुध्दा स्त्रीलिंगांत मोडतात.

उदा. **नदी, लता, दया, गति मति** वगैरे

३) क्लीवलिङ्ग :- जे शब्द अचल जीव किंवा अचेतन वस्तु दर्शवितात (जे शब्द पुरुषवाचक व स्त्रीवाचक होऊ शकत नाहीत) त्या अप्राणी-वाचक शब्दाचे नपुसकलिंग मानतात.

उदा. **जल, पाता, घास** वगैरे

अप्राणिवाचक शब्द देवता किंवा व्यक्ति दर्शवीत असल्यास ते पुल्लिंग किंवा स्त्रीलिंगात मोडतात.

उदा **पुलिङ्ग** — सूर्य, चन्द्र, अग्नि, सागर वगैरे
स्त्रीलिङ्ग — ऊषा, पृथिवि, नदी, तारा वगैरे

काही शब्द पुरुषवाचक व स्त्रीवाचक असा फरक न होता संबंध जात दर्शवितात त्या शब्दांचे लिंग 'उभयलिङ्ग' मानतात. ह्या शब्दांचा पुल्लिंगाप्रमाणे उपयोग केला जातो.

उदा **मानुष, लोक, पाखी, गोरु, छागल, घोड़ा, गाधा, हरिण, हाति** वगैरे

वरील शब्दांत मानुष (मनुष्य), पाखी (पक्षी) या शब्दांनी मनुष्यजातीचा व पक्षीजातीचा बोध होतो.

पुल्लिंगी शब्दाचे स्त्रीलिंगी शब्द करण्याचे नियम :—

१

बंगाली स्त्री प्रत्यय ঈ, নী ,ইনী , আনী, लावून.

অ] ঈ प्रत्यय

মামা	মামী	জেঠা	জেঠী
ভেড়া	ভেড়ী	বামন	বামনী
খুড়া	খুড়ী	কাকা	কাকী
ঘোড়া	ঘোড়ী	নানা	নানী
বেটা	বেটী		

আ] নী प्रत्यय

ধোপা	ধোপানী	কামার	কামারনী
মালী	মালিনী	জেলে	জেলেনী
চাষা	চাষানী	ময়রা	ময়রানী
গয়লা	গয়লানী	বোন	বোননী
মেছো	মেছোনী	ভোম	ডোমনী

ই] ইনী प्रत्यय

বাঘ	বাঘিনী
সাপ	সাপিনী
চাতক	চাতকিনী
রজক	রজকিনী
কুরঙ্গ	কুরঙ্গিনী
চণ্ডাল	চণ্ডালিনী
কাঙাল	কাঙালিনী

ঈ) আনী प्रत्यय

মেথর	মেথরানী
ইন্দ্র	ইন্দ্রাণী
চাকর	চাকরানী
মজুর	মজুরানী
ঠাকুর	ঠাকুরানী
নাপিত	নাপিতানী
চৌধুরী	চৌধুরানী

संस्कृत स्त्री-प्रत्यय आ, ঈ लावून

(क) আ প্রত্যয় (শব্দাচ্যা শেবটী 'अक' असल्यास त्याचे 'ইক' होऊन हा प्रत्यय लागतो.)

পাঠক	পাঠিকা	কারক	কারিকা
লেখক	লেখিকা	বালক	বালিকা
নায়ক	নায়িকা	পালক	পালিকা
গায়ক	গায়িকা	পরিচালক	পরিচালিকা
সাধক	সাধিকা	কোকিল	কোকিলা
শিক্ষক	শিক্ষিকা	ক্ষত্রিয়	ক্ষত্রিয়া
সেবক	সেবিকা	অজ	অজা
পণ্ডিত	পণ্ডিতা (সং)	আর্য	আর্যা
	পণ্ডিতানী (বাং)		

খ) ঈ প্রত্যয় (सर्वसाधारण)

আচার্য	আচার্যা	কুমার	কুমারী
	(स्वत: अध्यापन करणारी)	পিতামহ	পিতামহী
আচার্য	আচার্যানী	মাতামহ	মাতামহী
	(आचार्याची पत्नी)	ঘোটক	ঘোটকী
দেব	দেবী	রাক্ষস	রাক্ষসী
গোপ	গোপী	ব্রাহ্মণ	ব্রাহ্মণী
হরিণ	হরিণী	নট	নটী
শূকর	শূকরী	তরুণ	তরুণী
ছাগল	ছাগলী	কপোত	কপোতী
নদ	নদী		

ঈ প্রত্যয় (ঋ কারান্ত শব্দাপুঢ়ে লাবুন)

ঈ প্রত্যয়

কর্তা (কর্তৃ)	কর্ত্রী	শ্রোতা শ্রোতৃ	শ্রোত্রী
দাতা (দাতৃ)	দাত্রী	বিধাতা বিধাতৃ	বিধাত্রী
ধাতা (ধাতৃ)	ধাত্রী	ভর্তা ভর্তৃ	ভর্ত্রী

কাহী শব্দানা বংগালী 'নী, ইনী' প্রত্যয় ব সংস্কৃত 'ঈ' প্রত্যয় লাগুন দোন রুপে হোনাত.

পুংলিঙ্গ	স্ত্রীলিঙ্গ	
	ঈ প্রত্যয়	নী, ইনী প্রত্যয়
রজক	রজকী	রজকীনী
নাপিত	নাপতী	নাপীতানী
গোপ	গোপী	গোপিনী
সিংহ	সিংহী	সিংহীনী
হংস	হংসী	হংসিনী

৩

কাহী শব্দানা স্ত্রীলিংগবাচক শব্দ জোড়ুন

পুরুষ-মানুষ মেয়ে-মানুষ
পুরুষ-লোক মেয়ে-লোক
স্ত্রী-লোক
বেটা-ছেলে মেয়ে-ছেলে
বাবা-গোসাঁই, গোসাঁই মা-গোসাঁই
বাবা-ঠাকুর মা-ঠাকরুণ
নর-চিল মাদী-চিল
নর-হাতী, মদ্দা-হতী মাদী-হাতী
আঁড়িয়া বাছুর, বকনা বাছুর
এড়ে বাছুর - নই-বাছুর

ঠাকুর-পো ঠাকুর-ঝি
মদ্দা-উট মাদী-উট
পুত্র-সন্তান কন্যা-সন্তান
পুরুষ-কবি মেয়ে কবি, স্ত্রী কবি, নারী কবি, মহিলা কবি
পুরুষ-বন্ধু মেয়ে-বন্ধু
হুলো-বেড়াল মেনি-বেড়াল
পুলিশ মেয়ে পুলিশ
মদ্দা কুকুর মাদী কুকুর

काही शब्दांचे स्त्रीलिंग पुल्लिंगापासून एकदम स्वतंत्र असते.

पिता	माता	दादा (आजोबा)	दादी
नर	नारी	दादा (वडिल भाऊ)	दिदि
	दादामहाशय (आजोबा)	दिदिमा	
स्वामी	स्त्री, भार्या, जाया	कर्ता	गिन्नी
		छेले	मेये
		भूत	पेत्नी
नवाब, बादशाह्	बेगम	जनक	जननी
शुक	शारी	चाकर	बि
साहेब	बिबि	खोका	खुकि
		राजा	राणी
साहेब (गोरा)	मेम	गोलाम	बाँदी
		युवा, युवक	युवती
खानसामा	आया	बाप, बाबा	मा
श्वशुर	शाशुड़ी	ठाकुर दादा	ठाकुरमा, ठानदिदि
पुरुष	स्त्री, महिला		

५

काही शब्दांचे स्त्रीलिंग पत्नी व पत्नीशिवाय इतर अर्थी असे वेगवेगळे होते.

पुंलिंग	स्त्रीलिंग (पत्नी-अर्थी)	(इतर-अर्थी)
पुत्र, छेले	पुत्रवधु, बौ (बउ)	कन्या, मेये
दादा	बौ-दिदि [बउ-दिदि]	दिदि

भ्राता	भ्रातृवधू	भागिनी, भगी
भाई	भाई-बौ, भाज	बोन
भाशुर, देओर, देवर	जा [षा]	ननद
नाति	नाति-बौ, नात-बौ	नातिनी
शाला	शालाज	शाली
श्वशुर	श्वश्रा	शाशुड़ि

६

काही शब्द मूळ पुल्लिंगी असूनसुद्धा त्यांचा उपयोग स्त्रीलिंगाप्रमाणे करतात.

उदा. सविता, नीलिमा, चन्द्रमा इत्यादी

काही शब्द नेहमी स्त्रीलिंगीच असतात.

उदा. अप्सरा, अङ्गना, कुलटा, रूपसी, सज्जनी इत्यादी

काही शब्द नेहमी पुल्लिंगीच असतात.

उदा विपत्नीक, मृतदार, सभापति, इत्यादी. ['सभापति' चे स्त्रीलिंग 'महिला-सभापति' किंवा सभानेत्री असे करण्याचा हल्ली प्रघात आहे]

नपुसकलिंगापैकी काही शब्द पुल्लिंग व स्त्रीलिंगाप्रमाणे वापरतात.

पुंलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
तरु, वृक्ष	लता
ग्रह	तारा
पुस्तक	पुस्तिका
ग्रन्थ	—
—	सभा

काही भाववाचक नामे नेहमी पुल्लिंगी, स्त्रीलिंगी किंवा नपुसकलिंगी असतात.

नित्य - पुंलिङ्ग— रोग, भोग, शोक, प्रभाव, आश्रय इत्यादि

नित्य - स्त्रीलिङ्ग - दया, माया, छाया, भक्ति, शक्ति रति, मति, इत्यादि.

नित्य - क्लीवलिङ्ग— कर्म, चर्म, दैन्य, दुःख, महत्व इत्यादि.

७

सर्वनामाचे लिंग तो शब्द ज्याच्या बदली येतो त्या शब्दाचे असते. बंगालीत सर्वनामाच्या लिंगामुळे सर्वनामाच्या रूपात फरक होत नाही.

उदा. সে যায়। तो जातो किंवा ती जाते.
আমি করি। मी करतो किंवा मी करते.
তুমি পড় (ড়ো)। तू वाचतोस किंवा तू वाचतेस

विशेषणांच्या बाबतीत नामाचे जे लिंग असते तेच विशेषणाचे लिंग असतें. विशेषण शब्द मूळ बंगाली असेल तर पुल्लिंग, स्त्रीलिंग किंवा नपुंसक-लिंगाच्या वेळी त्यात कांहीही बदल होत नाही.

उदा ভাল ছেলে। (चांगला मुलगा) ভাল মেয়ে। (चांगली मुलगी),
ভাল ছেলেরা। (चांगले मुलगे), ভাল মেয়েরা। (चांगल्या मुली)

परंतु विशेषण-शब्द मूळ संस्कृत असल्यास त्याच्या शब्दरूपात कधीकधी फरक होतो. संस्कृतप्रमाणेच त्या विशेषण-शब्दाचे वचन मात्र बदलत नाही.

उदा. বুদ্ধিমান্ পুরুষ (बुद्धिमान् पुरुष), বুদ্ধিমতি নারী (बुद्धिमान् स्त्री);
স্নেহময় পিতা (प्रेमळ वडिल), স্নেহময়ী মাতা (प्रेमळ आई),
সুন্দর বালক (सुंदर मुलगा), সুন্দরী বালিকা (सुंदर मुलगी);

८

पुल्लिंगी विशेषणांचे स्त्रीलिंगी विशेषणांत रूपांतर करण्याचे नियम :
संस्कृत स्त्री-प्रत्यय আ, ঈ लावून

চ) আ प्रत्यय

নিপুণ	নিপুণা	জ্যেষ্ঠ	জ্যেষ্ঠা		
প্রথম	প্রথমা	দ্বিতীয়	দ্বিতীয়া	কনিষ্ঠ	কনিষ্ঠা
মধ্যম	মধ্যমা	দুঃখিত	দুঃখিতা	সুশীল	সুশীলা
উত্তম	উত্তমা	শোভন	শোভনা	প্রখর	প্রখরা
সরল	সরলা	প্রবীণ	প্রবীণা		
অনাথ	অনাথা [सं];		অনাথিনী [बां]		

(च) ঈ प्रत्यय

सुन्दर	सुन्दरी	हिरण्मय	हिरण्मयी	हितकर	हितकरी
पञ्चम	पञ्चमी	मृन्मय	मृन्मयी	सदृश	सदृशी
सत्	सती	एकादश	एकादशी		

श्रीमान् (श्रीमत्) — श्रीमती
महान् (महत्) — महती
गुनवान् (गुनवत्) — गुनवती
गुनी (गुनिन्) — गुनिनी
मानी (मानिन्) — मानिनी
प्रियवादी (प्रियवादिन्) — प्रियवादिनी
ज्ञानी (ज्ञानिन्) — ज्ञानिनी
महीयान् (महीयस्) — महीयसी
गरीयान् (गरीयस्) — गरीयसी
प्रेयान् (प्रेयस्) — प्रेयसी

अंगवाचक संस्कृत विशेषणांना 'आ' व 'ई' हे दोन्ही प्रत्यय लागतात

चन्द्रमुख	चन्द्रमुखा,	चन्द्रमुखी
सुकेश	सुकेशा,	सुकेशी
कृशोदर	कृशोदरा,	कृशोदरी
सुकण्ठ	सुकण्ठा,	सुकण्ठी

हेमाङ्ग — हेमाङ्गा, — हेमाङ्गी, — हेमाङ्गिनी

अपवाद - चन्दानन	चन्द्राननः;	सुलोचन	सुलोचनाः;
त्रिनेत्र	त्रिनेत्राः;	चतुर्भुज	चतुर्भुजाः;
मृगनयन	मृगनयनाः;	करालवदन	करालवदनाः

[(१) काही शब्द मूळचे स्त्रीलिंगी असतात त्यांना प्रत्यय लावून त्यांचे पुल्लिंग करण्यात येते.

उदा. ननद (स्त्री) नन्दाई (पु) पिसी (स्त्री) पिसा (पु)
बोन " बोनाई " मासी " मेसो "

(२) अनेकदां पुल्लिंग किंवा स्त्रीलिंग यावद्दल उभयलिंगवाचक एकच शब्द वापरतात. अशा ठिकाणी वाक्याच्या अर्थावरून लिंगनिर्णय करावा लागतो.

उदा. १) गोरूते गाड़ी टानें। (बैल गाडी ओढतो)
२) गोरू दूध देय। (गाय दुध देते).

[ह्या दोन वाक्यात 'गोरू' हा उभयलिंगवाचक शब्द वापरण्यात आला आहे. पहिल्या वाक्यात त्याचा बैल असा अर्थ होतो तर दुसऱ्या वाक्यात गाय असा अर्थ होतो.]

△ △ △

२

वचन বচন

बंगालीत मराठी प्रमाणेच दोन वचने आहेत. एकवचन आणि अनेकवचन याना अनुक्रमे 'একবচন' व বহুবচন असे म्हणतात.

अनेकवचन करावयाचे नियम

१) प्राणिवाचक शब्दांचे बहुवचन करताना अ-कारान्त शब्द असल्यास 'এরা' व अन्यस्वरान्त शब्द असल्यास 'রা' असे प्रत्यय लावतात.

उदा.	বালক	বালকেরা	ছেলে	ছেলেরা
	পাখী	পাখীরা	দেবতা	দেবতারা

काही स्त्रीलिंगी आ-कारान्त शब्दाना 'এরা' प्रमाणे '(য়ে)রা' पण लावतात.

उदा.	মা	মাএেরা	किंवा	মায়েরা
	যা	যাএরা	किंवा	যায়েরা

('এ' बद्दल 'য় শ্রুতি' मुळे 'য়' ध्वनि येतो.)

२) पुष्कळवेळा नामापुढे बहुवचनी शब्द वापरून अनेकवचन करतात.

(अ) प्राणिवाचक (विशेषतः मनुष्य व देवतावाचक) शब्दाना গণ বর্গ, বৃন্দ, কুল, জন, মণ্ডলী, দল इत्यादि बहुवचनी शब्द लावतात.

उदा.	মানব	মানবগণ	শ্রোতা	শ্রোতৃবর্গ
	ছাত্র	ছাত্রবৃন্দ	নর	নরকুল
	বিদ্বান্	বিদ্বজ্জন	শিক্ষক	শিক্ষক মণ্ডলী
	অলি	অলিকুল	দস্যু	দস্যুদল

(आ) अप्राणिवाचक शब्दांना आवली, चय, निचय, मंडल माला, पाल, राशि, समुदाय, राजि, पुंज, जाल, इत्यादि बहुवचनी शब्द लावतात.

उदा.	ग्रंथ	ग्रंथावली	धन	धनराशि
	पुष्प	पुष्पचय	वृक्ष	वृक्षसमुदाय
	कुसुम	कुसुमनिचय	द्वीप	द्वीपपुंज
	नक्षत्र	नक्षत्रमंडल	नक्षत्र	नक्षत्रराजि
	पर्वत	पर्वतमाला	किरण	किरणजाल
	मेघ	मेघपाल		

(इ) प्राणिवाचक व अप्राणिवाचक शब्दांना सकल, समूह, सर्व हे बहुवचनी शब्द लावतात.

उदा.	लोक	लोकसमूह	मेघ	मेघसमूह
	बालक	बालकसकल	पुस्तक	पुस्तकसकल
	छंले	सर्व छंले	कथा	सर्व कथा

(उ) अप्राणिवाचक शब्दांच्यापुढे 'गुलि,, 'गुला' हे शब्द वापरून अनेकवचन करतात.

'गुलि' हे लहान वस्तुकरिता व आदरार्थी वापरतात. 'गुला' हे मोठ्या वस्तुकरिता व अनादरार्थी वापरतात.

उदा पाता पातागुलि (लहान पाने, आदरार्थी)
पाता पातागुला (मोठी पाने; अनादरार्थी)
गाछ गाछगुलि (लहान झाडे, आदरार्थी)
गाछ गाछगुला (मोठी झाडे, अनादरार्थी)

(२ (अ) पासून (उ) पर्यंत असलेल्या अनेकवचनी शब्दांना नेहमी एक वचनी विभक्ति-प्रत्यय लागतात.)

(३) अप्राणिवाचक वस्तूंवर जर सजीवत्वाचा आरोप करावयाचा असेल तर अप्राणिवाचक शब्दांपुढे 'রা' 'এরা' गण इत्यादि वापरतात.

उदा. गाछ	गाछेरा	वृक्ष	वृक्षगण
मेघ	मेघेरा	ग्रह	ग्रहगण
नदी	नदीरा	तारका	तारकागण

(४) प्राणिवाचक व अप्राणिवाचक शब्दांच्या पुढे अनेकत्व दर्शविणारे विशेषण वापरून त्या शब्दांचे अनेकवचन करतात.
अशा अनेकवचन केलेल्या शब्दाना नेहमी विभक्तिचे एकवचनी प्रत्यय लागतात.

उदा. अनेक लोक, बहु नदी, तिनटि गरु, कत तारा, सकल मानुष, बहु छात्र, विस्तर माछ, प्रचुर धन, इत्यादि. अनेक लोकेरा, तिनटि गरुगुलि असे करणे चुकीचे होईल.

(५) काही वेळेला विशेषणाचे द्वित्व करून अनेकवचन साधतात.

उदा. बड़ बड़ जाहाज (अनेक जाहाज, प्रत्येकटि बड़ ; पुष्कळ जहाजे, प्रत्येक (जहाज) मोठे)
भाल भाल बई (अनेक बई, प्रत्येकटि भाल)
पाका पाका फल (अनेक फल, प्रत्येकटि पाका)

परंतु ही द्विरुक्त विशेषणे नामानंतर आल्यास असा अर्थ न होता वेगळाच अर्थ होतो.

उदा. फल पाका पाका देखाच्छे । (फळ पिकल्यासारखे दिसते.)

(६) काही वेळेला नामाचे द्वित्व करूनसुद्धा अनेकवचन साधतात.

उदा. **बाड़ी बाड़ीत** चरकार घर् घर् शोना याय । घरोघर चरख्याची घर् घर् ऐकू येते. "पाताय पाताय पड़े निशिर शिशिर ।" पानापानांवर थंडीचे दव पडते. या वाक्यात 'बाड़ी' व 'पाता' या नामाचे द्वित्व करून अनेकवचन साधले आहे.

(७) कधीकधी शब्दांच्या एकवचनानेच अनेकवचनाचा अर्थ होतो अशा वेळेला वाक्याचा अर्थ पाहूनच एकवचन किंवा अनेकवचन टरवावे.

उदा. पागले की ना बले छागले की ना खाय ? (वेडेलोक काय बोलत नाहीत, बकरे काय खात नाहीत?) वाघ वने थाके । (वाघ जंगलात राहतात) आमरा माणुष देवदूत नहि । (आपण माणसे आहोत, देवदूत नाही) या वाक्यात 'पागले' 'छागले' 'वाघ' व 'माणुष' ह्या शब्दाचा अर्थ अनेकवचनी करावा.

(८) काही विशिष्ट अर्थी विशेषनामांचेही अनेकवचन करतात.

उदा. षट्टरा आटि भाई । इथे 'षट्टरा' चा अर्थ 'षटु' व टर मिळून आठ भाऊ असा होतो इथे 'शुला' किंवा 'शुलि' वापरू नये. वापरल्याम प्रत्येक भाऊ 'षटु'च आहे असा अर्थ होईल.

(९) भाववाचक व क्रियावाचक नामे संख्या दर्शविन नसल्यामुळे नेहमी एकवचनीच असतात.

उदा. सौन्दर्य, कर्तव्य, चापल्य, गमन, दर्शन, शयन इत्यादी

△ △ △

पुरुष पुरूष

बंगालीत पुरुष तीन प्रकारचे आहेत.

१) **उत्तम पुरूष**
(प्रथम पुरुष)
→ आमि (मी), आमरा (आम्ही)

२) **मध्यम पुरूष**
(द्वितीय पुरुष)
→ तुई (तू), तोरा (तुम्ही)
तुच्छार्थक वा घनिष्ठतावोधक
(तुच्छार्थक किंवा जवळचे नाते दर्शविणारे)

→ तुमि (तू), तोमरा (तुम्ही)
साधारण (साधारण)

→ आपनि (आपण), आपनारा (आपण)
सम्भ्रमात्मक (आदरार्थी)

३) **प्रथम पुरूष**
(तृतीय पुरुष)
→ से (तो, ती), ताहारा (ते, त्या)
साधारण (साधारण)

→ तिनि (ते, त्या), ताँहारा (ते, त्या)
सम्भ्रमात्मक (आदरार्थी)

'उत्तम पुरूष' किंवा 'मध्यम पुरूष' व्यतिरिक्त इतर सर्व कर्त्याचा पुरुष 'प्रथम पुरूष' होय.

△ △ △

पाठ ३ रा : कारक व विभक्ति

१

कारक कारक

वाक्यांत नामांचा किंवा सर्वनामांचा क्रियापदाशी जो संबंध असतो त्याला 'कारक' (कारक) असे म्हणतात. भिन्न भिन्न कारकांच्या व पुरुषांच्या अर्थी नामाला, सर्वनामाला किंवा धातूला जे प्रत्यय लागतात त्यानां 'विभक्ति' (विभक्ति) म्हणतात.

[संख्या, कारक व पुरुष यांचा बोध करणारी-विभक्ति] 'विभक्ति' दोन प्रकारच्या आहेत.

१) नाम वा शब्दविभक्ति (नामाला व सर्वनामाला लागणारे प्रत्यय)
२) क्रियाविभक्ति (मूळ धातूचे क्रियापदांत रूपांतर करणारे प्रत्यय)

[नाम, सर्वनाम किंवा धातूला विभक्तिप्रत्यय लागून होणाऱ्या शब्दाला 'पद' (पद) म्हणतात.]

कारक सहा प्रकारचे आहेत.

१) कर्ताकारक (कर्ताकारक) २) कर्मकारक (कर्मकारक) ३) करणकारक (करणकारक) ४) सम्प्रदानकारक (संप्रदान-कारक) ५) अपादानकारक (अपादानकारक) ६) अधिकरण-कारक (अधिकरणकारक)

१) कर्ताकारक :- वाक्यांत जो शब्द क्रिया करतो त्याला 'कर्ता' (कर्ता) म्हणतात. कर्त्याचा क्रियापदाशी जो संबंध असतो त्याला 'कर्ताकारक' म्हणतात.

उदा · राम याय। (राम जातो.) 'राम' हा शब्द 'कर्ताकारक' आहे.

कर्ताकारकाची प्रथमा (প্রথমা) विभक्ति असते.

२) **कर्मकारक** :- क्रियापदाच्या कार्याचा जो विषय त्याला **'कर्म'** (কর্ম) म्हणतात. कर्माचा क्रियापदाशी जो संबंध असतो त्याला **'कर्मकारक'**, म्हणतात.

उदा. राम **माके** डाकितेछे। (राम आईला हाक मारीत आहे.)
'माके, हा शब्द 'कर्मकारक' आहे.

कर्मकारकाची द्वितीया (দ্বিতীয়া) विभक्ति असते.

३) **करणकारक** :- कर्ता ज्याच्या सहाय्याने क्रिया पुरी करतो त्याला **'करण'** (করণ) म्हणतात. करणाचा क्रियापदाशी जो संबंध असतो त्याला **'करणकारक** म्हणतात.

उदा. राम **पेन्सिल दिया** लिखे। (राम पेन्सिलीने लिहितो.)
'पेन्सिल दिया' हा शब्द 'करणकारक' आहे.

करणकारकाची तृतीया (তৃতীয়া) विभक्ति असते.

४) **सम्प्रदानकारक** :- आपली स्वतःची वस्तु दुसऱ्याकडून परत न घेण्याच्या हेतुने दिली असता त्याला **'सम्प्रदान'** (संप्रदान) म्हणतात. ती वस्तु ज्याला दिली जाते त्याचा क्रियापदाशी जो संबंध असतो त्याला **'सम्प्रदानकारक'** (संप्रदानकारक) म्हणतात.

उदा. राम **भिखारीके** वस्त्र दितेछे। (राम भिकाऱ्याला वस्त्र देत आहे.)

या वाक्यात जे दिले जात आहे (वस्त्र) ते 'कर्मकारक' व त्याची विभक्ति 'द्वितीया'। ज्याला दिले जात आहे (परत न घेण्याच्या हेतूने) [भिखारीके] त्याचे 'सम्प्रदानकारक।' [परंतु 'राम धोपाके कापड़ दितेछे।' (राम धोब्याला कपडा देत आहे.) ह्या वाक्यात कपडा धुवून परत मिळणार असल्यामुळे 'धोपाके' ह्या शब्दाचे 'सम्प्रदानकारक' होत नाही. तसेच 'झिके माहिना दाओ।' (मोलकरणीला पगार दे.) व 'आमि तोमार

খাতা রমেশকে দিলাম।' (मी तुझी वही रमेशला दिली.) ह्या दोन्ही वाक्यात 'ঝিকে' व 'রমেশকে' ह्या दोन शब्दांचे 'सम्प्रदानकारक' होऊ शकत नाही. कारण मोलकरणीला पगार हा द्यायलाच पाहिजे (तो दान करण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही.) व रमेशला स्वतःची वही न देता दुसऱ्याची दिल्यामुळे ते दान होऊ शकत नाही.]

संप्रदानकारकाची चतुर्थी (চতুর্থী) विभक्ति असते.

५) অপাদানকারক नामाचा वा सर्वनामांचा पतन, भीती, रक्षण, सुटका, पराजय, गमन वगैरेंनी क्रियापदाशी जो संबंध असतो त्यास 'অপাদানকারক' (अपादानकारक) म्हणतात.

उदा. গাছ হইতে রাম পড়িল। (झाडावरून राम पडला.)
দিল্লী হইতে আসিলাম। (दिल्लीहून आलो.)
রূপা হইতে টাকা হয়। (चांदीपासून रुपया होतो.)

वरील वाक्यात 'গাছ হইতে' 'দিল্লী হইতে' 'রূপা হইতে' हे शब्द 'अपादानकारक' आहेत.

अपादानकारकाची पंचमी पঞ্চমী विभक्ति असते.

६) অধিকরণকারক :- ज्या स्थळी, ज्या वेळी व ज्याविषयी क्रिया घडते त्याला 'অধিকরণ' म्हणतात. क्रियापदाचा अधिकरणाशी जो संबंध असतो, त्याला 'অধিকরণকারক' म्हणतात.

उदा. বসন্তে কোকিল ডাকে। (वसंत ऋतुत कोकिळ कूजन करतो)
'বসন্তে' हा शब्द 'অধিকরণকারক' आहे. अधिकरण-कारकाची सप्तमी (সপ্তমী) विभक्ती असते.

সম্বন্ধ পদ :- संबंधपदाचा क्रियापदाशी संबंध नसल्यामुळे त्याला 'কারক' म्हणत नाहीत. संबंध पदाचा संबंध त्या पदापुढे येणाऱ्या नामाशी असतो.

उदा. রামের দোন ভাল গায়। (रामची बहीण चांगले गाते)

'রামের' शब्दाचा 'गाय' क्रियापदाशी कोणताच संबंध नसून त्यापुढे येणाऱ्या 'বান' ह्या नामाशी आहे.

'রামের' हा शब्द 'सम्बन्ध पद' आहे. संबंधपदाची (षष्ठी) (ষষ্ঠী) विभक्ति असते.

सम्बोधन पद :- बोलावणे, हाका मारणे, स्तवन, स्तुती, प्रशस्ति अभिनंदन इत्यादिमध्ये संबोधन पदाचा उपयोग होतो. संबोधनपद हे वाक्याचा भाग होऊ शकत नाही.

उदा हे राम! कोथाय तुमि? (हे राम तू कुठे आहेस?)

'রাম' ह्या शब्दाचा क्रियापदाशी वा अन्य शब्दांशी काहीही संबंध नाही. म्हणून 'রাম' हे 'सम्बोधन पद' आहे.

खालील वाक्यात सर्व कारके व पदे आलेली आहेत.

हे राजन्! तुमि निजेर जन्मदिने स्वहस्ते धनागार हइते दरिद्रदिगके धन दियाछिले।

(हे राजा! तू भांडारांतून स्वतःच्या वाढदिवशी स्वतःच्या हातांने गरीबांना धन दिले होतेस.)

या वाक्यात 'कारक' व 'पद' पुढीलप्रमाणे आहेत.

हे राजन्	— सम्बोधन पद;	सम्बोधन
तुमि	— कर्ताकारक;	प्रथमा विभक्ति
निजेर	— सम्बन्ध पद;	षष्ठी विभक्ति
जन्मदिने	— अधिकरणकारक;	सप्तमी विभक्ति
स्वहस्ते	— करणकारक;	तृतीया विभक्ति
धनागार हइते	— अपादानकारक;	पंचमी विभक्ति
दरिद्रदिगके	— सम्प्रदानकारक;	चतुर्थी विभक्ति
धन	— कर्मकारक;	द्वितीया विभक्ति
दियाछिले	— समापिका क्रिया	द्विकर्मक

২

শব্দবিভক্তি শব্দবিভক্তি

বাংলাতীল 'শব্দ-বিভক্তি' পুস্তীল প্রমাণে আছেন.

শব্দ-বিভক্তির চিহ্ন (বিভক্তি-প্রত্যয়)

কারক	বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
কর্তা	প্রথমা	১) শূন্য বিভক্তি ২) এ, য়, তে, এতে,	রা, এরা, গুলি, গুলা, সকল, গণ ইত্যাদি
কর্ম	দ্বিতীয়া	১) শূন্য বিভক্তি ২) কে, রে, এ, য়, এরে	দিগকে, দিগে, দিগেরে, দের, দেরকে, এদের, এদেরকে
করণ	তৃতীয়া	১) এ, য়, তে. এতে ২) দ্বারা, দিয়া, কর্তৃক, করিয়া } অনুসর্গ	দিগ দ্বারা, দিগ দিয়া, দিগ কর্তৃক, দিগের দ্বারা, দিগের দিয়া, দিগের কর্তৃক,
সম্প্রদান	চতুর্থী	কে, রে, এ, য়, এরে	দিগকে, দিগে, দিগেরে, দের, দেরকে, এদের, এদেরকে,
অপাদান	পঞ্চমী	১) হইতে ২) থেকে } অনুসর্গ ৩) চেয়ে ৪) এ, তে, এতে	দিগ হইতে, দিগের হইতে, দিগ থেকে দিগের থেকে, দের চেয়ে, ইত্যাদি
সম্বন্ধ পদ	ষষ্ঠী	র, এর, কার,	দিগের, দের, এদের
অধিকরণ	সপ্তমী	এ, য়, তে, য়ে, এতে	দিগে, দিগেতে

[এ, য়, তে, এতে हे वास्तविक सप्तमीचे प्रत्यय आहेत. परंतु ते षष्ठीखेरीज सर्व विभक्तीत वापरतात. म्हणून त्यांना तिर्यक् 'विभक्ति' (तिर्यक् विभक्ति) म्हणतात.]

(१) प्रायः मनुष्यवाचक शब्दांना व मोठे किंवा उत्कृष्ट प्राणी दर्शविणाऱ्या शब्दांना 'রা' 'এরা' लावतात. निकृष्ट प्राणी व अप्राणिवाचक शब्दांना 'গুলি' 'গুলা' लावतात. 'গুলি' आदरार्थी व 'গুলা' अनादरार्थी वापरतात.

उदा० राजारा, बालकेरा, वाघेरा, घोड़ागुलि, गाधागुला, वईगुलि।

'এরা' अकारान्त शब्दांना लावतात. व 'রা' अन्यस्वरान्त शब्दांना लावतात. 'এরা' हा प्रत्यय अन्यस्वरान्त एकाक्षरी शब्दाला किंवा शब्दाच्या शेवटी लागोपाठ दोन स्वर असल्यास त्यालाही लागतो.

उदा० मा - माএরা (मायेरा) ; ভাই - ভাইএরা (भायेरा)

(२) 'এ' 'য়' 'তে' हे प्रत्यय जेव्हा प्रथमेत वापरतात तेव्हा ते ज्या शब्दांना लावतात त्या शब्दांनी सर्व जातीचा बोध होतो. सर्वसाधारणपणे अकारान्त शब्दाच्या 'অ' चा लोप करून 'এ' प्रत्यय लावतात, आकारान्त शब्दाला 'য়' प्रत्यय लावतात व अन्यस्वरान्त शब्दाला 'তে' प्रत्यय लावतात.

उदा० লোকে বলে। (सर्व) लोक म्हणतात.
ঘোড়ায় গাড়ী টানে। (सर्व) घोडे गाडी ओढतात.
গরুতে রোমন্থন করে (सर्व) गायी किंवा बैल रवंथ करतात.

अशा तऱ्हेच्या वाक्यात अनेकवचन दर्शविणारा कर्ता नेहमी एकवचनी असतो.

कर्ता अनिर्दिष्ट असल्यास, अथवा कर्त्याच्या ठायी करण किंवा अधिकरण कारकांचा भाव असल्यास कर्त्याला 'চলিত' भाषेत 'এ' 'য়' 'তে' हे प्रत्यय लावतात.

उदा० पुलिशे निये गेछे । पोलिस घेऊन गेले आहेत
गोयेन्दाय धरेछे । गुप्तपोलिसानी पकडले आहे.
मदे सर्वनाश करले । दारुने सत्यानाश केला.
शास्त्रे बले । शास्त्र म्हणते.

तृतीया विभक्तीत हे प्रत्यय प्राणीवाचक, पदार्थवाचक व अंगवाचक शब्दांना लावतात. त्यावेळी सर्व जातीचा बोध होत नाही.

उदा० पेन्सिलले लेखे । (पेन्सिलीने लिहितो.)
नौकाय पार हय । (होडीने पलिकडे जातो.)
हाते कर । (हातानी कर.)
पाये चल । (पायाने चाल.)
एই कल गरुते चले । (बैल हे यंत्र चालवितो.)

(मराठीत अर्थ 'बैल' हा शब्द प्रथमेत असला तरी बंगालीत 'গরুতে' हा शब्द तृतीया विभक्तीत आहे.)

(३) कर्मकारकात साधारणपणे विभक्तिप्रत्यय लागत नाही. कर्माचा विशेष निर्देश करावयाचा असल्यास प्राणिवाचक शब्दास विभक्तिप्रत्यय लावतात व अप्राणिवाचक शब्दास টা, টি, খানা, খানি, इत्यादि लावतात. (पाठ १२ पहा)

उदा० आमि भात खाई । (मी भात खातो.)

येथे 'ভাত' शब्दाला विभक्तिप्रत्यय लागलेला नाही. परंतु 'রামকে বল' (ला) । (रामला सांग) व 'ঘোড়াকে বাঁধ' (धो) । (घोड्याला बांध) येथे 'কে' हा विभक्तिप्रत्यय लागला आहे. (पद्यात 'কে' च्या जागी 'রে' 'এ' 'য়' 'এরে' वापरतात. 'দিগের' च्या ठिकाणी सर्व विभक्तीत 'দের' वापरतात.) 'বইটি রাখ (खो)' (पुस्तक ठेव) व 'কাগজখানা দাও' (कागद दे) येथे 'টি' व 'খানা' हे शब्द कर्माला जोडले आहेत. द्विकर्मक वाक्यात (१) मुख्यकर्माला विभक्तिप्रत्यय लागत नाही परंतु गौण कर्माला लागतो.

उदा० शिष्य गुरुकके प्रश्न जिज्ञासा करितेछे । (शिष्य गुरुला प्रश्न विचारीत आहे.)

या वाक्यांत 'প্রশ্ন' ह्या मुख्यकर्माला विभक्तिप्रत्यय लागलेला नाही परंतु 'গুরুকে' ह्या गौण कर्माला लागला आहे.

(२) उद्देश्य-कर्माला नेहमी विभक्तिप्रत्यय लागतो. विधेय कर्माला लागत नाही

उदा० অর্থকে অনর্থের মূল জানিবে। (पैशाला अनर्थाचे मूळ समजावे)

या वाक्यात 'অর্থকে' ह्या उद्देश्य-कर्माला विभक्तिप्रत्यय लागला आहे तर 'মূল' ह्या विधेय-कर्माला तो लागला नाही.

(३) सम्प्रदानकारकात विभक्तिप्रत्यय लागतो.

उदा० দরিদ্রকে বস্ত্র দাও। (गरीबाला वस्त्र द्या.)

येथे 'দরিদ্রকে' या सम्प्रदानकारकात असलेल्या शब्दाला विभक्ति-प्रत्यय लागला आहे.

कधी कधी 'এ' 'য়' 'ত' 'য়ে' हे विभक्तिप्रत्ययही लागतात.

उदा० সৎপাত্রে দান করিবে। (सत्पात्री दान करावे)
देवपूजाय একটি টাকা দাও। (देवाच्या पूजेकरिता एक रुपया दे)

(४) संबंधषष्ठीचा 'এর' हा विभक्तिप्रत्यय अकारान्त शब्दाच्या 'অ' चा लोप करून वापरतात. 'র' हा विभक्तिप्रत्यय अकारान्त +रीज अन्यस्वरान्त शब्दांना लावतात.

उदा० রামের শার্ট। (रामचा शर्ट) রমার শাড়ি। (रमाची साडी)
ছেলের খেলনা। (मुलाचे खेळणे)

'এর' हा प्रत्यय अन्यस्वरान्त एकाक्षरी शब्दाला किंवा शब्दाच्या शेवटी लागोपाठ दोन स्वर आल्यास त्या शब्दाला लागतो.

उदा० মা - মায়ের (मायेचा), জামাই - জামাইয়ের (जामाईयेचा)

'র' हा प्रत्यय व्यक्तीच्या नांवाचा अकारान्त उच्चार होत असल्यास त्या नावाला कधीकधी लागतो.

उदा अমূল্য - অমূল্যর ; প্রসন্ন - প্রসন্নর ; প্রিয় - প্রিয়র।

अपवाद :- राजेन्द्र-राजेन्द्रের মহেশ - মহেশের; ('মহেশ' या नावातील 'শ' चा पूर्ण उच्चार (श) न होता अपूर्ण उच्चार (श्) होतो. म्हणून त्याला 'র' प्रत्यय लागला नाही.)

कांही शब्दांना 'কার' प्रत्यय लावतात.

उदा. एथनकार, सेदिनकार, आजिकार (आजिकेर), भितरकार, नीचेकार, एथानकार, येथानकार, सवाईकार, सकलकार' तिनजनकार इत्यादी.

ह्याचा अर्थ पुढीलप्रमाणे होतो.

उदा. एथनकार (अलिकडचा, हल्लीचा) सेदिनकार (त्याकाळचा), भितरकार (आतला), एथानकार (इकडचा), सकलकार (सगळ्यांचा), तिनजनकार (तिघांचा)

(५) अधिकरणकारकांत एकवचनी 'এ' 'য়' 'তে' हे प्रत्यय वापरतात.

उदा. घरे, वासाय, माटितে।

शब्दांत पाठोपाठ दोन स्वर येतील आव्यास য়ে (এ) वापरतात.

उदा. सवाईये, सवाईএ, (मूळ शब्द 'सवाई').

विशेष निर्देश करावयाचा असल्यास 'অ' कारान्त शब्दांना 'এতে' लावतात.

उदा. घरेतেই आছে। घरातच आहे.

(६) अनेकवचनांत গণ, গুলা, গুলি, সমূহ इत्यादि शब्दांचा उपयोग केल्यास एकवचनाचा विभक्तिप्रत्यय लागतो.

उदा. লোকগুলিকে, শিক্ষকগণের। [लोकगुलिदेर, शिक्षकगणदेर असे करणे चुकीचे होईल.]

△ △ △

अनुसर्ग অনুসর্গ

मूलशब्दापासून अलग राहून जे शब्द (अव्यये) विभक्तिबोध करतात, त्यांना 'अनुसर्ग' (अনুসর্গ) किंवा 'विभक्तिसूचक अव्यय' (বিভক্তিসূচক অব্যয়) म्हणतात. (विभक्ति प्रत्यय मूळ शब्दालाच जोडून असतो.)

अ) करणकारकाचे अनुसर्ग :- द्वारा, दिया, कर्तृक, करिया, সঙ্গে, সাথে (पद्यांत), সনে (पद्यांत), সহ (समासान्तीं) 'द्वारा' हा अनुसर्ग व्यक्तिवाचक, प्राणीवाचक व पदार्थवाचक षष्ठी-विभक्तियुक्त किंवा विभक्तिहीन पदापुढे वापरतात.

उदा. भृत्यद्वारा, भृत्येरद्वारा, अश्वद्वारा, अश्वेरद्वारा, यन्त्रद्वारा, यन्त्रेर-द्वारा, विप्रगण द्वारा, विप्रगणेर द्वारा।

'दिया' हा अनुसर्ग १) व्यक्तिवाचक शब्दापुढे द्वितीयाविभक्तीचा प्रत्यय लागल्यावर येतो.

उदा. चाकरके दिया, चाकरदेर दिया, चाकरदिगके दिया।

२) प्राणीवाचक व पदार्थवाचक विभक्तिहीन शब्दापुढे येतो.

उदा. गरु दिया, चोख दिया, मसला दिया, माछगुलि दिया।

क्वचित् व्यक्तिवाचक विभक्तिहीन शब्दापुढेही येतो.

उदा. चाकर दिया।

[व्यक्तिवाचक शब्दाच्या अनेकवचनापुढे 'दिया' हा अनुसर्ग येऊ शकत नाही.

उदा. 'बालकगुलि द्वारा' असे होते परंतु 'बालकगुलि दिया' असे होत नाही]

'कर्तृक' हा अनुसर्ग विभक्तिहीन व्यक्तिवाचक नामाना किंवा सर्वनामाना लागतो.

उदा. राम कर्तृक, आमा कर्तृक।

'করিয়া' हा अनुसर्ग प्राणीवाचक, वस्तुवाचक व अंगवाचक शब्दांना 'এ', 'য়', व 'তে' हे प्रत्यय लागल्यावर लावतात.

उदा० माथায় করিয়া, পীঠে করিয়া, ঘোড়ায় করিয়া, জাহাজে করিয়া। परंतु গাড়ী করিয়া, ঘটি করিয়া।

'সঙ্গে' (साथे, सने पर्यंत) हा अनुसर्ग षष्ठीविभक्तियुक्त पदासहित वापरतात.

उदा. তোমার সঙ্গে (तोमार साथे, तोमार सने पर्यंत)

'সহ' हा अनुसर्ग समासान्तीं विभक्तिहीन पदाला जोडून वापरतात.

उदा. রাম সীতা লক্ষণ সহ বনে গেলেন। (राम लक्ष्मण व सीतेबरोबर वनांत गेला)

[चलित भाषेत 'দিয়া' चे 'দিয়ে' व 'করিয়া' चे 'ক'রে' असे रूप होते.]

आ) संप्रदानकारकाचे अनुसर्ग :—জন্য, নিমিত্ত, প্রতি, দিকে, পানে (पर्यंत), অর্থে (पर्यंत), তরে (पर्यंत), হেতু (पर्यंत) কারণে (पर्यंत), লাগিয়া (पर्यंत).

हे सर्व अनुसर्ग करिता, साठी या अर्थी षष्ठीविभक्तियुक्त पदांपुढे येतात.

उदा० আমার জন্য, পুত্রের নিমিত্ত, গরীবের প্রতি, বাবার হেতু, আমার দিকে (পানে) [(पर्यंत) আমা-পানে] নিমিষের তরে, যুদ্ধের কারণে, সুখের লাগিয়া। इत्यादी.

[चलित भाषेत 'জন্য' चे 'জন্যে' असे रूप होते]

इ) अपादानकारकाचे अनुसर्ग :- হইতে, থেকে, চেয়ে (চাইতে), অপেক্ষা।

হইতে, থেকে हे अनुसर्ग विभक्तिहीन पदापुढे किंवा षष्ठी-विभक्तियुक्त पदापुढे वापरतात.

उदा० গাছ হইতে, ঘর থেকে, মাটির থেকে। इत्यादि

চেয়ে, অপেক্ষা हे अनुसर्ग साधारणतः षष्ठीविभक्तियुक्त पदापुढे वापरतात.

उदा० रामेর চেয়ে, শ্যামের অপেক্ষা, श्याम अपेक्षा।

[चलित भाषेत 'হইতে' चे 'হ'তে' असे रूप होते.]

ई) अधिकरणकारकाचे अनुसर्ग :— মধ্যে, মাঝে, (মাঝারে पद्यांत), ভিতর, (ভিতরে-पद्यांत), উপর इत्यादि.

हे सर्व अनुसर्ग षष्ठीविभक्तियुक्त पदासहित वापरले जातात.

उदा० ঘরের মাঝে, ছেলেদের মধ্যে, কামরার ভিতরে প্রজার উপর इत्यादि.

△ △ △

পাঠ ৪ था : शब्दरूपे (नामांची)

বিশেষ্য শব্দের রূপ

১

বালক (পুলিঙ্গ) बालक

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	বালক (बालक)	বালকেরা, বালকগুলি (बालके) ইত্যাদি
দ্বিতীয়া	বালককে (बालकास, बालकाला)	বালকদিগকে বালকগুলিকে ইত্যাদি (बालकास, बालकांना)
তৃতীয়া	বালকের দ্বারা বালকদ্বারা বালক দিয়া বালক কর্তৃক (बालकाने, बालकाकडून)	বালকদিগের দ্বারা বালকদিগদ্বারা বালকদিগদিয়া বালকদিগের দ্বারা বালকগুলির দ্বারা (बालकांनी बालकांकडून)
চতুর্থী	বালককে (बालकास. बालकाला)	বালকদিগকে বালকগুলিকে (बालकांस बालकांना)
পঞ্চমী	বালক হইতে বালক থেকে (बालकाहून बालकापेक्षा)	বালকদিগ হইতে বালকগুলি হইতে বালকদিগ থেকে ইত্যাদি (बालकांहून बालकांपेक्षा)
ষষ্ঠী	বালকের (बालकाचा–ची–चे)	বালকদের বালকদিগের বালকগুলির (बालकांचा–ची–चे)

সপ্তমী	বালকে বালকেতে (बालकांत)	বালকদিগেতে বালকদিগে বালকগুলিতে (बालकांत)
সম্বোধন	হে বালক ! (हे बालका!)	হে বালকেরা ! ইত্যাদি (हे बालकानो!)

মনুষ্য, পুত্র, বৃদ্ধ, পিতামহ, লোক, ইত্যাদি সর্ব অকারান্ত, পুল্লিंगী শব্দ 'বালক' প্রমাণে চালবাবে.

শব্দাচে বহুবচন করনারা জর গণ, সকল ইত্যাদি বহুবচনী শব্দ বাপরले तर त्यांना नेहमी एकवचनीच प्रत्यय लावावे.

उदा० বালক সকলকে (सर्व मुलांना)

[वरील रूपांखेरीज तृतीया विभक्तीत বালককে দিয়া, বালকদিগকে দিয়া ; पंचमी विभक्तीत বালকের চেয়ে, বালকের অপেক্ষা, বালকদিগের চেয়ে, বালকদিগের অপেক্ষা इत्यादि रूपे होतात.]

ফল (क्लीवलिङ्ग) फळ

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	ফল	ফলগুলি
দ্বিতীয়া	ফল	ফলগুলি
তৃতীয়া	ফলে, ফল দিয়া ফল দ্বারা	ফলগুলি দিয়া ফলগুলি দ্বারা
চতুর্থী	ফল	ফলগুলি
পঞ্চমী	ফল হইতে	ফলগুলি হইতে
ষষ্ঠী	ফলের	ফলগুলির
সপ্তমী	ফলে, ফলেতে	ফলগুলিতে
সম্বোধন	ফল	ফলগুলি

গাছ, আম, হাত, চোখ, কান, জল, ইত্যাদি সর্ব অকারান্ত নপুংসকলিঙ্গী শব্দ 'ফুল' প্রমাণে চালবাবে.

(তেল. দুধ, জল (সংখ্যেনে ন মোজতা মাপানে মোজতা যেগারে) ইত্যাদি শব্দ নেহমীচ একবচনী অসতান.

নপুংসকলিঙ্গী শব্দান চতুর্থীচা উপযোগ হোত নাহী টা, টি, ইত্যাদি নির্দেশক অব্যয়ে জোডব্যাস দ্বিতীয়েন 'কে' বিভক্তি-চিন্হ লাগতে.

উদা০ ফলটাকে ফেলিয়া দাও। (নি फळ टाकून दे)

রাজা (পুলিঙ্গ) राजा

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	রাজা	রাজারা, রাজাগণ
দ্বিতীয়া	রাজাকে	রাজাদিগকে
তৃতীয়া	রাজা দ্বারা	রাজাদিগের দ্বারা
	রাজাকে দিয়া, রাজা কর্তৃক	রাজাদিগকে দিয়া
চতুর্থী	রাজাকে	রাজাদিগকে
পঞ্চমী	রাজা হইতে	রাজাদিগ হইতে
ষষ্ঠী	রাজার	রাজাদের, রাজাদিগের
সপ্তমী	রাজায়' রাজাতে	রাজাদিগে
সম্বোধন	হে রাজা !	হে রাজাগণ !

প্রজা কাকা মামা ধোপা ইত্যাদি সর্ব আকারান্ত পুলিঙ্গী শব্দ 'রাজা' প্রমাণে চালবাবে.

টাকা (ক্লীবলিঙ্গ) रुपया

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	টাকা	টাকাগুলি
দ্বিতীয়া	টাকা	টাকাগুলি
তৃতীয়া	টাকায়, টাকাদিয়া	টাকাগুলি দিয়া
সপ্তমী	টাকায়, টাকাতে	টাকাগুলিতে

ইনর বিভক্তিচী রূপে 'ফুল' প্রমাণে করাবী.

পাতা, চা, জুতা, কলা, ইত্যাদি আকারান্ত নপুংসকলিঙ্গী শব্দ 'টাকা' প্রমাণে চালবাবে. 'চা' প্রমাণে একাক্ষরী আকারান্ত শব্দাচে ষষ্ঠীচে একবচন 'চায়ের' কিংবা 'চাএর' অসে হোনে.

মা (স্ত্রীলিঙ্গ) আই

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	মা	মারা, মায়েরা, মাএরা
দ্বিতীয়া	মাকে	মাদিগকে, মায়েদের
তৃতীয়া	মা দ্বারা, মায়ের দ্বারা, মাকে দিয়া	মাদের দ্বারা (দিয়া) মায়েদের দ্বারা (দিয়া) মাদিগের দ্বারা (দিয়া)
চতুর্থী	মাকে	মাদিগকে, মায়েদের
পঞ্চমী	মা হইতে, মায়েন (মার) হইথেকেতে,ইত্যাদি	মাদিগ হইতে, মায়েদের (মাদের) হইতে, থেকে ইত্যাদি
ষষ্ঠী	মার, মায়ের, মাএর	মাদিগের, মায়েদের, মাদের
সপ্তমী	মাতে, মায়েতে, মায়ের মধ্যে	মাদিগতে, মাদিগে, মায়েদের মধ্যে মাদের মধ্যে ইত্যাদি
সম্বোধন	মা ! মাগো !	মায়েরা গো ! মাসকল !

মায়ের, মায়েদের, ঐচ্ছিক অনুক্রমে মার ব মাদের অশীপণ রূপে যেনাত.

মাতা, বালিকা, ইত্যাদী আকারান্ত স্ত্রীলিঙ্গী শব্দ 'মা' প্রমাণে চালবাবে. (ফক্ত মাএর, মায়ের, মায়েরা, মায়েদের, অশী রূপে ন হোনা মাতার, মাতারা, মাতাদের অশী রূপে হোতীল.)

ভাই (পুংলিঙ্গ) भाऊ

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	ভাই (ভাইয়ে)	ভাইরা, ভাইয়েরা, সব ভাই, ভায়েরা, ভাইএরা
দ্বিতীয়া	ভাইকে	ভাইদিগকে, ভাইদের, সব ভাইকে
তৃতীয়া	ভাইয়ে, ভাইয়ের দ্বারা ভাইকে দিয়া	ভাইদের দ্বারা, ভাইদের দিয়া
চতুর্থী	দ্বিতীয়ার মত (द्वितीयेप्रमाणे)	
পঞ্চমী	ভাই হইতে, ভাই থেকে	ভাইদিগের হইতে (থেকে), ভাইদের হইতে (থেকে)
ষষ্ঠী	ভাইয়ের, ভায়ের	ভাইদিগের, ভাইদের, সব ভাইয়ের
সপ্তমী	ভাইয়েতে, ভাইয়ের মধ্যে	ভাইদের মধ্যে ভাইদিগের মধ্যে
সম্বোধন	ওহে ভাই ! ভাই হে !	ওহে ভাইয়েরা !

জামাই, কসাই, ঋষি, মুনি, পতি, इत्यादि इकारान्त पुल्लिंगी, স্বামী, মালী, ব্রহ্মচারী, इत्यादि ई-कारान्त पुल्लिंगी, বিবি, নারী, इत्यादि इ-कारान्त व ई-कारान्त स्त्रीलिंगी शब्द 'ভাই' प्रमाणे चालवावे. [फक्त জামাই व কসাই इत्यादि लागोपाठ दोन स्वर शेवटी असलेले शब्द सोडून इतर शब्दांत -য়েরা, -এরা, -এর, -এতে, -য়ের असे न होता त्याऐवजी -রা, -র, -তে असे होईल.

उदा. ঋষিরা, নারীর, বিবিতে इत्यादि]

বই (ক্লীবলিঙ্গ) पुस्तक

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	বই	বইগুলি
ষষ্ঠী	বই এর, বইয়ের	বইগুলির
সপ্তমী	বইএ, বইয়ে	বইগুলিতে

इतर विभक्तींची रूपे 'ফল' प्रमाणे होतात.

মই, খই, ছাই, চিনি, টুপি इत्यादि इकारान्त नपुंसकलिंगी शब्द 'বই' प्रमाणे चालवावे. [फक्त মই, খই, ছাই इत्यादि लागोपाठ दोन स्वर शेवटी असलेले शब्द सोडून इतर शब्दांत -এর, -য়ের, -এ, -য়ে, असे न होता -র, -তে, असे होईल.

उदा. চিনির, টুপিতে ইত্যাদি]

নদী (স্ত্রীলিঙ্গ) नदी

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	নদী	নদীগুলি, নদী সকল
দ্বিতীয়া	নদীকে	নদী গুলিকে, নদীসকলকে
তৃতীয়া	নদীর দ্বারা	নদী গুলির দ্বারা
চতুর্থী	দ্বিতীয়ার মত (द्वितीयेप्रमाणे)	
পঞ্চমী	নদী হইতে, নদী থেকে ইত্যাদি	নদী গুলি হইতে, নদী গুলি থেকে ইত্যাদি
ষষ্ঠী	নদীর	নদী গুলির
সপ্তমী	নদীতে	নদী গুলিতে
সম্বোধন	নদী ! নদি !	নদীসকল ! ইত্যাদি

নদী प्रमाणेच পৃথিবি इत्यादि स्त्रीलिंगी ग्रणले जाणारे नपुंसकलिंगी शब्द चालवावे.

সাধু (পুংলিঙ্গ) সাধু

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	সাধু সাধুতে	সাধুরা
দ্বিতীয়া	সাধুকে	সাধুদিগকে
ষষ্ঠী	সাধুর	সাধুদের
সপ্তমী	সাধুতে	সাধুগণে ইত্যাদি

ইতর বিভক্তিগুলি রূপে 'বালক' প্রমাণে হইবে.

'সাধু' প্রমাণেই 'বন্ধু' আদি উকারান্ত পুল্লিঙ্গী শব্দ চালাইবে.

বউ (স্ত্রীলিঙ্গ) বধূ

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	বউ, বউতে	বউরা, বউয়েরা, বউএরা ইত্যাদি
দ্বিতীয়া	বউকে	বউদিগকে, বউদের ইত্যাদি
তৃতীয়া	বউ দ্বারা, বউকে দিয়া	বউদের দ্বারা, বউদের দিয়া
চতুর্থী	দ্বিতীয়ার মত (দ্বিতীয়প্রমাণে)	
পঞ্চমী	বউ হইতে	বউদের হইতে
ষষ্ঠী	বউএর, বউয়ের	বউদিগের, বউদের
সপ্তমী	বউএ, বউতে	বউদিগতে, বউদের মধ্যে ইত্যাদি
সম্বোধন	ও বউ !	ও বউয়েরা ! ইত্যাদি

'বউ' প্রমাণেই 'বধূ' ইত্যাদি উকারান্ত বা ঊকারান্ত স্ত্রীলিঙ্গী শব্দ চালাইবে.

[ফল -এর, -য়ের, -এরা, -য়েরা, -এ, -তে অর্থে ন হলে -র, -রা, -তে অর্থে হইল.

ওরা. বধূর, বধূরা, বধূতে]

আলু (ক্লীবলিঙ্গ) বটাটা

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	আলু	আলুগুলি
ষষ্ঠী	আলুর	আলুগুলির
সপ্তমী	আলুতে	আলুগুলিতে

এর বিভক্তিচিহ্ন রূপে 'ফল' প্রমাণ আছে. সাগু. চক্ষু ইত্যাদি উকারান্ত নপুংসকলিঙ্গ শব্দে 'আলু' প্রমাণ চলবে.

ছেলে (পুংলিঙ্গ) মুলগা

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	ছেলে	ছেলেরা
দ্বিতীয়া	ছেলেকে	ছেলেদের
তৃতীয়া	ছেলের দ্বারা, ছেলেকে দিয়া, ছেলেয়	ছেলেদের দ্বারা ইত্যাদি
চতুর্থী	দ্বিতীয়ার মত (দ্বিতীয়প্রমাণে)	
পঞ্চমী	ছেলে হইতে, ছেলের থেকে ইত্যাদি	ছেলেদের হইতে ইত্যাদি
ষষ্ঠী	ছেলের	ছেলেদের
সপ্তমী	ছেলেতে, ছেলেয়, ছেলের মধ্যে	ছেলেদের মধ্যে ইত্যাদি
সম্বোধন	ও ছেলে !	ও ছেলেরা !

জেলে, বেনে ইত্যাদি একারান্ত পুল্লিঙ্গ ও 'মেয়ে' 'কনে' ইত্যাদি একারান্ত স্ত্রীলিঙ্গী শব্দ 'ছেলে' প্রমাণে চালবাবে.

পেঁপে (ক্লীবলিঙ্গ) পেপে

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	পেঁপে	পেঁপেগুলি
ষষ্ঠী	পেঁপের	পেঁপেগুলির
সপ্তমী	পেঁপেতে	পেঁপেগুলিতে

ইহার বিভক্তীয়ী রূপ 'ফুল' প্রমাণেই আছেন. 'কুঁড়ে' 'ধনে' ইত্যাদি একারান্ত নপুংসকলিঙ্গী শব্দ 'পেঁপে' প্রমাণে চালবাবে.

আলো (ক্লীবলিঙ্গ) প্রকাশ, দিয়া

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	আলো	আলোগুলি, আলোগুলা
দ্বিতীয়া	আলো, আলোকে	আলোগুলিকে, আলোগুলাকে
তৃতীয়া	আলো দ্বারা, আলোর দ্বারা আলো দিয়া, আলোয়	আলোগুলির দ্বারা আলোগুলি দিয়া আলোগুলিতে ইত্যাদি
চতুর্থী	দ্বিতীয়ার মত (দ্বিতীয়প্রমাণে)	
পঞ্চমী	আলো হইতে, আলোর থেকে ইত্যাদি	আলোগুলি হইতে ইত্যাদি
ষষ্ঠী	আলো	আলোগুলির আলোগুলার
সপ্তমী	আলোতে, আলোয়	আলোগুলিতে আলোগুলাতে ইত্যাদি
সম্বোধন	ও আলো !	ও আলোগুলি !

কেঁচো, ফটো, ইত্যাদি ওকারান্ত শব্দ 'আলো' প্রমাণে চালবাবে.

রং (क्लीবলিঙ্গ) रंग

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	রং	রংগুলি
ষষ্ঠী	রংএর, রংয়ের	রংগুলির

इतर विभक्तीची रूपे 'ফল' प्रमाणेच आहेत. 'শিং', 'ফড়িং' इत्यादि अनुस्वारयुक्त शब्द 'রং' प्रमाणे चालवावे.

গমন ও যাওয়া (क्रियावाचक विशेष्य) जाणे

বিভক্তি	একবচন
প্রথমা	গমন, যাওয়া
দ্বিতীয়া	গমন, যাওয়া
তৃতীয়া	গমনে, গমন দ্বারা, যাওয়ায়, যাওয়া দ্বারা
চতুর্থী	उपयोग होत नाही
পঞ্চমী	গমন হইতে, যাওয়া হইতে
ষষ্ঠী	গমনের, যাওয়ার
সপ্তমী	গমনে, গমনেতে, যাওয়ায়, যাওয়াতে

'সুখ' 'আশা' 'শয়ন' 'আসা' इत्यादि भाववाचक व क्रियावाचक नामे 'গমন' व 'যাওয়া' प्रमाणे चालवावीत. ही नेहमी एकवचनीच असतात.

△ △ △

২

शब्दरूपे (सर्वनामांची) সর্বনাম - শব্দের রূপ

আমি (मी)

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	আমি (मी)	আমরা (মোরা) (आम्ही)
দ্বিতীয়া	আমাকে (মোকে) আমারে (মোরে) আমায় (मला)	আমাদিগকে আমাদের (মোদের) আমাদেরকে (आम्हाला)
তৃতীয়া	আমা দ্বারা আমার দ্বারা আমাকে দিয়া (माझ्याकडून)	আমাদিগের দ্বারা আমাদের দিয়া ইত্যাদি (आम्हाकडून)
চতুর্থী	দ্বিতীয়ার মত (द्वितीये प्रमाणें)	
পঞ্চমী	আমা হইতে আমার থেকে (माझ्याहून, माझ्यापेक्षा)	আমাদের হইতে আমাদিগের থেকে ইত্যাদি (आमच्याहून, आमच्यापेक्षा)
ষষ্ঠী	আমার (মোর) (माझा-झी-झे)	আমাদের (মোদের) আমাদিগের (आमचा-ची-चे)
সপ্তমী	আমাতে আমার মধ্যে আমায় (माझ्यात)	আমাদের মধ্যে আমাদিগের মধ্যে (आमच्यात)

[कंसातील विभक्तियुक्त शब्द पद्यांत आपरतात.]

তুই (নং)

(তুচ্ছার্থক বা ঘনিষ্ঠতাবোধক)

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	তুই	তোরা
দ্বিতীয়া	তোকে (তোরে)	তোদিকে, তোদের
তৃতীয়া	তোর দ্বারা, তোকে দিয়া	তোদের দ্বারা, তোদের দিয়া
চতুর্থী	দ্বিতীয়ার মত (দ্বিতীয়প্রমাণে)	
পঞ্চমী	তোর হইতে	তোদের হইতে
	তোর থেকে	তোদের থেকে
ষষ্ঠী	তোর	তোদের
সপ্তমী	তোতে, তোর মধ্যে	তোদের মধ্যে

তুমি (নং)

(সাধারণ)

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	তুমি	তোমরা
দ্বিতীয়া	তোমাকে, তোমায়	তোমাদিগকে, তোমাদের
তৃতীয়া	তোমা দ্বারা	তোমাদিগের দ্বারা
	তোমার দ্বারা	তোমাদের দ্বারা
	তোমাকে দিয়া	তোমাদের দিয়া
	তোমা কর্তৃক	ইত্যাদি
চতুর্থী	দ্বিতীয়ার মত (দ্বিতীয়প্রমাণে)	
পঞ্চমী	তোমা হইতে	তোমাদের হইতে
	তোমার থেকে	তোমাদিগের হইতে
		তোমাদের থেকে ইত্যাদি

ষষ্ঠী	তোমার	তোমাদিগের তোমাদের ইত্যাদি
সপ্তমী	তোমাতে, তোমায় তোমার মধ্যে	তোমাদিগের মধ্যে তোমাদের মধ্যে

আপনি (আপন)

(সম্ভ্রমাত্মক)

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	আপনি	আপনারা
দ্বিতীয়া	আপনাকে	আপনাদের আপনাদিগকে
তৃতীয়া	আপনার দ্বারা আপনাকে দিয়া	আপনাদের দ্বারা আপনাদিগের দ্বারা আপনাদের দিয়া ইত্যাদি
চতুর্থী	দ্বিতীয়ার মত (দ্বিতীয়প্রমাণে)	
পঞ্চমী	আপনা হইতে আপনার থেকে	আপনাদিগের হইতে আপনাদের থেকে
ষষ্ঠী	আপনার	আপনাদিগের আপনাদের
সপ্তমী	আপনাতে আপনার মধ্যে	আপনাদিগের মধ্যে আপনাদের মধ্যে

সে (সো, সী)

(ব্যক্তিবাচক, সাধারণ)

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	সে,	তাহারা, তারা
দ্বিতীয়া	তাহাকে, তাকে	তাহাদিগকে, তাদিকে, তাদের

তৃতীয়া	তাহার দ্বারা	তাহাদিগের দ্বারা
	তার দ্বারা	তাহাদের দ্বারা
	তাহাকে দিয়া	তাহাদিগকে দিয়া
	তাকে দিয়া	তাহাদের দিয়া
চতুর্থী	দ্বিতীয়ার মত (द्वितीयेप्रमाणे)	
পঞ্চমী	তাহা হইতে	তাহাদিগের হইতে
	তার থেকে	তাহাদের হইতে
	তাহার থেকে	তাদের থেকে
ষষ্ঠী	তাহার, তার	তাহাদের, তাদের
সপ্তমী	তাহাতে, তাতে	তাহাদিগের মধ্যে
	তাহার মধ্যে, তার মধ্যে	তাদের মধ্যে

তিনি (ते, त्या)

(ব্যক্তিবাচক, সম্ভ্রমাত্মক)

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	তিনি	তাঁহারা

बाकी सर्व रूपे 'সে' (ব্যক্তিবাচক) प्रमाणेच होतात. फक्त प्रत्येक 'তা' वर चंद्रबिंदु देऊन मानार्थी रूप करावे. उदा.

ষষ্ঠি	তাঁহার, তাঁর	তাঁহাদের, তাঁদের

তাহা [ती (वस्तु)]

(বস্তুবাচক)

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	সেটা, সেটি, তাহা সেখানে ইত্যাদি	সেগুলি, সেগুলা ইত্যাদি
দ্বিতীয়া	সেটাকে, সেটিকে সেখানিকে ইত্যাদি	সেগুলি, সেগুলিকে সেগুলাকে

তৃতীয়া	তাহার দ্বারা সেটাকে দিয়া ইত্যাদি	সেগুলির দ্বারা সেগুলিকে দিয়া ইত্যাদি
চতুর্থী	দ্বিতীয়ার মত (দ্বিতীয়প্রমার্জে)	
পঞ্চমী	তাহা হইতে তা হতে তার থেকে সেটা থেকে ইত্যাদি	সেগুলি হইতে সেগুলি থেকে ইত্যাদি
ষষ্ঠী	তাহার, তার, সেটার, সেটির ইত্যাদি	সেগুলির সেগুলার
সপ্তমী	তাহাতে, তাতে, সেটিতে, সেখানাতে ইত্যাদি	সেগুলির মধ্যে সেগুলার মধ্যে

এ (হা, হী)

(ব্যক্তিবাচক, সাধারণ)

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	এ	এরা, ইহারা
দ্বিতীয়া	একে, ইহাকে	এদের, ইহাদিগকে, ইহাদিগের
তৃতীয়া	এর দ্বারা, একে দিয়া ইহার দ্বারা, ইহাকে দিয়া	এদের দ্বারা, এদের দিয়া ইহাদিগের দ্বারা ইহাদিগের দিয়া
চতুর্থী	দ্বিতীয়ার মত (দ্বিতীয়প্রমার্জে)	
পঞ্চমী	এর থেকে, ইহা হইতে ইহার থেকে	এদের থেকে, ইহাদিগের হইতে ইত্যাদি
ষষ্ঠী	এর, ইহার	এদের, ইহাদিগের
সপ্তমী	এতে, এরমধ্যে ইহাতে, ইহার মধ্যে	এদের মধ্যে ইহাদিগের মধ্যে

ইনি (ই, য়া)

(ব্যক্তিবাচক, সম্ভ্রমাত্মক)

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	ইনি	ইহারা, এঁরা

বাকী সর্বরূপে 'এ' (ব্যক্তিবাচক) প্রমাণেच হোतात. फक्त प्रत्येक 'এ' व 'ই' वर चंद्रबिंदु देऊन मानार्थी रूपे करावी. उदा.

ষষ্ঠি	এঁর, ইহার	এঁদের, ইহাদের

ইহা [ই (বস্তু)]

(বস্তুবাচক)

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	এ, এটি, এটা, ইহা	এগুলি, এগুলা
দ্বিতীয়া	ইহা, এ, এটি, এটা, এটিকে, এটাকে ইত্যাদি	এগুলি, এগুলা এগুলিকে, এগুলাকে
তৃতীয়া	ইহার দ্বারা, এ দিয়া, এটার দ্বারা ইত্যাদি	এগুলি দ্বারা, এগুলির দ্বারা ইত্যাদি
চতুর্থী	দ্বিতীয়ার মত (द्वितीयप्रमाणे)	
পঞ্চমী	ইহা হইতে, এ থেকে, এটা থেকে	এগুলি হইতে, এগুলি থেকে, ইত্যাদি
ষষ্ঠি	ইহার, এটির, এটার	এগুলির, এগুলার
সপ্তমী	ইহাতে, এতে, এটিতে, এটাতে, এটির মধ্যে, ইহার মধ্যে, এটার মধ্যে	এগুলিতে, এগুলাতে, এগুলির মধ্যে, এগুলার মধ্যে

ও (তা, তী)

(ব্যক্তিবাচক, সাধারণ)

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	ও	উহারা, ওরা
দ্বিতীয়া	ওকে, উহাকে	ওদের, উহাদিগের, উহাদিগকে

বাকী সর্ব রূপে 'এ' [ব্যক্তিবাচক] প্রমাণেই হোবাত. ফক্ত প্রত্যেক 'এ' व 'ইহা'च्या ठिकाणी 'ও' व 'উহা' लावून रूपे कराबीत. उदा.

ষষ্ঠি	ওর, উহার	ওদের, উহাদের

উনি (তি, त्या)

(ব্যক্তিবাচক, সম্ভ্রমাত্মক)

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	উনি,	উঁহারা, উঁরা
দ্বিতীয়া	ওঁকে. উঁহাকে	ওঁদের, উহাদিগকে

बाकी सर्वरूपे 'এ' [ব্যক্তিবাচক. प्रमाणेच होबात. फक्त प्रत्येक 'এ' 'ইহা' च्या ठिकाणी 'ওঁ' व 'ওঁহা' लावून मानार्थी रूपे कराबीत. उदा.

ষষ্ঠি	ওঁর, উঁহার	ওঁদের, উঁহাদের

উহা [তী (বস্তু)]

(বস্তুবাচক)

बाकी सर्व रूपे 'ইহা' (বস্তুবাচক) प्रमाणेच होबात. फक्त 'এ' व 'ইহা'च्या ठिकाणी 'ও' व উহা लावून रूपे कराबीत. उदा.

ষষ্ঠি	উহার, ওটির, ওটার	ওগুলির, ওগুলার

যে (জো, জী)

(ব্যক্তিবাচক, সাধারণ)

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	যে	যাহারা, যারা
দ্বিতীয়া	যাকে, যাহাকে	যাদের, যাহাদিগের

বাকী সর্ব রূপে 'এ' (ব্যক্তিবাচক) প্রমাণেচ হোনান. ফক্ত প্রত্যেক 'এ' ব 'ইহা'চ্যা ঠিকাণী 'যা' 'যাহা' লাবুন রূপে করাবীত উদা.

ষষ্ঠি	যার, যাহার	যাদের, যাহাদের

যিনি (জি, জ্যা)

(ব্যক্তিবাচক, সম্ভ্রমাত্মক)

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	যিনি	যাঁহারা, যাঁরা

বাকী সর্ব রূপে 'ইহা' (ব্যক্তিবাচক) প্রমাণেচ হোনান. ফক্ত 'এ' ব 'ইহা' চ্যা ঠিকাণী 'যাঁ' ব 'যাঁহা' লাবুন রূপে করাবীত. উদা.

ষষ্ঠি	যাঁর, যাঁহার	যাঁদের, যাঁহাদের

যাহা জী (বস্তু)

(বস্তুবাচক)

বাকী সর্ব রূপে 'ইহা' (বস্তুবাচক) প্রমাণেচ হোনান. ফক্ত 'এ' ব 'ইহা'চ্যা ঠিকাণী '(যে' ব 'যাহা' লাবুন রূপে করাবীত. উদা.

ষষ্ঠি	যেটির, যেটার, যাহার	যেগুলির, যেগুলার

কে (কোণ)

(ব্যক্তিবাচক, সাধারণ)

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	কে, কেহ, কেউ, কোন	কারা, কাহারা

দ্বিতীয়া	কাহাকে, কাকে	কাদের, কাহাদের, কাহাদিগকে, কাহাদিগের ইত্যাদি

যা প্রমাণে সর্ব রূপে 'এ' (ব্যক্তিবাচক) প্রমাণেচ হোনান. ফক্ত 'এ' ব 'ইহা' চ্যা ঠিকাণী 'কা' ব 'কাহা' লাবুন রূপে করাবীন. উদা.

ষষ্ঠি	কার, কাহার	কাদের, কাহাদের

কে (কোণ)

(ব্যক্তিবাচক, সম্ভ্রমাত্মক)

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	কে	কাঁহারা, কাঁরা
দ্বিতীয়া	কাঁহাকে কাঁকে	কাঁহাদিগকে, কাঁদিগকে কাঁদিকে, কাঁহাদের, কাঁদের ইত্যাদি

যাপ্রমাণে সর্ব রূপে 'এ' (ব্যক্তিবাচক) প্রমাণেচ হোনান. ফক্ত 'এ' ব 'ইহা' চ্যা ঠিকাণী 'কাঁ' ব 'কাঁহা' লাবুন রূপে করাবীন. উদা.

ষষ্ঠি	কাঁর, কাঁহার	কাঁদের, কাঁহাদের

কি [কোণতী (বস্তু)]

(বস্তুবাচক)

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	কি, কোন্, কোন্‌টি,	কোন্‌গুলি, কি-সব কোন্‌গুলা
দ্বিতীয়া	কি, কোন্, কোন্‌টা, কোন্‌টি	কোন্‌গুলি, কোন্‌গুলা, কোন্‌গুলিকে, কোন্‌গুলাকে ইত্যাদি

তৃতীয়া	কি দিয়া, কিসে কিসের দ্বারা, কোন্‌টা দিয়া কোন্‌টি দিয়া, কাহা দ্বারা	কোন্‌গুলির দ্বারা কোন্‌গুলির দিয়া ইত্যাদি ইত্যাদি
চতুর্থী	দ্বিতীয়ার মত (দ্বিতীয়প্রমাণে)	
পঞ্চমী	কি হইতে, কি থেকে কিসের থেকে, কোন্‌টা থেকে, কোন্‌টি থেকে	কোন্‌গুলি হইতে, কোন্‌গুলি থেকে ইত্যাদি
ষষ্ঠী	কিসের, কোন্‌টির কোন্‌টার	কোন্‌গুলির, কোন্‌গুলার
সপ্তমী	কিসে, কোন্‌টিতে কোন্‌টাতে কিসের মধ্যে	কোন্‌গুলিতে, কোন্‌গুলির মধ্যে ইত্যাদি

নিজ (স্বয়ং)

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	নিজে	নিজেরা
দ্বিতীয়া	নিজেকে নিজেরে (পদ্যে)	নিজেদের
তৃতীয়া	নিজের দ্বারা	নিজেদের দ্বারা
চতুর্থী	দ্বিতীয়ার মত (দ্বিতীয়প্রমাণে)	
পঞ্চমী	নিজের থেকে নিজে হইতে নিজ হইতে নিজে থেকে নিজ থেকে	নিজেদের থেকে নিজেদের হইতে
ষষ্ঠী	নিজের	নিজেদের
সপ্তমী	নিজের মধ্যে	নিজেদের মধ্যে

সর্ব (सर्व) व सकल (सर्व) [नित्य बहुवचनी]

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
प्रथमा	सब, सबाई, सबगुलि	सकल, सकले
द्वितीया	सबाईके, सबगुलिके	सकल, सकलके
तृतीय	सबार द्वारा,	सकलेर द्वारा
	सबाईके दिया	सकलके दिया
चतुर्थी	द्वितीयार मत (द्वितीयेप्रमाणे)	
पञ्चमी	सब हईते, सबार थेके	सकल हईते
	सब चेये	सकलेर चेये
षष्ठी	सबार, सबाकार	सकलेर
	सबाईकार	सकलकार
सप्तमी	सबार मध्ये	सकलेर मध्ये
	सबाते (पद्यात)	सकले
	सबेते, सबताते (चलित)	

१) केवळ व्यक्तिवाचक २) केवळ वस्तुवाचक 'सकल' प्रमाणे 'अनेक'ची रूपे होतात.

उभय (दोन्ही, उभय) [नित्य एकवचनी]

विभक्ति	एकवचन
प्रथमा	उभय
द्वितीया	उभयके
तृतीया	उभयेर दिया
	उभयेर द्वारा
चतुर्थी	उभयके
पञ्चमी	उभय हईते
षष्ठी	उभयेर
सप्तमी	उभयेर मध्ये

'उभय' प्रमाणे 'अमुक', 'एक', 'पर', 'अपर', 'इतर', वगैरे विशेषणांप्रमाणे वापरल्या जाणाऱ्या सर्वनामांची नित्य एकवचनीच रूपे होतात.

पाठ ५ वा : साधु भाषा व चलित भाषा

(Standard Literary Language & standard Colloquial Language)

सुशिक्षित बंगाली लोकांच्या साहित्यात व बोलण्यात येणाऱ्या भाषेची दोन रूपे आहेत. १) साधु भाषा (साधु भाषा) २) चलित भाषा (চলিত ভাষা)

साधु भाषा : साधु भाषेचा उपयोग साहित्यात पूर्वीपासून चालू आहे. मुख्यतः संस्कृतप्रधान असल्यामुळे तिच्यात गंभीरता व अभिजात सौंदर्य आहे परंतु गतिमानता नाही. साधुभाषा सर्व बंगालमध्ये एकच आहे. ती लिहिली जाते, विशेष बोलली जात नाही. बंकिमचंद्रांनी व त्यांच्या अगोदरच्या साहित्यिकांनी साधु भाषेत साहित्य निर्माण केले आहे.

চলিত ভাষা : चलित भाषा ही कलकत्ता व आसपासच्या बोलीभाषेवर आधारलेली आहे. ही बंगाली नाटकात व कादंबऱ्यात विशेष वापरली जाते. चलित भाषेत साधुभाषेप्रमाणे अभिजात सौंदर्य नाही परंतु गतिमानता आहे. शरतचंद्र, रवींद्रनाथ प्रभृतींनी चलित भाषेत साहित्य निर्माण केले आहे. सध्या सर्व साहित्य चलित भाषेत निर्माण होत असल्यामुळे ह्या भाषेचा भविष्यकाळ उज्ज्वल आहे. यापुढे साधु भाषा केवळ शास्त्रीय पुस्तकांपुरतीच मर्यादित राहील असे म्हटल्यास ते गैर ठरणार नाही.

साधु भाषा व चलित भाषा ह्यात सर्वसाधारणपणे सर्वनामांच्या व क्रियापदांच्या रूपात विशेष फरक आहे. क्वचित् काही इतर शब्दांच्या रूपातही फरक आहे. सर्वनामाच्या साधु भाषेतील रूपात (मधील) 'হা' गाळून व क्रियापदांच्या साधुभाषेतील रूपात (मधील) 'ই' 'ইত' गाळून चलित भाषेतील रूपे होतात. सर्वनामांची व काही इतर शब्दाची रूपे पुढे देण्यात येत असून क्रियापदांची रूपे वेगवेगळ्या काळांच्या रूपात दिलेली आहेत.

['চলিত' हे 'साधु' रूप असून त्याचे 'चलित' रूप 'चल्‌ति' असे आहे.]

सर्वनाम

साधु	চলিত	সাধু	চলিত	সাধু	চলিত
যাহা	যা	উঁহার	ওঁর	ঐ	ওই
তাহা	তা	ইহার	এঁর	কেহ	কেউ
তাহার	তার	তাহাকে	তাকে	কাহারও	কারো
উহার	ওর	যাহাকে	যাকে	তাহাদের	তাদের
কাহার	কার	কাহাকে	কাকে	উহাদের	ওদের
যাহার	যার	ইহাকে	একে	কাহাদের	কাদের
ইহার	এর	উহাকে	ওকে	যাহাদের	যাদের
যাঁহার	যাঁর	তাহাতে	তাতে	তাঁহাদের	তাঁদের
তঁহার	তাঁর	এইটা	এইটে	যাঁহাদের	যাঁদের
কাঁহার	কাঁর	সেইটা	সেইটে	ইহাদের	এদের

अन्य प्रचलित शब्द

साधु	চলিত	সাধু	চলিত
ইচ্ছা	ইচ্ছে	দিয়া	দিয়ে
উপবাস	উপোস, উপোষ	দুইটা	দুটো
উল্টা	উল্টো	ধুলা	ধুলো
ঔষধ	ওষুধ	নহিলে	নইলে
এখনই	এখনি, এখুনি	নাই	নেই
	এক্ষুনি	নিকট	নিকটে
উপর	উপরে	নিমন্ত্রণ	নেমন্তন্ন
ক্ষুধা	ক্ষিদে	পুরাতন	পুরানো
গৃহিণী	গিন্নী	পুরোহিত	পুরুত
গুঁড়া	গুঁড়ো	পূজা	পুজো
কুঞ্জ	কুঁজো	পুরা	পুরো

করিয়া	ক'রে	ফিতা	ফিতে
কুয়া	কুয়ো	বউদিদি	বৌদি
চক্ষু	চোখ	বৎসর	বছর
চারিটা	চারিটে, চারটে	বলিয়া	ব'লে
জন্য	জন্যে	বাহির	বার, বের
জ্যোৎস্না	জোছনা	বিঘা	বিঘে
টাক পড়া	টেকো	বধূ ঠাকুরানী	বৌঠান্
টুকরা	টুকরো	বিলাতি	বিলিতি
ঠাকুরানী দিদি	ঠান্‌দি	বিবাহ	বিয়ে
তূলা	তূলো	বৃদ্ধ, বুড়া	বুড়ো
তৈয়ারী	তৈরী	ভিক্ষা	ভিক্ষে
তিনটা	তিন্‌টে	ভিতর	ভিতরে
মহাশয়	মশাই, মশায়	সত্য	সত্যি
মিথ্যা	মিথ্যে	সন্ধ্যা	সন্ধ্যে
মিষ্ট	মিষ্টি	সিপাহী	সেপাই
মুঠা	মুঠো	সূতা	সূতো
মূলা	মূলো	স্নান	চান
রক্ষা	রক্ষে	হইতে	হ'তে
লবন	নুন		
শিয়াল	শেয়াল		

बोलताना जोर देण्याच्या वेळी 'চলিত' भाषेत शब्दाच्या मधल्या किंवा शेवटच्या व्यंजनाचे कधीकधी द्वित्व करतात.

उदा सকাল-সক্কাল ; বড়-বড্ড ; ছোট-ছোট্ট ; একেবারে-এক্কেবারে ;

चलित व साधु भाषा एकाच वाक्यात वापरू नये. साधु भाषेवर चलित भाषा किंवा बोली भाषा यांचे मिश्रण केल्यास किंवा बंगालीतील संस्कृत शब्दांबरोबर इतर शब्दांचे मिश्रण केल्यास 'গুরুচণ্ডালী' हा दोष होतो.

उदा. वारिधिते डुब, डोबाय निमज्जन, बाल्यवेला, छेलेकाल, माता-बाप, मा-पिता वा सर्व ठिकाणी 'গুরুচণ্ডালী' हा दोष

झाला आहे. हे सर्व शब्द पुढीलप्रमाणे लिहावे. বারিধিতে নিমজ্জন. डोबाय डुब, बाल्यकाल, छेलेबेला, माता-पिता,बाप-मा,]

उदा. आमि देखिया आसिब। (साधु भाषा)
आमि देखे आसब।(चलित भाषा)
(अर्थ-मी पाहून येईन)

ह्याऐवजी 'आमि देखे आसिब' किंवा 'आमि देखिया आसब' असे लिहिणे चूक होईल.

(आसब - 'आसिब' चे चलित रुप देखे - 'देखिया' चे चलित रुप)

प्रत्यक्ष कथनात (Direct Speech) अवतरण चिन्हातील वाक्य चलित भाषेतील व अवतरण चिन्हाबाहेरील वाक्य साधु भाषेतील असले तरी चालते.

उदा. नरेन्द्र आमाके बलिल, "आमि चान ना क'रे याब ना।"
(नरेंद्र मला म्हणाला, "मी आंघोळ न करता जाणार नाही.")

[करिया, बलिया, हइते इत्यादींची चलित रुपे जेव्हा क'रे, ब'ले, ह'ते, अशी होतात तेव्हा शब्दाचा एखादा भाग गाळला आहे असे दर्शविण्याकरिता (') हे चिन्ह वापरतात. ह्याला 'ऊर्ध्व कमा' (उर्ध्व कॉमा) किंवा 'लुप्तचिह्न' (लुप्तचिन्ह) असे म्हणतात. सुप्रचलित शब्दांचे उच्चारण, व्युत्पत्ती किंवा अर्थातील भेद व्यक्त करण्याच्या वेळी हे चिन्ह वापरण्याचा हल्ली प्रघात आहे. ह्याखेरीज हे चिन्ह केवळ एखादा शब्द गाळला आहे हे दर्शविण्याकरिता वापरत नाहीत.

उदा १) बले - 'बल' (बळ) ह्या नामाचे सप्तमीचे एकवचन
बले - 'बल' (चेंडू, Ball) ह्या नामाचे सप्तमीचे एकवचन
बले - 'बल्' धातूच्या सामान्य वर्तमान काळाच्या तृतीय पुरुषाचे एकवचन व अनेकवचन.

ব'লে-'বল্' धातूच्या 'বলিয়া' ह्या असमापिका क्रियेचे 'চলিত' रूप.
ব'লে-'বলিয়া' (म्हणून) अव्ययाचे 'চলিত' रूप.

२) করে - 'কর' (हात, सोंड, किरण) ह्या नामाचे सप्तमीचे एकवचन.

क'রে - 'করিয়া' ह्या अनुसर्गाचे तसेच 'কর্' धातूच्या 'করিয়া'ह्या असमापिका क्रियेचे 'চলিত' रूप.

৩) হ'তে - 'হতে' असे लिहिले तर त्याचा उच्चार 'हॉते' असा होईल.

'হ'তে'चा उच्चार 'होते' असा होतो. (साधु भाषेतील 'হইতে' (होइ ते) मधील 'ই' गाळल्यामुळे सुरवातीच्या 'হ' चा उच्चार 'हो' असा होतो.)]

করে -- 'কর্' धातूच्या सामान्य वर्तमान काळाच्या तृतीय पुरुषाचे एकवचन व अनेकवचन.

△ △ △

पाठ ६ वा : काळ (१)

१

सामान्य माहिती

वाक्यातील क्रिया दाखविणाऱ्या शब्दाला 'क्रियापद' म्हणतात. क्रियापदाच्या मूळ रुपाला 'धातू' म्हणतात. धातूना 'क्रियाविभक्ति' लावून 'क्रियापद' तयार होते.

[उत्तम पुरुषाच्या सामान्य वर्तमानकाळाच्या धातुरुपातील शेवटची 'इ' काढल्यावर जे उरते त्याला धातू म्हणावे - आचार्य जोगेशचंद्र

उदा. आमि काज करि। (मी काम करतो) यातील करि (कर्+इ) मधील 'इ' काढून टाकल्यावर उरणारा 'कर्' हा धातू होय. त्याच प्रमाणे आमरा भात खाइ (आम्ही भात खातो) मधील खाइ (खा+इ) मधील 'इ' काढून टाकल्यावर उरणारा 'खा' हा धातू होय.

व्यंजनान्त धातूना 'आ', एकाक्षरी स्वरान्त धातूना 'ओया' व इतर आकारान्त धातूना 'आन' लावून शब्दकोशात सांपडणारी क्रियापदे तयार होतात.

उदा. कर+आ=करा; खा+ओया=खाओया; लाफा+आन लाफान (नो); परन्तु लिख्+आ=लेखा ; दि+ओया=देओया, शु+ओया=शोओया, शोया।]

या पुस्तकात धातू क्रमात दिलेले असून त्याची शब्दकोशात सापडणारी क्रियापदे त्या धातूच्या अगोदर (क्रमावाहेर) दिलेली आहेत.]

बंगाली भाषेत प्रायः दीड हजार धातू आहेत. त्यांच्या घडणीनुसार सर्व धातूचे २० गण पडतात. परंतु भाषेच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने एवढ्या खोलात शिरण्याची जरुर नसल्यामुळे यांविषयी येथे माहिती देण्यात आली नाही.

पुष्कळ धातूंची 'साधू' व 'চলিত' रूपे वेगवेगळी होतात. काही धातूंची केवळ 'साधू' किंवा केवळ 'চলিত' अशीच रूपे होतात. 'साधू' रूपामध्ये निरनिराळ्या गणांच्या रूपात विशेष फरक पडत नाही. परंतु 'চলিত' रूपात फरक पडतो.

मराठीत ज्याप्रमाणे लिंग, पुरुष व वचनानुसार क्रियापद, बदलते. त्या प्रमाणे बंगालीत बदलत नाही. केवळ पुरुषभेदाप्रमाणे क्रियापद बदलते. त्यामुळे क्रियापदांची प्रत्येक काळी सहा रूपे 'साधू' भाषेत व सहा रूपे 'চলিত' भाषेत होतात.

बंगालीत कालभेद खालीलप्रमाणे करतात.

१) सरल वा प्राथमिक वा মৌলিক কাল (Simple Tenses)

२) मिश्र वा यौगिक काल (Compound Tenses)

१) মৌলিক কাল :- मूळ धातूला कालवाचक व पुरुषवाचक प्रत्यय (विभक्ति) लावून जे काळ होतात त्याना 'মৌলিক কাল' असे म्हणतात.

'মৌলিক কাল' पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ) साधारण वा नित्य वा अनिर्दिष्ट वा सामान्य वर्तमान (सामान्य वर्तमानकाळ)

आ) साधारण वा नित्य वा सामान्य अतीत (सामान्य भूतकाळ)

इ) नित्यवृत्त अतीत (रीती भूत काळ)

ई) साधारण वा सामान्य भविष्यत् (भविष्य काळ)

२) 'যৌগিক কাল' :- मूळ धातूला 'ইয়া' व 'ইতে' जोडून 'असमापिका क्रिया' तयार केल्यावर त्याला 'আছ্' धातूचा 'साधारण वर्तमान', 'साधारण' अतीत' व 'साधारण

ভবিষ্যৎ' ची रूपे जोडून जे काळ होतात. त्याना 'यौगिक काल' असे म्हणतात.

'यौगिक काल' पुढील प्रमाणे आहेत.

क) घटमान वर्तमान (अपूर्ण वर्तमानकाळ)

ख) पुराघटित वर्तमान वा अचिरसम्पन्न अतीत (पूर्ण वर्तमानकाळ)

ग) घटमान अतीत वा असम्पन्न अतीत (अपूर्ण भूतकाळ)

घ) पुराघटित अतीत (पूर्ण भूतकाळ)

ङ) घटमान भविष्यत् (अपूर्ण भविष्यकाळ)

च) पुराघटित भविष्यत् (पूर्ण भविष्यकाळ)

(धातूच्या निरनिराळ्या रूपांचा तक्ता)

मौलिक काल — धातु कर्

काळ	रूप (साधुभाषेतील)	अर्थ
१) साधारण वर्तमान	से करे	तो करतो.
२) साधारण अतीत	से करिल (ले)	त्याने केले.
३) नित्यवृत्त अतीत	से करित (ते)	तो करीत असे.
४) साधारण भविष्यत्	से करिबे	तो करील.

यौगिक काल

५) घटमान वर्तमान	से करितेछे	तो करीत आहे.
६) पुराघटित वर्तमान	से करियाछे	त्याने केले आहे
७) घटमान अतीत	से करितेछिल (ले)	तो करीत होता.
८) पुराघटित अतीत	से करियाछिल (ले)	त्याने केले होते.
९) घटमान भविष्यत्	से करिते थाकिबे	तो करीत असेल.
१०) पुराघटित भविष्यत्	से करिया थाकिबे	त्याने केले असेल.

অনুজ্ঞা (अनुज्ञा)

১] বর্তমান অনুজ্ঞা	সে করুক (क्)	त्याला करू दे.
২] ভবিষ্যৎ অনুজ্ঞা	সে করিবে	त्याने करावे.

অসমাপিকা ক্রিয়া (असमापिका क्रिया)

১] ধাতুলা 'ইয়া' জোড়ুন	করিয়া	करून
২] ধাতুলা 'ইতে' জোড়ুন	করিতে	करण्याकरिता करण्यासाठी (to do)
	করিতে করিতে	करता करता
৩] ধাতুলা 'ইলে' জোড়ুন	করিলে	केल्याने, करण्याने

ক্রিয়াবাচক বিশেষ্য (क्रियावाचक नाम)

১] ধাতুলা 'ইবার' জোড়ুন	করিবার	करण्याचा to do

উদা. এখন কাজ করিবার সময় হইয়াছে।
आता काम करण्याची वेळ झाली आहे.

সে খেলা করিবার জন্য পড়া করিল না।
করিবার জন্য (करण्यासाठी for doing)
खेळण्यासाठी त्यानें अभ्यास केला नाही.

২) ধাতুলা 'আ' জোড়ুন	করা	करणे

△ △ △

২

সামান্য বর্তমানকাল
সাধারণ বর্তমান

পুরুষ	ক্রিয়াবিভক্তি
উত্তম পুরুষ (আমি আমরা)	ই
মধ্যম পুরুষ (তুই, তোরা) (তুচ্ছার্থক বা ঘনিষ্ঠতাবোধক)	ইস (শ্), স (শ্)
মধ্যম পুরুষ (তুমি, তোমরা) (সাধারণ)	অ (ও), ও
মধ্যম পুরুষ (আপনি, আপনারা) (সম্ভ্রমাত্মক)	এন (ন্), ন (ন্)
প্রথম পুরুষ (সে, তাহারা) (সাধারণ)	এ, য়
প্রথম পুরুষ (তিনি, তাঁহারা) (সম্ভ্রমাত্মক)	এন (ন্), ন (ন্)

वरील क्रियाविभक्तींतील স, ও, ন, য় हे प्रत्यय स्वरान्त धातूंना लागतात, व ইস, ও, এন, এ, हे प्रत्यय व्यंजनान्त धातूंना लागतात. उदा. খা धातूची रूपे খাস, খাও, খান, খায় अशी होतात, तर কর্ धातूंची रूपे করিস, কর, করেন, করে अशी होतात. 'ই' हा प्रत्यय स्वरान्त व व्यंजनान्त दोन्ही धातूंना लागतो.

उदा. খা+ই=খাই ; কর্+ই=করি

[ইস, স इत्यादि 'स' कारान्त प्रत्यय हल्ली ইস্, স্, असे 'हसन्त' लिहिण्याचा प्रघात नसल्यामुळे या पुस्तकात सर्वत्र ইস, স असे लिहिले आहेत.]

१) করা (কর্) करणे

আমি, আমরা	করি[1]		(मी करतो. मी करते, आम्ही करता)
তুই, তোরা	করিস[2]	(শ্)	(तू करतोस, तू करतेस, तुम्ही करता)
তুমি, তোমরা	কর[3]	(রো)	(तू करतोस, तू करतेस, तुम्ही करता)
আপনি, আপনারা	করেন[4]	(ন্)	(आपण करता)
সে, তাহারা	করে[5]		(तो करतो, ती करते, ते करतात, त्या करतात)
তিনি, তাঁহারা	করেন[6]	(ন্)	(ते करतात, त्या करतात)

ही रूपे थोडक्यात पुढीलप्रमाणे लिहितात.

করি[1], করিস[2], কর[3], করেন[4], করে[5], । [আপনি, আপনারা व তিনি, তাঁহারা याची सर्व काळी सारखीच रूपे असल्यामुळे क्रमांक ६चे रूप क्रमांक ४चे प्रमाणेच आहे असे समजावे. या पुस्तकात सर्व काळात हीच पद्धत वापरण्यात आली आहे.]

सर्वसाधारणपणे बंगालीत সাধারণ বর্তমান काळाची 'সাধু' व 'চলিত' रूपे एकच असतात. त्यांची रूपे वेगवेगळी आहेत. त्यांची नशी देण्यात आली आहेत.

করা (কর্) प्रमाणे খেলা (খেল্), গড়া (গড়্), চড়া (চড়্), চলা (চল্), জপা (জপ্), দেখা (দেখ্), ধরা (ধর্), পড়া (পড়্), পরা (পর্), বলা (বল্), বসা (বস্), বেচা (বেচ্), इत्यादि धातू सर्व काळात चालवावे

२) আছ্ 'আছা' असणे

(সাধু ও চলিত) আছি, আছিস, আছ, আছেন, আছে।

৩) হওয়া (হ) होणे

(সাধু) হই, হইস, হও, হন, (হয়েন), হয়।
(চলিত) হই, হ'স, হও, হন, হয়।

হওয়া (হ) प्रमाणे লওয়া (ল) धातू सर्व काळात फक्त 'साधु' रूपात चालवावा. याची 'চলিত' रूपे प्रचलित नाहीत. त्याऐवजी (নওয়া (নি) धातूची 'চলিত' रूपे वापरावी. (নওয়া (নি) धातूची साधु रूपे प्रचलित नाहीत. त्याऐवजी লওয়া (ল) धातूची साधुरूपे वापरावी.

४) খাওয়া (খা) खाणे

(साधु ও চলিত) খাই, খাস, খাও, খান, খায়।
খাওয়া (খা) प्रमाणे পাওয়া (পা) धातू सर्व काळात चालवावा

५) যাওয়া (যা) जाणे

(साधु ও চলিত) যাই, যাস, যাও, যান, যায়।

६) দেওয়া (দি) देणे

(साधु ও চলিত) দিই, দিস, দাও, দেন, দেয়।
দেওয়া (দি) प्रमाणे নেওয়া (নি) धातू सर्व काळात फक्त 'চলিত' रूपात चालवावा ह्याची 'साधु' रूपे प्रचलित नाहीत

७) শোয়া (শু) झोपणे

(साधु ও চলিত) শুই, শুস, শোও, শোন, শোয়।
শোয়া (শু) प्रमाणे ছোঁয়া (ছুঁ), ধোয়া (ধু), ধোয়া (ধু), চোয়া (চু), हें धातू सर्व काळात चालवावें.

८) কহা (কহ্) सांगणे

(साधु) কহি, কহিস, কহ, কহেন, কহে।
(চলিত) কই, ক'স, কও, কন, কয়।
কহা (কহ্) प्रमाणे বহা (বহ্), রহা (রহ্), সহা (সহ্), हें धातू सर्व काळात चालवावे.

९) আসা (আস্) येणे

(साधु) আসি, আসিস, আইস, আসেন, আসে।
চলিত আসি, আসিস, আস (বা এস), আসেন, আসে।

১০) কাটা (কাট্) কापणे

(साधु ও চলিত) কাটি, কাটিস, কাট, কাটেন, কাটে।

কাটা (কাট্) प्रमाणे আঁকা (আঁক্), আনা (আন্), কাচা (কাচ্) কাঁদা (কাঁদ্), কাঁপা (কাঁপ্), খাটা (খাট্), চাখা (চাখ্), ছাড়া (ছাড়্), জাগা (জাগ্), জানা (জান্), ঝাড়া (ঝাড়্), টানা (টান্), ডাকা (ডাক্), থাকা (থাক্), থামা (থাম্), দাবা (দাব্), নাচা (নাচ্), নামা, (নাম্), পারা (পার্), ফাড়া (ফাড়্), বাঁচা (বাঁচ্), বাজা (বাজ্), ভাবা (ভাব্), ভালবাসা (ভালবাস্), মাখা (মাখ্), মারা (মার্), রাখা (রাখ্), লাগা (লাগ্), সাজা (সাজ্), হাঁটা (হাঁট্), হারা (হার্), হাসা (হাস্), इत्यादि धातू सर्व काळात चालवावे

১১) গাওয়া, গাহা (গাহ্) गाणे
(साधु) গাহি, গাহিস, গাহ, গাহেন, গাহে।
চলিত), গাই, গাস, গাও, গান, গায়।

গাওয়া, গাহা (গাহ্) प्रमाणे চাওয়া (চাহ্); ছাওয়া (ছাহ্), নাওয়া, নাহা (নাহ্); বাওয়া, বাহা (বাহ্) हे धातू सर्व काळात चालवावे

১২) লেখা (লিখ্) लिहिणे

(साधु) লিখি, লিখিস, লিখ, লিখেন, লিখে।
(চলিত) লিখি, লিখিস, লেখ, লেখেন, লেখে।

লেখা (লিখ্) प्रमाणे কেনা (কিন্), গেলা (গিল্), ঘেরা (ঘির্), চেনা (চিন), চেরা (চির্), ছেঁড়া (ছিঁড়্), জেতা (জিত্), টেকা (টিক্), টেপা (টিপ্) নেবা (নিব্), পেটা (পিট্), পেষা (পিষ্), ফেরা (ফির্), বেঁধা (বিঁধ), ভেজা (ভিজ্), ভিড়া, ভেড়া (ভিড়্) মেটা (মিট্), মেলা (মিল্), মেশা (মিশ্), শেখা (শিখ্), इत्यादि धातू सर्व काळत चालवावे.

১৩) উঠা, ওঠা (উঠ্) उठणे

(साधु) উঠি, উঠিস, উঠ, উঠেন, উঠে।

(চলিত) উঠি, উঠিস, ওঠ, ওঠেন, ওঠে।

উঠা, ওঠা, (উঠ্) প্রমাণে কোটা (কুট্), খোঁজা (খুঁজ্), ঘোরা (ঘুর্), ছোটা (ছুট্), জোটা (জুট্), ঝোঁকা (ঝুঁক্), ঝোলা (ঝুল্) টুটা (টুট্), ডোবা (ডুব্), তোলা (তুল্), দোলা (দুল্), পোড়া (পুড়্), পোঁতা (পুঁত), পূজা (পূজ্), ফোটা (ফুট্), বোঝা (বুঝ্), বোনা (বুন্), ভোগা (ভুগ্), ভোলা (ভুল্), মোছা (মুছ্), লোটা (লুট্), শোনা (শুন্), इत्यादि धातू सर्व काळात चालवावे

१४) लाफान (लाफा) उड्या मारणे

(साधु व चलित) लाफाई, लाफास, लाफाओ, लाफान, लाफाय।

लाफान (लाफा) प्रमाणे झाँपान [झाँपा], डरान [डरा], ताकान (ताका), ताड़ान (ताड़ा), दाँड़ान (दाँड़ा), पाठान (पाठा), पालान (पाला), बानान (बाना), बेड़ान (बेड़ा), मानान (माना), शासान (शासा), हाँपान (हाँपा), इत्यादी धातू सर्व काळात चालवावे

[(অ) 'आ' (येणे) या धातूची रूपे संस्था प्रचारात नाहीत' त्याऐवजी 'आस्' धातूची रूपे वापरतात. वर्तमानकाळी 'आ' धातूचे 'এস' हे चलित रूप 'আস্' धातूच्या 'আস' ह्या चलित रूपाबरोबर वापरतात. বটা (বট্) -होणे, ह्या धातूची केवळ वर्तमान काळाचीच रूपे प्रचलित आहेत.

বটি, বটিস, বট, বটেন, বটে।

নহা (নহ্) न होणे, ह्या धातूची केवळ वर्तमानकाळाची रूपे प्रचलित आहेत. [নহ্=ন+হ]

(साधु) নহি, নহিস, নহ, নহেন, নহে।
(चलित) নই, ন'স, নও, নন, নয়।

নারা (নার্) न शकणे, ह्या धातूची रूपे केवळ पद्यात वापरतात. [নার্=ন+পার্]

নারি, নারিস, নার, নারে। 'सन्भ्रमात्मक' रूपे हात नाहीत

आछा (आछ्) धातूची केवळ 'साधारण वर्तमान' व 'साधारण अतीत' ह्या काळाची रूपे प्रचलित आहेत. इतर काळी थाका (थाक्) असणे, राहणे, ह्या धातूची रूपे वापरतात. थाका (थाक्) धातूची 'साधारण वर्तमान' व 'साधारण अतीत' तसेच इतर काळातील रूपे 'काटा (काट्) धातूप्रमाणे होतात.

आ) 'शोया', 'कहा', 'वहा', 'लेखा', 'कोटा', इत्यादि क्रियापदाची अन्यरूपेही शब्दकोशात (विशेषत: जुन्या) आढळतात. त्यापैकी काही खाली देण्यात आली आहेत. ह्या पुस्तकात प्रचलित शब्दकोशातील रूपे सर्वत्र देण्यात आली आहेत.

प्रचलित	जुने	प्रचलित	जुने
शोया	शोओया	सहा	सओया
कहा	कओया	रहा	रओया
वहा	वओया		

कोटा	कुटा	ह्याप्रमाणेच कोटा (कुट्) प्रमाणे चालणारी सर्व क्रियापदे आढळतात.
खोंजा	खुँजा	
घोरा	घुरा	

लेखा	लिखा	ह्याप्रमाणेच 'लेखा (लिख्) प्रमाणे चालणारी सर्व क्रियापदे आढळतात.
केना	किना	
चेना	चिना	

'लाफान', 'वेड़ान', 'दाँड़ान', इत्यादि 'न' कारान्त क्रियापदे शेवटच्या 'न' चा 'नो' असल्यामुळे 'लाफानो', 'वेड़ानो', 'दाँड़ानो', अशीही लिहिली जातात.

वाक्ये

१) আমি আম খাই।
मी आंबा खातो (–ते)

२) আমরা কাপড় কিনি।
आम्ही कापड खरेदी करतो.

३) তুই কোথায় যাস?
तू कुठे जातोस (–तेस).

४) তোমরা রোজ কেন আস না?
तुम्ही रोज का येत नाही? (विशेष जोर द्यावयाचा असल्यास) তোমরা রোজ আস না কেন? असा बदल होतो.

५) এখন সে কেমন আছে?
आता तो (ती) कसा (कशी) आहे?

६) তাহারা চা খায়[१] না।
ते (त्या) चहा पीत नाहीत.

७) তিনি প্রশ্ন জিজ্ঞাসা করেন।
ते (त्या) प्रश्न विचारतात.

८) রমেশ কাহাকেও[२] কিছুই[२] দেয় না।
रमेश कोणालाही कांहीही देत नाही.

९) সতীশ ছুরি দিয়া পেন্সিল কাটে।
सतीश सुरीने पेन्सिल तासतो.

१०) তাহার ছেলে রবীন্দ্র-সঙ্গীত গায়।
त्याचा (तिचा) मुलगा रवींद्र–संगीत गातो.

११) তিনি রোজ সকালে ৫ টায় উঠেন।
ते (त्या) रोज सकाळी पांच वाजता उठतात.

१२) যদু মধুকে আলিঙ্গন করে।
यदु मधुला आलिंगन देतो.

১৩) সুশীলা সর্বদা বই পড়ে।
सुशीला नेहमी पुस्तक वाचते.

১৪) আমি তোমাকে বিশ্বাস[৩] করি না।
माझा तुझ्यावर विश्वास नाही.

১৫) এখন তোমার বাড়ীতে কে কে থাকে?
सध्या तुझ्या घरी कोण कोण राहतात?

১৬) "এক হাতে তালি বাজে না।"
एका हाताने टाळी वाजत नाही.

১৭) "নিজের দোষ কেহই দেখে না।"
स्वतःचा दोष कोणीही पाहात नाही.

১৮) "নুন খাই যার, গুন গাই তার।"
ज्याचे मीठ खातो त्याचे गुण गातो (ज्याची खावी पोळी, त्याची वाजवावी टाळी)

১৯) "শুধু কথায় পেট ভরে না।"
केवळ बोलण्यानेच पोट भरत नाही.

২০) "পাপের ধন প্রায়শ্চিত্তে যায়।"
पापाचा पैसा प्रायश्चित्ताने जातो.

২১) "একজন সুশিক্ষিত মাতা, একশত শিক্ষকের সমান।"
एक सुशिक्षित माता शंभर शिक्षकांसमान (आहे).

২২) "দরিদ্র-সেবাই ভগবানের প্রকৃত পূজা।"
गरीबाची सेवा हीच देवाची खरी पूजा (होय).

২৩) "সাধুতাই মানব-জীবনের শ্রেষ্ঠ সম্পত্তি।"
चांगुलपणा हीच मानवी जीवनाची श्रेष्ठ संपत्ति (होय).

২৪) "ভালবাসা[৪] কখনও বিফল হয় না।" —স্বামী বিবেকানন্দ
प्रेम कधीही फुकट जात नाही.

২৫) "দরিদ্র, দুঃখী দুর্বল, সকলেই কি তোমার ঈশ্বর নহে?"
স্বামী বিবেকানন্দ
दरिद्री, दुःखी दुबळे (हे) सर्वही तुझा देव नाहीत काय?

२६) "তোমার হৃদয়ে প্রেম আছে ত।?" স্বামী বিবেকানন্দ
तुझ्या हृदयांत प्रेम आहे ना ?

२७) "এ জগতে মানুষ নিজের ঘর নিজেই তৈরী করে।"
या जगांत मनुष्य स्वतःचे घर स्वतःच तयार करतो.

२८) "বাহুবলে শ্রমিগণ সুখভোগ করে।
দুর্বল অলস দোষ দেয় অদৃষ্টেরে ॥"
हातान्या सामर्थ्यावर मेहनती लोक सुख उपभोगतात. दुर्बळ व आळशी नशिबाला दोष देतात.

२९) "মানুষ যে পরিবারে জন্মগ্রহণ করে, সে পরিবারই তাহার শিক্ষালাভের প্রথম ক্ষেত্র।"
माणुस ज्या घरात जन्म घेतो, ते घरच त्याच्या शिक्षणाचे पहिले क्षेत्र (असते)

१) ['খাওয়া' हे क्रियापद खाणे, पिणे, (सिगारेट, विडी) ओढणे ह्या सर्व अर्थी बंगालीत वापरतात. पिणे ह्या अर्थी बंगालीत 'পান করা' हे क्रियापद वापरतात. परंतु त्याचा विशेष उपयोग करण्याचा प्रघात नाही.

उदा० সে মদ খায়। तो दारु पितो.
সে চুরুট খায়। तो चिरुट ओढतो.
সে জল খায়। तो पाणी पितो.
সে জল পান করে। असे क्वचितच म्हणतात.

२) कोणत्याही शब्दापुढे 'ও' जोडल्यास त्याचा 'सुध्दा' असा अर्थ होतो व 'ই' जोडल्यास त्याचा 'च' असा अर्थ होतो. विशेष जोर देण्याकरितांच 'ও' व 'ই' शब्दाना जोडून वापरतात.

उदा. ঘোড়া গাড়ী টানে। घोडा गाडी ओढतो.
ঘোড়াও গাড়ী টানে। घोडासुद्धां गाडी ओढतो.
(কেবল) ঘোড়াই গাড়ী টানে। (फक्त) घोडाच गाडी ओढतो.
ঘোড়া গাড়ীও টানে। घोडा गाडीसुद्धा ओढतो.
ঘোড়া (কেবল) গাড়ীই টানে। घोडा (फक्त) गाडीच ओढतो.

३) विश्वास ठेवणे, अपमान करणे, थट्टा करणे तिरस्कार करणे, उपहास करणे, पूजा करणे इत्यादि क्रियापदांच्या वेळी ज्याच्यावर विश्वास ठेवावयाचा, ज्याचा अपमान करावयाचा, ज्याची थट्टा करावयाची त्याची बंगालीत द्वितीया विभक्ति असते.

उदा० सकले ताहाके विश्वास (अपमान, ठाट्टा, घृणा, उपहास, पूजा, भय, निन्दा, श्रद्धा, भक्ति, सम्मान,) करे।

परंतु 'সকলে তাঁহার পূজা (নিন্দা) করে' व 'সকলে তাঁহার উপর বিশ্বাস করে' असेही म्हणतात.

ह्याचप्रमाणे रक्षण करणे, हत्या करणे, ह्या क्रियापदांच्या वेळी सुध्दा ज्याचे रक्षण करावयाचे, ज्याची हत्या करावयाची त्याची द्वितीया विभक्ति असते

उदा० से ताहाके हत्या (वध) करिल (लो)। त्याने त्याची हत्या (वध) केली

आमि तोमाके रक्षा करिब (बो)। मी तुझे रक्षण करीन

४) ज्याच्यावर प्रेम करावयाचे त्याची बंगालीत द्वितीया विभक्ती असते.

उदा० "सोनार बांग्ला! आमि तोमाय (तोमाके) भालबासि।"
रवीन्द्रनाथ

'ভালবাসা' हे क्रियापद 'ভাল বাসা' असे दोन शब्द वेगळे करुनही वापरतात. परंतु ते 'ভালবাসা' असे लिहिणेच योग्य आहे.

'ভালবাসা' हे नाम म्हणून वापरल्यास शब्द वेगळे करुन लिहिल्यावर वेगळाच अर्थ होतो.

उदा० बोम्बाइते आमि भालबासा पेलाम ना। मुंबईत मला प्रेम मिळाले नाही.

बोम्बाइते आमि भाल बासा पेलाम ना। मुंबईत मला चगली जागा मिळाली नाही.

अभ्यास (१)

पुढील वाक्यांचे बंगालीत भाषांतर करा. :–

(१) तो पुस्तक वाचतो. (२) दिनकर विडी ओढतो. (३) मी कपडे करतो (नेसतो) (४) ते बंगाली भाषा शिकतात. (५)तू काय करतोस ? (६) मांजर उंदीर खाते. (७) नारायण मासे पकडतो (८) सुनन्दा कुत्र्याला मारते (९) मी राष्ट्रध्वजाला प्रणाम करतो (१०) तो मावशीच्या घरी जातो. (११) आमची शाळा रोज सकाळी आठ वाजता भरते (१२) तुझ्याजवळ किती रुपये आहेत? (१३) आपण मला पुष्कळ मदत करता? (१४) हरि मधूला हाक मारतो (१५) ते कुठे राहतात? (१६) तो नदीत पोहतो. (१७) मी नेहमी सावध राहतो. (१८) तो सोन्याचे दागिने बनवितो. (१९) तो चावी कुठे ठेवतो? (२०) तुला ज्योतिषशास्त्र माहीत आहे काय? (२१) तो महेशला ओळखतो (२२) मी एक पत्र लिहितो. (२३) तू माझ्या घरी येत नाहीस. (२४) कुंदा फार सुन्दर नाचते.

शब्द

विडी	बिड़ी	कपडे, कपडा	कापड़
नेसणें	परा (पर्)	शिकणे	शेखा (शिख्)
मांजर	बिड़ाल	उंदीर	ईंदुर
मासा	माछ	पकडणे, धरणे	धरा (धर्)
कुत्रा	कुकुर	मारणे	मारा (मार्)
राष्ट्रध्वज	जातीय पताका	मावशी	मासी, मासीमा
सकाळ	सकाल	आठ वाजता	८ टाय
भरणे	भरा (भर्) परन्तु या वाक्यात सुरु होणे या अर्थी. आरम्भ हओया		
जवळ	काछे	केवढे	कत
मदत करणे	साहाय्य करा	हाक मारणे	डाका (डाक्)
कुठे	कोथाय	पोहणें	साँतार काटा

सावध	सतर्क, सावधान	सोने	सोना
दागिना	गहना, अलङ्कार	बनविणे	तैयार करना
चावी	चाबि	ठेवणे	रखना (रख्)
जाणणे, माहीत	जानना (जान्)	ओळखणे	चेना (चिन्)
असणे		पत्र	चिठ्ठि

माछ :- लहान लहान असे पुष्कळ मासे असा अर्थ असल्यास 'माछ'चे अनेकवचन करीत नाहीत. परंतु मोठे व निरनिराळ्या जातीचे मासे असल्यास 'माछगुलि' असे अनेकवचन करतात. साधारणतः 'माछ' असे एकवचन वापरण्याचा प्रघात आहे.

मासीमा :- मावशी, काकी, आत्या इत्यादींना बंगालीत आदरार्थी मासीमा, काकीमा वा खुड़ीमा, पिसिमा असे म्हणण्याची पध्दत आहे. तसेच मुलीला व सुनेला हांक मारण्याच्या वेळी 'मा' व 'बौमा' म्हणण्याचा प्रघात आहे.

टाका -हा शब्द साधारणतः एकवचनीच वापरतात.

△ △ △

২

সামান্য ভূতকাল
সাধারণ অতীত

পুরুষ	ক্রিয়াবিভক্তি
আমি, আমরা	ইলাম (ম্)
তুই, তোরা	ইলি
তুমি, তোমরা	ইলে
আপনি, আপনারা	ইলেন (ন্)
সে, তাহারা	ইল (ল্)
তিনি, তাঁহারা	ইলেন (ন্)

[চলিত রূপে সাধারণপণে ক্রিয়াবিভক্তীল 'ই' গাল্টুন করনাত]

করা (কর্)

(সাধু) করিলাম, করিলি, করিলে, করিলেন, করিল।
(চলিত) করলাম, করলি, করলে, করলেন, করলে।

আছ্

(সাধু ও চলিত) ছিলাম, ছিলি, ছিলে, ছিলেন, ছিল (পদ্যাত আছিল অসে পণ রূপ যেত)

হওয়া (হ)

(সাধু) হইলাম, হইলি, হইলে, হইলেন, হইল।
(চলিত) হ'লাম, হ'লি, হ'লে, হ'লেন, হ'ল,।

খাওয়া (খা)

(সাধু) খাইলাম, খাইলি, খাইলে, খাইলেন, খাইল।
(চলিত) খেলাম, খেলি, খেলে, খেলেন, খেলে।

যাওয়া (যা)

(সাধু) যাইলাম, যাইলি, যাইলে, যাইলেন, যাইল।
(চলিত) গেলাম, গেলি, গেলে, গেলেন, গেল।

['যাওয়া' ची 'साधु' पेक्षा 'चलित' रूपेच साधुभाषेत वापरलात]

দেওয়া (দি)

(সাধু) দিলাম, দিলি, দিলে, দিলেন, দিল।
(চলিত) দিলাম, দিলি, দিলে, দিলেন, দিলে।

শোয়া (শু)

(সাধু) শুইলাম, শুইলি, শুইলে, শুইলেন, শুইল।
(চলিত) শুলাম, শুলি, শুলে, শুলেন, শুল।

কহা (কহ্)

(সাধু) কহিলাম, কহিলি, কহিলে, কহিলেন, কহিল।
(চলিত) কইলাম, কইলি, কইলে, কইলেন, কইল।

আসা (আস্)

(সাধু) আসিলাম, আসিলি, আসিলে, আসিলেন, আসিল।
(চলিত) এলাম, এলি, এল, এলেন, এল।

वा

(চলিত) আসলাম, আসলি, আসলে, আসলেন, আসল।

('আসা' ची 'এলাম' 'এলি' इत्यादि 'चलित' रूपे वास्तविक 'आ' धातूची आहेत. व ती 'आसा' च्यां 'आसिलाम' 'आसिलि' इत्यादि व 'आसलाम' 'आसलि' इत्यादि 'साधु' व 'चलित' रूपा-पेक्षा जास्त प्रचलित आहेत. यातात 'आसिलाम' चे 'एलु' असे रूप होते.)

কাটা (কাট্)

(সাধু) কাটিলাম, কাটিলি, কাটিলে, কাটিলেন, কাটিল.
(চলিত) কাটলাম, কাটলি, কাটলে, কাটলেন, কাটলে, (सकर्मक) কাটল (अकर्मक)

গাহা (গাহ্)

(সাধু) গাহিলাম, গাহিলি, গাহিলে, গাহিলেন, গাহিল।
(চলিত) গাইলাম, গাইলি, গাইলে, গাইলেন, গাইল।

লেখা [লিখ্]

(সাধু) লিখিলাম, লিখিলি, লিখিলে, লিখিলেন, লিখিল।
(চলিত) লিখলাম, লিখলি, লিখলে, লিখলেন, লিখলে।

উঠা [উঠ্]

(সাধু) উঠিলাম, উঠিলি, উঠিলে, উঠিলেন, উঠিল।
(চলিত) উঠলাম, উঠলি, উঠলে, উঠলেন, উঠল।

লাফান [লাফা]

(সাধু) লাফাইলাম, লাফাইলি, লাফাইলে, লাফাইলেন, লাফাইল।
(চলিত) লাফালাম, লাফালি, লাফালে' লাফালেন, লাফাল।

নারা [নার্]

(সাধু) নারিলাম, (নারিনু), নারিলি, নারিলে, নারিল, (নারিলা)। 'सम्भ्रमात्मक' रूपे होत नाहीत.

[(१ क्रियापदे सकर्मक असल्यास त्याच्या 'चलित' भाषेतील 'प्रथम पुरुष साधारण'च्या रूपात 'ल'च्या ऐवजी 'ले' येतो. व अकर्मक असल्यास 'ल' तसाच राहतो.

उदा० करले, बललें, खेले, दिले; लिखले, गाछ काटले। (सकर्मक)
शुल, गेल, ह'ल, लाफाल, समय काटल। (अकर्मक)

परंतु हा नियम सर्वमान्य नाही. করল, বলল, (খল, দিল, असेही लिहितात.

(२) 'চলিত' भाषेमध्ये -লাম च्या बदल -লুম, -(লেম, पण येते. पद्यात -নু येते.

उदा. करलाम, करलूम, करलेम, (करिनु) पद्यात)
क'ल्लाम, क'ल्लूम, क'ल्लेम असे पण बोलतात

कलकत्त्याच्या मौखिक भाषेत লুম विशेष वापरतात.

वाक्ये

१] রমেশ ও মহেশ সেখানে বসিল।
रमेश व महेश तिकडें बसले.

२] আমি আমার বন্ধুর[१] সঙ্গে এলাম।
मी माझ्या मित्राबरोबर आलो किंवा मी माझ्या मैत्रिणीबरोबर आले

३] আপনি এই পুস্তিকা পড়িলেন কি?
आपण ही पुस्तिका वाचली काय?

४] তিনি এই গ্রামে বাস করিলেন।
ते या गावात राहिले.

५] দিল্লীতে আপনি কি কি দেখিলেন?
दिल्लीत आपण काय काय पाहिले?

६] মাদ্রাজ আপনার কেমন লাগিল[२]?
मद्रास आपल्याला कसे वाटले?

७] আমি যখন বোম্বাইতে ছিলাম তখন তুমি কোথায় ছিলে?
मी जेव्हा मुंबईत होतो तेव्हा तू कोठे होतास?

८] শঙ্কর কাল সকালে মাসিমার বাড়ী[३] গেল।
शंकर काल सकाळी मावशीच्या घरी गेला.

९] আমি তোমাকে ২০শে তারিখে একটি চিঠি পাঠাইলাম।
मी तुला २० तारखेला एक पत्र पाठविले.

১০] সে পড়াশুনা কেন করিল না।
त्याने अभ्यास का केला नाही ?

১১] গ্রামের লোকেরা চোরকে ভয় করিল।
गावातल्या लोकांना चोराची भीती वाटली

১২] পনরোজন খেলোয়াড় ময়দানে নামিল।
पंधरा खेळाडु मैदानात उतरले.

১৩] কাল[४] বৃষ্টি হইল কি ?
काल पाऊस पडला काय ?

১৪] নরেন্দ্র অনেক ভাল জিনিষ আনিল।
नरेंद्राने पुष्कळ चांगल्या वस्तु आणल्या.

১৫] ঐ খোঁড়া ভিখারীকে আমি হাসপাতালে দেখিলাম।
त्या लंगड्या भिकाऱ्याला मी ईस्पितळांत पाहिले.

১৬] আমার প্রতিবেশী আমার জন্য মধু কিনিল।
माझ्या शेजाऱ्याने माझ्याकरिता मध खरेदी केला.

১] জয়শ্রীর ঘরে[५] একটি সীতার ছবি ছিল।
जयश्रीच्या खोलीत सीतेचे एक चित्र होते.

১৮] সেই দিনে আমি সেখানে গেলাম।
त्याच दिवशी मी तेथे गेलो.

১৯] অল্পক্ষণ আগে তাঁহার ভোজন হইল।
थोड्या वेळांपूर्वी त्याचे भोजन झाले.

২০] "ঈশ্বরচন্দ্র কেবল বিদ্যারই সাগর ছিলেন না, তিনি দয়ার ও সাগর ছিলেন।
ईश्वरचन्द्र केवळ विद्येचेच सागर नव्हते तर ते दयेचे पण सागर होते.

(१) बंगालीत 'বন্ধু' या शब्दाचा अर्थ मराठीतल्या प्रमाणे भाऊ असा न होता मित्र असा होतो. 'भाऊ'ला बंगालीत ভাই म्हणतात. पुरुषाची स्त्री मैत्रीण असल्यास तीला 'বান্ধবী' म्हणतात परंतु स्त्रीची जर मैत्रीण असेल तर तीला 'বন্ধু' च म्हणण्याची रीत आहे.

(२) लागा (वाटणे या अर्थी) भाल लागा (आवडणे), पछुन्द हउआ, (पसंत असणे) तृष्णा पाउआ (तहान लागणे) वगैरे क्रियापदे असलेली वाक्ये नित्य कर्मणि किंवा भावे प्रयोगात होतात व त्यांचा कर्ता षष्ठीविभक्तीत व क्वचित् द्वितीया विभक्तीत असतो. क्रियापद नेहमी तृतीय पुरुषी (प्रथम पुरुष) एकवचनी असते.

उदा. बोम्बाई आमार भाल लागल। मला मुंबई आवडली.
मिष्टि आमार पछुन्द हय। मला मिठाई आवडते. (पसत पडते)
आमार बड़ तृष्णा पाइयाछे। मला फार तहान लागली आहे.

त्याचप्रमाणे जवळ असणे, मालकी असणे (व ह्या उलट नसणे) अशा नव्हेच्या वाक्यातही ज्याच्याजवळ असणे (किंवा नसणे) त्याची षष्ठी विभक्ति-तात व क्रियापद नेहमी तृतीय पुरुषी (प्रथम पुरुष) एकवचनी असते.

उदा. आमार एकटि सुन्दर कलम आछे। माझ्याजवळ एक चांगली लेखणी आहे.
ताहार टाका आछे किन्तु बुद्धि नाइ। त्याच्याजवळ पैसा आहे, पण बुद्धी नाही.
ललितार कि माता-पिता नाइ? ललितेला आई-वडिल नाहीत काय?

परंतु लागा (लागणे), पश्वन्द करा (पसंत करणे) या अर्थी वरील नियम लागू नाही.

उदा. एकटा पाथर आमाके लागल। मला एक दगड लागला
आमि मिष्टि पछ्छन्द करि। मी मिठाई पसत करतो.
आमि ताहाके पछन्द करि ना। मला तो आवडत नाही
(शदश: मी त्याला पसंत करीत नाही.)

(३) क्रियापद गमनार्थक असेल तर (व इतर काही टिकाणी) जिथे जायचे त्या शब्दाला कधी कधी विभक्ति-प्रत्यय लागत नाही.

उदा. से बाड़ी गेल। तो घरी गेला.
से दिल्ली याइबे। तो दिल्लीला जाईल.

वाड़ी चल। घरी चल.
काशी पाठाओ। काशीला पाठव.
से वाड़ी नाई। तो घरी नाही.

(४) कालवाचक शब्दापुढे कधीकधी विभक्ति-प्रत्यय येत नाही.

उदा. काल एलाम। काल आलो.
ए समय़ से कोथाय़। ह्यावेळी तो कुठे (आ)?
से गत वत्सर मारा गेल। गेल्यावर्षी तो वारला.

कधी कधी (विशेषतः चलित भाषेत) '(क' विभक्ति-प्रत्यय लागतो.

उदा. आजकें (आज), कालकें (काल, उद्या), सेदिनकें (त्या दिवशी)

(५) 'घर' ह्या शब्दाचा अर्थ मराठीतल्याप्रमाणे घर असा बंगालीत साधारणतः करत नाहीत. 'घर' म्हणजे घरातली एक खोली.

उदा. पड़ार घर अभ्यासाची खोली; आमार घर माझी (स्वतःची) खोली
घर ह्या अर्थी बंगालीत 'वाड़ी (-ड़ि)' हा शब्द वापरतात.

अभ्यास (१)

(१) मी घरी होतो (२) मी काल सध्याकाळी ते काम संपविलें (३) हेमचंद्राने पुण्याला हे चित्र विकत घेतले. (४) विजया रस्त्याच्या वळणावर उभी राहिली. (५) तुम्ही फुले का तोडलीत? (६) आपण त्याचा अपमान केलेत, म्हणून तो आज आला नाही. (७) मोरोपंत एक मोठे कवी होते. (८) तिने पुस्तकावर आपले नाव लिहिले (९) पंडितजींनी चौपाटीवर भाषण केले. (१०) मी गेल्या शुक्रवारी सर्कस पाहिली, (११) गुरुजींनी पुष्कळ प्रश्न विचारले. (१२) न्यायाधीशांनी आरोपीला सक्तमजूरीची शिक्षा दिली. (१३) तो उशीरा स्टेशनवर पोहोचला. (१४) प्रकाशने मला काहीही सांगितले नाही (१५) शाला प्रवेशपरीक्षेत पास झाली. (१६) सुजानाला कोणतेही बक्षीस मिळाले नाही (१७) मंत्रीमहाशय बरोबर पांच वाजता विमानातून उतरले (१८) मी आपणाला ओळखले नाही. (१९) आम्ही त्याच्या घरी पत्ते खेळलो. (२०) तिच्याजवळ पन्नास रुपये होते.

शब्द

मध्याकाळ	सन्ध्याबेला, विकाल	रस्त्याचे वळण	रास्तार मोड़
तोडणे	छेँड़ा, (छिँड़्)	उभे राहणे	दाँड़ान (दाँड़ा),
म्हणून	सेइजन्य, ताइ (चलित)	अपमान करणे	अपमान करा
एक	एक ; येथे पुष्कळातील एक या अर्थी		एकजन
आपले	निजेर	भाषण करणे	वक्तृता करा
गेल्या	गत		(वा देओया)
सर्कस	सार्कास	न्यायाधीश	विचारक
आरोपी	आसामी	शिक्षा	साजा
सक्तमजूरी	सश्रम कारावास	उशीरा	देरीते
पोहचणे	पौंछा (पौंछ्)	पास होणे	पास करा,
कोणते	कोन		उत्तीर्ण हओया
बक्षिस	पुरस्कार	बरोबर	ठिक
पत्ते	तास	खेळणे	खेला [खेल्]
पन्नास	पञ्चाश		

△ △ △

৪

রীতিভূতকাল
(নিত্যবৃত্ত অতীত)

পুরুষ	ক্রিয়াবিভক্তি
আমি, আমরা	ইতাম (ম্)
তুই, তোরা	ইতিস (স্)
তুমি, তোমরা	ইতে
আপনি, আপনারা	ইতেন (ন্)
সে, তাহারা	ইত (ত্)
তিনি, তাঁহারা	ইতেন (ন্)

করা (কর্)

(সাধু) করিতাম, করিতিস, করিতে, করিতেন, করিত।
(চলিত) ক'রতাম, ক'রতিস, ক'রতে, ক'রতেন, ক'রত।

থাকা (থাক্)

(সাধু) থাকিতাম, থাকিতিস, থাকিতে, থাকিতেন, থাকিত।
(চলিত) থাকতাম, থাকতিস, থাকতে, থাকতেন, থাকত।

হওয়া (হ)

(সাধু) হইতাম, হইতিস, হইতে, হইতেন, হইত।
(চলিত) হ'তাম, হ'তিস, হ'তে, হ'তেন, হ'ত।

খাওয়া (খা)

(সাধু) খাইতাম, খাইতিস, খাইতে, খাইতেন, খাইত।
(চলিত) খেতাম, খেতিস, খেতে, খেতেন, খেত।

যাওয়া (যা)

(সাধু) যাইতাম, যাইতিস, যাইতে, যাইতেন, যাইত।
(চলিত) যেতাম, যেতিস, যেতে, যেতেন, যেত।

দেওয়া (দি)

(সাধু ও চলিত) দিতাম, দিতিস, দিতে, দিতেন, দিত।

শোয়া [শু]

(সাধু) শুইতাম, শুইতিস, শুইতে, শুইতেন, শুইত।
(চলিত) শুতাম, শুতিস, শুতে, শুতেন, শুত।

কহা [কহ্]

(সাধু) কহিতাম, কহিতিস, কহিতে, কহিতেন, কহিত।
(চলিত) কইতাম, কইতিস, কহিতে, কহিতেন, কহিত

আসা (আস্)

(সাধু) আসিতাম, আসিতিস, আসিতে, আসিতেন, আসিত।
(চলিত) আসতাম, আসতিস, আসতে, আসতেন, আসত।

কাটা (কাট্)

(সাধু) কাটিতাম, কাটিতিস, কাটিতে, কাটিতেন, কাটিত।
(চলিত) কাটতাম, কাটতিস, কাটতে, কাটতেন, কাটত।

গাহা (গাহ্)

(সাধু) গাহিতাম, গাহিতিস, গাহিতে, গাহিতেন, গাহিত।
(চলিত) গাইতাম, গাইতিস, গাইতে, গাইতেন, গাইত

লেখা (লিখ্)

(সাধু) লিখিতাম, লিখিতিস, লিখিতে, লিখিতেন, লিখিত।
(চলিত) লিখতাম লিখতিস, লিখতে, লিখতেন, লিখত।

উঠা (উঠ্)

(সাধু) উঠিতাম, উঠিতিস, উঠিতে, উঠিতেন, উঠিত।
(চলিত) উঠতাম, উঠতিস, উঠতে, উঠতেন, উঠত।

লাফান (লাফা)

(সাধু) লাফাইতাম, লাফাইতিস, লাফাইতে, লাফাইতেন, লাফাইত।
(চলিত) লাফাতাম, লাফাতিস, লাফাতে' লাফাতেন, লাফাত।

নারা (নার্)

নারিতাম, নারিতিস, নারিতে. নারিত। 'সম্ভ্রমাত্মক' রূপে হোত নাহীত.

['চলিত' भाषेमध्ये -তামच्या बदल -তুম,-তেম पण येते.

उदा. করতাম, করতুম, করতেম।
কত্তাম, কত্তুম, কত্তেম असे पण बोलतात.

कलकत्त्याच्या मौखिक भाषेत -তুম विशेष आढळतात.]

वाक्ये :–

১) যদি আমি রাজা হ'তাম।
जर मी राजा असतो. (झालो असतो.)

২) ছেলেবেলায়[১] আমি মাছ খাইতাম কিন্তু এখন খাই না।
लहानपणी मी मासे खात असे परंतु आता खात नाही.

৩) তিনি শীতের দিনেও প্রাতঃভ্রমণ করিতেন।
ते थंडीच्या दिवसात सुद्धा सकाळी फिरावयास जात असत

৪) যদি তিনি আরও কিছুদিন বাঁচিতেন তবে ভাল হইত।
जर ते आणखी काही दिवस जगले असते तर बरे झाले असते

৫) যদি আমার কাছে টাকা থাকিত তবে আমি দান করিতাম।
जर माझ्याजवळ रुपया (पैसे) असता (असते) तर मी दान केला असता. (केले असते.)

৬) যদি আপনি নির্মলবাবুকে চিঠি লিখিতেন, তবে তিনি আসিতেন।
जर आपण निर्मलबाबूना चिठी लिहिली असतीत, तर ते आले असते.

৭) যদি আমি রমেশকে বলিতাম, তবে সে বীণা বাজাইত।
जर मी रमेशला सांगितले असते तर त्याने वीणा वाजविली असती

৮) যদি সে এখানে আসিত, তবে আমার নিকট হইতে সাহায্য পাইত।
जर तो इकडे आला असता तर त्याला माझ्याकडून मदत मिळाली असती.

৯) এক সময়ে মেয়েরা পাঠশালায় যাইত না।
एकेकाळी मुली शाळेत जात नसत.

১০) সুরেশ কখনও নোংরা কাপড় পরিত না।
सुरेश कधीही मळके कपडे घालत नसे

১১) তুমি পেয়ারার অপেক্ষা দাড়িম্বই পছন্দ করিতে।
तू पेरूपेक्षा डाळींबच पसंत करीत असस

১২) যদি তাহারা কঠোর পরিশ্রম করিত তবে (তাহারা) কৃতকার্য হইত।
जर त्यानी खूप मेहनत केली असती तर ते यशस्वी झाले असते

১৩) মহাত্মা কবীর প্রতিদিন সকাল বেলা ভগবানের প্রার্থনা করিতেন।
महात्मा कबीर रोज सकाळी देवाची प्रार्थना करीत असत.

১৪) রামবাবু প্রত্যহ আমার বাড়ীতে আসিতেন আর আমি তাঁহাকে এক গেলাস সরবত দিতাম।
रामबाबू रोज माझ्या घरी येत असत व मी त्याना एक ग्लास सरबत देत असे.

১৫) "বাঁচিতাম সে মুহূর্তে মরিতাম যদি।" রবীন্দ্রনাথ
त्या घटकेला मेलो असतो तर जगलो असतो.

[वरील पैकी যদি.....তবে ह्या प्रकारच्या वाक्यात प्रथम कर्त्याच्या पुरुषाप्रमाणे पहिल्या वाक्यातील क्रियापद व दुसऱ्या कर्त्याच्या पुरुषाप्रमाणे दुसऱ्या वाक्यातील क्रियापद असते हे लक्षात ठेवावे.

अशा तऱ्हेची वाक्ये दोन तऱ्हांनी तयार करता येतात.

१) यदि..... तबे वापरून
२) असमापिका क्रिया वापरून

उदा १) यदि तुमि बाड़ी बेचिते, तबे अनेक टाका पाइते।
२) बाड़ी बेचिले तुमि अनेक टाका पाइते।

वरील वाक्यांचा भावार्थ एकच आहे. शब्दशः भाषांतर पुढीलप्रमाणे होईल.

१) जर तू घर विकले असतेस, तर (तुला) पुष्कळ पैसा मिळाला असता.
२) घर विकण्याने तुला पुष्कळ पैसा मिळाला असता

पुष्कळवेळा दुसऱ्या तऱ्हेने भाषांतर करणे मराठी वाक्यरचनेच्या दृष्टीने चमत्कारिक होण्याचा संभव असतो.]

१ 'छेलेबेला'चा अर्थ बालपण असा आहे. मग ते मुलाचे असो वा मुलीचे असो. मुलीचे बालपण म्हणून मेयेबेला असे लिहिणे चूकीचे होईल.

अभ्यास (३)

पुढील वाक्यांचे बंगालीत भाषांतर करा.

(१) जर तू आला असतास, तर आपण गेलो असतो (२) जर आपण त्याला मागितले असतेत, तर त्याने फोटो काढला असता (३) सजीव रोज पान खात असे (४) मुद्दीत मी वाचनालयात पुस्तके वाचीत असे (५) लहानपणी आजोबा आम्हाला पुष्कळ गोष्टी सांगत असत. (६) तो काहीही करीत नसे केवळ आळसात वेळ घालवीत असे. (७) ते माझी वारंवार भेट घेत असत. (८) जर आग लागली असती तर सगळे जळून गेले असते. (९) त्याच्या बरोबर माझी वारंवार भेट होत असे. (१०) जर तू दिले असतेस तर मी अवश्य घेतले असते. (११) जर आपण काल नाटक पहावयाला गेलो असतो तर खूप त्रास झाला असता (१२) कुळकर्णी गुरुजी आम्हाला संस्कृत शिकवीत असत (१३) रमेशला अंधाराची पुष्कळ भीति वाटत असे (१४) पूर्वी मी मिठाई खात नसे, आता मांसही खात नाही. (१५) तो जर परदेशी गेला असता तर त्याला खूप मान मिळाला असता.

शब्द :-

फोटो काढणे	फटो तोला	पान	पान
वाचनालय	पाठागार	सुटी	छुटि
आजोबा	दादामहाशय	गोष्ट	गल्प
केवळ	उधु, केवल	आळस	आलस्य
वेळ घालविणे	काल काटान	वारवार	वारंवार
भेट होणे	देखा हओया	भेट घेणे	देखा करा
आग	आगुन	सगळे	समस्त
मान	सन्मान	मिठाई	मिष्टि
मांस	मांस	परदेश	विदेश

जळणे पोड़ा (पुड़्) इथे 'जळून' या अर्थी पुड़िया ही असमापिका क्रिया वापरावी.

घेणे लओया (ल), नेओया (नि) अवश्य अवश्य

नाटक नाटक पहाणे देखा (देख्) इथे 'पहावयाला' या अर्थी 'देखिते' ही असमापिका क्रिया' वापरावी

त्रास होणे कष्ट पाओय शिकविणे पड़ान (पड़ा),

अंधार आँधार, अन्धकार, शेखान (शेख)

भिणे भय करा पूर्वी आगे, पूर्वे

△ △ △

ভবিষ্যকাল

সাধারণ ভবিষ্যৎ

আমি, আমরা	ইব (ব)
তুই, তোরা	ইবি
তুমি, তোমরা	ইবে
আপনি, আপনারা	ইবেন (ন)
সে, তাহারা	ইবে
তিনি তাঁহারা	ইবেন (ন)

['সাধারণ ভবিষ্যৎ' মध्ये 'মধ্যম পুরুষ' (সাধারণ ও সম্ভ্রমাত্মক) व 'প্রথম পুরুষ' (সাধারণ ও সম্ভ্রমাত্মক) यांची रूपे सारखीच असतात.]

করা (কর্)

(সাধু) করিব, করিবি, করিবে, করিবেন, করিবে।
(চলিত) করব, করবি, করবে, করবেন, করবে।

থাকা (থাক্)

(সাধু) থাকিব, থাকিবি, থাকিবে, থাকিবেন, থাকিবে।
(চলিত) থাকব, থাকবি, থাকবে, থাকবেন, থাকবে।

হওয়া (হ)

(সাধু) হইব, হইবি, হইবে, হইবেন, হইবে।
(চলিত) হব, হবি, হবে, হবেন, হবে।

খাওয়া [খা]

(সাধু) খাইব, খাইবি, খাইবে, খাইবেন, খাইবে।
(চলিত) খাব, খাবি, খাবে, খাবেন, খাবে।

যাওয়া [যা]

(সাধু) যাইব, যাইবি, যাইবে, যাইবেন, যাইবে।
(চলিত) যাব, যাবি, যাবে, যাবেন, যাবে।

দেওয়া [দি]

(সাধু) দিব, দিবি, দিবে, দিবেন, দিবে।
(চলিত) দেব (দেবো), দিবি, দেবে, দেবেন, দেবে।

শোয়া (শু)

(সাধু) শুইব, শুইবি, শুইবে, শুইবেন, শুইবে।
(চলিত) শোব (শোবো), শুবি, শোবে, শোবেন, শোবে।

কহা [কহ্]

(সাধু) কহিব, কহিবি, কহিবে, কহিবেন, কহিবে।
(চলিত) কইব, কইবি, কইবে, কইবেন, কইবে।

ন্যাচপ্রমাণ

ক'ব, ক'বি, ক'বে, ক'বেন, ক'বে। (বিশেষ প্রচলিত নহে)

আসা [আস্]

(সাধু) আসিব, আসিবি, আসিবে, আসিবেন, আসিবে।
(চলিত) আসব, আসবি, আসবে, আসবেন, আসবে।

কাটা [কাট্]

(সাধু) কাটিব, কাটিবি, কাটিবে, কাটিবেন, কাটিবে।
(চলিত) কাটব, কাটবি, কাটবে, কাটবেন, কাটবে।

গাহা [গাহ্]

(সাধু) গাহিব, গাহিবি, গাহিবে, গাহিবেন, গাহিবে।
(চলিত) গাইব, গাইবি, গাইবে, গাইবেন, গাইবে

ন্যাচপ্রমাণ

গা'ব, গা'বি, গা'বে, গা'বেন, গা'বে।

লেখা (লিখ্)

(সাধু) লিখিব, লিখিবি, লিখিবে, লিখিবেন, লিখিবে।
(চলিত) লিখব, লিখবি, লিখবে, লিখবেন, লিখবে।

উঠা [উঠ্]

(সাধু) উঠিব, উঠিবি, উঠিবে, উঠিবেন, উঠিবে।
(চলিত) উঠব, উঠবি, উঠবে, উঠবেন, উঠবে।

লাফান [লাফা]

(সাধু) লাফাইব, লাফাইবি, লাফাইবে, লাফাইবেন, লাফাইবে।
(চলিত) লাফাব, লাফাবি, লাফাবে, লাফাবেন, লাফাবে।

নারা [নার্]

নারিব, নারিবি, নারিবে, নারিবে। 'সম্ভ্রমাত্মক' রূপ হয় না।

বাক্যে

১) তুমি দুই বৎসর পরে উপাধিধারী হইবে।
तू दोन वर्षांनी पदवीधर होशील.

২) সকলে তাহাকে ঠাট্টা করিবে।
सर्वजण त्याची थट्टा करतील.

৩) পরীক্ষা শেষ হইবার পর সে বইগুলি বেচিবে।
परीक्षा संपल्यावर तो पुस्तकं विकील.

৪) মাধবী ছয় মাসের মধ্যে বাংলা ভাষা শিখিবে।
माधवी सहा महिन्यात बंगाली भाषा शिकेल.

৫) আমি আজ সারাদিন শুইব।
मी आज सारा दिवस झोपेन.

৬) পণ্ডিত জহরলাল নেহেরু রবীন্দ্র-স্মরক ভবনের উদ্‌ঘাটন করিবেন।
पंडित जवाहरलाल नेहरू रवींद्र स्मारक भवनाचे उद्‌घाटन करतील.

৭) আগামী রবীন্দ্র-জন্মতিথির অনুষ্ঠানে তিনি একটি[২] গান গাহিবেন।
येत्या रवीन्द्र-जयंतीच्या समारंभात ते एक गाणे गातील.

৮) এই খেলায় যে দল জিতিবে সেইটি পুরস্কার পাইবে।
या खेळात जो संघ जिंकेल त्याला बक्षीस मिळेल.

৯) তিনি কাল[৩] সন্ধ্যাবেলা তোমার বাড়ীতে তোমার সঙ্গে দেখা করিবেন।
ते उद्या सध्याकाळी तुझ्या घरी तुला भेटतील.

১০) দীপাবলীর ছুটিতে মাধব পুনা যাইবে।
दिवाळीच्या रजेत माधव पुण्याला जाईल.

১১) নরেন্দ্র তোমাকে বিশ্বকবি রবীন্দ্রনাথ ঠাকুরের 'সঞ্চয়িতা' দিবে।
नरेंद्र तुला विश्वकवि रवीन्द्रनाथ ठाकूरांची 'संचयिता' देईल

১২) আমি ত প্রবেশদ্বারে থাকিবই।
मी तर प्रवेशद्वारावर असेनच.

১৩) এই অপরাধের জন্য তুমি কি তাহাকে শাস্তি দিবে না?
ह्या अपराधाकरिता तू त्याला शिक्षा करणार नाहीस काय?

১৪) হাঁ,[৪] আমি হয়ত পরশু অপুর-সংসার ছবিটি দেখিব।
होय, मी कदाचित परवा 'अपुर-संसार' चित्रपट पाहीन

১৫) মোহন এই পাঠ ১১ই বৈশাখের আগে শেষ করিবে।
मोहन हा धडा वैशाखाच्या अकरा तारखेच्या आत पूर्ण करील

১৬) না, আমি শীলাকে এই সপ্তাহের মধ্যে চিঠি লিখিব না।
नाही, मी शीलाला या आठवड्यात पत्र लिहिणार नाही

১৭) কবিরাজ আঙ্গুর হইতে একটি ঔষুধ তৈরি করিবেন।
वैद्यराज द्राक्षांपासून एक औषध तयार करतील.

১৮) আমাদের দেশের যুবকেরা নিজের দায়িত্ব কখন বুঝিবে?
आपल्या देशातील तरुणवर्ग स्वत:ची जबाबदारी केव्हा ओळखील?

১৯) চার বৎসর পরে তোমার সম্পত্তি চারগুণ[৫] হইবে।
चार वर्षांनी तुझी संपत्ति चौपट होईल.

२०) महात्मा गांधी सर्वला बलितेन, "अहिंसाई भारतवर्षेर उद्धार करिबे।"
महात्मा गांधी नेहमी म्हणत असत "अहिंसाच भारताचा उद्धार करील"

[१] बंगालीत 'पदवी' हा अर्थी 'উপাধি' हा शब्द वापरतात. बंगाली शब्द 'পদবি (-বী)'चा अर्थ आडनाव असा अर्थ होतो.

२) একটি :- টা, টি, টী यांच्या अर्थाकरिता पान १२ पहा.

३) কাল :- काल व उद्या या अर्थी बंगालीत 'কাল' शब्द वापरतात. क्रियापदाच्या कालाप्रमाणे त्याचा बरोबर विचार उद्या असा करावा.

उदा. आमि काल सन्ध्यावेला बाड़ीते छिलाम। मी काल संध्याकाळी घरी होतो.

आमि काल सन्ध्यावेला बाड़ीते थाकिब ना। मी उद्या संध्याकाळी घरी राहणार नाही

जेव्हा काल व उद्या असा स्पष्टच फरक करावयाचा असेल तेव्हा 'কাল' च्या अगोदर 'গত' व 'আগামী' हे शब्द वापरतात.

उदा. গত কাল काल; আগামী কাল उद्या.

'গতকাল' व 'আগামীকাল' मधल्या 'কাল'ला 'কে' विभक्तिप्रत्यय लागत नाही.

उदा. आमि गत काल किछुই करिलाम ना। मी काल काहीही केले नाही
आमि आगामी काल कोथाও याइब ना। मी उद्या कुठेही जाणार नाही

'কাল' प्रमाणेच 'পরশু' (परवा) व 'তরশু' (तेरवा) च्या अगोदर 'গত' व 'আগামী' हे शब्द वापरून फरक करतात.

४) 'হাঁ' :-'होय' या अर्थी बंगालीत 'হাঁ' (बोलीभाषेत 'হ্যাঁ') व 'नाही' या अर्थी 'না' वापरतात. होय महाराज, नाही महाराज (हिंदीतल्या 'जी हाँ', 'जी नहीं' प्रमाणे) असे आदरार्थी म्हणावयाचे झाल्यास

'আজ্ঞে হাঁ' আজ্ঞে না' असे म्हणतात. 'जी हुजुर' (कुहुमा-प्रमाणे होईल या अर्थी) बद्दल 'যে আজ্ঞা (-জ্ঞে)' वापरतात.

५) গুণ :- पट या अर्थी संख्यावाचक विशेषणाला 'গুণ' लावतात.

उदा. দুগুণ, দ্বিগুণ, दुप्पट, পাঁচগুণ, पांचपट.)

अभ्यास [४]

(१) मी येत्या वर्षी कलकत्त्यास जाईन. (२) तू मला पत्र लिहिशील काय? (३) देवेन व परेश झाडे तोडतील (४) उद्या पाऊस पडेल काय? (५) मी रागत उभा राहणार नाही (६) तो एक घड्याळ विकत घेईल (७) उद्यापासून बस येथे थांबणार नाही (८) शास्त्रीजी १४ जानेवारीला मुंबईला येतील (९) ह्या कळ्या लवकरच फुलतील (१०) मी ही पुस्तके विकणार नाही (११) तू हे वाद्य वाजवशील काय? (१२) ह्यापुढे मी रोज व्यायाम करीन. (१३) पावसाशिवाय शेती चांगली होणार नाही (१४) आपण सत्याग्रहात भाग घ्याल काय? (१५) उद्यांच्या सभेत मृणालिनी भाषण करील (१६) मी पुष्कळ जोराने वल्हे मारीन (१७) त्यांच्या कृपेमुळे आपली सर्व संकटे दूर होतील (१८) आपण तेथे फार वेळ राहणार काय? (१९) येथे आपणाला शाकाहारी खाद्यपदार्थच मिळतील (२०) स्वतःच्या तिकिटाबरोबर तुझेही तिकिट मी विकत घेईन

शब्द

पाऊस	বৃষ্টি	रांग	লাইন
घड्याळ	ঘড়ি	बस	বাস
थांबणें	থামা (থাম্)	कळी	কুঁড়ি
लवकर	শীঘ্র	फुलणें	ফোটা (ফুট্)
विकणे	বেচা (বেচ্)	वाजविणे	বাজান (বাজা)
ह्यापुढे	অতঃপর	शिवाय	বিনা
शेती	কৃষিকার্য	भाग घेणें	অংশগ্রহণ করা
वल्हे मारणें	দাঁড় টানা	संकट	বিঘ্ন, বাধা
उद्यांच्या	কালকের	शाकाहारी	নিরামিষ
तिकिट	টিকিট		

△ △ △

পাঠ ৩ বা : অসমাপিকা ক্রিয়া

(অসমাপিকা ক্রিয়া)

ধাতুর 'ইয়া' 'ইতে', ও 'ইলে', যোগে 'অসমাপিকা ক্রিয়া' তয়ার হোয়ান, লিঙ্গ, বচন, পুরুষ ও কালভেদানুসার ন্যান কাহীহী ফরক পডন নাহী.

১) ইয়া

ধাতু + ইয়া	সাধু	চলিত
কর্ + ইয়া	করিয়া	ক'রে
আস্ + ইয়া	আসিয়া	এসে
থাক্ + ইয়া	থাকিয়া	থেকে
হ + ইয়া	হইয়া	হ'য়ে
খা + ইয়া	খাইয়া	খেয়ে
যা + ইয়া	গিয়া (যাইয়া)	গিয়ে
দি + ইয়া	দিয়া	দিয়ে
শু + ইয়া	শুইয়া	শুয়ে
কহ্ + ইয়া	কহিয়া	ক'য়ে
কাট্ + ইয়া	কাটিয়া	কেটে
গাহ্ + ইয়া	গাহিয়া	গেয়ে
লিখ্ + ইয়া	লিখিয়া	লিখে
উঠ্ + ইয়া	উঠিয়া	উঠে
লাফা + ইয়া	লাফাইয়া	লাফিয়ে
তুল্ + ইয়া	তুলিয়া	তুলে
দেখ্ + ইয়া	দেখিয়া	দেখে
রহ্ + ইয়া	রহিয়া	র'য়ে
শুন্ + ইয়া	শুনিয়া	শুনে
বল্ + ইয়া	বলিয়া	ব'লে
ল + ইয়া	লইয়া	—

নি + ইয়া	—	নিয়ে
বহ্ + ইয়া	বহিয়া	ব'য়ে
আন্ + ইয়া	আনিয়া	এনে
বুঝ্ + ইয়া	বুঝিয়া	বুঝে
চাহ্ + ইয়া	চাহিয়া	চেয়ে

২) ইতে

ধাতু + ইতে	সাধু	চলিত
কর্ + ইতে	করিতে	করতে
আস্ + ইতে	আসিতে	আসতে
থাক্ + ইতে	থাকিতে	থাকতে
হ + ইতে	হইতে	হ'তে
খা + ইতে	খাইতে	খেতে
যা + ইতে	যাইতে	যেতে
দি + ইতে	দিতে	দিতে
শু + ইতে	শুইতে	শুতে
কহ্ + ইতে	কহিতে	কইতে
কাট্ + ইতে	কাটিতে	কাটতে
গাহ্ + ইতে	গাহিতে	গাইতে
লিখ্ + ইতে	লিখিতে	লিখতে
উঠ্ + ইতে	উঠিতে	উঠতে
লাফা + ইতে	লাফাইতে	লাফাতে
তুল + ইতে	তুলিতে	তুলতে
দেখ্ + ইতে	দেখিতে	দেখতে
রহ্ + ইতে	রহিতে	রইতে
শুন্ + ইতে	শুনিতে	শুনতে
বল্ + ইতে	বলিতে	বলতে
ল + ইতে	লইতে	—
নি + ইতে	—	নিতে
বহ্ + ইতে	বহিতে	বইতে

আন্ + ইতে	আনিতে	আনতে
বুঝ্ + ইতে	বুঝিতে	বুঝতে
চাহ্ + ইতে	চাহিতে	চাইতে

৩) ইলে

ধাতু + ইলে	সাধু	চলিত
কর্ + ইলে	করিলে	করলে
আস্ + ইলে	আসিলে	এলে (আসলে)
থাক্ + ইলে	থাকিলে	থাকলে
নহ্ + ইলে	নহিলে	নইলে
হ + ইলে	হইলে	হ'লে
খা + ইলে	খাইলে	খেলে
যা + ইলে	গেলে (যাইলে)	গেলে
দি + ইলে	দিলে	দিলে
শু + ইলে	শুইলে	শুলে
কহ্ + ইলে	কহিলে	কইলে
কাট্ + ইলে	কাটিলে	কাটলে
গাহ্ + ইলে	গাহিলে	গাইলে
লিখ্ + ইলে	লিখিলে	লিখলে
উঠ্ + ইলে	উঠিলে	উঠলে
লাফা + ইলে	লাফাইলে	লাফালে
তুল্ + ইলে	তুলিলে	তুললে
দেখ্ + ইলে	দেখিলে	দেখলে
রহ্ + ইলে	রহিলে	রইলে
শুন্ + ইলে	শুনিলে	শুনলে
বল্ + ইলে	বলিলে	বললে
ল + ইলে	লইলে	—
নি + ইলে	—	নিলে
বহ্ + ইলে	বহিলে	বইলে
আন্ + ইলে	আনিলে	আনলে

বুঝ্ + ইলে	বুঝিলে	বুঝলে
চাহ্ + ইলে	চাহিলে	চাইলে

[১) করিলে, করলে व করিতে, করতে ह्या असमापिका क्रियांसारखीच 'কর্' ह्या धातूची 'মধ্যম পুরুষ সাধারন'ची सामान्य भूतकाळाची व रीतिभूतकाळाची 'সাধু' व 'চলিত' रूपे होतात. इतर क्रियापदांच्या बाबतीतही असेच होते.

২) 'করিয়া', 'লিখিয়া', 'উঠিয়া', 'তুলিয়া', 'দেখিয়া', 'শুনিয়া', 'বলিয়া', इत्यादि असमापिका क्रियांची 'চলিত' रूपे ('ক'রে', 'লিখে', 'উঠে', 'তুলে', 'দেখে', 'শুনে', 'ব'লে', इत्यादि) सामान्य वर्तमानकाळाच्या প্রথম পুরুষ সাধারন' च्या (লুপ্তিচিহ্ন वगळता) 'সাধু' भाषेतील रूपां-प्रमाणेच आहेत.

৩) 'থাক্' धातूच्या असमापिका क्रियेचे 'চলিত' रूप 'থেকে' (থাকিয়া), 'দি' धातूच्या असमापिका क्रियेचे 'সাধু' रूप 'দিয়া' 'হ' धातूच्या असमापिका क्रियेचे 'সাধু' रूप 'হইতে' व 'চাহ্' धातूच्या असमापिका क्रियेचे 'চলিত' रूप 'চেয়ে' (চাহিয়া) ही तृतिया व पंचमी विभक्तिच्या अनुसर्गांसारखीच आहेत.

৪) 'খা' धातूच्या सामान्य भूतकाळाच्या 'মধ্যম পুরুষ সাধারণ' चे 'চলিত' रूप 'খেলে' (খাইলে), 'খা' धातूच्या असमापिका क्रियेचे 'চলিত' रूप 'খেলে' (খাইলে), 'খেল্' धातूच्या सामान्य वर्तमानकाळाच्या 'প্রথম পুরুষ সাধারণ'चे रूप 'খেলে' व 'খেল' धातूच्या असमापिका क्रियेचे 'চলিত' रूप 'খেলে' (খেলিয়া) ही सारखीच आहेत.

अशा प्रत्येक वेळी संदर्भावरून अर्थ जाणावा.]

वाक्ये:—

১) সে নিজের যথাসর্বস্ব দিয়া দিল।
त्याने आपले सर्वस्व देऊन टाकले.

২) সে মাঠের মাঝাখনে শুইয়া পড়িল।
तो मैदानाच्या मध्यभागी झोपला.

৩) চেঁচাইয়া চেঁচাইয়া তাহার গলা শুকাইয়া গেল।
ओरडून ओरडून त्याचा घसा सुकून गेला.

৪) রমেশ তাঁহাকে না বলিয়া আপিসে যাইবে না।
रमेश त्यांना न सांगता ऑफिसला जाणार नाही.

৫) আমি এই কাজ করিতে পারিব না।
मी हे काम करू शकणार नाही.

৬) দেখিতে দেখিতে চোর পলাইয়া গেল।
बघता बघता चोर पळून गेला.

৭) আমাকে কলিকাতা যাইতে হইবে।
मला कलकत्त्याला जावे लागेल.

৮) বাবা মহাশয় কাল আসিলে এই কাজ হইত।
बाबा काल आले असते तर हे काम झाले असते.

৯) সূর্য অস্ত গেলে পাখীরা বাসায় ফিরিল।
सूर्य अस्ताला गेल्यावर पक्षी घरट्याकडे निघाले.

(इंग्रजीतल्या Nominative Absolute प्रमाणे ही रचना आहे)

১০) ঐ ছোট মেয়ের বক্তৃতা শুনিয়া সকলে আশ্চর্যান্বিত হইল।
त्या लहान मुलीचे भाषण ऐकून सर्व आश्चर्यचकित झाले.

১১) কপিলা গোরু জীবিত থাকিলে তাহার বাচ্ছাকে এত দুঃখ ভোগ করিতে হইত না।
कपिला गाय जिवंत असती तर तिच्या वासराला एवढे दुःख भोगावे लागले नसते.

১২) সংবাদ পত্র না থাকিলে লোকেরা অজ্ঞানতাপূর্ণ থাকিত।
वर्तमानपत्रे नसती तर लोक अज्ञानी राहिले असते.

১৩) টাকা পাইলে কে কি না করে?
पैसे मिळाल्यावर कोण काय करीत नाही?

১৪) তিনি বৃদ্ধ হইয়াও চোখে দেখিতে পারেন।
वृद्ध असूनसुद्धा ते डोळ्यांनी पाहू शकतात.

১৫) "তাহারা সংস্কৃত ব্যাকরণের অনেক কিছু শিখিয়া লইত।
संस्कृत व्याकरणातील पुष्कळशा गोष्टी ते शिकून घेत

১৬) অন্ধ লোকেরা চলিতে গেলে, তাহাদিগকে অন্য লোকের হাত ধরিয়াই চলিতে হয়।
आंधळ्यांना चालावयाचे असेल, तर त्यांना दुसऱ्या माणसाचा हात धरूनच चालावे लागते.

১৭) "মরিতে চাই না আমি [এই] সুন্দর ভুবনে।" রবীন্দ্রনাথ
(ह्या) सुंदर जगात मी मरू इच्छित नाही.

১৮) "কাঁটা হেরি' ক্ষান্ত কেন কমল তুলিতে?"
'काटा पाहून' कमळ उपटण्यापासून तू निवृत्त का होतोस?

['হেরি' (হেরিয়া-पाहून); হের (হের্)-पाहणे; या धातूची रूपे केवळ पद्यात येतात.]

১৯) "জন্মিলে মরিতে হবে, অমর কে, কোথা, কবে?" (হেমচন্দ্র বন্দ্যোপাধ্যায়) जन्मल्यावर मरावेच लागणार, अमर कोण, कुठे, केव्हा?

২০) "[४]বৃদ্ধি হইলেই ক্ষয় আছে, উন্নতি হইলেই পতন হয়, সংযোগ হইলেই বিয়োগ ঘটে, জীবন হইলেই মরণ হইয়া থাকে।"
—ঈশ্বরচন্দ্র বিদ্যাসাগর
वृद्धि झाल्यासच क्षय आहे, उन्नति झाल्यासच पतन होते, संयोग झाल्यासच वियोग घडतो, जीवन असल्यासच मृत्यु येतो.

(१) बंगालीत मारून टाकले, कापून टाकले या अर्थी 'মারিয়া ফেলিল' 'কাটিয়া ফেলিল' अशी रचना करतात. मराठीतील 'टाकणे' या क्रियापदाचा वरच्याप्रमाणे उपयोग होत असल्यास त्या त्या काळी 'ফেলা (ফেল্)' या धातूचा उपयोग करतात. परंतु देऊन टाकणे या अर्थी 'দিয়া দিল' वापरतात.

२) বলিয়া :- या असमापिका क्रियेच्या अव्यय म्हणून वापरल्यास होणाऱ्या विभिन्न अर्थांकरिता पाठ १६ पहा.

३) যাইতে হইবে :- अशा तऱ्हेच्या वाक्यांत एखादी क्रिया करण्यास भाग पडणे (Compelled to) असा अर्थ होतो. अशा रचनात धातूच्या 'ইতে' युक्त असमापिका क्रियेपुढे 'হওয়া (হ)' धातूची 'মৌলিক' काळातील 'প্রথম পুরুষ সাধারণ'ची रूपे वापरतात. कर्ता नेहमी द्वितीया विभक्तीत असतो.

उदा	আমাকে করিতে হয়।	मला करावे लागले.
	তোমাকে যাইতে হইবে।	तुला जावे लागेल.
	তাহাকে শুনিতে হইল।	त्याला ऐकावे लागले
	আমাকে করিতে হইত।	मला करावे लागत असे

(४) या वाक्याचे शब्दशः भाषांतर वर दिले आहे. बंगाली भाषेत असमापिका क्रियांचा पुष्कळ वापर करतात. मराठीत अपूर्ण क्रियापदांचा तेवढा वापर होत नाही. त्यामुळे प्रत्येक असमापिका क्रियेचे व त्याच्या पुढच्या क्रियापदाचे शब्दशः भाषांतर करणे अशक्य होते. इंग्रजीत भाषांतर करताना पुष्कळ वेळा दोन क्रियापदांचा उपयोग करतात.

उदा এখানে আসিয়া সে একটি গান গাহিল।
He came here and sang one song.
येथे येऊन त्याने एक गाणे म्हटले

अभ्यास (१)

(१) तो काम करता करता गातो. (२) डॉक्टरसाहेब रोग्याला तपासायला येतील. (३) संध्याकाळी ६ वाजता मी ऑफिस सोडून घरी जाईन. (४) काम न संपविता तू घरी जाऊ शकणार नाहीस. (५) मंत्रीपदाचा त्याग करून त्यानी आंदोलनात भाग घेतला (६) पुष्कळ मेहनत करून त्यानी या यंत्राचा शोध लावला (७) फुकट वेळ दवडण्याने उन्नती होणार नाही. (८) आशाचे उत्तर ऐकून ते फारच घोटाळ्यात पडले. (९) धनंजय भीतीने

कापत कापत म्हणाला, "मी पुन्हा इकडे कधीच येणार नाही" (१०) हवा नसेल तर आपण एक क्षणसुध्दा जगू शकणार नाही. (११) खेळायला मिळाल्यास लहान मुले फार खूश होतात. (१२) तुला मुंबई सोडावीच लागेल. (१३) एका रात्रीच त्याने हे पुस्तक वाचून टाकले. (१४) सुधाकर तुला सर्व कांही समजावून देईल (१५) तो हात जोडून म्हणाला, "आपण मला काही मदत कराल कां?" (१६) रामबाबू हमालाला एक रुपया बक्षिस देऊन गेले. (१७) उत्तम उत्तम भजने ऐकून श्रोतृवृंद खुश झाला. (१८) त्याने विनाकारण भांडण करण्यास सुरुवात केली. (१९) दरोडेखोराला सात वर्षे तुरुंगाची हवा खावी लागली (२०) तो जांभई देऊन म्हणाला, "मित्रा, तुझे म्हणणे बरोबर आहे."

शब्द

तपासणे	परिक्षा करा, परन्तु या ठिकाणी	देखा (देख)	वापरावे
सोडणे	छोड़ा (छोड़)	शकणे	पारा(पार)
शोध लावणे	आविष्कार करा	फुकट	वृथा
वेळ दवडणे	समय काटाना	उत्तर	जवाब
घोटाळ्यांत पडणे	दिधाय पड़ा	फारच	बड़ई
जांभई देणे	हाई तोला	विनाकारण	मिछामिछि
भांडण	झगड़ा	दरोडेखोर	डाकात
पुन्हा	आबार	इकडे	एदिके, एधाने
हवा, वारा	बातास	कधीही	कथनओ
क्षण	दण्ड	समजावणे	बोझान (बुझा)
हात जोडून	हात जोड़ करिया	हमाल	कुली
बक्षिस	बकशिश	निघून जाणे	चलिया याओया

△ △ △

पाठ ८ वा : काळ (२)

१

अपूर्ण वर्तमान व पूर्ण वर्तमान
(घटमान वर्तमान ও पুরাঘটিত, বর্তমান)

पुरुष	क्रियाविभक्ति	
	घटमान वर्तमान	पुराघटित वर्तमान
आमि, आमরা	ইতেছি	ইয়াছি
তুই, তোরা	ইতেছিস (য়)	ইয়াছিস (য়)
তুমি, তোমরা	ইতেছ (ছো)	ইয়াছ (ছো)
আপনি, আপনারা	ইতেছেন (ন্)	ইয়াছেন (ন্)
সে, তাহারা	ইতেছে	ইয়াছে
তিনি, তাঁহারা	ইতেছেন (ন্)	ইয়াছেন (ন্)

अपूर्ण वर्तमान
(घटमान वर्तमान)
करা (কর্)

(साधु) করিতেছি, করিতেছিস, করিতেছ, করিতেছেন, করিতেছে।
(चलित) করছি, করছিস, করছ, করছেন, করছে।

['साधु' रूपे लक्षात ठेवण्याची मोघी पद्धत :—

'করিতে' या असमापिका क्रियेला 'আছ্' धातूची सामान्य वर्तमान-कालाची रूपे 'আ'चा लोप करून जोडणे.

उदा. করিতে + *আছি = করিতেছি,
করিতে আছিস = করিতেছিস

* प्रत्येक ठिकाणी আ चा लोप होतो.

করিতে + *আছ = করিতেছ
করিতে + আছেন = করিতেছেন
করিতে + আছে = করিতেছে

इतर धातूंच्या बाबतीतसुध्दा त्या त्या धातूच्या असमापिका क्रियेचे रूप घेऊन वरील प्रमाणेच रूपे होतात.]

থাকা (থাক্)

(साधु) থাকিতে + আছি = থাকিতেছি। याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) থাকছি, থাকছিস, থাকছ, থাকছেন, থাকছে।

হওয়া (হ)

(साधु) হইতে + আছি = হইতেছি। याप्रमाणे इतर रूपे करणे
(चलित) হচ্ছি, হচ্ছিস, হচ্ছ, হচ্ছেন, হচ্ছে।

খাওয়া (খা)

(साधु) খাইতে + আছি = খাইতেছি। याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) খাচ্ছি, খাচ্ছিস, খাচ্ছ, খাচ্ছেন, খাচ্ছ।

যাওয়া (যা)

(साधु) যাইতে + আছি = যাইতেছি। याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) যাচ্ছি, যাচ্ছিস, যাচ্ছ, যাচ্ছেন, যাচ্ছেন।

দেওয়া (দি)

(साधु) দিতে + আছি = দিতেছি। याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) দিচ্ছি, দিচ্ছিস, দিচ্ছ, দিচ্ছেন, দিচ্ছে।

শোয়া (শু)

(साधु) শুইতে + আছি = শুইতেছি। याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) শুচ্ছি, শুচ্ছিস, শুচ্ছ, শুচ্ছেন, শুচ্ছে।

---

* प्रत्येक ठिकाणी আ चा लोप होतो.

কহা (কহ্)

(সাধু) কহিতে + *আছি = কহিতেছি। যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে

(চলিত) কইছি, কইছিস, কইছ, কইছেন, কইছে।

আসা (আস্)

(সাধু) আসিতে + আছি = আসিতেছি। যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে.

(চলিত) আসছি, আসছিস, আসছ, আসছেন, আসছে।

কাটা (কাট্)

(সাধু) কাটিতে + আছি = কাটিতেছি। যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে

(চলিত) কাটছি, কাটছিস, কাটছ, কাটছেন, কাটছে,।

গাহা (গাহ্)

(সাধু) গাহিতে + আছি = গাহিতেছি। যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে.

গাইতে + আছি = গাইতেছি যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে

(চলিত) গাইছি, গাইছিস, গাইছ, গাইছেন, গাইছে।

ত্যাচপ্রমাণে

গাচ্ছি, গাচ্ছিস, গাচ্ছ, গাচ্ছেন, গাচ্ছে।

লেখা (লিখ্)

(সাধু) লিখিতে + আছি = লিখিতেছি। যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে

(চলিত) লিখছি, লিখছিস, লিখছ, লিখছেন, লিখছে।

উঠা (উঠ্)

(সাধ) উঠিতে + আছি =উঠিতেছি। যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে.

(চলিত) উঠছি, উঠছিস, উঠছ, উঠছেন, উঠছে।

লাফান (লাফা)

(সাধু) লাফাইতে + আছি = লাফাইতেছি যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে.

(চলিত) লাফাচ্ছি, লাফাচ্ছিস, লাফাচ্ছ, লাফাচ্ছেন, লাফাচ্ছে।

---

* প্রত্যেক ঠিকাণী আ চা লোপ হোতো.

पूर्ण वर्तमान
(पुराघटित वर्तमान)

करा (কর্)

(साधु) करियाछि, करियाछिस, करियाछ, करियाछेन, करियाछे।
(चलित) करेछि, करेछिस, करेछ, करेछेन, करेछे।

['साधु' रूपे लक्षात ठेवण्याची सोपी पध्दत :-

'करिया' या असमापिका क्रियेला 'আছ্' धातूची सामान्य वर्तमानकाळाची रूपे 'আ' चा लोप करून जोडणे.

उदा. करिया + *আছি = करियाछि
करिया + আছিস = करियाछिस
करिया + আছ = करियाछ
करिया + আছেন = करियाछेन
करिया + আছে = करियाछे

इतर धातूंच्या बाबतीतसुध्दा त्या त्या धातूच्या असमापिका क्रियेचे रूप घेऊन वरील प्रमाणेच रूपे होतात.]

थाका (থাক্)

(साधु) थाकिया + আছি = थाकियाछि याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) थेकेछि , थेकेछिस, थेकेछ, थेकेछेन, थेकेछे।

हওয়া (হ)

साधु) हইया + আছি = हইয়াছি याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) हयेछि, हयेछिस, हयेछे, हयेछेन, हयेछे।

খাওয়া (খা)

(साधु) खाইया + আছি खाইयाछि। याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) खेयेछि, खेयेछिस, खेयेछ, खेयेछेन, खेयेछे।

प्रत्येक ठिकाणी আ चा लोप होतो.

যাওয়া (যা)

(সাধু) গিয়া + *আছি = গিয়াছি। যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে.

(চলিত) গেছি, গেছিস, গেছ, গেছেন, গেছে।

কিংবা

গিয়েছি, গিয়েছিস, গিয়েছ, গিয়েছেন, গিয়েছে।

দেওয়া (দি)

(সাধু) দিয়া + আছি = দিয়েছি যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে.

(চলিত) দিয়েছি, দিয়েছিস, দিয়েছ, দিয়েছেন, দিয়েছে।

শোয়া (শু)

(সাধু) শুইয়া + আছি = শুইয়াছি যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে

(চলিত) শুয়েছি, শুয়েছিস, শুয়েছ, শুয়েছেন, শুয়েছে।

কহা (কহ্)

(সাধু) কহিয়া + আছি = কহিয়াছি যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে.

(চলিত) কয়েছি, কয়েছিস, কয়েছ, কয়েছেন, কয়েছে।

আসা (আস্)

(সাধু) আসিয়া + আছি = আসিয়াছি যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে.

(চলিত) এসেছি, এসেছিস, এসেছ, এসেছেন, এসেছে।

কাটা (কাট্)

(সাধু) কাটিয়া + আছি = কাটিয়াছি যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে.

(চলিত) কেটেছি, কেটেছিস, কেটেছ, কেটেছেন, কেটেছে।

গাহা (গাহ্)

(সাধু) গাহিয়া + আছি = গাহিয়াছি যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে.

ন্যাচপ্রমাণে

(সাধু) গাইয়া +আছি = গাইয়াছি অসী পণ রূপে হোনাত

(চলিত) গেয়েছি, গেয়েছিস, গেয়েছ, গেয়েছেন, গেয়েছে।

---

* প্রত্যেক ঠিকাণী আ চা লোপ হোতো.

লেখা (লিখ্)

(সাধু) লিখিয়া + *আছি = লিখিয়াছি याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(চলিত) লিখেছি, লিখেছিস, লিখেছ, লিখেছেন, লিখেছে।

উঠা [উঠ্]

(সাধু) উঠিয়া + আছি = উঠিয়াছি याप्रमाणे इतर रूपे करणे
(চলিত) উঠেছি, উঠেছিস, উঠেছ, উঠেছেন, উঠেছে।

লাফান (লাফা)

(সাধু) লাফাইয়া + আছি = লাফাইয়াছি याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
চলিত) লাফিয়েছি, লাফিয়েছিস, লাফিয়েছ, লাফিয়েছেন, লাফিয়েছে।

বাক্য (ঘটমান বর্তমান)

১) আমি গল্পের বই পড়িতেছি।
मी गोष्टीचे पुस्तक वाचीत आहे.

২) তাহার বোন কেন দৌড়াইতেছে?
त्याची बहीण का धावत आहे?

৩) রাস্তায় শত শত গাড়ী যাইতেছে।
रस्त्यातून शेंकडों गाड्या जात आहेत.

৪) তিনি এদিক্-ওদিক্ দেখিতে দেখিতে যাইতেছেন।
ते इकडे-तिकडे पहात पहात जात आहेत.

৫) সে মিথ্যা কথা বলিতেছে।
तो खोटे बोलत आहे.

৬) সূর্য এখন উঠিতেছে।
सूर्य आता उगवत आहे.

৭) অরুন পাগলের মত আবোল-তাবোল বকিতেছে।
अरुण वेड्यासारखा असबद्ध (अर्थहीन) बडबडत आहे.

৮) শীলা তাহার মার সঙ্গে কাপড় কিনিতে যাইতেছে।
शीला तिच्या आईबरोबर कपडा खरेदी करावयास जात आहे.

---

* प्रत्येक ठिकाणी আ चा लोप होतो.

৯) আমরা বাংলা ভাষায় ব্যাকরণ শিখিতেছি ।
আম্ही बंगाली भाषेचे व्याकरण शिकत आहोत.

১০) পুরস্কার পাইবার জন্য সীতা খুব কষ্ট করিতেছে ।
बक्षीस मिळविण्याकरिता सीता फार मेहनत करीत आहे.

১১) দরজি তোমার পাজামা সেলাই করিতেছে ।
शिंपी तुझी विजार शिवत आहे.

১২) ঐ মন্দ প্রথাগুলি আমাদের সমাজ হইতে উঠিয়া যাইতেছে ।
त्या वाईट चाली आमच्या समाजातून नाहीशा होत आहेत.

১৩) আমি তোমার আচরণ আর সহ্য করিতে পারিতেছি না ।
मी तुझी वागणुक यापुढे सहन करू शकत नाही.

১৪) আমরা সালিসের রায় গ্রহণ করিতে স্বীকার করিতেছি ।
आम्ही पंचाचे मत मान्य करण्याचे कबूल करीत आहों.

১৫) তিনি বলিলেন যে রমেশ তাঁহার সমস্ত ধনসম্পত্তি উড়াইয়া দিতেছে ।
ते म्हणाले कि रमेश त्याची सर्व धनदौलत फुंकून टाकीत आहे. (उडवीत आहे.)

বাক্যে পুরাঘটিত বর্তমান

১) আমার বড় তৃষ্ণা পাইয়াছে (বা লাগিয়াছে)
मला फार तहान लागली आहे.

২) আমার মামাত বোন পুনা হইতে আসিয়াছে ।
माझी मामेबहीण पुण्याहून आली आहे.

৩) আপনার কি খুব কষ্ট হইয়াছে ।
आपल्याला फार त्रास पडला (आहे) काय?

৪) ভয় নাই, ঔষধ খাইয়াছ ত ?
भय नाही, (घाबरू नकोस), औषध घेतले आहेस ना?

৫) তাঁহার ছেলের অসুখ হইয়াছে ।
त्यांचा मुलगा आजारी झाला (पडला) आहे.

৬) 'ক্ষণ আলা ভাগ্যাচা' ছবির অগ্রিম বুকিং আরম্ভ হইয়াছে।
'क्षण आला भाग्याचा' चित्रपटाची आगाऊ तिकिट विक्रि सुरू झाली आहे.

৭) এই বালকেরা উত্তম শিক্ষা পাইয়াছে।
या मुलांना चागलें शिक्षण मिळाले आहे.

৮) এই বৎসর অনেক নূতন নূতন পুস্তক প্রকাশিত হইয়াছে
या वर्षी पुष्कळ नवीन नवीन पुस्तकें प्रकाशित झाली आहेत.

৯) তিনি সকল বিঘ্ন অতিক্রম করিয়াছেন।
त्यानी सर्व सकटावर मात केली आहे.

১০) আমি বলিতে দুঃখিত হইতেছি যে তাহার মদ খাওয়া অভ্যাস হইয়া গিয়াছে।
त्याला दारू पिण्याचे व्यसन जडले आहे हे सांगताना मला दु ख होत आहे.

১১) আমি এই বইখানা বিশেষ করিয়া দেখিয়াছি।
मी हे पुस्तक फार बारकाईने पाहिले आहे.

১২) বিনয়বাবু তাঁহার চাকরকে তাড়াইয়া দিয়াছেন।
विनयबाबूनी त्याच्या नोकराला हाकलून दिले आहे.

১৩) এখন কতটা বাজিয়াছে? সওয়া তিনটা হইয়াছে কি?
आता किती वाजले आहेत? सव्वातीन झाले (आहेत) काय?

১৪) তেল ছিলনা বলিয়া বাতিটা নিবিয়া গিয়াছে।
('বলিয়া' चा अव्यय म्हणून वापर केला आहे.)
तेल नव्हते म्हणू दिवा विझला आहे.

১৫) তিনি বৈজ্ঞানিক জগতে বেশ সুখ্যাতি লাভ করিয়াছেন।
त्यानी शास्त्रीय जगतात पुष्कळ कीर्ती मिळविली आहे.

১৬) ঈশ্বরচন্দ্র বিদ্যাসাগর নিজের আয়ের অধিকাংশ ভাগ দুঃখীর দুঃখ নিবারন করিবার জন্য ব্যয় করিয়াছেন।
ईश्वरचंद्र विद्यासागरानी स्वत.च्या उत्पन्नाचा पुष्कळसा भाग दु:खी लोकाचे दु:ख दूर करण्याकरिता खर्च केला आहे.

१) অশা প্রকারচে বাক্য নিত্য ভাবে প্রযোগী অসতে.

आमार क्षुधा पाइयाछे ।	मला भूक लागली आहे.
आमार घुम पाइतेछे ।	मला झोप येत आहे.
आमार ज्वर हइयाछे ।	मला ताप आला आहे.
तोमार कि शीत लागछे ?	तुला थंडी वाजत आहे काय?
तोमार कि खूब लेगेछे ?	तुला फार लागले आहे काय?

या वाक्यात कर्ता नेहमी षष्ठीविभक्तियुक्त असतो.

२) बंगालीत 'बाबु' हा शब्द सभ्य लोकांच्या नांवाच्या पुढे सन्मानार्थक लावण्यात येतो. (बाबू म्हणजे लहान मुलगा असा अर्थ होत नाही.)

उदा. शरत्बाबु, बंकिमबाबु, सुभाषबाबु ।

बाबु हा शब्द नावाच्या पहिल्या भागाला लागतो. संपूर्ण नावाला लागत नाही. शरत्चन्द्रबाबु, बंकिमचन्द्रबाबु, सुभाषचन्द्रबाबु असे होणार नाही.

'बाबु' हा शब्द आडनावालाही लागतो.

उदा. दत्तबाबु, देवबाबु, घोषबाबु,]

अभ्यास (१)

पुढील वाक्यांचे बंगालीत भाषांतर करा.

(१) मी आता फिरावयास जात आहे. (२) आता बाहेर पाऊस पडत आहे. (३) तू आता काय करीत आहेस? (४) शैलेन्द्र आपल्या मित्राला सिगरेट देत आहे. (५) ते रमणविषयी विचारीत आहेत (६) पंचवार्षिक योजनामुळे आपल्या देशाची उन्नती होत आहे. (७) माझ्याबरोबर कोण कोण येत आहे. (८) तेथे एक मुलगा ओरडत आहे. (९) ते टेबलावर बुक्का मारीत आहे. (१०) शिक्षेच्या भीतीने चोर थरथर कापत आहे. (११) त्याने गणेशचतुर्थीच्या दिवशी चंद्र पाहिला आहे. (१२) अरविंदने एक फणी विकत घेतली आहे. (१३) डॉ. राधाकृष्णन मुंबईला आले आहेत. (१४) त्याने दोनशे रुपयांच्या वस्तु खरेदी केल्या आहेत. (१५) आंब्याच्या

झाडावर एक पोपट बसला आहे. (१६) मनोहरने तुझे घड्याळ लपवून ठेवले आहे. (१७) त्याने आपली पाटी फोडली आहे. (१८) तू डाळिंबे कुठे विकलीस? (१९) आरडाओरड करून तू माझी झोप मोड केली आहेस. (२०) मी जे आपणाला सांगितले आहे ते पूर्णपणे खरे आहे.

शब्द :-

डाळींब	दाड़िम	पाटी	स्लेट, सेलेट
झोप	घूम	पूर्णपणे	सम्पूर्ण
फोडणे	भाङ्गान (भाङ्गा)	फिरणे	वेड़ान (वेड़ा)
पाऊस पडणे	वृष्टि हওয়া	सिगारेट	सिगारेट
विषयी	सम्बन्धे	पचवार्षिक योजनेमुळे	पाँचसाला परिकल्पना दरून
कोण कोण	के के	तेथे	सेथाने
ओरडणे	चेँचान (चेँचा), चेँचामेचि करा		
टेबल	टेबिल	बुक्का	किल
थरथर	थरथर करिया	फणी	चिरुनि
दोनणे	दुइशत, दु'श	वस्तु	जिनिष
पोपट	टिया, टियापाखी	लपविणे	लुकान (लुका)

△ △ △

২

অপূর্ণ ভূত ব পূর্ণ ভূত
(ঘটমান অতীত ও পুরাঘটিত অতীত)

পুরুষ	ক্রিয়াবিভক্তি	
	ঘটমান অতীত	পুরাঘটিত অতীত
আমি, আমরা	ইতেছিলাম (ম)	ইয়াছিলাম (ম)
তুই, তোরা	ইতেছিলি	ইয়াছিলি
তুমি, তোমরা	ইতেছিলে	ইয়াছিলে
আপনি, আপনারা	ইতেছিলেন (ন)	ইয়াছিলেন (ন)
সে, তাহারা	ইতেছিল (ল)	ইয়াছিল (ল)
তিনি, তাঁহারা	ইতেছিলেন (ন)	ইয়াছিলেন (ন)

ঘটমান অতীত

(সাধু) করিতেছিলাম, করিতেছিলি, করিতেছিলে, করিতেছিলেন, কারতেছিল।

(চলিত) করছিলাম, করছিলি, করছিলে, করছিলেন, করছিল।

[চলিন মধ্যে করছিলুম ব পশ্চান করছিলেম অহী পণ 'ছিলাম' বদল 'ছিলুম' ব 'ছিলেম, আপরুন রূপে হোনাত.]

'সাধু' রূপে লক্षাত ঠেবণ্যাची सोपी पध्दत : -

'করিতে' या असमापिका क्रियेला 'আছ্' धातुची सामान्य भूतकाळाची रूपे जोडणे.

उदा. করিতে + ছিলাম = করিতেছিলাম।
করিতে + ছিলি = করিতেছিলি।

করিতে + ছিলে = করিতেছিলে
করিতে + ছিলেন = করিতেছিলেন
করিতে + ছিল = করিতেছিল

इतर धातुंच्या बाबतीतसुध्दा त्या त्या धातुच्या असमापिका क्रियेचे रूप घेऊन वरील प्रमाणेच रूपे होतात.]

থাকা (থাক্)

(साधु) থাকিতে + ছিলাম = থাকিতেছিলাম। याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) থাকিতেছিলাম, থাকছিলি, থাকছিলে, থাকছিলেন, থাকছিল

হওয়া (হ)

(साधु) হইতে + ছিলাম = হইতেছিলাম। याप्रमाणे इतर रूपे करणे
(चलित) হচ্ছিলাম, হচ্ছিলি, হচ্ছিলে, হচ্ছিলেন, হচ্ছিল।

খাওয়া (খা)

(साधु) খাইতে + ছিলাম = খাইতেছিলাম याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) খাচ্ছিলাম, খাচ্ছিলি, খাচ্ছিলে, খাচ্ছিলেন, খাচ্ছিল।

যাওয়া (যা)

(साधु) যাইতে + ছিলাম = যাইতেছিলাম। याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) যাচ্ছিলাম, যাচ্ছিলি, যাচ্ছিলে, যাচ্ছিলেন, যাচ্ছিল।

দেওয়া (দি)

(साधु) দিতে + ছিলাম = দিতেছিলাম। याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) দিচ্ছিলাম, দিচ্ছিলি, দিচ্ছিলে, দিচ্ছিলেন, দিচ্ছিল।

শোয়া (শু)

(साधु) শুইতে + ছিলাম = শুইতেছিলাম। याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) শুচ্ছিলাম, শুচ্ছিলি, শুচ্ছিলে, শুচ্ছিলেন, শুচ্ছিল।

কহা (কহ্)

(साधु) কহিতে + ছিলাম = কহিতেছিলাম याप्रमाणे इतर रूपे करणे.

(চলিত) কইতেছিলাম, কইতেছিলি, কইতছিলে, কইতেছিল।

কিংবা

কচ্ছিলাম, কচ্ছিলি, কচ্ছিলে, কচ্ছিলেন, কচ্ছিলে।

আসা (আস্)

(সাধু) আসিতে + ছিলাম = আসিতেছিলাম। যাप्रमाणे इतर रूपे करणे

(চলিত) আসছিলাম, আসছিলি, আসছিলে, আসছিলেন, আসছিল।

কাটা (কাট্)

(সাধু) কাটিতে + ছিলাম = কাটিতেছিলাম। যাप्रमाणे इतर रूपे करणे

(চলিত) কাটছিলাম, কাটছিলি, কাটছিলে, কাটছিলেন, কাটছিল।

গাহা (গাহ্)

(সাধু) গাহিতে + ছিলাম = গাহিতেছিলাম। যাप्रमाणे इतर रूपे करणे. किंवा गाইতে + ছিলাম = গাইতেছিলাম अशी पण रूपे होतात.

(চলিত) গাচ্ছিলাম, গাচ্ছিলি, গাচ্ছিলে, গাচ্ছিলেন, গাচ্ছিল।

লেখা (লিখ্)

(সাধু) লিখিতে + ছিলাম = লিখিতেছিলাম। যাप्रमाणे इतर रूपे करणे

(চলিত) লিখছিলাম, লিখছিলি, লিখছিলে, লিখছিলেন, লিখছিল।

উঠা (উঠ্)

(সাধু) উঠিতে + ছিলাম = উঠিতেছিলাম। যাप्रमाणे इतर रूपे करणे

(চলিত) উঠছিলাম, উঠছিলি, উঠছিলে, উঠছিলেন, উঠছিল।

লাফান [লাফা]

(সাধু) লাফাইতে + ছিলাম = লাফাইতেছিলাম। যাप्रमाणे इतर रूपे करणे.

(চলিত) লাফাচ্ছিলাম, লাফাচ্ছিলি, লাফাচ্ছিলে, লাফাচ্ছিলেন, লাফাচ্ছিল।

पूर्ण भूत
(पुराघटित अतीत)

करा (कर्)

(साधु) करियाछिलाम, करियाछिलि, करियाछिले, करियाछिलेन, करियाछिल।

(चलित) करেছিলাম, করেছিলি, করেছিলে, করেছিলেন, করেছিল।

[चलितमध्ये করেছিলুম व पद्यात করেছিলেম अशी पण 'ছিলাম' बद्दल 'ছিলুম' व 'ছিলেম' रूपे होतात.]

['साधु' रूपे लक्षात ठेवण्याची मोठी पध्दत :—

'करिया' या असमापिका क्रियेला 'आछ्' धातुची सामान्य भूतकाळाची रूपे जोडणे.

इतर धातुच्या बाबतीत सुध्दा त्या त्या धातुच्या असमापिका क्रियेचे रूप घेऊन वरीलप्रमाणेच रूपे होतात.]

করিয়া + ছিলাম = করিয়াছিলাম
করিয়া + ছিলি = করিয়াছিলি
করিয়া + ছিলে = করিয়াছিলে
করিয়া + ছিলেন = করিয়াছিলেন
করিয়া + ছিল = করিয়াছিল

थाका (थाক্)

(साधु) थाकिया + छिलाम = थाकियाछिलाम। याप्रमाणे इतर रूपे करणे.

(चलित) থেকেছিলাম, থেকেছিলি, থেকেছিলে, থেকেছিলেন, থেকেছিল।

হওয়া (হ)

(साधु) হইয়া + ছিলাম = হইয়াছিলাম। याप्रमाणे इतर रूपे करणे.

(चलित) হয়েছিলাম, হয়েছিলি, হয়েছিলে, হয়েছিলেন, হয়েছিল।

খাওয়া (খা)

(সাধু) খাইয়া + ছিলাম = খাইয়াছিলাম। যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে
(চলিত) খেয়েছিলাম, খেয়েছিলি, খেয়েছিলে, খেয়েছিলেন, খেয়েছিল।

যাইয়া (যা)

(সাধু) গিয়া + ছিলাম = গিয়াছিলাম। যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে.
(চলিত) গিয়েছিলাম, গিয়েছিলি, গিয়েছিলে, গিয়েছিলেন, গিয়েছিল

দেওয়া (দি)

(সাধু) দিয়া + ছিলাম = দিয়াছিলাম। যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে.
(চলিত) দিয়েছিলাম, দিয়েছিলি, দিয়েছিলে, দিয়েছিলেন, দিয়েছিল।

শোয়া (শু)

(সাধু) শুইয়া + ছিলাম = শুইয়াছিলাম। যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে.
(চলিত) শুয়েছিলাম, শুয়েছিলি, শুয়েছিলে, শুয়েছিলেন, শুয়েছিল।

কহা (কহ্)

(সাধু) কহিয়া + ছিলাম কহিয়াছিলাম। যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে.
(চলিত) কয়েছিলাম, কয়েছিলি, কয়েছিলে, কয়েছিলেন, কয়েছিল।

কিম্বা

কহেছিলাম, কহেছিলি, কহেছিলে, কহেছিলেন, কহেছিল।

আসা [আস্]

(সাধু) আসিয়া + ছিলাম = আসিয়াছিলাম। যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে.
(চলিত) এসেছিলাম, এসেছিলি, এসেছিলে, এসেছিলেন, এসেছিল।

কাটা [কাট্]

(সাধু) কাটিয়া + ছিলাম = কাটিয়াছিলাম। যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে.
(চলিত) কেটেছিলাম, কেটেছিলি, কেটেছিলে, কেটেছিলেন, কেটেছিল।

গাহা [গাহ্]

(সাধু) গাহিয়া + ছিলাম = গাহিয়াছিলাম। যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে

(চলিত) গেয়েছিলাম, গেয়েছিলি; গেয়েছিলে, গেয়েছিলেন, গেয়েছিল।

লেখা [লিখ্]

(সাধু) লিখিয়া + ছিলাম = লিখিয়াছিলাম। যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে.

(চলিত) লিখেছিলাম, লিখেছিলি, লিখেছিলে, লিখেছিলেন, লিখেছিল।

উঠা [উঠ্]

(সাধু) উঠিয়া + ছিলাম = উঠিয়াছিলাম। যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে

(চলিত) উঠেছিলাম, উঠেছিলি, উঠেছিলে, উঠেছিলেন, উঠেছিল।

লাফান (লাফা)

(সাধু) লাফাইয়া + ছিলাম = লাফাইয়াছিলাম। যাপ্রমাণে ইতর রূপে করণে.

(চলিত) লাফিয়েছিলাম, লাফিয়েছিলি, লাফিয়েছিলে, লাফিয়েছিলেন, লাফিয়েছিল।

বাক্যে ঘটমান অতীত

১) আমি একটি ছবি আঁকিতেছিলাম।
मी एक चित्र काढीत होतो.

২) যখন সে কাঁদিতেছিল তখন তুমি কেন হাসিতেছিলে?
तो जेव्हां रडत होता तेव्हां तू का हसत होतास?

৩) সে একটা বেতের চেয়ার বেচিতেছিল।
तो एक वेताची खुर्ची विकत होता.

৪) ম্যানেজার সাহেব সকল কর্মচারিকে ধমকাইতেছিলেন।
मॅनेजरसाहेब सर्व कामगारांना धमकावित होते.

৫) বালকেরা যখন খেলা করিতেছিল, তখন তিনি ঘুমাইতেছিলেন।
मुले जेव्हा खेळत होती तेव्हा ते झोपत होते.

৬) হরিনাথ ও মতিলাল চৌপাটির বালিতে হাঁটিতেছিল।
हरिनाथ व मतिलाल चौपाटीच्या वाळूत चालत होते.

৭) আকবর বিরবলকে পরাজিত করিবার সুযোগ খুঁজিতেছিল।
अकबर बिरबलचा पराभव करण्याची संधि शोधत होता

৮) পৃথিবী শুদ্ধ[৭] লোক তাহার (বা তাহাকে) নিন্দা করিতেছিল।
सर्व जगातले लोक त्याची निन्दा करीत होते.

৯) গত রাত্রিতে আমি অনেকক্ষণ পর্যন্ত তোমার অপেক্ষা করিতেছিলাম।
काल रात्री मी पुष्कळवेळपर्यंत तुझी वाट पहात होतो.

১০) আমি যাহা বলিতেছিলাম তাহা তোমরা এখন করিতেছ।
मी जे बोलत होतो, ते तुम्ही आता करीत आहा.

১১) তুমি কী এ বিষয়ে গত কাল ভাবিতেছিলে?
तू या विषयावर काल विचार करीत होतास काय?

১২) তুমি এ বিষয়ে গত কাল কি ভাবিতেছিলে?
तू या विषयावर काल कसला विचार करीत होतास?

১৩) ছেলে আসিবে বলিয়া মা সকল জিনিষ প্রস্তুত করিয়া রাখিতেছিল।
मुलगा येईल म्हणून आई सर्व वस्तु तयार करून ठेवत होती

১৪) যখন বাতাস বহিতেছিল, তখন গাছের পাতাগুলি নড়িতেছিল।
जेव्हा वारा वहात होता, तेव्हा झाडाची पाने हालत होती

১৫) নৌকা[২]খানি স্রোতের বিপরীত দিকে যাইতেছিল।
होडी प्रवाहाच्या विरुद्ध दिशेला जात होती.

১৬) দোকানে চাকর হুঁকায় ধূমপান করিতেছিল।
दुकानात नोकर हुक्का ओढत होता.

বাক্যে (পুরাঘটিত অতীত)

১) আমি মালাবার হিলে তোমার ফটো তুলিয়াছিলাম।
मी मलबार हिलवर तुझा फोटो काढला होता.

২) তাহারা কাল হাওড়ার পোল দেখিতে গিয়াছিল।
काल ते हावडा ब्रिज (Howah Bridge) पहायला गेले होते.

৪) নরেন্দ্র তাঁহার বক্তৃতা একান্তমনে শুনিয়াছিল।
नरेंद्राने त्याचे भाषण लक्षपूर्वक ऐकले होते.

৩) আমরা যখন বাজার হইতে ফিরিলাম তখন ১২ টা বাজিয়াছিল।
आम्ही जेव्हा बाजारातून परतलो तेव्हा १२ वाजले होते.

৫) তিনি আমাকে গোপাল মনে করিয়াছিলেন।
ते मला गोपाळ समजत होते.

৬) এই সে বালক যাহার সম্বন্ধে তুমি আমাকে বলিয়াছিলে
ज्याच्यासबंधी तू मला सांगितले होतेस, तो हाच मुलगा

৭) তিনটা বাজিতে পনের মিনিটের সময় আমরা স্টেশনে পৌঁছিয়াছিলাম।
तीन वाजायला पंधरा मिनिटे अमताना आम्ही स्टेशनवर पोहोचलो होतो

৮) তিনি এই কাজ করিবেন না বলিয়া কৃতসঙ্কল্প হইয়াছিলেন।
त्यानी हे काम करणार नाही असा ठाम निश्चय केला होता.

৯) গত রবীবারে কমলিনী একটি বাংলা ছবি দেখিতে গিয়াছিল।
गेल्या रविवारी कमलिनी एक बगाली चित्रपट पहावयास गेली होती.

১০) লিনী তাহাদের সম্মুখে একটি আদর্শ প্রস্থাপিত করিয়াছিল
लिनीनें त्यांच्यापुढें एक आदर्श ठेवला होता

১১) বল কী? তোমার সঙ্গে দেখা হইবার পর সে কি তোমাকে ইহা বলে নাই।
काय म्हणतोस? तुझ्याबरोबर भेट झाल्यावर त्याने तुला हे सागितले नाही काय?

১২) তাহার দাদামহাশয়ের নামে তাহার নাম রাখা হইয়াছিল।
त्याच्या आजोबांचे नाव त्याला ठेवण्यात आले होते.

১৩) তিনি গোবিন্দকে সভা হইতে বাহির করিয়া দিয়াছিলেন।
त्यानी गोविंदाला सभेच्या बाहेर घालवून दिले होते.

১৪) আমার মা একাদশীর দিনে উপবাস করিয়াছিলেন।
माझ्या आईने एकादशीच्या दिवशी उपास केला होता.

১৫) আপনি হুকুম দিয়াছিলেন বলিয়াই পরেশ এই কাজটা করিয়া ফেলিয়াছে।
आपण हुकुम दिला होता म्हणूनच परेशने हे काम करून टाकले आहे.

[१) 'শুদ্ধ'चा मराठीप्रमाणेच पवित्र, निर्मळ, निर्दोष असा अर्थ होतो. परंतु त्याचे इतरही अर्थ होतात.

পৃথিবীশুদ্ধ লোকেরা	जगातील सर्व लोक.
গ্রামশুদ্ধ লোকেরা	गावातील सर्व लोक.
জমিজিরেত শুদ্ধ ঘরবাড়ী	जमीनजुमल्यासह घरदार.

২) 'খানি'च्या अर्थाकरिता पाठ १२ पहा.

৩) 'নাই':- सामान्य वर्तमानकाळाच्या पुढे 'নাই' आल्यास त्याने पूर्ण वर्तमानकाळाचा किंवा पूर्ण भूतकाळाचा बोध होतो. अशा वेळी 'না' वापरत नाहीत. ['চলিত' भाषेत 'নাই'चे 'নি' किंवा 'নেই' असे रूप होते.)

उदा. স দেখে নাই (দেখেনি - চলিত)।
त्याने पाहिले नाही (किंवा नव्हते.)
তুমি খাও নাই (খাওনি - চলিত)।
तू खाल्ले नाहीस (किंवा नव्हतेस.)
আমি বলি নাই (বলিনি - চলিত)।
मी बोललो नाही (किंवा नव्हतो.)

अशुद्ध - करियाछे ना, करियाछिल ना। शुद्ध - 'करे नाई'।
अशुद्ध - करेछे ना, करेछिल ना। शुद्ध - 'करे नि'।

इतर सर्व काळी त्या त्या काळच्या क्रियापदाच्या रूपापुढे 'ना' हे अव्यय येते.

उदा. से याय ना – तो जात नाही. (सामान्य वर्तमान)
से खाईतेछे ना – तो खात नाही. (अपूर्ण वर्तमान)
से करिल ना – त्याने केले नाही. (सामान्य भूतकाळ)
से बलित ना – तो बोलत नसे. (रीति भूतकाळ)
से बलितेछिल ना – तो चालत नव्हता. (अपूर्ण भूतकाळ)
से लिखिबे ना – तो लिहिणार नाही. (सामान्य भविष्यकाळ)
'नाई' च्या इतर व्यापरांकरिता पाठ १६ पहा.]

अभ्यास (२)

पुढील वाक्यांचे बंगालीत भाषांतर करा.

(१) नदबाबूची मुलगी मिनी बागेत फुले तोडीत होती (२) धोबी-घाटावर धोबी कपडे धूत होते. (३) शेतकरी विळ्याने गवत कापीत होते (४) जत्रेत तोच दाढीवाला खेळणी विकत होता. (५) मुले स्टेडियमच्या दिशेने धावत होती. (६) कालच्या समारंभात तो पियानो वाजवीत होता. (७) निळ्या आकाशात पक्षी थव्याने उडत होते (८) मी मोहनदासाच्या दुकानात साबण विकत घेत होतो. (९) त्यावेळी आपण साताकुज विमानतळावर जाण्याच्या तयारीत होता. (१०) कोळी मासे पकडत होते व आम्ही पोहत होतो. (११) माझ्या लहानपणी मी पुष्कळ पतग उडविले होते. (१२) तुझी मुज झाली होती तेव्हा तुझे वय काय होते? (१३) त्याच्याबरोबर आम्ही दार्जिलिंग पहाण्यास गेलो होतो. (१४) श्रीकृष्णाने सादीपनींच्या आश्रमात शिक्षण घेतले होते. (१५) त्याने लिफाफ्यामधून एक कागद बाहेर काढला होता. (१६) नोकरीकरीता तू जो अर्ज पाठविला होतास त्यात पुष्कळ चुका होत्या. (१७) हा राजवाडा इ. स. १४७० मध्ये पूर्णपणे जळून गेला होता (१८) ईश्वरचद्र विद्यासागरानी जवळ जवळ पचवीस पुस्तके लिहिली होती. (१९) पडिता रमाबाईंचा विवाह एका बंगाली बॅरिस्टरशी झाला होता. (२०) रवीद्रनाथ ठाकुरानी रशियन राज्यक्रांतीनतर सोव्हियेत रशियाची सफर केली होती.

शब्द :-

तोडणे	ছেঁড়া (ছিঁড়্)	धोबी	ধোপা, রজক
(कपडे) धुणे	(কাপড়) কাচা (কাচ্)	शेतकरी	কৃষক, চাষা, চাষী
विळा	কাস্তে	गवत	ঘাস
जत्रा	মেলা	खेळणे	খেলনা
दाढीवाला	দাড়িওয়ালা	दिशेला	দিকে
धावणे	দৌড়ান (দৌড়া)	कालच्या	কালকের
वाजविणे	বাজান (বাজা)	थव्यानी	ঝাঁকে ঝাঁকে
सावण	সাবান	विमानतळ	বিমানঘাঁটি
तयारीत असणे / बेतात असणे	উদ্যত হওয়া	कोळी	জেলে
		व, आणि	আর
पतग	ঘুড়ি	उडविणे	উড়ান (উড়া)
मुंज	পৈতা	वय	বয়স
केवढे	কত	शिक्षण	শিক্ষা
लिफाफा	খাম	नोकरी	চাকরি
अर्ज	আরজি	चूक	ভুল
राजवाडा	রাজপ্রাসাদ	पूर्णपणे	পুরাপুরি
जळून जाणे	পুড়িয়া যাওয়া	जवळ जवळ	প্রায়
पचवीस	পঁচিশ	राज्यक्रान्ति	বিপ্লব
सफर	সফর		

△ △ △

३

अपूर्ण भविष्यकाळ व पूर्ण भविष्यकाळ
घटमान भविष्यत् ও পুরাঘটিত ভবিষ্যৎ

[ह्या दोन्ही काळांना कोणत्याही विशिष्ट क्रियाविभक्ति नाहीत.]

घटमान भविष्यत्

घटमान भविष्यत काळाची रूपे तयार करताना त्या त्या धातूचे 'ইতে' प्रत्यय लागलेले असमापिका क्रियेचे रूप घेऊन त्यापुढे 'থাক্' धातूची सामान्य भविष्यकाळाची रूपे जोडतात. चलित रूपे तयार करताना त्या त्या धातूचे 'ইতে' प्रत्यय लागलेले चलित रूप घेऊन त्यापुढे 'থাক্' धातूची सामान्य भविष्यकाळाची चलित रूपे जोडतात.

	करा (কর্)	साधु
आमि, आमरा	করিতে + থাকিব = করিতে থাকিব	
तुই, तोरा	করিতে + থাকিবি = করিতে থাকিবি	
तुमि, तोमरा	করিতে + থাকিবে = করিতে থাকিবে	
आपनि, आपनारा	করিতে + থাকিবেন = করিতে থাকিবেন	
से, ताहारा	করিতে + থাকিবে = করিতে থাকিবে	
तिनि, ताँहारा	করিতে + থাকিবেন = করিতে থাকিবেন	

चलित করতে থাকব, করতে থাকবি, করতে থাকবে, করতে থাকবেন, করতে থাকবে, করতে থাকবেন।

याप्रमाणेच इतर धातूंची 'घटमान भविष्यत्' काळाची रूपे होतात.

('করিতে থাকবি' हे दोन्ही शब्द अलग अलग लिहावे.)

पुराघटित भविष्यत

'पुराघटित भविष्यत' कालाची रूपे तयार करताना त्या त्या धातूचे 'ইয়া' प्रत्यय लागलेले असमापिका क्रियेचे रूप घेऊन त्यापुढे 'থাক্' धातूची सामान्य भविष्यकाळाची रूपे जोडतात. चलित रूपे तयार करताना त्या त्या धातूचे 'ইয়া' प्रत्यय लागलेले चलित रूप घेऊन त्यापुढे 'থাক্' धातूची सामान्य भविष्यकाळाची चलित रूपे जोडतात.

করা (कर्)

আমি, আমরা	করিয়া + থাকিব = করিয়া থাকিব
তুই, তোরা	করিয়া + থাকিবি = করিয়া থাকিবি
তুমি, তোমরা	করিয়া + থাকিবে = করিয়া থাকিবে
আপনি, আপনারা	করিয়া + থাকিবেন = করিয়া থাকিবেন
সে, তাহারা	করিয়া + থাকিবে = করিয়া থাকিবে
তিনি, তাঁহারা	করিয়া + থাকিবেন = করিয়া থাকিবেন

(চলিত) করে থাকব, করে থাকবি, করে থাকবে, করে থাকবেন, করে থাকবে, করে থাকবেন

याप्रमाणेच इतर धातूंची पुराघटित भविष्यत कालाची रूपे होतात. ('করিয়া থাকিব' हे दोन्ही शब्द अलग अलग लिहावे.)

वाक्ये घटमान भविष्यत

१) যখন তুমি বেড়াইতে থাকিবে তখন আমি পড়িতে থাকিব।
तू ज्यावेळेला भटकत असशील त्यावेळेला मी वाचीन असेन.

२) যখন তিনি আসিবেন তখন আমি কাজ করিতে থাকিব।
जेव्हा ते येतील तेव्हा मी काम करीत असेन.

৩) এ সময় রমেশ কাপড়গুলি কাচিতে থাকিবে।
यावेळी रमेश कपडे धुत असेल.

৪) তুমি কাল সকালে বিমানের খেলা দেখিতে থাকিবে।
तू उद्या सकाळी विमानाचा खेळ (aerobatics) बघत असशील.

৫) কাল সকালবেলা ১০ টার সময় মালতী হার গাঁথিতে থাকিবে।
उद्या सकाळी १० वाजता मालती हार गुंफत असेल.

৬) কুলিরা স্টেশনে বোঝা তুলিতে থাকিবে।
हमाल स्टेशनात ओझे उचलत असतील.

৭) বালকেরা বইগুলি ছিঁড়িতে থাকিবে।
मुले पुस्तके फाडीत असतील

৮) ওই বাঁদরটা লাফাইতে থাকিবে।
ते माकड उड्या मारत असेल.

৯) তোমার ভগিনিপতি বাজারে কি কি কিনিতে থাকিবেন?
तुझे मेहुणे बाजारात काय काय विकत घेत असतील?

১০) আমাদের স্বেচ্ছাসেবকগণ সমস্ত জিনিস পত্র ভাল করিয়া রাখিতে থাকিবে।
आमचे स्वयंसेवक सर्व सामान नीट ठेवीत असतील.

বাক্য (পুরাঘটিত ভবিষ্যৎ)

১) অভয় রসগোল্লা খাইয়া থাকিবে।
अभयने रसगुल्ला खाल्ला असेल.

২) পুলিস এত দিনের মধ্যে চোরকে ধরিয়া রাখিবে।
पोलिसांनी एवढ्या दिवसात चोराला पकडला असेल.

৩) রনজিৎ হয়ত লুকোচুরি ছবি দেখিয়া থাকিবে।
रणजितने कदाचित् 'लुकोचुरी' सिनेमा बघितला असेल.

৪) সকাল থেকেই টিকিটের জন্য লাইন লাগিয়া থাকিবে।
सकाळपासूनच तिकिटाकरिता रांग लागली असेल.

৫) তিনি পেয়ারা গাছ কাটিয়া থাকিবেন।
त्यानी पेरूचे झाड तोडले असेल.

৬) আমার চলিয়া যাইবার পর আমার মা কাঁদিয়া থাকিবে।
मी निघून गेल्यावर माझी आई रडली असेल.

৭) রমন শঙ্করকে চিঠি লিখিয়া থাকিবে।
रमणने शंकरला चिठी लिहिली असेल.

৮) তুমি হয়ত ও কথা বলিয়া থাকিবে, কিন্তু তাহা আমার মনে নাই।
तू कदाचित ती गोष्ट मला सांगितली असशील परंतु ती माझ्या लक्षात नाही.

৯) সে কী মূর্খ, হয়ত মতিলালকে টাকাগুলি দিয়া থাকিবে।
किती मूर्ख आहे तो! कदाचित त्याने मतिलालला पैसे दिले असतील.

১০) সরলা নিজেই সব কিছু করিয়া এখন মায়াকান্না কাঁদিতে থাকিবে।
सरला स्वतःच सर्व काही करून आता नकाश्रु ढाळीत असेल.

[१) 'हयत' च्या वापराकरिता पाठ १६ पहा.]

अभ्यास (३)

पुढील वाक्यांचे बंगालीत भाषांतर करा.

(१) आता गुलाबी पावा वाजवीत असेल आणि गायी रवथ करीत असतील (२) शकुंतला आगगाडीत जेवत असेल. (३) मुनील स्वामी चिन्मयानंदांचे भाषण ऐकत असेल. (४) तू उद्या दिवसभर ओरडत असशील (५) दोन दिवसांनी मी यावेळेला रत्नागिरीला जात असेन (६) गोट्या नाशिकला द्राक्षे खात असेल. (७) आपण कृष्णा नदीत पोहत असू (८) मोनू ज्यावेळेला गायन कापीत असेल त्यावेळेला रामू गात असेल. (९) येत्या रविवारी रमण सकाळी ११ पासून सध्याकाळी ५ पर्यंत क्रिकेट खेळत असेल. (१०) माळी बगीच्यात पाणी शिंपडत असतील (११) दोन महिन्यांच्या आतच मी ज्ञानेश्वरी वाचून संपविलेली असेल. (१२) सहा वाजल्यानंतर चारुलता बाहेर गेली असेल. (१३) दिल्लीला तू टेलिव्हिजन बघितला असशील. (१४) तो दुपारी दोन वाजल्यापासून रागेत उभा राहिला असेल. (१५) कृष्णकांतने गोव्याहून काही ना काही आणले असेल. (१६) हमालाने डोक्यावरून ओझे नेले असेल. (१७) त्याला ह्या महिन्याचा पगार मिळाला असेल. (१८) शेतकऱ्यांनी आपापल्या शेतात बी पेरले असेल. (१९) रोग्याला पहायला डॉक्टर आले असतील. (२०) वादळामुळे आबे पडले असतील.

शब्द

पावा	वेणू	खंय करणे	जांवर काटो ; रोमन्थन करा
आगगाडी	रेलगाड़ी	जेवणे	भोजन करा खाओयादाओया करा
दिवसभर	सारादिन	शिपटणे	छिटान (छिटो) सेचन करा
आतच	मध्येइ	नंतर	परे
टेलिव्हिजन	टेलिविशन	काही ना काही	किछु ना किछु
आणणे	आना (आन)	डोक्यावरून	माथाय करिया
ओझे	बोझा	(वाहून) नेणे	वहा (वह) वहन करा
पगार	वेतन, माईने	आपापल्या	निज निज
शेत	क्षेत्र	बी	बीज
पेरणे	वपन करा	वादळामुळे	झड़ेर फले

[डोक्यावरून, खांद्यावरून, हातावर घेऊन, पाठीवरून या अर्थी बंगालीत মাথায় করিয়া, কাঁধে করিয়া, হাতে করিয়া, পীঠে করিয়া, अशी रचना करतात. त्याप्रमाणे बसने, ट्रेनने, प्लेनने, जहाजाने, गाडीने, लोढ्याने या अर्थी বাসে করিয়া, ট্রেনে করিয়া, প্লেনে করিয়া জাহাজে করিয়া, ঘটি করিয়া, গাড়ী করিয়া, अशी रचना करतात. पाठ ३, तृतीया विभक्तीचे अनुसर्ग पहा.]

△ △ △

पाठ ९ वा : अर्थविचार
क्रियेचे प्रकार

बंगालीत तीन प्रकारचे अर्थ (Moods) आहेत.

१) निर्देशक वा निर्धारक वा अवधारक भाव (स्वार्थ)

२) अनुज्ञाबोधक वा नियोजक भाव (आज्ञार्थ)

३) संयोजक वा घटनान्तरापेक्षित भाव (संकेतार्थ)

('भाव' च्या एवजी 'प्रकार' असे पण म्हणतात.)

१) निर्देशक भाव :- ज्यावेळी वाक्यातील कर्ता होकारार्थी किंवा नकारार्थी क्रिया दर्शवितो अथवा प्रश्नवाचक असतो. तेव्हा त्या वाक्याचा 'निर्देशक भाव' असतो.

उदा. সে মেয়েটি নাচিতেছে। ती मुलगी नाचत आहे
আমি আজ অপিসে যাইব না। मी आज ऑफिसला जाणार नाही.
তুমি কি খাবে? तू काय खाणार?

२) अनुज्ञाबोधक भाव :- जे वाक्य आज्ञा, विनंती, प्रार्थना, आशीर्वाद, शाप आदि भाव दर्शविते, त्या वाक्याचा 'अनुज्ञा भाव' असतो.

उदा. আপন চরকায় তেল দাও। आपल्या कामावर लक्ष ठेव (शब्दशः :- स्वतःच्या चरख्याला तेल दे.)
আমার একটি কাজ করুন। माझे एक काम करा
"বাঁচাও, করুনাসিন্ধু! ভিখারী রাঘবে।" हे करुणासिंधु! भिकारी (अलक्ष्या) राघवाला वाचव
দীর্ঘজীবী হও। दीर्घायुषी हो.
তাহার সর্বনাশ হউক। त्याचा सत्यानाश होवो

आज्ञार्थाचे कालभेदाप्रमाणे दोन प्रकार पडतात.

অ) বর্তমান অনুজ্ঞা — মন দিয়া লেখাপড়া কর। लक्षपूर्वक अभ्यास कर.

আ) ভবিষ্যৎ অনুজ্ঞা — সদা সত্য কথা বলিবে। नेहमी खरे बोलावे.

৩) সংযোজক ভাব एकाच वाक्यात जेव्हा एका घटनेचा संबंध दुसऱ्या घटनेशी जोडला जातो तेव्हा त्या वाक्याचा 'সংযোজক ভাব' असतो.

उदा. সে আসিলে আমিও যাইব। किंवा যদি সে আসে তবে আমিও মাইব। जर तो आला तर मी सुद्धा जाईन.

बंगालीत प्रत्येक अर्थाकरिता वेगवेगळे धातूंना लागणारे प्रत्यय नाहीत. केवळ 'নির্দেশক ভাব' व 'অনুজ্ঞাবোধক ভাব यांनाच वेगवेगळे प्रत्यय आहेत. 'যদি', 'যেন', 'কি', 'তবে', 'তাহা হইলে' इत्यादि अव्ययांचा व 'নির্দেশক ভাব' दर्शविणाऱ्या क्रियापदांचा उपयोग करून 'সংযোজক ভাব' दर्शविला जातो.

उदा. আমি যদি যাই তবে সে যাইবে না। जर मी गेलो तर तो जाणार नाही.

ছেলেমেয়েদের এমন ভাবে শিক্ষা দিতে হইবে, যাহাতে তাহারা দেশের উন্নতি করিতে পারে। ज्यामुळे ती देशाची प्रगती करतील असे शिक्षण मुलामुलींना दिले पाहिजे.

कधी कधी (विशेषतः बोलीभाषेत) 'নির্দেশক ভাব' दर्शविणाऱ्या क्रियापदांचा उपयोग करून 'অনুজ্ঞাবোধক ভাব' पण दर्शविला जातो.

उदा. তুমি যাবে। तू जा.
তুমি খাবে। तू खा.
তুমি করবে। तू कर.

আজ্ঞার্থ
অনুজ্ঞা

১

বর্তমান অনুজ্ঞা
বর্তमान অনুজ্ঞা

পুরুষ		ক্রিয়াবিভক্তি
আমি, আমরা		রূপ নাই
তুই, তোরা তুমি, তোমরা আপনি, আপনারা	(প্রত্যক্ষ)	× অ (ও), ও, অহ (হো) [পশ্চাত] উ (ন্), ন (ন্)
সে, তাহারা তিনি, তাঁহারা	(পরোক্ষ)	উক (ক্), ক উন (ন্), ন (ন)

বरील क्रियाविभक्तीतील ও, ন, ক हे प्रत्यय स्वरान्त धातूंना व অ, উন, উক हे प्रत्यय व्यंजनान्त धातूंना लागतात.

[आज्ञार्थात 'আমি, আমরা' ची रूपे होत नाहीत. 'মধ্যম পুরুষ' च्या बेळेला आज्ञा, हुकुम वगैरे प्रत्यक्ष करता येतो. म्हणून त्याला 'প্রত্যক্ষ অনুজ্ঞা' असे म्हणतात तर 'প্রথম পুরুষ' च्या बेळेला आज्ञा, हुकुम वगैरे अनुपस्थितीत द्यावा लागतो म्हणून त्याला 'পরোক্ষ অনুজ্ঞা' असे म्हणतात.]

করা (কর্)

তুই, তোরা	কর্[১]
তুমি, তোমরা	কর (রো), করহ (হো)[২]
আপনি, আপনারা	করুন (ন্)[৩]
সে, তাহারা	করুক (ক্)[৪]
তিনি, তাঁহারা	করুন (ন্)[৫]

ही रूपे थोडक्यात पुढील प्रमाणे आहेत.

(साधु) कर्, কর, করুন, করুক
চলিত) সাধুর সমান

থাকা (থাক্)

(সাধু) থাক্, থাক থাকুন, থাকুক
(চলিত) সাধুর সমান

হওয়া (হ)

(সাধু) হ, হও, হউন, হউক
(চলিত) হ, হও, হ'ন, হ'ক

খাওয়া [খা]

(সাধু) খা, খাও, খান, খাক
(চলিত) সাধুর সমান

যাওয়া (যা)

(সাধু) যা, যাও, যান, যাক
(চলিত) সাধুর সমান

দেওয়া (দি)

(সাধু) দে, দাও, দিন, দিক
(চলিত) সাধুর সমান

শোয়া (শু)

(সাধু) শো, শোও, শুন, শুক
(চলিত) সাধুর সমান

কহা (কহ্)

(সাধু) ক, কহ, কহুন, কহুক
(চলিত) ক, কও, ক'ন, ক'ক

আসা (আস্)

(সাধু) আয়, এস (আইস), আসুন, আসুক।
(চলিত) সাধুর সমান

কাটা (কাট্)

(সাধু) কাট্, কাট, কাটুন, কাটুক

(চলিত) সাধুর সমান

গাহা (গাহ্)

(সাধু) গা, গাহ, গাহুন, গাহুক

(চলিত) গা, গাও, গান, গাক

লেখা (লিখ্)

(সাধু) লেখ্, লিখ, লিখুন, লিখুক,

(চলিত) লেখ্, লেখ, লিখুন, লিখুক

উঠা (উঠ্)

(সাধু) ওঠ্, উঠ, উঠুন, উঠুক

(চলিত) ওঠ্, ওঠ, উঠুন, উঠুক

লাফান [লাফা]

(সাধু) লাফা, লাফাও, লাফান, লাফাক

(চলিত) সাধুর সমান

पुष्कळदा 'মধ্যম পুরুষ' व 'প্রথম পুরুষ' याच्या 'সম্ভ্রমাত্মক' रूपाना 'উন' प्रत्ययाऐवजी 'সাধারণ বর্তমান' चा 'এন' प्रत्यय वापरतात. परंतु असे करणे चुकीचे आहे.

उदा. আপনারা দয়া করিয়া দেখুন। ('দেখেন' नव्हे) आपण कृपया पहावे.
আসুন মহাশয়। ('আসেন' नव्हे) यावे महराज

काही वाक्यात 'আমি' 'আমরা' कर्ता असताना অনুজ্ঞা ভাব' असल्यास त्या वेळी 'সাধারণ বর্তমান' ची रूपे वापरतात

उदा. চল্ আমরা যাই। चल, आपण जाऊया. আমি বাড়ী যাই ? मी. घरी जाउ का ?
আমি এখন আসি। मला आता जाऊ द्या.

[मराठीत 'बरं, मी येतो तर' असे आपण म्हणतो तेव्हा क्रिया जाण्याची असते. अशा वेळी बंगालीत क्रिया जरी जाण्याची असली तरी 'আসা' हे क्रियापद वापरतात.]

ভবিষ্যৎ অনুজ্ঞা
ভবিষ্যৎ অনুজ্ঞা

পুরুষ		ক্রিয়াবিভক্তি
আমি, আমরা		রূপ নাই
তুই, তোরা তুমি, তোমরা আপনি, আপনারা	প্রত্যক্ষ	স (শ্), ইস (শ্) ইও(ইয়ো) ইবেন(ন্)
সে, তাহারা তিনি তাঁহারা	পরোক্ষ	ইবে ইবেন(ন্)

বরील क्रियाविभक्तीतील 'স' प्रत्यय स्वरान्त धातूना व 'ইস' प्रत्यय व्यंजनान्त धातूना लागतो.

তুই, তোরা	করিস[১] (শ্)
তুমি, তোমরা	করিও[২] (করিয়ো)
আপনি, আপনারা	করিবেন
সে, তাহারা	করিবে
তিনি, তাঁহারা	করিবেন

ही रूपे थोडक्यात पुढीलप्रमाणे लिहितात.

(साधु) করিস, করিও(-যো); (চলিত) করিস, ক'রো

इतर रूपे সাধারণ ভবিষ্যৎ च्या रूपाप्रमाणे असल्यामुळे दिलेली नाहीत.

থাকা (থাক্)

(साधु) থাকিস, থাকিও(-য়ো); (চলিত) থাকিস, থেকো

হওয়া (হ)

(সাধু) হইস, হইও(-য়ো); (চলিত) হ'স, হ'য়ো

খাওয়া (খা)

(সাধু) খাস, খাইও(-য়ো); (চলিত) খাস, খেয়ো

যাওয়া (যা)

(সাধু) যাস, যাইও(-য়ো); (চলিত) যাস, যেয়ো

দেওয়া [দি]

(সাধু) দিস, দিও(-য়ো); (চলিত) সাধুর সমান

শোয়া [শু]

(সাধু) শুস, শুইও(-য়ো); (চলিত) শুস, শুয়ো

কহা (কহ্)

(সাধু) কহিস, কহিও(-য়ো); (চলিত) ক'স, ক'য়ো

আসা (আস্)

(সাধু) আসিস, আসিও(-য়ো); (চলিত) সাধুর সমান

কাটা (কাট্)

(সাধু) কাটিস, কাটিও(-য়ো); (চলিত) কাটিস, কেটো

গাহা (গাহ্)

(সাধু) গাহিস, গাহিও(-য়ো); (চলিত) গাস, গেয়ো

লেখা (লিখ্)

(সাধু) লিখিস, লিখিও(-য়ো); (চলিত) লিখিস, লিখো

উঠা (উঠ্)

(সাধু) উঠিস, উঠিও(-য়ো); (চলিত) উঠিস, উঠো

লাফান [লাফা]

(সাধু) লাফাস, লাফাইও(-য়ো); (চলিত) লাফাস, লাফাও(-য়ো)

पुष्कळदा, 'যেন' शब्दापुढे त्या त्या धातूची 'সাধারণ বত মান' कालाची 'প্রথম পুরুষ সাধারণ' व 'প্রথম পুরুষ সম্ভ্রমাত্মক' रूपे ठेवूनही 'ভবিষ্যৎ অনুজ্ঞা' साधतात.

সে যেন আসে।	त्याने यावे.
তিনি যেন করেন।	त्यानी करावे.

वाक्ये বর্তমান অনুজ্ঞা

১] তুমি তাড়াতাড়ি যাও।
तू लगोलग जा

২] আমাকে এক মুঠা চাল দাও।
मला एक मूठ तांदुळ द्या.

৩] দয়া করিয়া একটু অপেক্ষা করুন।
कृपा करून जरा वाट पहा.

৪] আপনি আগে চলুন আমি এই আসছি।
आपण पुढे जा, मी (हा) आताच येतो.

৫] তোমরা চা বা কফি খাও না, দুধ পান কর।
तुम्ही चहा किंवा कॉफी पिऊ नका, दुध प्या.

৬] তোমার ভাইকে ডাকিয়া আন।
तुझ्या भावाला इथे बोलव. (शब्दशः बोलावून आण).

৭] আমাদের পরিশ্রম সফল হউক।
आमची मेहनत फळाला येऊ द्या.

৮] সতীশ এই কাজটা করুক
सतीशला हे काम करू द्या.

৯] এখন কি করা যাক?
आता काय करावे.

১০] একটা সাধারন সাড়ী পরিয়া আয়।
एक साधी साडी नेसून ये.

বাক্যে ভবিষ্যৎ অনুজ্ঞা

১] ছাত্রগন ! কখনও পাঠে অবহেলা করিও না।
विद्यार्थ्यानो! अभ्यासाला कधीही टगळ मगळ करू नका.

২] মন দিয়া লেখাপড়া করিবে।
लक्षपूर्वक अभ्यास करावा.

৩] আপনি পথ্য সেবন করিবেন, অসুখ ত্বর হইয়া যাইবে।
आपण पथ्य पाळावे, आजार दूर होईल.

৪] সবান্ধবে আগমনপূর্বক কার্যসৌষ্ঠব করিবেন।
मित्रासह येऊन कार्यास शोभा आणावी.

৫] মনে রাখ' আবার যেন এই রকম না হয়।
लक्षात ठेव! पुन्हा असे होता कामा नये.

৬] বৃথা সময় কাটাইও না।
वेळ फुकट घालवू नका.

৭] তাঁহাকে বলিয়া দাও, তিনি যেন এখানে আসেন।
त्यानी येथे यावे असे त्याना सागा.

৮] কখনও মনে নিরাশ হইও না।
कधीही मनाने निराश होऊ नका.

৯] অনুগ্রহ করিয়া আমাকে 'আনন্দমঠ' আর একবার দিবেন।
मेहरबानी करून (आपण) मला 'आनन्दमठ' पुन्हा एकदा द्यावे.

১০] অনুগ্রহপূর্বক আপনি পরশু আমার বাড়ীতে আসিবেন।
मेहरबानी करून आपण परवा माझ्या घरी यावे.

[१) কৃপা করুন, মেহরবানী করুন (please, kindly) या अर्थी बंगालीत 'দয়া করিয়া' 'কৃপা করিয়া' 'অনুগ্রহ করিয়া' 'অনুগ্রহপূর্বক' वापरतात.

२) '(যেন'च्या वापराकरिता पाठ १६ पहा.]

△ △ △

पाठ ९ वा :

अभ्यास (१)

पुढील वाक्यांचे बंगालीत भाषांतर करा:—

(१) जगदीशला पकडून इकडे घेऊन ये. (२) एक चागले कपाट विकत घे (३) प्रभाकरला तो चाकू देऊन टाक. (४) त्याला कुठे पाहिजे तिथे जाऊ द्या. (५) तुमची पुस्तके तुम्ही चांगल्या जागी ठेवा. (६) अरे गिरीश, इकडे ये आणि मदानाईना हे कॅलेंडर दे. (७) त्याला दारु पिऊ द्या किवा दुसरे काही करू द्या, तुम्ही आपापले काम करा. (८) हा ठराव आपण आम्हाला समजावून सागा. (९) त्याला धक्का मारून अंगणाच्या बाहेर घालवून दे. (१०) रोग्याच्या खोलीत कधीही गडबड करू नये (११) रोज सकाळी फिराययास जावे (१२) तू कोणाबरोबरही भाडण करू नकोस. (१३) आपण चहा पिऊन बाजारात जावे. (१४) आपण एक महिन्याच्या आत परत यावे (१५) तुम्ही रोज दोन नाम पोहावे. (१६) हे पुस्तक जेव्हा सवड होईल, तेव्हा आपण वाचावे. (१७) परवा त्याने जावे असे त्याला तू उद्या सागं. (१८) श्रीनिवासला येथे येऊ देऊ नकोस

शब्द

कपाट	আলমারি	जागा	জায়গা
ठराव	প্রস্তাব	धक्का	ধাক্কা
अंगण	উঠান, প্রাঙ্গণ, অঙ্গন		
सवड	ফুরসৎ, অবকাশ, অবসর		

△ △ △

पाठ १० वा : क्रियावाचक नामे; औचित्यार्थक, नकारार्थक व प्रश्नार्थक वाक्ये.

१

क्रियावाचक नामे
क्रियाद्योतक विशेषण

(अ) मूळ धातूला 'इबा' ('চলিত' भाषेत 'বা') प्रत्यय जोडून क्रियावाचक नामे तयार होतात. उदा. কর্+ইবা=করিবা ही 'ইবা' युक्त नामे नेहमी षष्ठीविभक्तियुक्तच वापरली जातात. म्हणून पुढे ইবা+র=ইবার जोडून रूपे देण्यात आली आहेत. (यांचा साधारणतः विशेषणाप्रमाणे उपयोग केला जातो.)

['ইবা' युक्त क्रियावाचक नामाला 'মাত্র' जोडल्यास 'ती क्रिया घडताक्षणीच' असा त्याचा अर्थ होतो.

उदा. करिबामात्र = करताक्षणीच
यांइबामात्र = जाताक्षणीच]

धातू + ইবার	साधु	চলিত
কর্ + ইবার	करिबार	करबार
থাক্ + ইবার	थाकिबार	थाकबार
হ + ইবার	हइबार	हबार
খা + ইবার	खाइबार	खाबार
যা + ইবার	याइबार	याबार
দি + ইবার	दिबार	देबाव
শু + ইবার	शुइबार	शोबार
কহ্ + ইবার	कहिबार	कइबार [कबार]
আস্ + ইবার	आसिबार	आसबार

কাট্ + ইবার	কাটিবার	কাটবার
গাহ্ + ইবার	গাহিবার	গাইবার
লিখ + ইবার	লিখিবার	লিখবার
উঠ্ + ইবার	উঠিবার	উঠবার
লাফা + ইবার	লাফাইবার	লাফাবার

(आ) मूळ धातू व्यंजनान्त असेल तर 'আ' एकाक्षरी स्वरान्त असेल तर 'ওয়া' व इतर स्वरान्त धातूना 'আন' (आना) जोडून ही क्रियावाचक नामे तयार होतात. ही क्रियावाचक नामे नित्य एकवचनी असतात व यांना चतुर्थीखेरीज सर्व विभक्तीचे प्रत्यय लागतात. (पाठ ४ था, 'যাওয়া' पहा) संबोधनार्थी यांचा उपयोग होत नाही. यांपैकी काही क्रियावाचक नामांचा ज्यावेळी विशेषणाप्रमाणे वापर होतो, त्यावेळी त्यांना विभक्तीप्रत्यय लागत नाहीत. उदा. শোনা গান—ऐकलेले गाणे; কাচা কাপড়—धुतलेला कपडा, কাটা গাছ—तोडलेले झाड.

[क्रियापदाचे शब्दकोशात सापडणारे रूपच या क्रियावाचक नामांचेही रूप असते.]

धातु+আ [ওয়া, আন] साधु		चलित
কর্ + আ	করা	করা
থাক্ + আ	থাকা	থাকা
হ + ওয়া	হওয়া	হওয়া
খা + ওয়া	খাওয়া	খাওয়া
যা + ওয়া	যাওয়া	যাওয়া
দি + ওয়া	দেওয়া	দেওয়া
শু + ওয়া (अनियमित)	শোয়া	শোয়া
কহ্ + আ	কহা	কওয়া
আস্ + আ	আসা	আসা
কাট্ + আ	কাটা	কাটা
গাহ্ + আ (अनियमित)	গাওয়া	গাওয়া

লিখ্ + আ	লেখা (लिखा)	লেখা
উট্ + আ	ওঠা (उठा)	ওঠা
লাফা + আনো	লাফানো	লাফানো
দাঁড়া + আনো	দাঁড়ানো	দাঁড়ানো
বেড়া + আনো	বেড়ানো	বেড়ানো

বাক্যে

১] এখন কাজ করিবার সময় হইয়াছে।
आता काम करण्याची वेळ झाली आहे.

২] এ কথা বলিবার সময় এখন হয় নাই।
ही गोष्ट सांगण्याची वेळ अजून झालेली नाही.

৩] তোমাকে অনেক কিছু দিবার আমার ইচ্ছা ছিল।
मला तुला पुष्कळ गोष्टी द्यावयाची इच्छा होती.

৪] ছোট শিশু যাহা কিছু দেখে, সবই খাইবার জিনিষ বলিয়া মনে করে।
लहान मूल जे काही पहाते, तें सर्व खाण्याची वस्तु आहे असे समजते.

৫] বলিবার সময় সে অনেক কিছু বলে, কিন্তু কাজ করিবার সময় সে ইতস্তত করে।
बोलण्याच्या वेळी तो खूप बोलतो. परतु काम करण्याच्या वेळी तो काकू करतो.

৬] ভাল ছেলেরা খাইবার সময় খায়, পড়িবার সময় পড়ে, খেলিবার সময় খেলা করে।
चागली मुले खाण्याच्या वेळी खातात, अभ्यास करण्याच्या वेळी अभ्यास करतात, खेळण्याच्या वेळी खेळतात.

৭] এইরকম মন্দ কাজ করা ভাল নয়।
अशी वाईट गोष्ट करणे चांगले नव्हे.

৮] তোমার খাওয়া-দাওয়া হইয়াছে কি ?
तूं जेवला आहेस काय ?

৯] তাহার চিঠি লেখা কখন শেষ হইবে ?
त्याचे पत्र लिहिणें केव्हा पुरे होईल ?

১০] আমার আর এখানে থাকা হইবে না।
माझे यापुढे येथे राहणे होणार नाही.

১১] তাহার মদ খাওয়ার বদ অভ্যাসের কথাটা আমারও শোনা আছে।
त्याच्या दारु पिण्याच्या वाईट सवयीबद्दल मी पण ऐकलें आहे.

১২] আমি অনেকক্ষন ধরিয়া তাহার অপেক্ষা করিতেছি, কিন্তু এখনও তাহার আসা হয় নাই
मी बऱ्याच वेळापासून त्याची वाट पहात आहे, परतु अजूनपर्यंत त्याचें येणे झाले नाही. (तो आला नाही)

১৩] ছুটির কথা শুনিবামাত্র আমি খুশী হইলাম।
रजेची गोष्ट ऐकतांच मी खूष झालो.

১৪] তিনি আসিবামাত্র সকলে কাজ করিতে লাগিল।
ते येतांक्षणीच सर्वजण काम करुं लागले.

১৫] গুরুমহাশয় যাইবামাত্র ছেলেরা ঝগড়া করিতে লাগিল।
गुरुजी जातांच मुले भांडू लागली

১৬] তোমার বলাতেই আমি সব কিছু জানিলাম।
तुझ्या बोलण्यावरुनच मला सर्व काही समजले.

১৭] সাঁতার-কাটায় তাহার শরীরের গঠনটা বদলাইয়া গিয়াছে।
पोहण्यामुळे त्याच्या शरीराची ठेवण बदलून गेली आहे.

১৮] তাঁহার আসার পূর্বেই আমরা কাজটি শেষ করিয়াছিলাম।
ते येण्याच्या अगोदरच आम्ही काम संपविले. होते.

১৯] সূর্য অস্ত যাওয়ায় আমরা বাড়ী ফিরিলাম।
सूर्य अस्ताला गेल्यामुळे आम्ही घरी परतलो.

২০] সূর্য অস্ত যাইবার পর আমরা মাঠে বসিলাম।
सूर्य अस्ताला गेल्यावर आम्ही मैदानांत बसलो.

২১] তাহারা খেলা দেখিবার জন্য দাঁড়াইয়াছিল।
ते खेळ पाहण्याकरिता उभे होते.

२२] ডাক্তারবাবু তাঁহাকে বাঁচাইবার জন্য অনেক চেষ্টা করিলেন।
डॉक्टरांनी त्यांना वाचविण्याकरिता खूप प्रयत्न केले.

२७] মহেশের পিতার মৃত্যু হওয়ায়, তাহাকে চাকরি করিতে হইল।
महेशचे वडिल मरण पावल्यामुळे त्याला नोकरी करावी लागली.

२४] দুষ্ট লোকের তোষামোদ করার কোনও মানে হয় না।
दुष्ट व्यक्तीची खुशामत करण्यांत कांहीच अर्थ नाही.

[१ धरिष्या चा हा उपयोग लक्षात घ्या. याचा उपयोग केवळ कांही काळापासून व काही काळपर्यंत अशा अर्थी पूर्वीपासून चालत असलेल्या क्रियेच्या वेळी करतात.]

अभ्यास (१)

पुढील वाक्यांचे बंगालीत भाषांतर करा:—

१ वाचनालयात वाचनीय अशी कोणकोणती पुस्तके आहेत ? (२) मला पाहताच तो भीतीने पळून गेला. (३) त्याला मरायलासुध्दा वेळ नाही (४) मंत्रीपद ही रस्त्यात सापडणारी वस्तु नव्हे, त्याकरिता पुष्कळ कष्ट करावे लागतात. (५) औषध घेताच तो ओकला. (६) आपणांला भेटण्यासाठी मी येथे आलो आहे. (७) रविवारी चौपाटीवर उभे रहाण्यालासुध्दा जागा मिळत नाही. (८) बोलण्याचा प्रयत्न कर, मुक्यासारखे राहण्यात काय फायदा ? (९) चोरी केल्यामुळे त्याला मार खावा लागला. (१०) आपल्या आगमनामुळे आम्ही अगदी पूर्णपणे निश्चित झालो. (११) पावसात भिजल्यामुळे तिला सर्दी झाली आहे (१२) पुरावा नसल्यामुळे न्यायाधीशानी त्याची सुटका केली. (१३) इतक्या उशीरा खाण्यामुळे त्याला गरम खाद्यपदार्थ मिळत नाहीत. (१४) मी अजूनपर्यंत मदनलालच्या जाण्याची वाट पहात होतो. (१५) दुसऱ्या मजल्यावरून पडल्यामुळे त्याचे हातपाय मोडले आहेत.

शब्द

मरणे	मरा	ओकणें	वमि करा
मुका	बोबा	अगदी पूर्णपणे	एकेवारे
पुरावा	प्रमाण	सुटका करणे	अव्याहति देओया

दुसरा मजला तेतला [बंगालीत तळमजल्याला 'एकतला', दुसऱ्यामजल्याला 'दोतला' म्हणतात.]

२

औचित्यार्थक वाक्ये

औचित्यार्थक वाक्यात क्रियावाचक नामापुढे 'উচিত' हा शब्द ठेवतात. वर्तमानकाळी क्रियापद अध्याहृत राहतें. नकारार्थी वाक्यात 'নহ্' धातूचे 'নহে' रूप येते. भूतकाळी 'আছ্' धातूचे 'ছিল' रूप होते.

তোমার ইহা করা উচিত।
तू हे करणे योग्य (उचित) आहे.

ছেলেবেলায় পড়াশুনা করা উচিত।
लहानपणी अभ्यास करणे योग्य आहे.

বিদেশী জিনিষ ব্যবহার করা উচিত নহে।
परदेशी वस्तु वापरणे योग्य नाही.

তখন তোমার বাড়ী যাওয়া উচিত ছিল।
त्या वेळेला तू घरी जाणे योग्य होते.

এখন প্রদীপটা জ্বালান উচিত।
आता दिवा लावणें योग्य आहे.

তাহাকে কী নিমন্ত্রন করা উচিত ছিল না?
त्याला आमंत्रण करणे योग्य नव्हते काय?

না বলিয়া পরের জিনিষ লওয়া উচিত নহে।
न सागता दुसऱ्याची वस्तु घेणे योग्य नव्हे.

তোমাদের পিতামাতাকে মান্য করা উচিত।
तुम्ही आईवडिलांच्या आज्ञेत राहणे योग्य आहे.

তাহাদের ইহা বোঝা উচিত ছিল।
त्यांनी हे समजणे योग्य होते.

তাহাদিগকে সতর্ক করা উচিত ছিল।
त्याना सावध करणे योग्य होते.

नकारार्थक वाक्ये

नकारार्थक वाक्यात ना, नाई ही अव्यये व 'नह्' धातुची वर्तमानकाळाची रूपे वापरतात. ही सर्वसाधारणपणे वाक्याच्या शेवटी येतात.

आमरा सन्ध्याबेलाय बाड़ीते थाकि ना।
आम्ही संध्याकाळी घरी नसतो.

से एई काज करिते पारिबे ना।
तो हे काम करू शकणार नाही.

आमरा मांस खाई ना।
आम्ही मास खात नाही.

आमरा मांस खाई नाई
आम्ही मास खाल्ले नाही.

ताहार बाड़ीते रेडिओ नाई।
त्यांच्या घरी रेडिओ नाही.

परनिन्दा करिते नाई।
दुसऱ्याची निंदा करू नये.

आमि सेखाने याइते उपयुक्त नहि।
मी तेथे जाण्यास योग्य (व्यक्ति) नाही.

तुमि त कचि खोका नও?
तू तर कोवळा मुलगा नाहीस?

लोकटा कोन काजेर नय।
तो मनुष्य कोणत्याही उपयोगाचा नाही.

रमेश तोमार मत साहसी नहे।
रमेश तुझ्यासारखा धाडशी नाही.

आमार निजेर बलिते किछुई नाई।
माझ्याजवळ स्वत:चे असे म्हणावयास काहीही नाही.

आमाके ना चेने एमन लोक नाई।
मला ओळखत नाही असा कोणताही मनुष्य नाही.

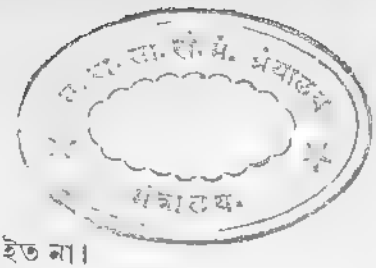

তাহার না আছে ঘর, না আছে দার,
त्याला ना घर ना दार.

আমি না হেসে থাকতে পারি না।
मी न हसता राहू शकत नाही.

তুমি না থাকিলে, আমার লেখাপড়া হইত না।
तू नसतास तर माझे शिक्षण झाले नसते.

আমার উপায়ান্তর নাই।
मला दुसरा मार्ग नाही.

আমি কখনও পাহাড়ে উঠি নাই।
मी कधीच डोंगरावर चढलो नाही.

প্রশ্নার্থক বাক্যে

প্রশ্নার্থক বাক্যান (কে, কি, কোন্, কত, কবে, কখন, কেন, কেমন, কোথায়, কিরূপ, নাকি, না), ইত্যাদি প্রশ্নবাচক সর্বনামে ব অব্যয়ে ব্যবহৃত.

তুমি কে? কি কর?
तू कोण (आहेस)? काय करतोस?

সে তোমাকে কত চিঠি লিখিয়াছে?
त्याने तुला किती पत्रे पाठविली आहेत?

তিনি কবে আসবেন?
ते केव्हा (कोणत्या दिवशी) येणार आहेत?

সে কখন যাইবে?
तो केव्हा (कोणत्या वेळी) जाणार आहे?

তোমার না অসুখ হইয়াছিল?
तू आजारी होतास ना?

আমরা কোথায় যাইতেছি?
आपण कुठे जात आहो?

আমরা তাহার বাড়ীতে যাইব কেন?
आपण त्याच्या घरी का जावे?

সে বাঙ্গালী ছিল নাকি ?
तो बंगाली होता कि काय?

তুমি এটা করিবে না নরেন্দ্রকে বলি ?
तू हे करशील का नरेंद्राला सांगू?

সে কিরূপ লোক ? 'আসিব বলিয়াও আসে নাই।
तो कसा मनुष्य आहे (कोणत्या तऱ्हेचा)? 'येईन' असे सांगून सुद्धा आला नाही.

এটা কি ? মদ না বিষ ?
हे काय आहे? दारु कि विष?

আমি বুঝি কেহ নই ?
मी कोणीच नाही वाटते?

তাতে ক্ষতি কি ?
त्यात नुकसान कसले?

বাড়ীর সব ঠিক ত ?
घरचे सर्व ठिक आहे ना?

কেমন আছ ? ঠিক ত ?
कस काय? बर आहे ना?

খোয়া নোট কি পাওয়া যাবে ?
हरवलेली नोट काय परत मिळेल?

তুমি কোথা হইতে আসিয়াছ ? কোথায় যাবে ?
तू कुठून आलास? कुठे जाणार?

কোন্ ছেলেটা তোমাকে গালাগালি দিয়েছে?
कोणत्या मुलाने तुला शिव्या दिल्या?

△ △ △

पाठ ११ वा : काळांचा वापर
কালের ব্যবহার

१

१) साधारण वर्तमान

(अ) जेव्हा एखादी क्रिया स्वभावतःच घडते. तेव्हा 'साधारण वर्तमान' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. সে প্রতিদিন ব্যায়াম করে। तो रोज व्यायाम करतो

(आ) ऐतिहासिक किंवा पौराणिक घटनेचे वर्णन करताना भूतकाळाबद्दल कधी कधी 'साधारण वर्तमान' काळ वापरतात.

उदा. রাম সত্যপালনের জন্য বনে যান। राम सत्य पाळण्याकरिता वनांत गेला.

ভগবান কৃষ্ণ অর্জুনকে বলেন, "যাহা ইচ্ছা তাহাই কর। भगवान् कृष्ण अर्जुनाला म्हणाले, "जशी (तुझी) इच्छा असेल तसेच कर."

(इ) प्रसिद्ध लेखकांची वचने उद्धृत करताना 'साधारण वर्तमान' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. বঙ্কিমচন্দ্র বলেন, "পুষ্প আপনার জন্য ফুটে না। পরের জন্য তোমার হৃদয় কুসুমকে প্রস্ফুটিত করিও।"

बंकिमचंद्र म्हणतात, "फूल स्वतःकरिता फुलत नाही. दुसऱ्याकरिता तुमचे हृदय-पुष्प विकसित करा."

(ई) निषेधार्थक वाक्यात 'নাই'चा उपयोग केला असता पूर्ण वर्तमान व पूर्ण भूत दर्शविण्याकरिता 'साधारण वर्তমান' काळाचा वापर करतात.

उदा. সে কিছুই করে নাই। त्याने काहीही केले नाही.

(उ) 'উত্তম পুরুষ'च्या 'বর্তমান অনুজ্ঞা'च्या बेळी पण 'साधारण वर্তমান' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. चल, आमरा याई। चल, आपण जाऊया.

(ऊ) कधी कधी भूतकाळ व भविष्यकाळ दर्शविण्याकरिता 'যখন' '(যেন' ह्यांच्याबरोबर (किंवा हे शब्द नसतानाही) 'साधारण वर्तमान' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. तिनि यखन आसेन, तखन आमरा याइतेछिलाम। ते जेव्हा आले तेव्हा आम्ही जात होतो.

"आशीर्वाद करून, ए यात्रा येन रक्षा पाई।" ह्यावेळेला सर्व काही ठिक होईल असा मला आशीर्वाद द्या.

तिनि आसेन त भाल हय। जर ते आले तर बरं होईल.

२) घटमान वर्तमान

(अ) जी क्रिया अजूनही चालूच आहे, संपलेली नाही, ती क्रिया दर्शविण्याकरिता 'घटमान वर्तमान' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. से बई पड़िते छे। तो पुस्तक वाचत आहे.

(आ) एखादी घटना प्रत्यक्ष डोळ्यासमोर घडत आहे असे चित्र उभे करण्यासाठी 'घटमान वर्तमान' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. सीता देखिलेन, एकटि वानर गाछ हइते लम्फ मारिया ताँहार सम्मुखे आसितेछे। एक वानर झाडावरून उडी मारून आपल्यासमोर येत आहे असे सीतेने पाहिले.

(इ) जी क्रिया थोडी अगोदर संपली आहे किंवा थोड्या वेळात संपेल अशी क्रिया दर्शविण्याकरिता 'घटमान वर्तमान' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. आमि एই बाड़ी हइते आसितेछि (आसिलाम)। मी हा आताच घराहून आलो आहे.

आमि आजই दिल्ली याइतेछि (याइब)। मी आजच दिल्लीला जाणार आहे (जाईन).

७) पुराघटित वर्तमान

जी क्रिया नुकतीच झालेली असून त्या क्रियेचे फळ अजून चालू आहे ती क्रिया दर्शविण्याकरिता 'पुराघटित वर्तमान' काळाचा उपयोग करतात.

उदा आमि ताहाके चिठि लिखियाछि। मी त्याला पत्र लिहिले आहे.

८) साधारण अतीत

(अ) जी क्रिया नुकतीच झालेली आहे ती क्रिया दर्शविण्याकरिता 'साधारण अतीत' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. आमि शुधु चा खाइलाम। मी केवळ चहा प्याला.

(आ) पूर्वी घडलेल्या ऐतिहासिक किंवा पौराणिक घटनांचे वर्णन करताना 'साधारण अतीत' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. रामचन्द्र रावणके हत्या करिलेन। रामचंद्रानी रावणाला ठार मारले.
छत्रपती शिवाजी मोगलदेर सङ्गे युद्ध करिलेन। छत्रपती शिवाजीने मोंगलांशी युद्ध केले.

९) नित्यवृत्त अतीत

(अ) जी क्रिया भूतकाळात नेहमी होत असे ती क्रिया दर्शविण्याकरिता 'नित्यवृत्त अतीत' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. छेलेबेलाय आमि माछ खाइताम। लहानपणी मी मासे खात असे.

(आ) क्रिया अपूरी असून आशा किंवा संभाव्यता दर्शवित असेल तर 'नित्यवृत्त अतीत' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. यदि से पड़ाशुना करित तबे पुरस्कार पाइत।
किंवा से पड़ाशुना करिले पुरस्कार पाइत।
जर त्याने अभ्यास केला असता तर त्याला बक्षिस मिळाले असते

(ई) एखादी अपूरी इच्छा व्यक्त करण्याकरितासुध्दा 'नित्यावृत्त अतीत' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. यदि आमि राजा हइताम। मी राजा झालो असतो तर!
यदि आमि पाखी हइताम। मी पक्षी झालो असतो तर!

६) घटमान अतीत

जी क्रिया भूतकाळात चालू होती, संपली नव्हती ती क्रिया दर्शविताना 'घटमान अतीत' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. वृष्टि हइतेछिल। पाऊस पडत होता.

७) पुराघटित अतीत

जी क्रिया भूतकाळी होऊन गेली व जिचे फळ अजून चालू नाही ती क्रिया दर्शविताना 'पुराघटित अतीत' चा उपयोग करतात.

उदा. आमरा गत वत्सर कलिकाता गियाछिलाम।
आम्ही गेल्या वर्षी कलकत्त्याला गेलो होतो.

८) साधारण भविष्यत

(अ) जी क्रिया भविष्यकाळात घडेल ती क्रिया दर्शविताना 'साधारण भविष्यत' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. आमि ताहार सङ्गे देखा करिब। मी त्याला भेटेन.

(आ) कधी कधी भूतकाळातली क्रिया सुध्दा 'साधारण भविष्यत' काळाचा उपयोग करून दर्शवितात.

उदा हठात झगड़ा 'हइबे' इहा आमार धारणार बाहिरे छिल।
एकाएकी भांडण होईल हे माझ्या ध्यानीमनी सुद्धा नव्हते (शब्दशः कल्पनेच्या बाहेर होते.)

९) घटमान भविष्यत

जी क्रिया भविष्यकाळात घडत राहील ती क्रिया दर्शविताना 'घटमान

ভবিষ্যৎ' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. সে কাজ করিতে থাকিবে। तो काम करीत असेल.

১০) পুরাঘটিত ভবিষ্যৎ

जी क्रिया भूतकाळी घडली असेल वा होण्याचा संभव असेल ती क्रिया दर्शवितांना 'পুরাঘটিত ভবিষ্যৎ' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. সে হয়ত এই কাজ করিয়া থাকিবে।
त्याने कदाचित हे काम केले असेल.

তুমি দিয়া থাকিবে, কিন্তু আমার তাহা মনে নাই।
तू दिले असशील, पण ते माझ्या लक्षात नाही.

△ △ △

২

असमापिका क्रियांचा वापर
অসমাপিকা ক্রিয়ার প্রয়োগ

১) ইয়া

(क्रिया घडल्यावर या अर्थी)

उदा. সে তাহাকে দুই কথা শুনাইয়া চুপ করিল।
त्याने त्याला दोन गोष्टी ऐकवून गप्प केले.

(कारण दर्शविण्याकरिता)

उदा. অতিরিক্ত শ্রম করিয়া সে কৃশ হইয়াছে।
पुष्कळ मेहनत केल्यामुळे तो बारीक झाला आहे.

(पुनः पुनः होणारी क्रिया दर्शविण्याकरीता)

उदा. চেঁচাইয়া চেঁচাইয়া তাহার গলা শুকাইয়া গেল।
ओरडून ओरडून त्याचा घसा सुकून गेला.

(संयुक्त क्रियापदाप्रमाणे उपयोग)

उदा. সে পাখীটিকে মারিয়া ফেলিল। त्याने पक्षाला मारून टाकले.

२) ইতে

अ) उद्देश, शक्ति, आदेश, इच्छा आरंभ, परिणाम इत्यादि, दर्शविण्याकरिता ইতে' युक्त असमापिका क्रियेचा उपयोग करतात.

उदा. (उद्देश) আমি তোমাকে এই ছবি দেখাইতে আসিয়াছি।
मी तुला हे चित्र दाखविण्याकरिता आलो आहे.
(शक्ति) সে বেশী হাঁটিতে পারে না। तो फार चालू शकत नाही.
(आदेश) তোমাকেই পড়িতে হইবে। तुलाच वाचावे लागेल.
(इच्छा) সে বইগুলি পড়িতে চায়। तो पुस्तके वाचू इच्छितो.
(आरंभ) তিনি গান গাহিতে লাগিলেন। ते गाणे गाऊ लागले.

(परिणाम) से मरिते जले झाँप दिल । त्याने मरण्याकरिता पाण्यात उडी मारली

(निषेध) मद खाइते नाई । दारू पिऊ नये.

(आ) 'इते' युक्त असमापिका क्रिया दोनदा वापरल्यास, पुन्हा पुन्हा तीच क्रिया घडणे, क्रमिकता व तात्कालिकता दर्शविते.

(पुन्हा पुन्हा तीच क्रिया घडणे या अर्थी)

ऐ वृद्ध लोकटि काशिते काशिते आसितेछे ।
(क्रमिकता) तो वृद्ध मनुष्य खोकत खोकत येत आहे.
देखिते देखिते आँधार हइल ।
(तात्कालिकता) बघता बघता काळोख पडला.
"सेउँतिते पद देवी राखिते राखिते ।
सेउँति हइल सोना देखिते देखिते ॥"
सेऊंतीवर देवीने पाय ठेवताच, बघता बघता तिचे सोन्यात रूपान्तर झाले.

[सेउँति - होडीत शिरलेले पाणी बाहेर फेकण्याचे भांडे]

(इ) कधी कधी क्रियापदार्थी पण 'इते' युक्त असमापिका क्रिया वापरतात.

उदा. ताहाके बलिते देखिलाम। त्याला बोलताना पाहिले. (तो बोलत आहे, ते मी पाहिले या अर्थी)

७) इले

(अ) दोन क्रियापदामधील कार्यकारण संबंध दर्शविण्याकरिता 'इले' युक्त असमापिका क्रिया वापरतात.

उदा. तुमि आसिले आमि याइब । तू आलास तर मी जाईन.
टाका ना पाइले से काज करिबे केन ? पैसे मिळाले नाहीत तर तो काम कशाला करील ?

(आ) एकाच क्रियेने दोन्ही क्रियांचा काळ सूचित झाला असता दोहोपैकी एक काळ दर्शविण्याकरिता 'इले' युक्त असमापिका क्रिया वापरतात.

(इंग्रजीत याला Nominative Absolute) म्हणतात.

उदा. सूर्य अस्त गेले ताहारा बाड़ी गेल ।
सूर्य अस्ताला गेल्यावर ते घरी परतले.

২

আজ্ঞার্থ
অনুজ্ঞা

(১) বর্তমান অনুজ্ঞা

আদেশ, উপদেশ, প্রার্থনা, আশীর্বাদ, শাপ ইত্যাদি দর্शविण्याकरिता 'বর্তমান অনুজ্ঞা' चा उपयोग करतात.

उदा. (आदेश) नलटि বন্ধ কর। नळ बंद कर.

(उपदेश) এই খারাপ অভ্যাস ত্যাগ কর। ही वाईट सवय सोडून दे.

(इच्छा) আমার মনোবাঞ্ছা পূর্ণ হউক। माझी इच्छा पूर्ण होवो.

(प्रार्थना) "বাঁচাও আমার প্রাণ, হে করুণাসিন্ধু।" हे करुणा-सागरा ! माझे प्राण वाचव

(आशीर्वाद) তোমার মঙ্গল হউক। तुझे कल्याण होवो.

(शाप) তোমার সর্বনাশ হউক। तुझे वाटोळे होवो.

(विनती) আমাকে কিছু টাকা দিন। मला काही रुपये द्या.

২) ভবিষ্যৎ অনুজ্ঞা

'বর্তমান অনুজ্ঞা' प्रमाणेच आदेश, उपदेश, प्रार्थना, आशीर्वाद, शाप इत्यादि दर्शविण्याकरिता 'ভবিষ্যৎ অনুজ্ঞা' चा उपयोग करतात.

उदा. (आदेश) এখানে গণ্ডগোল করিও না। इकडे गडबड करू नकोस.

(उपदेश) রৌদ্রে দৌড়াইও না। उन्हात धावू नकोस.

(विनती) আপনি আমাকে একটা বই দিবেন। आपण मला एक पुस्तक द्यावे.

(प्रार्थना) সকলে সবান্ধবে আগমনপূর্বক কার্য-সৌষ্ঠব করিবেন। सर्वांनी मित्रासह येऊन कार्यास शोभा आणावी

△ △ △

पाठ १२ वा : निर्देशक व अनिर्देशक प्रत्यय, अनिश्चितार्थक व अनेकवचनार्थक शब्द

१

निर्देशक प्रत्यय निर्देशक प्रत्यय

निर्दिष्ट प्राणी किंवा वस्तु दर्शविण्याकरिता नामाला किंवा सर्वनामाला बंगालीत एकवचनी টা, টি, (টী), খানা, খানি, গাছা, গাছি, টু, টুক, টুকু, টুকুন, हे प्रत्यय लावतात. हे प्रत्यय नामापुढे किंवा सर्वनामापुढे येऊन कर्त्याशिवाय इतर कारकांना त्यांना नाम-विभक्ति-प्रत्यय लागतात.

१) টা, টি, টী

(अ) हे प्रत्यय व्यक्तिवाचक, प्राणीवाचक व पदार्थवाचक नामांना त्याच-प्रमाणे सर्वनामांना लावतात. টা, प्रत्यय अनादर किंवा बोजडपणा दर्शवितो व টি, प्रत्यय आदर किंवा सौष्ठव दर्शवितो.

उदा. তাঁহার মেয়েটি খুব ভাল কিন্তু ছেলেটা যে বড় দুরন্ত ।
त्याची मुलगी फार चांगली आहे परंतु मुलगा फार खटयाळ आहे
ছেলেটিকে কিছু দিতে হবে।
मुलाला काहीतरी दिले पाहिजे.
"সেটাকে কষে দমন করতে হ'ল।" রবীন্দ্রনাথ
त्याचे कसून दमन करावे लागले.

नुसत्या 'লোক' शब्दाचा अर्थ 'कोणताही मनुष्य' असा होतो. 'লোকটি' शब्दाचा 'तो मनुष्य' (निर्दिष्ट आदरार्थी) असा अर्थ होतो. 'লোকটা' शब्दाचा 'तो मनुष्य' (निर्दिष्ट, अनादरार्थी) असा अर्थ होतो.

(आ) संख्यावाचक विशेषणांपुढे টা, টি वापरतात.

उदा. পাঁচটা লোক, তিনটি মেয়ে দশটা টাকা।

संख्यावाचक विशेषणांपुढे 'চলিত' भाषेत 'টা' चे 'চলিত' रूप 'টে' हे वापरतात.

उदा. রাস্তায় চারটে লোক ছিল। रस्त्यात चार माणसे होती.

(ई) (विशेषनामाना) कधी कधी 'টা' हा निर्देशक प्रत्यय अतिशय घनिष्टता दर्शविण्यास वापरतात.

उदा. সতীশটা বোকা কিন্তু মীনাটি খুব চালাক। सतीश मूर्ख आहे परंतु मीना फार चतुर आहे.

(ङ) 'টি', 'টা', हे निर्देशक प्रत्यय भाववाचक नामांना पण लावतात.

उदा. ওর হাসিটি বড় মিষ্টি বিचे हसणे फार गोड आहे.
आमार स्वास्थ्यটা নষ্ট হয়ে গেছে। माझी तब्येत खालावली आहे.

(ऊ) कधी कधी 'টি', 'টা', हे प्रत्यय विभक्तियुक्त पदापुढे पण येतात.

उदा आমার ছবিটি ভাল, তোমারটা খারাপ। माझे चित्र चागले आहे, तुझे खराब आहे.

(येथे 'তোমারটা' हा 'তোমার ছবিটা' याचा संक्षेप आहे.)

[इंग्रजीतल्या 'a', 'an' या अनियामक उपपदांबद्दल बंगालीत 'একটা' व 'একটি' वापरतात. परंतु सर्वसाधारणपणे ते अध्याहृत [উহ্য वा अनुक्त] असते.

उदा. a good boy (একটি) भाल छेले।
an honest man (একটি) साधू लोक।
a bad practice (একটা) वद अभ्यास।

इंग्रजीतल्या 'The' या नियामक उपपदाबद्दल बंगालीत एकवचनी 'টা', 'টি' वापरतात, अनेकवचनी 'গুলা', 'গুলি' वापरतात.

उदा. This is the boy এই সে ছেলেটা।
The book is very nice বইটি খুব মনোরম।
The good boy ভাল ছেলেটি

The good boys भाल छेलेगुलि]

'The' च्या इतर अर्थी बंगालीत 'টা', 'টি', वापरत नाहीत.

उदा. The tiger वाघ, The sun सूर्य

२) খান, খানা, খানি

(अ) हे प्रत्यय केवळ चौकोनी किंवा चपट्या पदार्थवाचक नामाना लावतात. 'খানা' प्रत्यय वस्तूचा मोठेपणा, बोजडपणा किंवा अनादर दर्शवितो व 'খানি' प्रत्यय वस्तूचा लहानपणा, सौष्ठव किंवा आदर दर्शवितो. 'খান' हा प्रत्यय अनादरार्थी वापरतात.

छुरिखाना-सुरा; छुरिखानि-सुरी. मुखखान-तोंड.

(आ) संख्यावाचक विशेषणांपुढे 'খান', 'খানা', 'খানি', वापरतात.

उदा. पाँचखानि खाता-पाच वह्या, चारखाना कापड़-चार कपडे
कतखाना-केवढे पाँचखाना बई-पाच पुस्तके.
একখান কাপড় A piece of cloth
কাপড়খানা-The piece of cloth

(३) গাছ, গাছি, গাছা

(अ) हे प्रत्यय केवळ बारीक, गोल किंवा लांबट पदार्थवाचक नामाना लावतात. 'গাছি' प्रत्यय आदर किंवा सौष्ठव दर्शवितो. 'গাছা' प्रत्यय अनादर किंवा बोजडपणा दर्शवितो. 'গাছ' हा प्रत्यय अनादरार्थी वापरतात.

उदा. छुड़िगाछि (छडी), मालागाछि (माळ), लाठिगाछा (लाठी), चुलगाछा (केस), थड़गाछ (गवत).

(आ) संख्यावाचक विशेषणाना 'গাছ', 'গাছা', 'গাছি', लावतात.

उदा. पाँचगाछा लाठि (पांच लाठ्या), तिनगाछि छड़ि (तीन छड्या), एकगाछ दड़ि (एक दोरी).

['চলিত' भाषेत 'গাছা', व 'গাছি', चे 'গাছ', मध्ये रूपांतर करून पुढे 'টা', 'টি' लावण्याचा प्रघात आहे.

उदा. आमार लाठिगाछटा (वा छड़िगाछटि) कई ? माझी काठी किंवा छडी कुठे आहे ?]

(8) টু, টুক, টুকু, টুকুন

थोडासा या अर्थी बंगालीत 'এক' शब्दाला 'টু' व इतर शब्दांना 'টুকু', 'টুক', 'টুকুন' लावतात.

उदा आमাকে একটু জল দাও। मला थोडे पाणी दे.
এতটুকু জল তুমি আমাকে দিলে ? एवढेसे पाणी तू मला दिलस ?
দুধটুক সব খেয়েছ ত ? (थोडस) दूध सगळं प्यालास ना ?
এতটুকু বা এতটুকুন ছেলে–एवढासा मुलगा.

'টু' व 'টুক' याना 'খানি' जोडून संख्यावाचक विशेषणांना 'টুখানি' व 'টুকখানি' लावतात. ['খানা' जोडण्याचा प्रघात नाही. "একটুখানি কিন্তু একটুখানা নয়।" रवींद्रनाथ]

उदा. "অল্প একটুখানি স্থানের মধ্যে বিপিন এবং খুদে ঘুমাইতেছে।" (शरत्चंद्र)

अगदी थोड्याशाच जागेत बिपिन व खुदे (क्षुदिराम) झोपले आहेत.

△ △ △

२

अनिर्देशक प्रत्यय
অনির্দেশক প্রত্যয়

बंगालीत एकच अनिर्देशक असा 'এক' हा प्रत्यय आहे. हा प्रत्यय जेव्हा शब्दाला जोडून येतो तेव्हाच त्याला 'অনির্দেশক প্রত্যয়' म्हणतात.

उदा एक যে ছিল রাজা। एक होता राजा. ह्या वाक्यात 'এক' हा 'অনির্দেশক প্রত্যয়' होऊ शकत नाही. परंतु জন পাঁচেক লোক। अंदाजे पांच माणसे. ह्या ठिकाणी (পাঁচ+এক = পাঁচেক) 'এক' हा प्रत्यय आहे.

साधारणत: '-এক' हा प्रत्यय संख्यावाचक विशेषणाना लावतात.

उदा. জন ছয়েক লোক। अंदाजे सहा माणसे.
খান সাতেক বই। अंदाजे सात पुस्तके.
গুটি তিনেক আপেল। अंदाजे तीन सफरचंदे.

'-এক' हा प्रत्यय '-টা' व '-খান' याना लावून (টা+এক -টাক ; খান+এক = -খানেক) '-টাক व '-খানেক' हे प्रत्यय तयार होतात. '-টাক' व '-খানেক' प्रत्यय 'अंदाजे एक' ह्या अर्थी मोजण्याच्या, तोलण्याच्या, मापण्याच्या वस्तु किंवा भांड्यांच्या बेळी वापरतात.

उदा. টাকাটাক লাগবে। (अंदाजे) एक रुपया लागेल.
পোয়াটাক দুধ দাও। (अंदाजे) एक पावशेर दूध दे.
ক্রোশটাক যেতে হবে। (अंदाजे) एक कोस जावे लागेल.
ঘটিটাক জল দাও। (अंदाजे) एक लोटा पाणी दे.
মনখানেক সন্দেশ কিন (নো)। (अंदाजे) एक मण सदेश (पेढ्या-सारखीच एक मिठाई) विकत घे.
মাইলখানেক হাঁটতে হবে। (अंदाजे) एक मैल चालावे लागेल

△ △ △

३

अनिश्चितार्थक शब्द
अनिश्चितार्थक शब्द

१) गोटा, गुटि

यांचा उपयोग 'अंदाजे, अदमासे' ह्या अर्थी संख्यावाचक विशेषणा अगोदर करतात.

उदा. गोटा दश टाका – अंदाजे दहा रुपये.
गोटा चल्लिश फूल – अंदाजे चाळीस फुले.
गोटा (वा गुटि) कतक दल्माइस छेले – काही (मर्यादेने कमी) बदमाष मुलगे.

ह्या वाक्यात संख्यावाचक विशेषणांपुढे '-ऐक' हा 'अनिर्देशक प्रत्यय' जोडल्याम 'अंदाजे' हा अर्थ अधिकच स्पष्ट होतो.

उदा. गोटादशेक टाका– अदाजें दहा रुपये
गुटि चल्लिशेक फूल – अंदाजे चाळीस फुलें.

संख्यावाचक विशेषणाना जोडून '(गोटा) 'गुटि' हे शब्द आल्यास त्याचा अर्थ होत नाही किंवा 'केवळ', 'फक्त' असा अर्थ होतो.

उदा एकगोटा पान – एक पान किंवा केवळ एक पान.
पाँचगुटि बोन – पाच बहिणी किंवा केवळ पाच बहिणी.

['(गोटा)' शब्दाचा विशेषण म्हणून उपयोग केल्यास 'संपूर्ण' 'अखंड' असा अर्थ होतो.

उदा सें गोटा देशटो दखल करिल। त्याने संपूर्ण देश पादाक्रांत केला.

'गुटि' हा शब्द दोनदां आल्यास (गुटिगुटि) त्याचा क्रियाविशेषण म्हणून 'हळूहळू', 'हळूहळू पाय टाकून' ह्या अर्थी उपयोग होतो.

उदा. तिनि गुटिगुटि चलिया हले पहुँ चिलेन। ते हळूहळू चालत हॉल्वर पोहोचले.]

२) খান

ह्याचा उपयोग 'अंदाजे', 'अदमासे' ह्या अर्थी संख्यावाचक विशेषणा अगोदर (विशेषतः वस्तुवाचक नामाच्या वेळी) करतात.

उदा. খান পঁচিশ বই – अदाजे पचवीस पुस्तके.
খান এগার লাঠি – अंदाजे अकरा लाठ्या.

ह्या वाक्यांत संख्यावाचक विशेषणाच्या पुढे '-এক' हा 'অনির্দেশক প্রত্যয়' लावल्यास अंदाजे हा अर्थ अधिकच स्पष्ट होतो.

उदा. খান পঁচিশেক বই – अदाजे पंचवीस (एक) पुस्तके
খান এগার-এক লাঠি – अदाजे अकरा (एक) लाठ्या

संख्यावाचक विशेषणांपुढे 'খান' शब्द आल्यास त्याचा अर्थ होत नाही (निर्देशक प्रत्यय पहा).

उदा. পাঁচখান গাড়ী – पांच गाड्या

৩) গাছ

ह्याचा उपयोग 'अंदाजे' 'अदमासे' ह्या अर्थी सख्यावाचक विशेषणा अगोदर (विशेषतः वस्तुवाचक नामांच्या वेळी) करतात.

उदा. গাছ একুশ নৌকা – अदाजे एकवीस होड्या

'একুশ' ला '-এক' हा 'অনির্দেশক প্রত্যয়' जोडल्यास अंदाजे हा अर्थ अधिकच स्पष्ट होतो.

उदा. গাছ একুশেক নৌকা – अदाजे एकवीस (एक) होड्या.

सख्यावाचक विशेषणांपुढे 'গাছ' शब्द आल्यास त्याचा अर्थ होत नाही. (निर्देशक प्रत्यय पहा.)

उदा. একগাছ লাঠি – एक लाठी.

৪) জন

ह्याचा उपयोग 'अंदाजे' 'अदमासे' ह्या अर्थी संख्यावाचक विशेषणा अगोदर व्यक्तिवाचक नामाच्या वेळी करतात.

उदा. জন ছয় লোক अदाजे सहा माणसे জন তিন কৃষক अदाजे तीन शेतकरी

ह्या वाक्यात संख्यावाचक विशेषणापुढे '-एक' हा 'अनिर्देशक प्रत्यय' जोडल्यास 'अंदाजे' हा अर्थ अधिकच स्पष्ट होतो.

उदा. जन छयेक लोक अंदाजे सहा (एक) माणसें
जन तिनेक कृषक – अंदाजे तीन (एक) शेतकरी

संख्यावाचक विशेषणापुढे 'जन' शब्द आल्यास त्याचा अर्थ होत नाही.

उदा. पाँचजन लोक – पाच माणसें
आठजन पुलिश – आठ पोलीस

५) थानिक, थानेक

ह्याचा उपयोग 'थोडासा' ह्या अर्थी साधारणतः 'क्षण' शब्दाच्या अगोदर त्याला जोडून करतात.

उदा. थानिकक्षण अपेक्षा कर। थोडा वेळ वाट पहा

[नुसत्या 'थानिक' शब्दाचा उपयोग 'जरा' 'थोडा वेळ' ह्या अर्थी करतात.

उदा. थानिक सबूर कर। जरा सबूर कर.]

पण ह्या वेळी 'अनिश्चितार्थक शब्द' म्हणून त्याची गणना होत नाही. (कारण 'थानिक' 'शब्दापुढें कोणतेही नाम नाही) त्याच अर्थी जेव्हा 'एकटु' चा उपयोग करतात. त्यावेळी त्याचीही 'निर्देशक प्रत्यय' म्हणून गणना होत नाही.

उदा. एकटु दाँड़ाओ। जरा उभा राहा.

'थानिक' च्या पुढे साधारणतः 'टा' येतो.

उदा. थानिकटा तेल दाओ। थोडेसे तेल द्या.
थानिकटा अवकाश पाइले आमि तोमार काज करिब। थोडीशी फुरसत मिळाली कि मी तुझे काम करीन.

'थानिक' ह्या शब्दाचा 'अंदाजे एक' असा अर्थ होतो.

उदा. सेर थानेक पेड़ा दाओ। अंदाजे एक शेर पेढे दे.

४

अनेकवचनार्थक शब्द
বহুবচনার্থক শব্দ

গুলা (চলিত গুলো), গুলি

हे प्रत्यय व्यक्तिवाचक (विशेषतः बोली भाषेत), प्राणिवाचक व पदार्थ-वाचक नामांना अनेकवचनार्थी लागतात. 'গুলা' प्रत्यय अनादरार्थी व 'গুলি' प्रत्यय आदरार्थी वापरतात.

उदा. পরীক্ষা শেষ হইবার পর বইগুলি ভাল করিয়া বাঁধিয়া রাখিব। परीक्षा संपल्यावर पुस्तके चांगल्या रीतीने बांधून ठेवीन.

পরীক্ষা শেষ হইবার পর বইগুলা ছিঁড়িয়া ফেলিব। परीक्षा संपल्यावर पुस्तके फाडून टाकीन.

লোকগুলা বড় দুষ্ট। (ती) माणसे फार दुष्ट आहेत

লোকগুলি পরম ধার্মিক। (ती) माणसे फार धार्मिक आहेत.

△ △ △

पाठ १३ वा : विभक्ति-प्रत्ययांचा वापर
বিভক্তি প্রয়োগ

१

बंगालीतील निरनिराळ्या कारकांचे विभक्ति-प्रत्यय तीसऱ्या पाठात देण्यात आले आहेत. परंतु प्रत्येक कारकात तिथे दिलेल्या त्या त्या कारकांच्या विभक्ति-प्रत्ययांखेरीज इतर विभक्ति-प्रत्यय पण वापरतात. त्याची माहिती असणे बंगाली भाषेच्या अभ्यासाच्या दृष्टिने आवश्यक आहे. प्रत्येक कारकातील निरनिराळ्या विभक्ति-प्रत्ययांचा वापर पुढील वाक्यांवरून लक्षात घ्यावा.

१) कर्ताकारक

प्रथमा – **श्याम** बाड़ि याय़। श्याम घरी जातो.

द्वितीया – **आमाके** याइते हइबे। मला जावे लागेल.

तृतीया – **राम कर्तृक** रावन निहत हइल। रामाकडून रावण मारला गेला.

ताहाके दिया ए काज हइबे ना। त्याच्याकडून हे काम होणार नाही

पंचमी – 'आमा ह'ते हेन कार्य हबे ना साधन।' मला असले काम जमणार (नाही. शब्दश: माझ्याकडून असले काम साध्य होणार नाही.)

षष्ठी – **आमार** खाओयादाओया हइयाछे। माझे जेवण झाले आहे
आमार याओया हइबे ना। माझे जाणे होणार नाही.

सप्तमी – **गरुते** दुध देय़। गायी दुध देतात.
घोड़ाय़ घास खाय़। घोडे गवत खातात.
लोके निन्दा करे। लोक निंदा करतात.
पण्डिते शास्त्र पड़े। पण्डित शास्त्राचा अभ्यास करतात.

कर्ताकारकात जेव्हा सप्तमीचे 'এ', 'য়', 'ए', हे प्रत्यय लागतात तेव्हा कर्ता सर्व जात दर्शवितो. तसेच जेव्हा एकाच जातीचे वेगवेगळे कर्ते

एकच क्रिया करतात. तेव्हापण सप्तमीचे 'এ', 'য়', '(ত' हे प्रत्यय वापरतात.

उदा पণ্ডিতে পণ্ডিতে শাস্ত্রচর্চা করে। पंडित (आपापसांत) शास्त्रचर्चा करतात.
গরুতে গরুতে লড়াই করিতেছে। बैल (आपापसात) झुंजत आहेत.

२) कर्मकारक

प्रथमा – **হরিণটি** ব্যাঘ্র কর্তৃক নিহত হইল। वाघाकडून हरीण मारले गेले.

ছেলে খুঁজিতে গিয়াছিলাম। मुलाला शोधायला गेलो होतो.

द्वितीया – রাম **শ্যামকে** ডাকিতেছে। राम श्यामला हाक मारीत आहे
তাহারা **রসগোল্লা** খাইতেছে। ते रसगुल्ले खात आहेत.

सप्तमी – "হেন **জনে** মারিলে নাহিক কোন পাপ।"
अशा माणसाला मारण्यात काही पाप नाही.

"**গুরুজনে** কর নতি।" रवीन्द्रनाथ
वडिल मंडळीना नमस्कार करा

३) करणकारक

प्रथमा – তাহারা **তাস** (তাস দিয়া) খেলিতেছে।
ते पत्ते खेळत आहेत

তোকে **ঝাঁটা** (ঝাঁটা দিয়া) মারিয়া তাড়াইয়া দিব।
तुला झाडू मारून हाकलून देईन.

আমরা **চোখ দিয়া** দেখি, **কান দিয়া** শুনি।
आपण डोळ्यानी पाहतो, कानानी ऐकतो.

কুলী **মাথায় করিয়া** বোঝা বহন করিতেছে।
हमाल डोक्यावरून ओझे नेत आहे.

पंचमी – এই **পুস্তক হইতে** (पुस्तक द्वारा) কোন জ্ঞানলাভ হইবে না
ह्या पुस्तकामुळे कोणतेही ज्ञान मिळणार नाही.

षष्ठी – **তাঁতের** (তাঁত দিয়া) তৈরী কাপড় দেখিতে সুন্দর।
हातमागाचे कापड छान दिसते (शद्वश दिसावयास छान असते.)

सप्तमी – **হাতে** কাজ কর। हातानी काम करा.

ব্যায়ামে স্বাস्थ्य ভাল হয়। व्यायामाने प्रकृति चांगली होते.

प्रथमा – নৌকাতে (বা নৌকায়) নদী পার হওয়া যায়।
होडीने नदी ओलांडता येते (নৌকাতে – नौका करिया।

(४) संप्रदानकारक

चतुर्थी – **দরিদ্রকে** ধন দাও। गरीबाला धन द्या.

षष्ठी – ঋষিকুমারেরা **যজ্ঞের** (यज्ञের জন্য কাঠ আনিত।
ऋषिकुमार यज्ञाकरिता लाकडे आणीत असत.

सप्तमी – "**অন্ধজনে** দেহ আলো, **মৃতজনে** দেহ প্রান। रवीन्द्रनाथ आंधळ्याला प्रकाश द्या, मेलेल्याला प्राण द्या.
"सर्व कर्मफल **श्रीकृष्ण** करिनु अर्पण । सर्व कर्मफळ मी श्रीकृष्णाला अर्पण केले आहे.

(५) अपादानकारक

प्रथमा – রমেশ রোজ **ইস্কুল** (ইস্কুল হইতে) পালিয়ে খেলতে যায়। रमेश रोज शाळेतून पळून खेळावयास जातो.

तृतीया – তাহার **নাক দিয়া** (নাক হইতে) রক্ত বহিতে লাগিল। त्याच्या नाकातून रक्त वाहू लागले.

पंचमी – "**কোথা হ'তে** আসি কোথা ভেসে যাই।" आपण कुठून येतो (आणि) कुठे तरंगत जातो.
ক্রোধ হ'তে জন্মে মোহ, **মোহ হ'তে** স্মৃতির বিভ্রম। –गीता क्रोधापासून मोहाचा जन्म होतो, मोहापासून स्मृतिभ्रंश होतो.

षष्ठी – "যেখানে **বাঘের** (বাঘ হইতে) ভয় সেখানেই সন্ধ্যা হয়। जिथे वाघापासून भीती असते निश्चित संध्याकाळ होते. (भित्यापाठी ब्रह्मराक्षस)

सप्तमी – "**বিপদে** (বিপদ হইতে) মোরে রক্ষা" কর, এ নহে মোর প্রার্থনা।" – रवीन्द्रनाथ संकटापासून तू माझे रक्षण कर ही माझी प्रार्थना नाही

"সাদা মেঘে (মेघ हইতে) বৃষ্টি হয় না।" पांढऱ्या ढगापासून पाऊस पडत नाही.

(६) अधिकरणकारक

प्रथमा – সেদিন তুমি বাড়ী ছিলে না। त्यादिवशी तू घरी नव्हतास.

द्वितीया – ছেলেরা বই লইয়া ঘরকে (घरে) যায়। मुले पुस्तके घेऊन घरी जातात.

तृतीया – বন্যায় নদী দিয়া গাছ ভাসিয়া যায়। पुरात नदीतून झाडे वहात जातात.

पंचमी – আমি নৌকা হইতে (नौकाय উঠিয়া) দেখিলাম। मी होडीवरून पाहिले.

सप्तमी – সকল স্থানে ঈশ্বর আছেন। देव सर्व ठिकाणी आहे.
"ধ্যানেতে দেখিনু আমি কমলালোচনে।" ध्यानात मी कमलालोचनाला (विष्णूला) पाहिले.

(কমলালোচনে :– येथे सप्तमीचा 'এ' प्रत्यय कर्मकारकात वापरला आहे.)

△ △ △

२

कारकांशिवाय विभक्तींचा वापर

प्रथमा

(१) नामांचा निर्देश करताना

জরা, ব্যাধি ও মৃত্যু ইহাদের হাত কেহ এড়াইতে পারে না।
म्हातारपण, रोग व मृत्यु यांना कोणीही टाळू शकत नाही. (शब्दशः यांचा हात कोणीही टाळू शकत नाही.)

"আরব, মিশর, পারস্য, তুরকি, তাতার, তিব্বত – অন্য কব কি ?" হেমচন্দ্র
अरबस्थान, इजिप्त, इराण, तुर्कस्थान, तातरी, तिबेट-इतर काय सागू ?

(२) अव्ययांना जोडून

উদ্যম বিনা উন্নতি হইবে না।
उद्योगाशिवाय उन्नति होणार नाही.

"**পুত্র** ভিন্ন মাতৃদৈন্য কে করে মোচন ?" –জ্যোতিরিন্দ্রনাথ
मुलाशिवाय आईचे दैन्य कोण दूर करतो ?

পণ্ডিত ব্যতীত কেহই ইহা বুঝিবে না।
पंडिताशिवाय कोणालाही हे समजणार नाही.

এ গ্রামে **রামভাউ** বলিয়া কেহই নাই।
ह्या गावात रामभाऊ म्हणून (नावाचा) कोणीही नाही

(३) संबोधनाच्या वेळी

"কোথা হইতে আসিযাছ, **নদি**।" – জগদীশচন্দ্র
हे नदी, तू कुठून आलीस ?

হেমলতা, কত বড় হয়েছিস।
हेमलता, तू किती मोठी झालीस !

द्वितीया

(१) 'धिक्' व 'धन्यवाद' शब्दांच्या वेळी

धिक् **তোমাকে**। तुझा धिक्कार असो.

তাঁহাকে আমার ধন্যবাদ জানিও। त्याला माझा धन्यवाद कळव.

ধন্য **তোমাকে**, পরীক্ষায় প্রথম ক্রমাঙ্ক পেয়েছ।
परीक्षेत पहिला नंबर आल्याबद्दल तुझे अभिनंदन असो.

(२) 'দিয়া' अनुसर्ग असताना

তোমাকে দিয়া এই কাজ হইবে না।
तुझ्याकडून हे काम होणार नाही.

(३) शिवाय ह्या अर्थी असलेल्या अव्ययांच्या वेळी

তোমাকে ছাড়া আমার কাজ হইবে না।
तुझ्याशिवाय माझे काम होणार नाही.

তাহাকে বিনা আমি কোথাও যাইতে পারি না।
त्याला सोडून मी कुठेही जाऊ शकत नाही.

আপনাকে ভিন্ন আমি আর কাহাকে বলি?
आपणाशिवाय मी आणखी दुसऱ्या कोणाला सांगू?

(४) नमस्कारसूचक शब्दाच्या वेळी

তাঁহাকে আমার শত নমস্কার। त्याला आमचे शेकडो नमस्कार (असोत)

(५) 'ভয়' शब्दाच्या वेळी

আমি **তোমাকে** এক তিলও ভয় করি না।
मी तुला तीळभरही घाबरत नाही.

पंचमी

(१) स्थान व वेळ ह्यांचे परिमाण दाखवितांना

কলিকাতা হইতে বোম্বাই ১২০০ মাইল দূর।
कलकत्त्याहून मुंबई १२०० मैल दूर आहे.

বাল্যকাল হইতে তিনি খুব পরীশ্রমী ছিলেন।
लहानपणापासून ते खूप मेहनती होते.

সে **বুধবার হইতে** জ্বরে ভুগিতেছে।
तो बुधवारपासून तापाने आजारी आहे.

(২) তুলনেচ্যা বেळী

ধন হইতে মান বড়। पैशापेक्षा मान मोठा आहे.

(३) फरक दाखविण्याच्या वेळी.

অজ্ঞতা হইতে মূর্খতা পৃথক নহে।
अज्ञानाहून मूर्खपणा वेगळा नाही.

४ दिशा दाखविण्याच्या वेळी

বোম্বাই **রত্নগিরি হইতে** (किंवा रत्नागिरिर) উত্তরে।
रत्नागिरीच्या उत्तरेला मुंबई आहे.

নদীটি আমার **বাড়ী হইতে** (किंवा बाड़ीर) দক্ষিণে।
नदी आमच्या घराच्या दक्षिणेला आहे.

षष्ठी

१ अंग-संबंधाच्या वेळी

হাতীর दाँत (हत्तीचा दात), **হরিনের** शिং (हरिणाचे शिंग)
সিংহের केশর, (सिंहाची आयाळ)

२ विशेषणांच्या वेळी

গুণের ভাই (गुणाचा (गुणी) भाऊ), নিরিহ **প্রকৃতির** লোক।
(शांत स्वभावाचा मनुष्य)

(३) अभेद किंवा रूपक संबंधी

दयार सागर (दयेचा सागर); **मनेर** मन्दिर (मनरूपी मंदिर)

(४) 'জন্য' 'নিমিত্ত' इत्यादि अनुसर्गांच्या वेळी.

আমার জন্য (माझ्यासाठी), **তাহার** নিমিত্ত (त्याच्यासाठी).

(५) 'তুল্য' व 'সহ' या किंवा या अर्थी इतर शब्दांच्या वेळी.

দয়ার তুল্য গুন আর নাই। दयेसारखा दुसरा गुण नाही.

"হৃদয়ে যাহার দয়া **সাগরের** সম।" -हेमचन्द्र
सागराप्रमाणे ज्याच्या हृदयात दया आहे.

দুষ্টের সহিত মিত্রতা করিতে নাই। दुष्टाशी मैत्री करू नये.

(६) तुलना करताना

ধনের চেয়ে জ্ঞান বড়। पैशापेक्षा ज्ञान मोठे आहे.

সকলের থেকে ভানুমতীই বুদ্ধিমান।
सर्वांत भानुमतीच बुद्धिमान आहे.

(७) 'উপর' 'অগ্র' 'পশ্চাৎ' 'নীচে' इत्यादि शब्दांच्या वेळी.

আমি ছুরিখানি **টেবিলের** উপর রাখিয়াছি।
मी टेबलावर सुरी ठेवली आहे.

টেবিলের নীচে সে লুকিয়েছিল। तो टेबलाखाली लपला होता.

তাহার অগ্রে কেহ যাইতে পারে না।
त्याच्यापुढे कोणी जाऊ शकत नाही.

আমি **তাহার** পশ্চাৎ আসিয়াছি। मी त्याच्या नंतर आलो आहे.

(८) निर्धारणार्थी (गुण किंवा दोषांमुळे सर्व स्वजातीयांपैकी एखाद्यालाच अलग करणे याला निर्धारण (নির্ধারণ) म्हणतात.

পশুদের সেরা সিংহ (सिंह सर्व पशूत श्रेष्ठ आहे.)
পাখীদের সেরা ঈগল (गरुड सर्व पक्षात श्रेष्ठ आहे.)
মাছের সেরা রুই (रोहित मासा सर्व माशात श्रेष्ठ आहे.)

(९) दिशा दाखविण्याच्या वेळी.

ভারতবর্ষের উত্তরে হিমালয় পর্বত বিদ্যমান।
भारताच्या उत्तरेला हिमालय पर्वत आहे.

सप्तमी

(१) कारण दाखविण्याच्या वेळी.

সে **লজ্জায়** মাথা নিচু করিল। तिने लाजेने मान खाली केली.

"দধীচি ত্যজিলা তনু দেবের **মঙ্গলে**।"
दधीचीने देवांच्या कल्याणासाठी देहत्याग केला.

(२) एकाच जातीचे कर्ते एकच क्रिया करतात तेव्हा

ষাঁড়ে ষাঁড়ে লড়াই (बैलांची झुंज)

পিতা পুত্রে কলহ অতি নিন্দনীয়।
बाप–लेकांचे भांडण अतिशय निंद्य आहे.

(३) सारखेपणा किंवा भिन्नता दाखविण्याच्या वेळी.

মানুষে মানুষে কখন কখন এমন সাদৃশ্য থাকে যে, একজনকে দেখিলে আর একজনকে মনে পড়ে।
माणसामाणसात कधी कधी इतका सारखेपणा असतो की, एकाला पाहिले कि दुसऱ्याची आठवण होते.

ভারতে ও বিলাতে আকাশ-পাতাল তফাৎ।
भारतात व विलायतेत जमीन-अस्मानाचा फरक आहे

(४) क्रियाविशेषणालाही सप्तमीचा प्रत्यय लागतो.

জোরে চল (जोरात चाल) **ত্বরায়** গমন কর (त्वरीत जा).

(५) निर्धारणार्थी.

মানুষে নাপিত ধূর্ত, **পক্ষীতে** বায়স। প্রবাদ (म्हण)
माणसात न्हावी व पक्ष्यात कावळा हे धूर्त असतात.

নদীতে গঙ্গা শ্রেষ্ঠ। नद्यात गंगा श्रेष्ठ आहे.

(६) अध्याहृत् असमापिका क्रियेच्या कर्माच्या वेळी.

তাহার **কথায়** (कथा शुनिया) आमि आवक् हইলাম।
त्याचे बोलणे ऐकून मी आवाक् झालो.

(७) सह ह्या अर्थी सप्तमी वापरतात. (विशेषत: पद्यात)

"কি ফুলে তুলনা দিতে আছে বল **চাঁপাতে** (চাঁপার সহিত) ?"-
-हेमचन्द्र चाफ्याच्या फुलाबरोबर कोणत्या फुलाची तुलना करता येते ?

(८) आवश्यकता ह्या अर्थी.

ধনে আমার কোন প্রয়োজন নাই।
पैशाची मला काहीच आवश्यकता नाही.

আর আমার **অঙ্গুরীয়ে** কাজ নাই।" विद्यासागर
यापुढे मला आंगठीची आवश्यकता नाही.

(९) ज्या शब्दामुळे एखादी व्यक्ती किंवा वस्तु सूचित केली जाते, त्या शब्दाला सप्तमीचा प्रत्यय लागतो.

তিনি **জাতিতে** ব্রাহ্মন। ते जातीने ब्राह्मण (आहेत, होते).

(१०) ज्याच्यामुळे दुसरी क्रिया घडून येते त्या शब्दाला सप्तमीचा प्रत्यय लागतो

চন্দ্রোদয়ে কমলিনী বিকসিত হয়।
चंद्रोदयामुळे कमळीण विकसित होते.

কুরঙ্গ বাঁশীর **রবে** মাতোয়ারা হয়।
बासरीच्या आवाजामुळे हरीण वेडेपिसे होते.

△ △ △

पाठ १४ वा : विशेषणांचे तारतम्य
বিশেষণের তারতম্য

बंगालीत विशेषणांचे तारतम्य व्यक्तविण्याच्या दोन पध्दती आहेत.

१) बंगाली पध्दत २) संस्कृत पध्दत

१

बंगाली पध्दत

(क) दोन व्यक्ति किंवा वस्तूंची तुलना करण्याच्या वेळी 'অপেক্ষা', 'চেয়ে', 'চাইতে', 'থেকে', 'হইতে', 'তুলনায়' 'মধ্যে', इत्यादि शब्दांचा उपयोग करतात. हे शब्द नेहमी ज्यांची तुलना करावयाची त्यांच्या मध्ये येतात. ('মধ্যে' शब्द नंतर येतो.) व विशेषणात कोणताही फरक होत नाहीं. ज्यांची तुलना करावयाची त्यांपैकी पहिल्या नामाला षष्ठी विभक्तिचा 'র' प्रत्यय लागतो अगर कोणताही प्रत्यय लागत नाही.

उदा. राम অপেক্ষা (वा রামের অপেক্ষা) শ্যাম বড়। रामपेक्षा श्याम मोठा आहे.

গুড়ের চেয়ে চিনি ভাল। गुळापेक्षा साखर चांगली

শীলার চাইতে নীলা ছোট। शीलापेक्षा नीला लहान आहे.

গয়া হইতে কাশী ভাল। गयेपेक्षा काशी चांगली आहे.

সোনার থেকে রূপার দাম কম। सोन्यापेक्षा चांदीची किमत कमी असते.

যাদব ও মাধবের মধ্যে বলবান্ কে? यादव व माधवमध्ये बलवान् कोण आहे?

ইউরোপের তুলনায় এশিয়া বড়। युरोपपेक्षा आशियाखंड मोठे आहे. (शब्दशः – युरोपच्या तुलनेने आशियाखंड मोठे आहे.)

(ख) दोन व्यक्ति किंवा वस्तूंची तुलना करण्याच्या वेळी फरक विशेष स्पष्ट करून दाखवावयाचा असल्यास 'অনেক', 'অধিক', 'অল্প',

'একটু', 'কম', 'খুব', 'বেশী', इत्यादि शब्द वापरतात. (हे शब्द विशेषणांचा अर्थ मर्यादित करतात म्हणून त्यांना 'বিশেষণের বিশেষণ' म्हणतात.)

उदा. সোনার থেকে রূপার দাম অনেক (বা খুব) কম। सोन्यापेक्षा चांदीची किमत पुष्कळ कमी आहे

কুকুর আর ঘোড়ার মধ্যে বেশী (বা অধিক) উপকারী কে? कुत्रा व घोडा यांत अधिक उपकारी कोण आहे?

সেও তোমার অপেক্ষা কম বুদ্ধিমান্ নয়। तोसुद्धा तुझ्यापेक्षा कमी बुद्धिमान नाही.

এ ঘর অপেক্ষা ও ঘর একটু ছোট। या खोलीपेक्षा ती खोली जराशी लहान आहे.

বাঘের অপেক্ষা চিতাবাঘ অল্প ছোট। वाघापेक्षा चिता थोडा लहान असतो

(ग) दोन पेक्षा अधिक व्यक्ति वा वस्तूंची तुलना करण्याच्या वेळी 'সর্বাপেক্ষা', 'সবার চেয়ে', 'সব চেয়ে, 'সবার অপেক্ষা' 'সব চাইতে', 'সব থেকে' इत्यादी शब्द वापरतात. ज्या व्यक्ति वा वस्तु गुणात अधिक असतात त्यांच्यापुढे हे शब्द येतात. ज्या व्यक्तिमध्ये वा वस्तूंमध्ये ह्या व्यक्ति किंवा वस्तु श्रेष्ठ ठरतात त्या व्यक्तिवाचक किंवा वस्तुवाचक नामाला षष्ठीचा 'র' प्रत्यय लागून त्यापुढे 'মধ্যে' किंवा 'মাঝে' हे शब्द येतात.

उदा. ক্লাসের মধ্যে উমেশ সর্বাপেক্ষা (সবার অপেক্ষা) বড়।
क्लासमध्ये उमेश सर्वात मोठा आहे.

মেয়েদের মধ্যে রমা সবার চেয়ে (সব চেয়ে) সুন্দরী।
मुलींमध्ये रमा सर्वात सुंदर आहे.

পাঁচ ভাইয়ের মধ্যে ছোট ভাইটি সব চাইতে চালাক।
पाच भावांमध्ये धाकटा भाउ सर्वात चतुर आहे.

জানোয়ারদের মধ্যে হাতী সব থেকে বড়।
जनावरांत हत्ती सर्वात मोठा आहे.

হিমালয় পর্বতের সমস্ত শৃঙ্গগুলির মধ্যে এভারেষ্ট সব চেয়ে উঁচু।
हिमालय पर्वताच्या सर्व शिखरात एव्हरेस्ट सर्वात उंच आहे

२

संस्कृत पद्धत

विशेषण शब्द संस्कृत अभ्यास त्याला १) 'तर' व 'तम' २) 'ईयस्' व 'इष्ठ' हे प्रत्यय लागतात. 'तर' व 'ईयस्' हे प्रत्यय दोघांची तुलना करण्याच्या वेळेस आणि 'तम' व 'इष्ठ' हे प्रत्यय अनेकांची तुलना करण्याच्या वेळेस वापरतात.

[१]

विशेषण	'तर'-योगे	'तम'-योगे
उच्च	उच्चतर	उच्चतम
लघु	लघुतर	लघुतम
गुरु	गुरुतर	गुरुतम
हीन	हीनतर	हीनतम
मूर्ख	मूर्खतर	मूर्खतम
बृहत्	बृहत्तर	बृहत्तम
महत्	महत्तर	महत्तम
अल्प	अल्पतर	अल्पतम
प्रिय	प्रियतर	प्रियतम
क्षुद्र	क्षुद्रतर	क्षुद्रतम
बलवान् (बलरत्)	बलवत्तर	बलवत्तम

[स्त्रीलिंगी विशेषणाना 'तर' च्या ऐवजी 'तरा' व 'तम' च्या ऐवजी 'तमा' हे प्रत्यय वापरतात.

उदा.	महत्	महत्तरा	महत्तमा
	गुरु	गुरुतरा	गुरुतमा

वाक्ये :

१) एशिया ईउरोप अपेक्षा बृहत्तर।
आशियाखंड युरोपपेक्षा मोठे आहे.

২) চন্দ্র পৃথিবী অপেক্ষা ক্ষুদ্রতর।
चंद्र पृथ्वीपेक्षा लहान आहे.

৩) আমগাছ হইতে তালগাছ উচ্চতর।
आंब्याच्या झाडापेक्षा ताडाचे झाड उंच असते.

৪) তিনটি বৃক্ষের মধ্যে এইটি ক্ষুদ্রতম।
तीन झाडांमध्ये हे सर्वांत लहान आहे.

৯) পদার্থের মধ্যে হীরক কঠিনতম।
सर्व वस्तूंमध्ये हीरा अतिशय कठीण आहे.

[২]

বিশেষণ	'ঈয়স্'-যোগে	'ইষ্ঠ'-যোগে
গুরু	গরীয়ান্ (গরীয়স্)	গরিষ্ঠ
লঘু	লঘীয়ান্ (লঘীয়স্)	লঘিষ্ঠ
মহৎ	মহীয়ান্ (মহীয়স্)	মহিষ্ঠ
বহু	+ভূয়ান্ (ভূয়স্)	+ভূয়িষ্ঠ
বলবৎ	বলীয়ান্ (বলীয়স্)	বলিষ্ঠ
বৃদ্ধ	বর্ষীয়ান্ (বর্ষীয়স্)	বর্ষিষ্ঠ*
	+জ্যায়ান্* (জ্যায়স্)	+জ্যেষ্ঠ
প্রশস্য	+শ্রেয়ান্ (শ্রেয়স্)	+শ্রেষ্ঠ
যুবা (যুবন্)	যবীয়ান্* (যবীয়স্)	যবিষ্ঠ*
	+কনীয়ান্ (কনীয়স্)	+কনিষ্ঠ
অল্প	অল্পীয়ান্* (অল্পীয়স্)	অল্পিষ্ঠ*
	+কনীয়ান্ (কনীয়স্)	+কনিষ্ঠ

* ही रूपे सध्या प्रचलित नाहीत.
+ ही रूपे अपवादात्मक आहेत.

[স্ত্রীলিঙ্গী বিশেষণানা 'ঈয়স্' চ্যা ঐবজী 'ঈয়সী' ব 'ইষ্ঠ' চ্যা ঐবজী 'ইষ্ঠা' হে প্রত্যয় আপরতাত.

উদা. গুরু — গরীয়সী — গরিষ্ঠা
মহৎ — মহীয়সী — মহিষ্ঠা

বলবৎ	বলীয়সী	বলিষ্ঠা
বহু	ভূয়সী	ভূয়িষ্ঠা

वाक्ये :

১) মহাভারত জগতের শ্রেষ্ঠ মহাকাব্য।
महाभारत (हे) जगातील श्रेष्ठ महाकाव्य आहे.

২) ঈশ্বর মহান হইতেও মহীয়ান্।
ईश्वर मोठ्याहूनही मोठा आहे.

৩) আমার পুত্রদিগের মধ্যে এইটি কনিষ্ঠ, ওইটি জ্যেষ্ঠ।
माझ्या मुलामध्ये हा सर्वात लहान व तो सर्वात मोठा आहे.

৪) তাহাদের মধ্যে রামই বলিষ্ঠ।
त्यांच्यामध्ये रामच सर्वात बलवान आहे.

৫) তুমি বৃদ্ধ হইতেও বর্ষিয়ান্।
तू म्हातान्याहूनही म्हातारा आहेस.

৬) ব্যাঘ্র অপেক্ষা সিংহ বলীয়ান্।
वाघापेक्षा सिंह बलवान आहे.

अनेकदा 'তর' व 'তম', 'ঈয়স্' 'ইষ্ঠ' प्रत्ययान्त विशेषणे तुलना न दर्शविता गुणांची अधिकता दर्शवितात.

उदा. ঘোরতর (অত্যন্ত ঘোর) বিপদ; अतिशय मोठे संकट.
গুরুতর (অত্যন্ত গুরু বা কঠিন) সমস্যা; अतिशय अवघड समस्या.
ভূয়সী (অনেক) প্রশংসা; खूप प्रशंसा.
মহত্তম (অতিশয় মহৎ) কর্তব্য; अतिशय महत्वाचे कर्तव्य.
বলিষ্ঠ (বলশালী) বাহু; सामर्थ्यवान बाहु.
তেজীয়ান্ (অতিশয় তেজস্বী) পুরুষ; अतिशय तेजस्वी पुरुष.

कधी कधी ঘন, কর্মী, ধর্মী, পাপী इत्यादि विशेषणाना 'ইষ্ঠ' प्रत्यय लावून ঘনিষ্ঠ (অতিশয় ঘন), (কর্মিষ্ঠ অতিশয় কর্মী), ধর্মিষ্ঠ (অতিশয় ধর্মী), পাপিষ্ঠ অতিশয় পাপী) अशी रूपे होतात. परंतु यांची 'ঈয়স' प्रत्यय

लागून रूपे होत नाहीत. 'তেজস্' शब्दाला, 'ঈয়স্' प्रत्यय लागून (तेजीयान् ((तेजीयस्) असे रूप होते परंतु याला 'ইষ্ঠ' प्रत्यय लागत नाही. कधी कधी 'ইষ্ঠ' प्रत्ययांत विशेषणाना 'তর' व 'তম' हे प्रत्यय लावून बंगालीत तारतम्य दाखविले जाते. (असे करणे व्याकरणदृष्ट्या चुकीचे असले तरी ते प्रचलित आहे.)

उदा श्रेष्ठतर, श्रेष्ठतम, बलिष्ठतर, बलिष्ठतम।

अभ्यास (१)

पुढील वाक्यांचे बंगालीत भाषांतर करा:—

(१) मुंबईपेक्षा कलकत्ता मोठे आहे. (२) यदुपेक्षा मधु अधिक मेहनती आहे (३) रमेश व महेश ह्या दोघात आपला कोणावर अधिक विश्वास आहे. (४) माझी लाठी तुझ्या लाठीपेक्षा जराशी लहान आहे. (५) तो मुलगा सर्वात बदमाश आहे (६) तूच माझा सर्वात प्रिय मित्र आहेस (७) वर्गातील विद्यार्थात सर्वात बुद्धिमान कोण आहे (८) शाळेतल्या विद्यार्थ्यात अशोक सर्वात चांगला बॅटस्मन आहे (९) साऱ्या जगात लडनची लोकसंख्या सर्वात जास्त आहे (१०) जननी व जन्मभूमि स्वर्गापेक्षाही मोठी आहे. (११) मराठी कवीत मोरोपन श्रेष्ठ आहेत. (१२) न्युयार्कमधील एम्पायर स्टेट बिल्डिंग जगातील सर्व बिल्डिंग्सहून उंच आहे.

शब्द

मेहनती—परिश्रमी बदमाश—बदमाईश लोकसंख्या—जनसंख्या

△ △ △

पाठ १५ वा : धातूंचे प्रकार

बंगालीत धातूचे मुख्यतः तीन प्रकार आहेत.

१) মৌলিক বা সিদ্ধ ধাতু (मूळ धातु) :— जे धातु स्वयंसिध्द आहेत. ज्यांचे विश्लेषण केले असता अन्य कोणताही धातु किंवा प्रत्यय दिसून येत नाही त्यांना 'মৌলিক ধাতু' म्हणतात.

কর্, বল্, চল্, দেখ্, পড়্, হাস্, খা, লাফা, বেড়া इत्यादि.

२) সাধিত ধাতু (साधित धातु) :— ज्या धातूंचे विश्लेषण केले असता मूळाशी 'মৌলিক ধাতু' दिसून येतो किंवा शब्दानां प्रत्यय लागून जे धातु तयार होतात त्यांना 'সাধিত ধাতু' म्हणतात. ह्या धातूंचे मुख्यतः तीन प्रकार आहेत.

अ) প্রযোজক ধাতু (वा णिजन्त धातु) :- मूळ धातूला 'আ' किंवा 'ওয়া' हे प्रत्यय लागून প্রযোজক ধাতু तयार होतात.

उदा. কর্ + আ = করা ; দেখ্ + আ = দেখা;
খা + ওয়া = খাওয়া; হাস্ + আ = হাসা

ह्या धातूंची शब्दकोषात सापडणारी क्रियापदे 'न' कारान्त असतात.

उदा. করান (करा), দেখান (देखा); খাওয়ান (खाओया); হাসান (हासा)

আ) নামধাতু :- नामांना किंवा विशेषणांना 'আ' प्रत्यय लागून, 'নামধাতু' तयार होतात.

उदा. বেত + আ = বেতা ; হাত + আ = হাতা ; বাহির + আ = = বাহিরা, বেরা ; আগু + আ = আগুআ, এগা

ह्या धातूंची शब्दकोषात सापडणारी क्रियापदे 'न' कारान्त असतात.

उदा বেতান (बेता) ; হাতান (हाता);
বেরন, বেরুন (बेरा) ; এগন (एगा)

काही नामातील अन्त्य 'অ' गाळूनही 'नामधातू' तयार होतात. उदा घाम——>घाम्; फल——>फल्; ह्या धातूंची शब्दकोषात सापडणारी क्रियापदे 'আ' कारान्त असतात. उदा. घामा (घाम्); फला (फल्)।

इ) ध्वन्यात्मक धातु :- ध्वन्यनुकरणात्मक शब्दाना 'আ' प्रत्यय लागून 'ध्वन्यात्मक धातू' तयार होतात.

उदा. कनकन + আ = कनकना ; चड़चड़ + আ = चड़चड़ा

मूल ध्वन्यनुकरणात्मक शब्दही 'ध्वन्यात्मक धातू' असू शकतो.

उदा. হাঁচ্, धুঁক্, फুঁক্ फুঁস্

ह्या धातूंपैकी पहिल्या प्रकारच्या धातूंची शब्दकोषात सापडणारी क्रियापदे 'न' कारान्त व दुसऱ्या प्रकारच्या धातूंची शब्दकोषात सापडणारी रूपे 'আ' कारान्त असतात.

उदा. कनकनान (कनकना); चड़चड़ान (चड़चड़ा) হাঁচা (হাঁচ্); धোঁকা (धুঁক্); फুঁকা, फোঁকা (फুঁক); फোঁসা (फুঁস্)

व्याखेरीज अज्ञात उत्पत्ती असलेले काही धातु आहेत.

उदा. गजा, बिला, लेला, গুটা, গুঁড়া, গুড়া इत्यादि.

ह्या धातूंची शब्दकोषात सापडणारी क्रियापदे 'न' कारान्त असतात.

उदा. गजान (गजा), बिलान (बिला), लेलान (लेला), গুটান-(গুটা), গুঁড়ান (গুঁড়া), গুড়ান (গুড়া)

৩) संयोगमूलक धातु (संयोगमूलक धातु) नाम व विशेषणादिपुढे 'কর্', 'হ', 'খা', 'দি' इत्यादी मूळधातू टेवून 'संयोग-मूलक धातू' तयार होतात.

उदा. जिज्ञासा कর্, दान कর্, राजी হ, मार খা, जवाब দি इत्यादि.

ह्या धातूची क्रियापदे मूळ धातूंच्या क्रियापदांप्रमाणे असतात.

उदा. जिज्ञासा करा (जिज्ञासा कर) ; राजी होऊया (राजी हो) ; मार खाऊया (मार खा), जवाब देऊया (जवाब दि) ।

('ध्वन्यात्मक धातू' यांचा 'नाम धातू' मध्येच अंतर्भाव केला जातो. 'न' कारान्त क्रियापदांतील अन्त्य 'न' चा 'नो' उच्चार होत असल्यामुळे ती '(ना)' कारान्तही लिहिली जातात.

उदा. करान, करानो ; खाऊयान, खाऊयानो; एगन, एगनो ; कनकनान, कनकनानो ; इत्यादि]

'मौलिक वा सिद्ध धातू' यांच्याबद्दल पाठ ६ पासून पाठ १० पर्यंत माहिती देण्यात आली आहे. या पाठांत फक्त 'साधित धातू' व 'संयोगमूलक धातू' यांचाच विचार करावयाचा आहे.

△ △ △

१

प्रयोजक क्रियापद
প্রয়োজক বা ণিজন্ত ক্রিয়া

कर्ता जेव्हा स्वतः क्रिया न करता दुसऱ्याकडून ती क्रिया करवून घेतो तेव्हा त्या वाक्यातील क्रियापदाला 'णिजन्त वा प्रयोजक क्रिया' असे म्हणतात. कर्ता जेव्हा स्वतः क्रिया करतो तेव्हा त्या वाक्यातील क्रियापदाला 'अणिजन्त क्रिया' म्हणतात. जो क्रिया घडवून आणतो त्याला 'प्रयोजक कर्ता'+ व ज्याच्याकडून घडवून आणतो त्याला 'प्रयोजक कर्म' म्हणतात. 'प्रयोजक कर्ता+ नेहमी प्रथमेत असतो. 'प्रयोजक कर्म' नेहमी द्वितीया किंवा तृतीया विभक्तित असते. मराठीत ज्यावेळी प्रयोजक वाक्यात 'त्याच्याकडून' असा शब्दप्रयोग होतो त्यावेळी बंगालीत 'प्रयोजक कर्म' तृतीया विभक्तित असते. (त्याच्याकडून -তাহাকে দিয়া, তাহার দ্বারা) परंतु ज्यावेळी 'त्याला' असा शब्दप्रयोग होतो त्यावेळी 'प्रयोजक कर्म' द्वितीया विभक्तित असते. (त्याला তাহাকে)

(अणिजन्त) नीला चिठ्ठी पढ़ितेछे । नीला पत्र वाचीत आहे
(प्रयोजक) मा नीलाके दिया चिठ्ठी पड़ाइतेछे ।
आई नीलाकडून पत्र वाचवून घेत आहे.
(अणिजन्त) अभय भात खाइबे । अभय भात जेवील
(प्रयोजक) आमि अभयके भात खाओयाइब ।
मी अभयला भात भरवीन

मूळ धातू (মৌলিক ধাতু) व्यंजनान्त असेल तर त्याला 'আ' लावून 'प्रयोजक धातू' तयार होतो. मूळ धातू एकाक्षरी स्वरान्त असल्यास त्याला 'ওয়া' लावून 'प्रयोजक धातू' तयार होतो. मूळ धातू दोन किंवा अधिक अक्षरे असून स्वरान्त असल्यास त्याचा 'प्रयोजक धातू' होत नाही. अशा वेळी दुसऱ्या धातूचे सहाय्य घेऊन प्रयोजक वाक्य तयार होते. 'प्रयोजक धातू' ची सर्व कालांची

'সাধু' भाषेतील रूपे 'লাফা' धातूप्रमाणे होतात. 'চলিত' भाषेतील काही रूपात थोडा फरक होतो परंतु तो सहज समजून येण्यासारखा आहे.

'প্রযোজক ধাতু' ला 'ইয়া', 'ইতে', व 'ইলে' जोडून 'প্রযোজক অসমাপিকা ক্রিয়া' तयार होतात.

उदा. করা + ইতে = করাইতে (সাধু) করাতে (চলিত)
করা + ইয়া = করাইয়া (সাধু) করিয়ে (চলিত)
করা + ইলে = করাইলে (সাধু) করালে (চলিত)

অ) 'প্রযোজক ধাতু' ला 'ইবা' ('চলিত 'भाषेत 'বা') प्रत्यय जोडून 'প্রযোজক ক্রিয়াবাচক বিশেষ্য' तयार होते.

उदा. করা + ইবা = করাইবা (সাধু) করাবা (চলিত)

ही 'ইবা' युक्त नामे नेहमी षष्ठी विभक्तियुक्तच वापरली जातात.

उदा. করাইবা + র = করাইবার (करविण्याचा)

['ইবা' युक्त प्रयोजक क्रियावाचक नामाला 'মাত্র' जोडल्यास 'ती क्रिया घडविताक्षणीच' असा त्याचा अर्थ होतो.

उदा. করাইবামাত্র–करविताक्षणीच
খাওয়াইবামাত্র–भरविताक्षणीच, खाववितांक्षणीच.]

बंगालीत ह्यांचा विशेष वापर करीत नाहीत.

আ) 'প্রযোজক ধাতু ला 'আন' (আনো) जोडूनही 'প্রযোজক ক্রিয়াবাচক বিশেষ্য' तयार होते.

उदा খাওয়া + আন = খাওয়ান, করা + আন = করান,

ही प्रयोजक क्रियावाचक नामे नित्य एकवचनी असतात व त्याना चतुर्थीखेरीज सर्व विभक्तींचे प्रत्यय लागतात. (पाठ ४ था, যাওয়া पहा.)

प्रयोजक क्रियापदाचे शब्दकोशात सापडणारे रूपच ह्या 'প্রযোজক ক্রিয়াবাচক বিশেষ্য' चे रूप असते.

[ज्या 'মৌলিক ধাতু' चा 'প্রযোজক ধাতু' होत नाही त्याचे 'প্রযোজক ক্রিয়াবাচক বিশেষ্য' अर्थातच होत नाही.

प्रयोजक धातू व त्यांची रूपे

মুল বাংলা ধাতু+আ (ওয়া)	প্রযোজক ধাতু	প্রযোজক ক্রিয়াবাচক বিশেষ্য (১)	প্রযোজক ক্রিয়া প্রযোজক ধাতু +ক্রিয়াবিভক্তি (সাধু রুপ)	(চলিত রুপ)
কর্+আ	করা	করান	করা+ই=করাই	করাই
খা+ওয়া	খাওয়া	খাওয়ান	খাওয়া+য়=খাওয়ায়	খাওয়ায়
দি+ওয়া	দেওয়া	দেওয়ান	দেওয়া+ইলাম=দেওয়াইলাম	দেওয়ালাম
শু+ওয়া	শোয়া	শোয়ান	শোয়া+ইল=শোয়াইল	শোয়াল
কাট্+আ	কাটা	কাটান	কাটা+ইতাম=কাটাইতাম	কাটাতাম
লিখ্+আ	লিখা	লিখান, লেখান	লিখা+ইত=লিখাইত	লিখ'ত, লেখাত[x]
উঠ্+আ	উঠা	উঠান, ওঠান	উঠা+ইব=উঠাইব	উঠ'ব, ওঠাব[x]
পড়্+আ (वाचणे, शिकणें ह्या अर्थी)	পড়া	পড়ান	পড়া+ইবে=পড়াইবে	পড়াবে
শিখ্+আ	শিখা	শিখান	শিখা+ইতেছি=শিখাইতেছি	শিখাচ্ছি, শেখাচ্ছি[x]
দেখ্+ আ	দেখা	দেখান	দেখা+ইতেছে=দেখাইতেছে	দেখাচ্ছে

জাগ্+আ	জাগা	জাগান	জাগ+ইয়াছি=জাগাইয়াছি	জাগাইয়াছি	
বস্+আ	বসা	বসান	বস+ইয়াছে=বসাইয়াছে	বসাইয়াছে	
চল্+আ	চলা	চলান	চল+ইতেছিলাম=চলাইতেছিলাম	চলাচ্ছিলাম	
শুন্+আ	শুনা	শুনান• শোনান	শুন+ইতেছিল=শুনাইতেছিল	শুনাচ্ছিল, শোনাচ্ছিল	
লও+ওয়া	লওয়া	লওয়ান	লওয়া+ইয়াছিলাম =লওয়াইয়াছিলাম	রূপ নাই	
ধু+ওয়া	ধোয়া	ধোয়ান	ধোয়া+ইয়াছিল=ধোয়াইয়াছিল	ধুইয়েছিল	
নড়্+আ	নড়া	নড়ান	নড়া+ইয়া=নড়াইয়া	নড়িয়ে	
আন্+আ	আনা	আনান	আনা+ইয়া=আনাইয়া	আনিয়ে	
কাচ্+আ	কাচা	কাচান	কাচা+ইয়া=কাচাইয়া	কাচিয়ে	
রট্+আ	রটা	রটান	রটা+ইয়া=রটাইয়া	রটিয়ে	
গল্+আ	গলা	গলান	গলা+ইতে=গলাইতে	গলাতে	
চর্+আ	চরা	চরান	চরা+ইতে=চরাইতে	চরাতে	
চাপ্+আ	চাপা	চাপান	চাপা+ইতে=চাপাইতে	চাপাতে	
জান্+আ	জানা	জানান	জানা+ইতে=জানাইতে	জানাতে	
ঝাড়্+আ	ঝাড়া	ঝাড়ান	ঝাড়া+ইলে=ঝাড়াইলে	ঝাড়ালে	
ডাক্+আ	ডাকা	ডাকান	ডাকা+ইলে=ডাকাইলে	ডাকালে	

(২)

নাম+আ	নামা		নামান	নামা+ইলে=নামাইলে	নামালে
পর্+আ	পরা		পরান	পরা+ইলে=পরাইলে	পরালে
বাঁচ+আ	বাঁচা	(৩)	বাঁচান	বাঁচা+ও=বাঁচাও	বাঁচাও
বাজ্+আ	বাজা		বাজান	বাজা+ও=বাজাও	বাজাও
বাড়্+আ	বাড়া		বাড়ান	বাড়া+ন=বাড়ান	বাড়ান
মাখ্+আ	মাখা		মাখান	মাখা+ন=মাখান	মাখান
সর্+আ	সরা		সরান	সরা+ইও=সরাইও	সরিও
সাজ্+আ	সাজা		সাজান	সাজা+ইও=সাজাইও	সাজিও
হাস্+আ	হাসা		হাসান	হাসা+ইবেন=হাসাইবেন	হাসাবেন
ছাপ্+আ	ছাপা		ছাপান	ছাপা+ইবেন=ছাপাইবেন	ছাপাবেন
মাড়্+আ	মাড়া	(৪)	মাড়ান	মাড়া+ইবার=মাড়াইবার	মাড়াবার
উড়্+আ	উড়া,		উড়ান, ওড়ান	উড়া+ইবার=উড়াইবার	উড়,বার, ওড়াবার+
জুট্+আ	জুটা		জুটান, জোটান	জুটা+ইবার=জুটাইবার	জুট'বার, জোটাবার+
ডুব্+আ	ডুবা		ডুবান, ডোবান	ডুবা+ইবার=ডুবাইবার	ডুব'বার, ডোবাবার+
পুড়্+আ	পুড়া		পুড়ান, পোড়ান	পুড়া+ইবার=পুড়াইবার	পুড়'বার, পোড়াবার+
বুঝ +আ	বুঝাবু		ঝান, বোঝান	বুঝা+ইবার=বুঝাইবার	বুঝ'বার বোঝাবার×

[(१) प्रयोजक धातूंची सर्वकाळांची रूपे येथे दिली आहेत. 'घटमान भविष्यत्' व 'पुराघटित भविष्यत्' ची रूपे विशेष प्रचलित नाहींत. तरीपण तीं रूपे करावयाची झाल्यास अगोदरच्या 'असमापिका क्रिया' चे 'प्रयोजक असमापिका क्रिया' मध्ये रूपान्तर करून त्यापुढे 'साधारण भविष्यत्' ची 'थाक्' धातूची रूपे ठेवावी. (२) प्रयोजक धातूंच्या 'प्रयोजक असमापिका क्रिया' ह्यांची रूपे येथे दिली आहेत (३) प्रयोजक धातूंची 'वर्तमान अनुज्ञा' व 'भविष्यत् अनुज्ञा' ची रूपे येथे दिली आहेत. (४) प्रयोजक धातूंची 'इबार्' प्रत्यय लागून होणारी रूपे येथे दिली आहेत.

लिखान, लेखान ;शुनान, शोनान ; उड़ान, ओड़ान ; जुटान, जोटान ; इत्यादि प्रयोजक क्रियापदांप्रमाणेच लिखन, शुनन, उड़न, जुटन इत्यादि क्रियापदेही शब्दकोशांत सांपडतात. नाड़ा, पाड़ा, चाला, इत्यादि क्रियापदे 'प्रयोजक धातू' प्रमाणे दिसतात व त्यांचा अर्थही साधारणतः प्रयोजक क्रियापदाप्रमाणे असतो. परंतु ह्या क्रियापदांत नाड़्, पाड़् चाल् हे 'मौलिक धातू' आहेत. नाड़ा, पाड़ा, चाला, ही 'अणिजन्त' क्रियापदे आहेत, तसेच तीं नाड़ान, पाड़ान, चालान ह्या प्रयोजक क्रियापदांचे 'प्रयोजक धातू' आहेत. खाली दिलेल्या अर्थावरून हे स्पष्ट होईल.

नाड़ा (नाड़्) – (स्वतः) हालविणे नाड़ान (नाड़ा) –(दुसऱ्याकडून) हालविणे
पाड़ा (पाड़्) – (स्वतः) पाडणे पाड़ान (पाड़ा) –(दुसऱ्याकडून) पाडविणे
चाला (चाल्) – चालणे चाळणे चालान (चाला) – चालविणे.

साधारणतः चालणे ह्या अर्थी चला (चल्) हे क्रियापद वापरतात,) चाळणे ह्या अर्थी चाला (चाल्) हें क्रियापद वापरतात व चालविणे ह्या अर्थी चालान (चाला) हें क्रियापद वापरतात. पड़ा (पड़्) - पडणे ह्या अर्थी 'पड़' धातूचा 'प्रयोजक धातू' पाड़ान (पाड़ा) हा होतो.

*हे चिन्ह असलेली रूपे पहिल्या रूपांपेक्षा जास्त प्रचलित आहेत.]

अकर्मक क्रियापदापासून तयार झालेले प्रयोजक क्रियापद सकर्मक होते. एककर्मक क्रियापदापासून तयार झालेले प्रयोजक क्रियापद द्विकर्मक होते. द्विकर्मक क्रियापदापासून तयार झालेले क्रियापद द्विकर्मकच राहते.

अणिजन्त	प्रयोजक
(१) अकर्मक	सकर्मक
घुड़ि उड़িতেছে।	শ্যাম ঘুড়ি উড়াইতেছে।
पतग उडत आहे.	श्याम पतंग उडवीत आहे.
মেধা শুইতেছে।	মা মেধাকে শোয়াইতেছেন।
मेधा झोपत आहे.	आई मेधाला झोपवीत आहे.
(२) এককর্মক	দ্বিকর্মক
বিজয় বাংলা ভাষা শিখিবে।	আমি বিজয়কে বাংলা ভাষা শিখাইব।
विजय बंगाली भाषा शिकेल.	मी विजयला बंगाली भाषा शिकवीन.
*মহেশ ভাত খাইতেছে।	দিদি মহেশকে ভাত খাওয়াইতেছে।
महेश भात खात आहे.	ताई महेशला भात भरवीत आहे.
(৩) দ্বিকর্মক	
ছেলেটি ভিখারীকে বস্ত্র দিতেছে।	মা ছেলেটির দ্বারা (বা ছেলেটিকে দিয়া) ভিখারীকে বস্ত্র দেওয়াইতেছেন।
(तो) मुलगा भिकाऱ्याला वस्त्र देत आहे.	आई (त्या) मुलाकडून भिकाऱ्याला वस्त्र देववीत आहे.*

আমি **আপনাকে** একটি **প্রশ্ন** জিজ্ঞাসা করিলাম।

मी आपणास एक प्रश्न विचारला.

তিনি আমা দ্বারা (বা আমাকে দিয়া) **আপনাকে** একটি **প্রশ্ন** জিজ্ঞাস করাইলেন।

त्यानी माझ्याकडून आपणास एक प्रश्न विचारला.

বাক্য

অণিজন্ত

মেয়েটি কাঁদিতেছে।

(ती) मुलगी रडत आहे.

গাছ হইতে ফল পড়িল।

झाडावरून फळ पडले.

লতিকা ছবি দেখিতেছে।

लतिका चित्र पहात आहे.

আমি একটি গল্প শুনিব।

मी एक गोष्ट ऐकेन.

আমি কমলাকে একটি চিঠি লিখিব।

मी कमलाला एक पत्र लिहीन

চাকর একটি গেলাস ভাঙ্গিয়াছে।

नोकराने एक ग्लास फोडले आहे.

প্রযোজক

রাম মেয়েটিকে কাঁদাইতেছে।

राम (त्या) मुलीला रडवीत आहे.

শ্যাম গাছ হইতে ফল পাড়াইল।

श्यामने झाडावरून फळ पाडले.

প্রভাবতী লতিকাকে ছবি দেখাইতেছে।

प्रभावती लतिकेला चित्र दाखवीत आहे.

তুমি আমাকে একটি গল্প শুনাইবে।

तू मला एक गोष्ट ऐकवशील.

আপনি আমাকে দিয়া কমলাকে একটি চিঠি লিখাইবেন।

आपण माझ्याकडून कमलाला एक पत्र लिहवाल.

তিনি চাকরকে দিয়া একটি গেলাস ভাঙ্গাইয়াছেন।

त्यानी नोकराकडून एक ग्लास फोडवीले आहे.

তুমি ইহা করিতে চাও।	আমি তোমাকে দিয়া ইহা করাইতে চাই।
तू हे करू इच्छितोस.	मी तुझ्याकडून हे करवू इच्छितो.
ধোপা কাপড়গুলি ধুইতেছে	সীতারাম ধোপাকে দিয়া কাপড়গুলি ধোয়াইতেছে
धोबी कपडे धूत आहे.	सीताराम धोब्याकडून कपडे धुवून घेत आहे.
আমি 'যযাতি' উপন্যাস পড়িতেছি।	আমার বাবামহাশয় আমা দ্বারা 'যযাতি' উপন্যাস পড়াইতেছেন।
मी 'ययाती' कादंबरी वाचीत आहे	माझे वडिल माझ्याकडून 'ययाति' कादंबरी वाचवून घेत आहेत
বাড়ীতে আলোটা জ্বলিতেছিল।	মা বাড়ীতে আলোটা জ্বালা-ইতেছিলেন।
घरात दिवा पेटत होता.	आई घरात दिवा पेटवीत होती.
সে কেন হাসিল?	তুমি তাহাকে হাসাইলে কেন।
तो का हसला?	तू त्याला का हसविलेस?
নৌকাটি সমুদ্রে ডুবিল।	জলদস্যুরা নৌকাটি সমুদ্রে ডুবাইল।
होडी समुद्रात बुडाली.	चाच्यानी होडी समुद्रात बुडवीली.
আমি তাহা বুঝিব।	শঙ্কর আমাকে তাহা বুঝাইবে (বা বুঝাইয়া দিবে)।
मला ते समजेल.	शंकर मला ते समजावील.

[+মহেশ ভাত খাইতেছে।' या 'अणिजन्त' वाक्याचे प्रयोजक दोन पद्धतीनी करता येईल.

१) दिदि महेशके भात खाওয়াইতেছে। व (२) दिदि महेशके दिয়া भात खाওয়াইতেছে। पहिल्या वाक्याचा अर्थ 'ताई महेशला भान भरवीत आहे' असा होतो तर दुसऱ्या वाक्याचा अर्थ 'ताई

महेशला भात खायला लावीत आहे' असा होतो.]

भाववाचक नामाना (क्वचित् विशेषणांनाही) 'করা' हा 'प्रयोजक धातू' जोडून 'प्रयोजक' (संयोगमूलक) धातू' तयार करतात.

उदा. स्नान करा, दाँड़ करा, पान करा, भोजन करा, गान करा, शयन करा इत्यादि.

वाक्य

अणिजन्त	प्रयोजक
निर्मला स्नान करितेछे।	मा निर्मलाके स्नान कराइतेछे (वा कराइया दितेछे)।
निर्मला आंघोळ करीत आहे.	आई निर्मलाला आंघोळ घालीत आहे.
से टेबिलेर काछे दाँड़ाइल।	अविनाश ताहाके टेबिलेर सामने दाँड़ कराइल।
तो टेबलाजवळ उभा राहिला.	अविनाशने त्याला टेबलाजवळ उभे केले.
अरविन्द औषध पान करिल।	आमि अरविन्दके औषध पान कराइलाम।
अरविंद औषध प्याला.	मी अरविंदाला औषध पाजले.

काही प्रयोजक वाक्ये

१) "निजे ना खाइयाओ माता पिता सन्तानके खाओयान"।
स्वत: न खाताही आईबाप मुलाना खायला घालतात. (शब्दश: खावविताना.)

२) "तुमि आमाके ये पथे चालाइबे आमि सेई पथे चलिब।"
तू मला ज्या मार्गाने चालवशील त्याच मार्गाने मी चालीन.

३) "प्रफुल्लेर शाशुड़ि पा छड़ाइया पाका चुल तुलाइतेछिलेन।
प्रफुल्लची सासू पाय पसरून पिकलेले केस काढून घेत होती. -बंकिमचन्द्र

৪) "ওরা একদিন ডাইনি ব'লে নিরপরাধকে পুড়িয়েছে।" -রবীন্দ্রনাথ
त्यानी एके दिवशी डाकिण समजून एका निरपराधी स्त्रीला जाळले आहे.

৫) "চালাতে জানে না তবু চালাবে।" -শরৎচন্দ্র
चालविता येत नाही तरी चालविणार.

৬) "যেখানে পাইবে ছাই উড়াইয়া দেখ তাই।
পাইলে পাইতে পার অমূল্য রতন।" -ভারতচন্দ্র
जिथे राख मिळेल तिथे ती फुकून पहा. तुम्हाला मिळाले तर अमोल रत्न मिळू शकेल.

৭) "আলো সম্বন্ধে শত শত বক্তৃতা করার অপেক্ষাসামান্য একটি দেশলাই-এর কাটি জ্বালাইলে বক্তব্য বিষয়টি বেশী পরিষ্কার হইবে।
प्रकाशासंबंधी शेकडो भाषणे करण्यापेक्षा साध्या आगपेटीची एक काडी पेटविल्याने बोलण्याचा विषय अधिक स्पष्ट होईल.

৮) "রাজার মতো বেশে তুমি সাজাও যে শিশুরে,
পরাও যারে মনিরতন হার।" -রবীন্দ্রনাথ
चढवून सारा साज सजविले बाळ सानुले छान,
राजेशाही वेष नयाचा गळ्यात किमती 'चेन' – अनु. भास्कर चौधरी

৯) "ফুলের মতন আপনি ফুটাও গান,
হে আমার নাথ, এই তো তোমার দান।"- রবীন্দ্রনাথ
फुलाप्रमाणे तू आपण होऊन (माझे) गाणे खुलविलेस.
हे माझ्या प्रियकारा, हे तर तुझे दान आहे.

১০) পর দুঃখে দুঃখী হ'তে কর উপদেশ,
ঢাকিতে পরের দোষ করহ আদেশ,
সদা যেন যেই দয়া পরেরে দেখাই,
দয়াময় সেই দয়া চাই তব ঠাঁই। -ঈশ্বর গুপ্ত
दुसऱ्याच्या दुःखाने दुःखी होण्याचा उपदेश कर. दुसऱ्याचे दोष झाकण्याचा आदेश कर. हे दयामय ! जी दया मी नेहमी दुसऱ्याना दाखविली, त्याच दयेची मी तूझ्या ठायी प्रार्थना करतो.

२

नामधातु
নামধাতু

बंगालींत नामाला किंवा विशेषणाला 'আ' प्रत्यय जोडून 'নামধাতু' तयार करतात. क्वचित् नामांतील किंवा विशेषणांतील अन्त्य 'অ' चा लोप करूनही 'নামধাতু' तयार होतात. नामधातूंची सर्व काळांतील 'সাধু' भाषेतील रूपे 'লাফা' धातुप्रमाणे होतात. 'চলিত' भाषेतील रूपांत थोडा फरक होतो परंतु तो सहज समजून येण्यासारखा आहे. ज्यावेळी नामांतील किंवा विशेषणांतील 'অ' चा लोप करून 'নামধাতু' तयार होतात त्यावेळी त्या धातूंची सर्व काळांतील 'সাধু' व 'চলিত' भाषेतील रूपे 'কর্,' 'কাট্,', 'লিখ্,', 'উঠ্,' इत्यादि धातूंप्रमाणे होतात. ['আ' कारान्त नामधातूंची शब्दकोषांत सांपडणारी रूपे 'ন' कारान्त असतात. उदा. জুত (নামধাতু)+আন=জুতান (क्रियापद) व्यंजनान्त नामधातूंची रूपे 'আ'कारान्त असतात.

उदा. ফল্ (নামধাতু)+আ=ফলা (क्रियापद)

मूल शब्द	नाम धातु
কাম (काम)	কামান (कामा) – कामविणे, क्षौरकर्म करणे
হাত (हाता)	হাতান (हाता) - हस्तगत करणे
জুতা (जोडा)	জুতান (जुता) – जोड्याने मारणे
লাঠি (लाठी, काठी)	লাঠান (लाठा) – लाठीने मारणे
বেত (वेत)	বেতান (वेता) – वेताने मारणे
মুখ (तोंड)	মুখান (मुखा) – उत्सुक होणे
ঠেঙ্গা (लाठी)	ঠেঙ্গান (ठेंगा) लाठीने मारणे
বিষ (विष)	বিষান (विषा) – विषारी होणे
তাস (पत्ते)	তাসান (तासा) – पत्ते पिसणे

फेन (फेंस)	फेनान (फेना) – फेसाळणे.
किल (मूठा, बुक्का)	किलान (किला) – बुक्के मारणे.
लता (लता)	लतान (लता) – वेलीप्रमाणे पसरणे.
छोबल (दंश)	छोबलान (छोबला) – दंश करणें.
चापड़ (थप्पड)	चापड़ान (चापड़ा) – थप्पड मारणे.
धसका (कोमळुन पाडण्या-सारखा, सैल, कमजोर)	धसकान (धसका)– कोमळुन पडणे, सैल होणें, कमजोर होणे.
छोप (छाप, डाग, (रंगाचा थर)	छोपान (छोपा) रंगविणे.
शूल (सूळ, वेदना, पोटशूळ)	शूलान (शूला) वेदना होणे.
चड़ (चापटी, थप्पड)	चड़ान (चड़ा) थप्पड मारणे.
छल (फसवणूक)	छलान (छला) फसविणे.
झाँटा (झाडू)	झाँटान (झाँटा) झाडू मारणे.
थमक (थांबत थांबत चालणे, हावभाव करीत चालणे)	थमकान (थमका) एकाएकी थांबणे.
रङ्ग, रङ (रंग)	रङ्गान (-ङ-) [रङ्गा -ङ-] रंगविणे.
कोदाल (कुदळ)	कोदलान (कोदला) कुदळीने माती खणणे.
ठेक (ठक, फसविणारा)	ठेकान [ठेका) फसविणे.
चाबुक (चाबुक)	चाबकान (चाबका) चाबकानें मारणे.
राङ्गा, राङा (लाल, गोरा)	राङ्गान (-ङा-) [राङ्गा (-ङा)] लाल रगाने रंगविणे, रंगविणे
धमक (धमकी, भर्त्सना)	धमकान (धमका) धमकावणे, भर्त्सना करणे.
तल (तळ)	तलान (तला) तळाला जाणे, चागल्यारीतीने समजणे
फल (फळ)	फला (फल्) फळाला येणे.
चमक (आश्चर्य, भीती, शुद्ध)	चमकान (चमका) दचकणे, चमकणे.

दाबड़ि (धमकी, भर्त्सना, पाठलाग) दाबड़ान (दाबड़ा) धमकी देणे, भर्त्सना करणे, पाठलाग करणे.

आँचड़ (ओरखडा) आँचड़ान (आँचड़ा) ओरबाडणें (केस) विचरणे

आगल (दाराचा अडसर, देखरेख) आगलान (आगला) देखरेख करणे, पहारा करणे.

सुखा (सुकलेला) सुखान (सुखा) सुकणे, सुकविणे.

घन (दाट, निबिड) घनान (घना) घनीभूत होणे किंवा करणे

आग (अग्रभाग, सर्वांत पुढे असलेला, सर्वांत उंच असलेला एगन (एगा) } आगान (आगा) } पुढे होणे.

बाहिर (बाहेर) (पश्चात) बाहिरान (बाहिरा) बाहेर होणे. (चलित भाषेत) बेरनो, बेरूनो (बेरा) बाहेर जाणे.

बुड़ा (वृद्ध) बुड़ान (बुड़ा) वृद्ध होणे.

कम (कमी) कमा [कम्] कमी होणे, ऱ्हास पावणे

टक (आवट) टका (टक्) आवणे, आवट होणे.

चेतः (मन) चेता (चेत्) सावध होणे, शुद्धीवर येणे

जन्म (जन्म) जन्मान (जन्मा) उत्पादन करणे, उत्पन्न होणे, जन्मणे,

घाम (घाम) घामा (घाम्) घामाघूम होणे.
घामान (घामा) दमविणे, शिणविणे.

उँचा (उ-), उँचु (उ-) (उच्च, उदार, उत्कृष्ट) उचानो, उचनो, ओचानो, (उचा) वर उचलणे, वर करणे, उगारणे.

गुँता (काठी, कोंपर, शिंग इत्यादिनी दिलेला धक्का) गुँतान (गुँता) काठी, कोंपर शिंग इत्यादिनी, धक्का मारणे, ढुशी मारणे.

थेवड़ा (चपटा) थेवड़ान (थेवड़ा) चपटे करणे.

चेपटा (चपटा) चेपटान (चेपटा) चपटे करणे.

थावल (पंजा) थावलान (थावला) पंजा मारणे.

थापड़ (-व-) (थप्पड, चपराक) थापड़ान (-व-) थप्पड मारणे.

वाक्ये:—

১) ঐ লোকটা ছেলেকে ঠেঙ্গাইবে।
तो मनुष्य मुलाला लाठीने मारील.

২) তাহারা প্রচুর টাকা কামাইবে।
ते पुष्कळ पैसा मिळवतील.

৩) গুরুমহাশয় ছাত্রদিগকে ধমকাইতেছেন।
गुरुजी विद्यार्थ्यांना धमकावीत आहेत

৪) তাহার আচরণ দেখিলে সকলে তাহাকে জুতাইবে।
त्याचे आचरण पाहिले तर सगळे त्याला जोडयाने मारतील.

৫) তাহার সম্বন্ধে আমার মন বিষাইয়া গিয়াছে।
त्याच्याविषयी माझे मन खराब (शब्दश. विषारी) झाले आहे.

৬) ছেলেরা দিপাবলীর ছুটিতে বাড়ী যাইবার জন্য মুখাইয়া আছে।
दिवाळीच्या सुटीत घरी जाण्याकरिता मुले उत्सुक झाली आहेत.

৭) আমার তপশ্চর্যা কখন ফলিবে কে জানে?
माझी तपश्चर्या केव्हा फळाला येईल कोण जाणे?

৮) আবার এই রকম খারাপ কাজ করিলে বাবামহাশয় তোমাকে বেতাইবেন।
पुन्हा असे वाईट काम केलेस तर बाबा तुला वेताने मारतील.

৯) আমি থাকলে ঐ লোককে জুতিয়ে লম্বা ক'রে দিতুম।
मी असतो तर त्या माणसाला जोडयाने मारून लंबे केला असता.

১০) ভিড়ের মধ্যে কে যেন আমার পকেটা হাতাইল।
गर्दीत कोणीतरी माझे पाकीट पळविले.

১১) ছেলেটা ত নদীর মধ্যে তলিয়ে গেল।
मुलगा तर नदीत बुडुन गेला (किंवा नदीच्या तळाशी गेला)

১২) আমি কিশরকে ডাকিতেই সে চমকাইয়া উঠিল।
मी किशोरला हाक मारताच तो दचकला.

১৩) ভীতুকেই লোকে সর্বদা দাবড়ায়।
भित्यालाच लोक नेहमी घाबरवतात.

১৪) সাপ সচরাচর ক্রুদ্ধ হইলেই ছোবলায়।
साप साधारणतः रागावल्यावरच दंश करतो.

১৫) চুল আঁচড়াইতে আঁচড়াইতে তিনি অজ্ঞান হইয়া গেলেন।
केस विंचरत असतानांच त्या बेशुद्ध पडल्या.

১৬) হরি ছেলেটিকে বিনা দোষে চড়াইল।
त्या मुलाला विनाकारण थपडा मारल्या.

১৭) এই সম্পত্তি এখন কে আগলায়।
ह्या संपत्तीची आता कोण देखरेख करतो.

১৮) "অস্তগামী সূর্যের রশ্মি পশ্চিম আকাশকে রাঙাইয়া তুলিল।"
अस्ताला जाणाऱ्या सूर्याच्या किरणांनी आकाशाच्या पश्चिमेच्या भागाला लाल रंगाने रंगविले

১৯) "ফেনাইয়া উঠে বঞ্চিত বুকে পুঞ্জিত অভিমান।"
प्रतारणा झालेल्या हृदयात गोळा झालेला राग फेसाळून उठतो

২০) "আষাঢ় সন্ধ্যা ঘনিয়ে এল, গেল রে দিন বয়ে।" রবীন্দ্রনাথ
आषाढ ऋतूतील संध्याकाळ दाटून आली, दिवस तर निघून गेला.

২১) "মনকে না রাঙায়ে যোগী, কাপড় রাঙালে কি হবে?"
हे योगी, मनाला न रंगविता कापड रंगविण्यात काय फायदा? (शब्दशः रंगवून काय होणार?)

△ △▽△

३

ध्वन्यनुकरणात्मक धातु
ধ্বন্যাত্মক ধাতু

ध्वन्यनुकरणात्मक शब्दाला 'আ' जोडून साधारणतः 'ধ্বন্যাত্মক ধাতু' तयार होतात. क्वचित् नामापासून होणाऱ्या 'ধ্বন্যাত্মক ধাতু'च्या वेळी 'আ' जोडून 'ধ্বন্যাত্মক ক্রিয়া' तयार होते व त्या 'ধ্বন্যাত্মক ক্রিয়া' मधील 'আ' काढून टाकल्यास 'ধ্বন্যাত্মক ধাতু' मिळतो.

उदा. হাঁচি (शिंक) ह्या शब्दातील शिंकेचा आवाज 'হাঁচ্' होय. ह्या 'হাঁচ্' शब्दाला 'আ' जोडून 'হাঁচা' (शिंकणे) ही 'ধ্বন্যাত্মক ক্রিয়া' तयार होते. 'হাঁচা' मधील 'আ' काढून टाकल्यास 'হাঁচ্' हा 'ধ্বন্যাত্মক ধাতু' होय. 'ধ্বন্যাত্মক ধাতু'ची सर्वकाळाची 'साधु' व 'চলিত' भाषेतील रूपे 'लाफा' प्रमाणे होतात. 'হাঁচ্' धातूची रूपे 'কাট' प्रमाणे 'ফুঁক', ফুঁস্' 'ধুঁক' ह्या धातूंची रूपे 'উঠ্' प्रमाणे होतात.

अनुकार शब्द (ध्वन्यनुकरणात्मक शब्द) **ধ্বন্যাত্মক ধাতু**

হাঁচি (शिंक)	হাঁচান (হাঁচা) शिंकणे.
হাঁফ (दम, धाप)	হাঁফান (হাঁফা) धापा टाकणे.
হাঁক (हाक मारण्याकरिता, ओरडणे)	হাঁকান (হাঁকা) हांक मारण्याकरिता. ओरडणे.
ফুঁক (फुक, फुत्कार)	ফুঁকা, ফোঁকা (ফুঁক্) फुत्कार करणे, फुकणे.
ফোঁস (जोराने श्वास सोडण्याचा आवाज, सापाची गर्जना, रागाचे ओरडणे.)	ফোঁসা (স্‌ফোঁ) 'फ्रोस् फोस्' आवाज करणे, रागाने ओरडणे.

धूँकनि (धाप)

धूँका वोंका (धूँक्) धापा टाकणे.

थेँक (कोल्ह्याचा किंवा कुत्र्याचा राग दर्शविणारा आवाज, कठोर बोलणे.)

थेँकान (थेँका) 'खेंक् खेंक्' आवाज करून राग प्रदर्शित करणे, तोंड वाकडे करून मोठ्या आवाजात राग प्रदर्शित करणें)

कनकन (कणकण, वेदना किंवा अतिशय थंडी प्रदर्शित करणारे अव्यय.)

कनकनान (कनकना) कणकणणे ठणकणे, कुडकुडणे.

गुनगुन (गुणगुण)

गुनगुनान (गुनगुना) गुणगुणणे.

करकर (लहान दगडांच्या घर्षणाचा आवाज, वेदना, दुखी.)

करकरान (करकरा) वेदना होणे. दुखणे.

कलकल (गोड अस्पष्ट आवाज, पाण्याच्या प्रवाहाचा आवाज, पक्ष्यांची किलबिल, कलकलाट)

कलकलान (कलकला) गोड अस्पष्ट आवाज करणे, किलबिल करणे.

चक्मक् (चक्मक्)

चक्मकान (चक्मका) चक्मक् करणे, चकाकणे, चमकणे.

चक्चक् (चक्चक्)

चक्चकान (चक्चका) चकाकणे.

चड़चड़ (कापड फाडताना होणारा आवाज, झाड मोडल्यावर होणारा आवाज.

चड़चड़ान (चड़चड़ा) 'चडचड' असा आवाज होणे.

छटफट (तडफड)

छटफटान (छटफटा) तडफडणे.

झट्पट् (पंख फडफडविण्याचा आवाज, फडफड)

झट्पटान (झट्पटा) (पंख) फडफडविणे.

झक्झक् (झक्झक्)

झक्झकान (झक्झका) झक्झक् करणे, झळकणे, झगझगणे.

झन्झन् (झन्झन् असा आवाज, कणकण.)

झन्झनान (झन्झना) 'झन्झन्' असा आवाज करणे किंवा होणे, (डोके) कणकणणे.

ঝলমল (लखलख)	ঝলমলান (ঝলমলা) लखलखणे, लुकलुकणे.
ঝুপঝুপ (झुपझुप असा आवाज)	ঝুপঝুপান (ঝুপঝুপা) झुपझुप आवाज करीत पडणे.
টনটন (वेदनेमुळे होणारी अस्वस्थता प्रदर्शित करणारा शब्द.)	টনটনান (টনটনা) ठणकणे, टरटरणे.
টলমল (डळमळ)	টলমলান (টলমলা) डळमळणे, (होडी) डगमगणे.
টড়ফড় (धडधड, तडफड)	ধড়ফড়ান (ধড়ফড়া) धडधडणे, तडफडणे.
ফরফর (पातळ वस्तूचा हवेत उडताना होणारा 'फडफड' असा आवाज)	ফরফরান (ফরফরা) 'फड्फड्' असा आवाज होणे किंवा करणे.
মচমচ (चावण्याचा आवाज, चामडे कडक असल्यास चालताना होणारा जोडयाचा आवाज.)	মচমচান (মচমচা) मच्मच्' असा आवाज करणे.
মড়মড় (हाड किंवा लाकूड मोडण्याचा आवाज.)	মড়মড়ান (মড়মড়া) 'मड्मड्' असा आवाज करणे.
মশমশ (नवीन जोडयाच्या चामडयाचा आवाज.)	মশমশান (মশমশা) 'मश्मश' असा आवाज करणे.
শনশন, সনসন (अतिशय वेग दर्शविणारा शब्द.)	শনশনান (শনশনা) সনসনান (সনসনা) अतिशय वेगाने जाणे किंवा वाहणे.

वाक्ये :-

१) শ্যাম সর্বদা গান গুনগুনাইয়া বেড়ায়।
श्याम नेहमी गाणी गुणगुणत भटकतो.

२) বসন্ত হাঁফাইতে হাঁফাইতে হাজির হইবার পর হাঁচিল।
वसंत धापा टाकीत टाकीत हजर झाल्यावर शिकला.

৩) শিঙা ফুঁকিবার পর অনুষ্ঠানটি আরম্ভ হইল।
शिंग फुंकल्यावर समारंभ सुरू झाला.

৪) বেশী শীত পড়িয়াছে বলিয়া তাহার দাঁত কনকনাইতেছে।
फार थंडी पडली आहे म्हणून त्याचे दात ठणकत आहेत.

৫) চামড়া নরম না হইলে জুতা মচমচায়।
चामडे नरम नसल्यास जोडा मच्मच् आवाज करतो.

৬) অনেক পুরান অশ্বথ গাছ্ বিদ্যুতের আঘাতে চড়চড়াইল।
फार जुनें पिंपळाचे झाड वीज पडल्यामुळे चड्चड् आवाज करीत मोडले.

৭) সে জোর গলায় হাঁকে বলিয়া ছেলেরা তাহার কাছে যাইতে ভয় করে।
तो मोठ्याने ओरडतो म्हणून मुले त्याच्याजवळ जावयास घाबरतात.

৮) ভয়ে তাহার বুক ধড়ফড়াইতেছিল।
भीतीने त्याची छाती धडधडत होती

৯) "ঝুপঝুপিয়ে বৃষ্টি যখন বাঁশের বনে পড়ে।"
झुपझुप् असा आवाज करून जेव्हा बाबूच्या वनात पाउस पडतो.

△ △ △

४

म. रा. सा. सं. मं. ग्रंथालय
मंत्रालय.

संयोगमूलक धातु
সংযোগমূলক ধাতু

কর্ হ, খা, যা, দি, পা, इत्यादि 'মৌলিক' धातूंशी नामाचा, विशेषणांचा किंवा ध्वन्यनुकरणात्मक शब्दांचा संयोग करून हे धातु तयार करतात.

(১) কর ধাতু

গান কর্, পান কর্, স্নান কর্, লাভ কর্, যোগ কর্, পাক কর্, ঠাট্টা কর্, রক্ষা কর্, স্বীকার কর্, প্রহার কর্, শুরু কর্, আরম্ভ কর্, সাক্ষাৎ কর্, আদায় কর্, বদল কর্, নালিশ কর্, আরাম কর্, নিশ্চয় কর্, দেরী কর, ইচ্ছা কর্, ভাগ কর্, সন্দেহ কর্, শোক কর্, ব্যাখ্যা কর্, পূর্ণ কর্, অনুসরন কর্, ঘৃনা কর্, শ্রবন কর্, গোপন কর্, রচনা কর্, প্রকাশ কর্, আঘাত কর্, মন্তব্য কর্, তামাসা কর্, প্রাণ-ধারণ কর্, তৈয়ারী কর্, গুলি কর্, নিক্ষেপ কর্, নমস্কার কর্ হুকুম কর্, জিজ্ঞাসা কর্, इत्यादि.

২) হ ধাতু

সমর্থ হ, একমত হ, রাজী হ, প্রত্যক্ষ হ, প্রতারিত হ, উদয় হ, উদিত হ, বিপদ হ, যুদ্ধ হ, ছেলে হ, মেঘ হ, ধান হ, আয় হ, টাকা হ, বেলা হ, বয়স হ, পরিণত হ, সমাপ্ত হ, স্বাধীন হ, সময় হ, ভোর হ, ভয় হ, চাকরি হ, সুখ হ, উপযুক্ত হ, इत्यादि.

(৩) খা ধাতু

হাবুডুবু খা, ঘুরপাক খা, ধাক্কা খা, চক্কর খা, মার খা, ঘুষ খা, মাথা খা, চুমু খা, টাকা খা, খাপ খা, হাওয়া খা, পাক খা, মিশ খা इत्यादि.

(৪) যা ধাতু

অন্ত যা, দিন যা, প্রান যা, টাকা যা, মান যা, জাত যা, চুরি যা, নিদ্রা যা, বাদ যা ইত্যাদি.

(৫) দি ধাতু

উত্তর দি, জবাব দি, শাস্তি দি, সাজা দি, দণ্ড দি, ধাক্কা দি, তালিম দি, শিক্ষা দি দোল দি, ভোট দি, হামাগুড়ি দি, টাকা দি, ভিক্ষা দি, বর দি, মেয়ে দি, প্রান দি, জল দি,
উপাধি দি, মুড়ি দি, ঠেস দি, মন্দির দি, বেড়া দি, পূজা দি, বলি দি, ফল দি, আগুন দি, আঁচ দি, ঔষধ দি, মার দি, ঘুষি দি, গালি দি, বাধা দি, হাত দি, পা দি, খিল দি, বিবাহ দি, দায়িত্ব দি, ভার দি, ফোঁটা দি, পরিচয় দি, সংবাদ দি, ছুটি দি, অনুমতি দি, ঝাড়ু দি, পরীক্ষা দি ইত্যাদি

(৬) পা ধাতু

চিঠি পা, মাহিনা পা, চাকরি পা, চাকর পা, জবাব পা, সাড়া পা, উপদেশ পা, পয়সা পা, ফল পা, কান্না পা, ক্ষুধা পা, তৃষ্ণা পা, ঘুম পা, গন্ধ পা, শীত পা, ব্যথা পা, ভয় পা, কষ্ট পা, আনন্দ পা, মজা পা, আরাম পা, হাসি পা, বৃদ্ধি পা, লজ্জা পা, দুঃখ পা, যন্ত্রনা পা, ইত্যাদি

৭ বাড়্ ধাতু

শরীর বাড়্, বয়স বাড়্, লোক বাড়্, মেয়ে বাড়্, ভাত বাড়্, ইত্যাদি

৮ মার্ ধাতু

ছুরি মার্, চাবুক মার্, পেরেক মার্, জাত মার্, বিষ মার্, রস মার্, টাকা মার্, পকেট মার্, তালি মার্, ফাঁক মার্, অন্ন মার্, হুঁক, মার্, হাঁক মার্, চড় মার্, টান মার্, গুলি মার্, লাঠি মার্,

पथ मार्, उँकि मार्, ईयारकि मार्, चाल मार्, फूर्ति मार्, मटका मार्, गुड़ि मार्, छुट मार्, दौड़ मार्

ह्या सर्व धातूची सर्व काळातील रूपे करताना त्यातील 'মৌলিক' धातूच्या अगोदरची नामे, विशेषणे किंवा ध्वन्यनुकरणात्मक शब्द तसेच राहून फक्त 'মৌলিক' धातूना क्रियाविभक्ति लागते.

वाक्ये :-

१) সে বোকা তাই সকলে তহাকে ঠাট্টা করে।
तो मूर्ख असल्यामुळे सर्वजण त्याची थट्टा करतात.

२) আমি স্নান করিয়া পূজা করিতে আরম্ভ করিব।
मी आघोळ करून पूजा करावयास सुरवात करीन.

३) আজকে তুমি সারাদিন বেশী খেটেছ, এখন একটু আরাম কর।
आज तू सारादिवस पुष्कळ मेहनत केली आहेस, आता जरा विश्रांति घे.

४) পুলিশ ডাকাতকে গুলি করিয়া হত্যা করিল।
पोलिसानी दरोडेखोराला गोळी झाडून ठार केले

५) সূর্য অস্ত যাইবার পর চন্দ্র উদিত হইল।
सूर्य अस्ताला गेल्यावर चंद्र उगवला.

६) তাহার বেশ টাকা হয়েছে, এখন সে কাহাকেও মানে না (বা গ্রাহ্য করে না)
त्याच्याजवळ पुष्कळ पैसा झाला आहे, आता तो कोणाचीच पर्वा करीत नाही.

৭) তাঁহার যাবার সময় হইবার পর সকলে তাঁহাকে নমস্কার করিয়া কাঁদিতে লাগিল।
त्याच्या जाण्याची वेळ झाल्यावर सर्वजण त्याना नमस्कार करून रडू लागले.

৮) তুমি কি রকম লোক হে' নিজের ভুল কখন ও স্বীকার কর না।
कशा तऱ्हेचा मनुष्य आहेस तू ! स्वतःची चूक कधीच कबूल करीत नाहीस.

৯) সে হাওয়া খাইতে বেড়াইতে গেল, কিন্তু তাহাকে মার খাইয়া ফিরিয়া আসিতে হইল।

तो हवा खाण्याकरिता फिरावयास गेला, परंतु त्याला मार खाऊन परत यावे लागले.

১০) সাঁতার কাটিতে জানিত না বলিয়াই হাবুডুবু খাইয়া মারা গিয়াছে।

त्याला पोहायला येत नव्हते म्हणूनच तो गटगळ्या खाऊन मेला.
(शब्दशः तो पोहोणे जाणत नव्हता.)

১১) ছোট শিশু যখন হামাগুড়ি দিয়ে এগিয়ে আসে, তখন তাহাকে বুকে ক'রে রাখতে আমার ইচ্ছা হয়।

लहान मूल जेव्हा रांगत पुढे येते, तेव्हा त्याला छातीशी धरून ठेवण्याची मला इच्छा होते.

১২) তাঁহার অনুচরগণ তাঁহার জন্য প্রাণ দিতেও রাজী হইল।

त्याचे अनुयायी त्याच्याकरिता प्राण द्यायलासुद्धा तयार झाले.

১৩) আমি তোমার চিঠির জবাব দিয়েছি অনেক আগে কিন্তু এখনও তোমার কোন চিঠি পাই নি।

मी तुझ्या पत्राचे उत्तर पूर्वीच पाठविले आहे, परंतु अजुनही तुझे कोणतेच पत्र मला मिळाले नाही

১৪) সাজা পাইবার ভয় পাইয়া ছেলেরা পলাইয়া গেল।

शिक्षा मिळण्याची भीति वाटून मुले पळून गेली.

১৫) বয়েসের সঙ্গে ওর শরীর বেড়েছে, কিন্তু বুদ্ধি একটুও বাড়েনি।

वयाबरोबर त्याचे शरीर वाढले आहे. परंतु बुद्धि जरासुद्धां वाढली नाही.

১৬) "কত বড়ো আমি, কহে নকল হীরাটি।
তাই তো সন্দেহ করি নহ ঠিক খাঁটি॥ –রবীন্দ্রনাথ

नकली हीरा म्हणतो "मी केवढा मोठा आहे" म्हणूनच तू खरा नाहीस असा मला संशय येतो

১৭) "পলাশ ফুল হইতে আম্রফল উদ্গত হয় না।" –রামায়নী কথা
পळसाच्या फुलापासून आंब्याचे फळ पैदा होत नाही

১৮) "হাস্যমুখে অদৃষ্টেরে করব মোরা পরিহাস।"
हसऱ्या चेहऱ्याने आम्ही दैवाचा उपहास करूं.

১৯) "শাসন করা তারই সাজে সোহাগ করে যে।" রবীন্দ্রনাথ
जो प्रेम करतो त्यालाच शिक्षा करणे शोभते.

২০) "নীচাশয়েরা দুঃখে নিমগ্ন হইলেও নিজ দুষ্কর্ম বিস্মৃত হইয়া দৈবকে নিন্দা করে।" রবীন্দ্রনাথ
नीच माणसे दुःखात बुडून गेली तरीसुध्दा स्वतःची दुष्कृत्ये विसरून दैवाची निंदा करतात.

△ △ △

পাঠ १६ : अव्ययाचा वापर

१

शद्धयोगी अव्यये
पदान्वयी अव्यय

(अ) बरोबर, सह याअर्थी (सहार्थक):- सह, सहित, सङ्गे इत्यादि.

आमि तोमार सङ्गे आसिव । मी तुझ्याबरोबर येईन
ताँहार सहित के के गियाछे ? त्याच्याबरोबर कोण कोण गेले आहे ?

(आ) करिता, साठी या अर्थी (निमित्तार्थक) :- जन्य, निमित्त, निमित्ते, तरे, लागिया इत्यादि. शेवटची दोन अव्यये पद्यात येतात.

कि जन्य तुमि एत बकाबकि करितेछ ?
कशासाठी तू एवढी बडबड करीत आहेस ?

आमार निमित्त तुमि कि कि आनियाछ ?
माझ्याकरिता तू काय काय आणले आहेस ?

"सुखेर लागिया ए घर बाँधिनु, अनले पुड़िया गेल ।" चण्डिदास
सुखाकरिता मी हे घर बाधले (ते) आगीने जळून गेले

"सकलेर तरे सकले आमरा
प्रत्येके आमरा परेर तरे ।" -कामिनी राय
आपण सर्व सर्वाकरिता आहोत आपल्यापैकी प्रत्येकजण दुसऱ्याकरिता आहे.

(इ) शिवाय या अर्थी (विनार्थक) :- विना, छाड़ा, व्यतित, भिन्न, विहने (पद्यात) इत्यादि.

कारण विना कार्य हय ना । कारणाशिवाय काम होत नाही.

ताहार मुखे टाका छाड़ा अन्य कथाई नाई ।
त्याच्या तोंडी पैशाशिवाय दुसरी गोष्टच नाही.

রাম ব্যতীত কেহ ইহা করিতে পারে না।
रामाशिवाय हे कोणी करू शकत नाही.

সে মদ খাওয়া ভিন্ন কিছু জানে না।
त्याला दारु पिण्याशिवाय (दुसरे) काही ठाऊक नाही.

অনুমতি বিনা ভিতরে আসিতে নাই।
परवानगीशिवाय आत येऊ नये.

"উদ্যম বিহনে কার পুরে মনোরথ।" –কৃষ্ণচন্দ্র মজুমদার
उद्योगाशिवाय कोणाचें मनोरथ पूर्ण होतात ?

(ई) सारखा, प्रमाणे ह्या अर्थी (समार्थक) :- ন্যায়, মত, মতন इत्यादि.

মহাপুরুষেরা দেবতার ন্যায় পূজনীয়।
महापुरुष देवताप्रमाणे पूज्य असतात.

মনের মতন বই পেলে আর কিছুই চাই না।
मनासारखे पुस्तक मिळाले म्हणजे मला आणखी काही नको

ফুলের মত কোমল আর দুনিয়াতে কি আছে ?
फुलासारखे कोमल या जगात दुसरे काय आहे.

(उ) पेक्षा ह्या अर्थी तुलना करताना :- (তুলনার্থক) অপেক্ষা, চেয়ে, থেকে इत्यादि.

হিমালয় বিন্ধ্যের অপেক্ষা উচ্চতর। हिमालय विध्यपर्वतापेक्षा उंच आहे

সতীশের চেয়ে মহেশ বয়সে বড়। सतीशपेक्षा महेश वयाने मोठा आहे.

চিনির থেকে গুড়ের দাম কম। साखरेपेक्षा गुळाचा दर कमी आहे

২

উভয়ান্বয়ী অব্যয়
সমুচ্চয়ী অব্যয়

(অ) সংযোজক (সংযোজক) :- এবং, ও, আর, আরও, অপিচ, অধিকন্তু ইত্যাদি.

সতীশ এবং গিরিশ দুই ভাই। सतीश व गिरीश हे दोघे भाऊ आहेत.
রাম ও শ্যাম বাজারে যাইবে। राम व श्याम बाजारात जातील.
তুমি আর আমি বেড়াইতে যাইব। तू व मी फिरावयास जाऊ

(আ) বিয়োজক (বিয়োজক) :— বা, অথবা, কিংবা, নচেৎ, নতুবা, নহিলে ইত্যাদি.

আমি যাহা করি বা যাহা বলি তাহা তুমি জান। मी जे करतो किंवा बोलतों ते तुला ठाऊक आहे

"আঘাত খেয়ে বাঁচি কিংবা আঘাত খেয়ে মরি।" घाव खाऊन जगेन किंवा घाव खाऊन मरेन.

আমার কাজ আছে, নতুবা (বা নহিলে) আমি আসিতাম। मला काम आहे नाहीतर मी आलो असतो.

(ই) সংকোচন (সङ्कोचक) কিন্তু, পরন্তু, তথাপি, তবু, অথচ, বরং প্রত্যুত, বরঞ্চ ইত্যাদি.

তাহাকে কেহ ভালবাসে না বরং সকলে ঘৃনা করে।
त्याच्यावर कोणीच प्रेम करत नाहीत उलट सगळे त्याचा तिरस्कार करतात.

আমার সঙ্গে তাহার বনে না, প্রত্যুত ঝগড়া হয়।
माझ्याशी त्याचे पटत नाही उलट भांडण होते.

তিনি রোগা, অথচ কর্মঠ। ते कृश आहेत, परंतु कामसु आहेत.

সে কর্মঠ কিন্তু তাহার উপস্থিতবুদ্ধি নাই।
तो कामसु आहे परंतु त्याच्याजवळ प्रसंगावधान नाही.

তুমি সকলের সঙ্গে ঝগড়া করিতে থাক, পরন্তু মনে রাখিও সকল মানুষ সমান নহে।
तू नेहमी सर्वांबरोबर भांडण करतोस परंतु सर्व माणसे सारखी नसतात हे लक्षात ठेव

[কিন্তু, লহান বাক্যাংত ব পরন্তু, মোঠ্যা বাক্যাংত বাপরতাত.]

"পড়াশুনা করিয়া কোন লাভ নাই, বরঞ্চ ছেলে মাটি হইবে ইহাই লোকের ধারণা ছিল।" রবীন্দ্রনাথ
शिकून कांही फायदा नाही, उलट मुलाचा सर्वनाश होईल, हीच लोकाची कल्पना होती.

(३) হেতুবোধক (हेतुबोधक) :— যে, সুতরাং, অতএব. যেহেতু, কাজেই, কেননা, কারণ इत्यादि.

তিনি একজন ধনী লোক কাজেই টাকা ওড়াতে পারেন।
ते श्रीमंत आहेत, म्हणून पैसा उडवू शकतात.

আমাকে বাড়ীতে থাকিতে হইল, অতএব আসিতে পারিলাম না। मला घरी राहावे लागले, म्हणून मी येऊ शकलो नाही

তিনি নিজের সম্বন্ধে কিছুই বলেন না সুতরাং তাঁহার সম্বন্ধে আমি কিছুই জানি না। ते स्वत:संबंधी कांहीच बोलत नाहीत.म्हणून त्यांच्यासंबंधी मला कांहीही ठाऊक नाही.

সে আপিসে যায় নাই, কারন তাহার স্ত্রী অসুস্থ। त्याची पत्नी आजारी असल्यामुळे तो ऑफिसांत गेला नाही.

সে আসে নি, যেহেতু সে অসুস্থ। तो आजारी आहे, म्हणून तो आला नाही.

তিনি আজকে কলেজে পড়াবেন না, কেননা তাঁহার গলা ভেঙ্গেছে
ते आज कॉलेजमध्ये शिकविणार नाहीत कारण त्याचा घसा बसला आहे.

[अशा वाक्यात वाक्याचा जो भाग कारण दर्शवितो त्याच्या सुरवातीला 'কারণ', 'কেননা', 'যেহেতু' येतात आणि कारण दर्शविल्यानंतर राहणाऱ्या मुख्य वाक्याच्या सुरवातीला 'কাজেই', 'সুতরাং', 'অতএব' ही अव्यये येतात.]

তুমি যে আনতে বললে তাই এনেছি।
तू आणायला सांगितलेस म्हणून मी आणले.

(उ) जोड-अव्यये (नित्यासम्बन्धी) যদি...তবে, (যেমন....তেমন, যদ্যপি....তথাপি, যদিও....তবুও, যত....তত, বরং....তথাপি, কেবল না....ও, হয়...নয়, এত....যে, যাই.. .অমনি इत्यादि.

যদি মশায় কামড়ায় তবে জ্বর হয়।
डास चावले तर ताप येईल.

"যেমন কর্ম তেমন ফল।" जसे कर्म तसे फळ.

যদ্যপি সে গরীব, তথাপি সে সুখী।
तो गरीब असला तरी सुखी आहे.

যদিও সূর্য অস্ত যায় নাই তবুও অন্ধকার হইয়াছে।
सूर्य मावळला नाही तरी अंधार झाला आहे.

"যত বড় মুখ নয়, তত বড় কথা।"
लहानतोंडी मोठा घास.

বরং না খাইয়া মরিব তথাপি কাহারও সম্মুখে হাত পাতিব না।
न खाता मरेन, परंतु कोणाहीपुढे हात पसरणार नाही.

"ঈশ্বরচন্দ্র বিদ্যাসাগর কেবল বিদ্যারই সাগর ছিলেন না; তিনি দয়ারও সাগর ছিলেন।"
ईश्वरचंद्र विद्यासागर केवळ विद्येचेच सागर नव्हते तर दयेचेपण सागर होते.

হয় কাজ কর, নয় চলিয়া যাও।
काम करायचे असेल तर कर, नाहीतर चालू लाग.

এত ব্যথা হচ্ছে যে আমি কাজকর্ম করতে পারি না।
एवढ्या वेदना होत आहेत कि मी काम करू शकत नाही.

যাই চোর বাড়ীতে ঢুকেছে, অমনি ধরা পড়েছে।
चोर घरात शिरला नाही तोच पकडला गेला.

△ △ △

২

কেবলপ্রয়োগী অব্যয়ে অনন্বয়ী অব্যয়

(অ) আনন্দ ও আশ্চর্যবোধক (হর্ষ ও বিস্ময়সূচক) মরি, আ মরি, হো, হো হো! বাঃ! কি বলিহারি, আহা, বেশ, তাই তো, ইত্যাদি.

বাঃ! কি চমৎকার বই।
মরি মরি! এমন অপরূপ আর দৃশ্য কখনও দেখি নি।
আহা! কি সুন্দর মূর্তি!
'মোদের গরব মোদের আশা;
আ-মরি বাংলা ভাষা।" -অতুল প্রসাদ সেন
"বলিহারি' বঙ্গনারী তোমার মহিমা।" -হেমচন্দ্র

(আ) খেদসূচক (খেদসূচক) হায়, হায়রে, উঃ, রে, আঃ, উহু ইত্যাদি.

"অসময়ে হায়! হায়! কেহ কারো নয়।"
হায়রে কত বড় ভুল করেছি।
উঃ! কি খারাপ কাজ করেছ।

(ই) তিরস্কারসূচক (ঘৃণা ও বিরক্তি সূচক) ছাই, ছিছি, দূর দূর, রাম রাম, ধিক্ ধিক্, ইত্যাদি.

"ছি ছি ছি এমন কথা বলিবার নয়।" রবীন্দ্রনাথ
রাম রাম' তোমার মত দুষ্ট লোকের কথাও শোনা উচিত নহে।

(ঈ) অনুমোদন ও প্রশংসাসূচক (অনুমোদন ও প্রশংসাসূচক) বেশ, ধন্য, বাহবা, সাবাস, বাঃ!, বা! বা! ইত্যাদি.

সাবাস' যা করেছ বেশ ভালই করেছ।
প্রবেশিকা পরীক্ষায় প্রথম হয়েছ' ধন্য তোমাকে।

(উ) ভয়সূচক (ভয় বা আতঙ্কসূচক) বাপ্, বাপ্‌রে বাপ্, মাগো, ওমা, একি, ইত্যাদি.

বাপরে বাপ' ডাকাতেরা এসেছে।
ওমা কি মুস্কিলে পড়েছি।

(ঊ) সম্মতিসূচক (সম্মতিসূচক) হুঁ, হ্যাঁ, হুঁ, বটে, আচ্ছা, যে আজ্ঞে, যে আজ্ঞা, আজ্ঞে, হাঁ ইত্যাদি.

হাঁ! আমি তোমার কথার মত কাজ করিতে রাজী আছি।
আচ্ছা, আমি কাল তোমার বাড়ীতে আসিব।
আজ্ঞে হাঁ' আমরা আপনার হুকুম মানি।

(ঋ) নঞর্থসূচক (অসম্মতিসূচক) না, না তো, না, বটে, আদৌনা, মাটেই না ইত্যাদি.

না,আমি খাব না।
ছেলেটা পাঠশালায় যায় কিন্তু মোটেই পড়ে না।

(ঐ) প্রশ্নবোধক (প্রশ্নবোধক) ত, কি, নাকি, না, কেন ইত্যাদি.

খেয়েছ ত? তুমি কি করবে? তুমি ছুটিতে বাড়ী যাবে নাকি?
সে কেন এসেছিল?

(ঔ) সম্বোধনসূচক (সম্বোধনসূচক) অয়ি, আরে, ও, ওরে, রে, ওগো, ওহে, লো, ওলো, তো, হাঁগো, হারে, রে, ইত্যাদি.

"অয়ি ভুবনমনমোহিনী।" রবীন্দ্রনাথ
"ওহে সুন্দর, হে সুন্দর।" রবীন্দ্রনাথ
ওরে! তুই কোথায় আছিস রে?
ও রাম! এদিকে আয় ত বাবা।
ওগো! শুন্‌ছ?
"মনি মুক্তা, রতন কি আছে লো জগতে
যাহে নাহি অবহেলি লভিতে সে ধনে।" মাইকেল মধুসূদন দত্ত

[अग ! माणिक, मोती, रत्न इत्यादि कोणत्या वस्तु ह्या जगात आहेत कि ज्यांची उपेक्षा मी ते धन मिळविण्याकरितां करणार नाही.]

"ভো রাজন্! গর্ব পরিহর।"
"রে সতি, রে সতি কাঁদিল পশুপতি।" হেমচন্দ্র

वरीलपैकी লো, ওলো, হাঁলো ह्या संबोधनसूचक अव्ययांचा केवळ स्त्रियाच उपयोग करतात.

(आँ) काही अव्ययांचा वाक्यात नीट अर्थ होत नाही परंतु त्यामुळे वाक्याची शोभा वाढते व काही वेळा वाक्याचा अर्थ विशेष स्पष्ट होतो. अशा अव्ययाना 'বাক্যালঙ্কার অব্যয়' (वाक्यालंकार अव्यये) म्हणतात.

ত, তা, বা, মনে, যে, সেই, না, নাকি, বুঝি, গে, বৈকি, इत्यादि.

ত – আমি ত কিছুই বুঝি নাই। मला तर काहीच समजले नाही.

তা – তা তুমি এলে কখন ? तर मग तू आलास केव्हा ?

না – যাক না। করুক না। जाऊंद्या ना. करू द्या ना.

বা – নাই বা গেলে। गेला नाहीस तर.

বুঝি – আমি বুঝি কেউ নই ? मी कोणीच नाही वाटते ?

মেনে – "যদি গৌর না হইত কি মেনে হইত ?"
जर गौर (महाप्रभू चैतन्य) झाले नसते तर काय झाले असते ?

যে – বাস এল যে ! बस आली की !

সেই – "পতি হবে সেই সে তাহার।" अखेर तो तिचा पति होईल

গে – যাকগে। जाऊ द्या. मरूक गे। मरू द्या.

বৈ কি – আসবে ত ? आसव वै कि। येणार ना ? हो, येईन तर.

নাকি – তুমি নাকি রাগ করেছিলে !
तू किनई रागावला होतास ! किंवा तू रागावला होतास ना ?

△ △ △

४

अव्ययांचा अनेकार्थी वापर

१) ও

('व', 'आणि' ह्या अर्थी दोन शब्द जोडण्यास उपयोग करतात. सुद्धा ह्या अर्थी हे अव्यय शब्दाला जोडून येते.)

তাঁহার সুখ ও দুঃখ দুইটাই সমান।
त्याना सुख व दुःख दोन्हीही सारखीच आहेत.

বইটার নাম ও শুনি নাই। पुस्तकाचे नावसुद्धा मी ऐकलेल नाही

সে এবারেও উত্তীর্ণ হইবে না। तो यावेळेलाही पास होणार नाही.

সে নিরেট মূর্খ হইতে পারে, কিন্তু তুমিও যেমন।
तो अगदी मूर्ख असू शकेल, परंतु तू तरी काय आहेस ? (तू सुद्धा त्याच्या-सारखाच आहेस हचा अर्थी)

আমি গেলে ও যাইতে পারি। मी गेलो तर जाईन

তোমার আসাও যা, যাওয়াও তাই।
तुझे येणे व जाणे ही दोन्हीही सारखीच आहेत.

তুমি করিব বলিয়াও কর নাই।
तू करीन म्हणून कबुल करनसुद्धा केल नाहीस

তোমাকে কৃপণ বললেও হয়।
तुला चिक्कू म्हटले तरी चालेल. (म्हणणे योग्य ठरेल)

আমি তাহার কথাটা শুনিয়াও শুনি নাই।
मी त्याचे बोलणे नीट ऐकले नाही. (ऐकले न ऐकल्यासारखे केले)

আমিও এখন কাজ করিব। मीसुद्धा आता काम करीन.

আমি এখনও কাজ করিব।
मी आतासुद्धा (किंवा अजुनही) काम करीन.

['ও' चा सर्वनाम, विशेषण किंवा संबोधनसूचक (विस्मयसूचक इत्यादि) अव्यय म्हणूनही वापर होतो.

उदा. ও কিছুই করতে পারবে না। तो काहीही करू शकणार नाही (सर्वनाम)

ও লোকটা বড় দুষ্ট। तो मनुष्य फार दुष्ट आहे (विशेषण)

ও মাসে সে হাসপাতালে ছিল।
गेल्या महिन्यात तो इस्पितळात होता. (विशेषण)

"ও পারেতে সর্বসুখ আমার বিশ্বাস।" –রবীন্দ্রনাথ
त्या पलिकडच्या किनाऱ्यावर सर्व सुख आहे अशी मला खात्री आहे (विशेषण)

ও শ্যাম! তুই যাচ্ছিস কোথায়?
अरे श्याम! तू कुठे जात आहेस. (संबोधनसूचक अव्यय.)

ও, তাই নাকি! हा, अस्सं काय! (विस्मयसूचक अव्यय)

ও, মনে পড়েছে সেই কথা। हा आता ती गोष्ट आठवली. (स्मरणसूचक अव्यय)

'এবং' चा उपयोग 'व', 'आणि' ह्या अर्थी दोन वाक्यांश किंवा वाक्ये जोडण्याकरिता करतात.

তিনি স্নান করিয়া এবং ফলাহার করিয়া আপিসে গেলেন।
ते स्नान करून व फलाहार करून ऑफिसला गेले.

সে পরীক্ষায় উত্তীর্ণ হইল এবং ছাত্রবৃত্তিও পাইল।
तो परीक्षेत पास झाला व त्याला शिष्यवृत्तिही मिळाली.]

২) আর

('व', 'आणि' ह्या अर्थी दोन शब्द जोडण्याकरिता 'আর' चा उपयोग करतात.)

সতীশ আর গিরীশ সার্কাস দেখিতে যাইবে।
सतीश व गिरीश सर्कस पहायला जातील.

তুমি আর আমি কি করিতে পারি?
तू व मी काय करू शकतो?

অনেক লিখিয়াছি আর কিছুই লিখিব না।
(आतापर्यंत) पुष्कळ लिहिले आहे, यापुढे काहीही लिहिणार नाही.

আর ওর বাড়ী যাওয়া উচিত নয়।
पुन्हा त्याच्या घरी जाणे योग्य नाही.

আমি কাজ করিব আর না করিব, তোমার কি?
मी काम करीन किंवा करणार नाही, तुझे काय जाते?

সে তোমাকে ভালবাসে আর তুমি তাহাকে গালাগালি দাও।
तो तुझ्यावर प्रेम करतो, परतु तू त्याला शिव्या देतोस.

যা হবার হ'য়ে গেছে, সে কথা আর কেন?
जे व्हायचे ते होऊन गेले, आता ती गोष्ट कशाला?

আর সে দিন আসিবে না।
आता (किंवा यापुढे) तो दिवस येणार नाही. (किंवा ते दिवस येणार नाहीत.)

এমন অপরূপ সৌন্দর্য আর কোথাও দেখিনি।
असे अप्रतिम सौंदर्य पूर्वी कुठेच पाहिले नव्हते.

তা আর বলতে?
ते काय सागायला पाहिजे?

আর একদিন তুমি আমার বাড়ীতে এস।
पुन्हा कधीतरी (एके दिवशी) तू माझ्या घरी ये.

সে আর এখানে আসে না।
तो इथे येत नाही.

চোখে দেখা আর কানে শোনা, দুটোর মধ্যে অনেক তফাৎ।
डोळ्यानी पाहणे आणि कानानी ऐकणे ह्या दोघात फार फरक आहे.

সে দিন একখানি হাজার টাকার নোট পুড়িয়েছিলাম আর কি।
मी त्या दिवशी हजार रुपयाची एक नोट जवळ जवळ जाळलीच होती कि.

আমি আর অপেক্ষা করিতে পারি না।
मी आणखी वाट पाहू शकत नाही.

পাগল আর কি!
किती वेडा आहेस तू! (किंवा) वेडा कि काय?

তার আর কথা আছে?
त्याने काहीही बोलण्याची आवश्यकता नाही किंवा त्याच्याविषयी काय सागायला पाहिजे?

তুমি যাহা বলিলে তাহা আর আমি শুনি নাই।
तू जे बोललास ते (काहीही) मी ऐकले नाही.

"টাকা কি আর অমনি আসে?"
पैसा काय असाच येतो?

আর যদি বিপদই হয়, আমাকে তার কর।
संकट आलेच तर मला तार कर.

"ধানগাছে কি আর তক্তা হয়?"
गवतापासून काय फळी होते?

['আর' चा विशेषण म्हणूनही वापर होतो.

আমি ছাড়া আর কেহ ইহা জানে না।
माझ्याशिवाय हे कोणालाही ठाऊक नाही.

আর এমন জিনিষ পাওয়া যাবে না।
ह्यासारखी दुसरी वस्तु मिळणार नाही.

আর বছর আমার ভয়ানক গেছে।
गेले वर्ष मला फार वाईट गेले.

আর রবিবারের মধ্যে কাজ শেষ করিতে হইবে।
येत्या रविवारच्या आत काम संपविले पाहिजे.]

৩) আবার

তুমি আবার তাঁহার কাছে যাও।
तू पुन्हा त्यांच्याजवळ जा.

বজ্র হইতে কঠোর আবার ফুল হইতে নরম।
वज्रापेक्षा कठीण तरीसुद्धा फुलापेक्षा नरम.

যে তোমার সঙ্গে সর্বদা ঝগড়া করে তাহাকে আবার সাহায্য করবে?
जो तुझ्याबरोबर नेहमी भांडतो, त्याला तू मदत करणार?

অনেকে তাঁহাকে মানে, আবার অনেকে তাঁহাকে গালি দেয়।
पुष्कळ लोक त्याना मानतात, तर पुष्कळ लोक त्याना शिव्या देतात.

সে, আবার টাকা খরচ করবে ?
तो, आणि पैसे खर्च करणार ?

আমি তাহাকে আমার বাড়ীতে রেখেছি। কি আবার করব ?
मी त्याला माझ्या घरी ठेवले आहे. आणखी मी काय करणार ?

মাথা ব্যথা আবার পেটের অসুখ হওয়ায় তিনি কৃশ হইয়াছেন।
(आधीच) डोकेदुखी, आणि त्यात पुन्हा पोटात बिघाड झाल्यामुळे ते कृश झाले आहेत.

৪) বরং, বরঞ্চ

এই অপমান সহ্য করা অপেক্ষা বরং চাকরি ছেড়ে দেওয়াই ভাল।
हा अपमान सहन करण्यापेक्षा नोकरी सोडणेच (अधिक) चागले.

তাহাকে কেহ ভাল বাসে না বরং সকলে ঘৃণা করে।
त्याच्यावर कोणीच प्रेम करीत नाही उलट सगळे त्याचा निरस्कार करतात.

তুমি বরং ডাক্তার ডাক।
तू डॉक्टरना बोलाव. (तू डॉक्टरना बोलावणे योग्य होय ह्या अर्थी.)

তার চেয়ে এটা বরং ভাল।
त्यापेक्षा हे काहीसे चागले आहे.

বরং না খাইয়া মরিব তথাপি কাহারও সম্মুখে হাত পাতিব না।
मी न खाता मरेन, परंतु कोणाही पुढे हात पसरणार नाही.

আমি মারি নাই বরঞ্চ সেই মারিয়াছে।
मी मारले नाही, उलट त्यानेच मारले.

৫) কি

তুমি কি যাবে ?
तू जाणार काय ?

কি বালক কি ধণী সকলেই নাচিতে লাগিল।
मुले काय किवा म्हातारे काय सर्वचजण नाचायला लागले.

['কি' चा सर्वनाम, विशेषण किंवा क्रियाविशेषण म्हणूनही वापर होतो.

उदा. "সমুদ্র তরঙ্গবাহু তুলি কি কহিছে স্বর্গ জানে।" -রবীন্দ্রনাথ
समुद्र लाटारुपी हात उचलून काय सागत आहे ते स्वर्ग जाणतो. (सर्वनाम)

"কি আর বলিব আমি?" -চণ্ডীদাস
मी आणखी काय सागू? (सर्वनाम)

কি ক'রে এই বইটা তুমি পেলে?
हे पुस्तक तुला कसे मिळाले? (क्रियाविशेषण)

কি আনন্দ! নাচছ যে।
नाचत आहेस तो! केवढा आनंद झाला आहे तुला?

['কি' शब्दावर विशेष जोर दर्शविण्याकरितां 'কী'चापरतात.

उदा. তোমার কী হয়েছে?
तुला काय झाले आहे?]

৬) যে

কি যে হবে কে জানে?
काय होणार कुणास ठाऊक?

সে বলিল যে বৃষ্টি হইবে না।
तो म्हणाला कि पाऊस पडणार नाही.

সে যে কাজ করবে না তা জানি।
तो काम करणार नाहीं हे मी जाणतों.

তুমি যে আনতে বললে তাই এনেছি।
तू आणायला सांगितलेस म्हणून मी आणलें

তুমি কিছুই খেলে না যে?
तू काहीच खाल्ले नाहीस?

ঐ যে বাস আসছে।
ती (पहा) बस येत आहे.

['যে' चा सर्वनाम किंवा विशेषण म्हणूनही चापर होतो.

उदा. যে যেতে চায় তাকে যেতে দাও।
ज्याला जायच असेल त्याला जाऊ द्या. (सर्वनाम)

আমাদের গ্রামের যে সে (বা যে কেহ) এ কথা জানে।
आमच्या गावातील प्रत्येकाला ही गोष्ट ठाऊक आहे. (सर्वनाम)

যে লোকটা তোমায় ঠকিয়েছে, সে এখন ধরা পড়েছে।
ज्या माणसाने तुम्हाला फसविले तो आता पकडला गेला आहे. (विशेषण)]

৭) তো (ত), তা, তাই, তাইত, তাইতে

কেমন আছেন? ভাল তো?
कसं काय? बरं आहे ना?

এতদিন খেটেছি কিন্তু কিছুই তো হ'ল না।
इतके दिवस मी मेहनत केली परंतु काहीच झाले नाही.

ডাক্তারবাবু, রোগীকে একবার দেখুন তো।
डॉक्टरसाहेब रोग्याला एकदा तपासा ना.

তুমি বাড়ী যাবে তো?
तू घरी जाणार ना?

তুমি তো আর কচি খুকি নও?
तू तर आता कोवळी मुलगी नाहीस?

তুমি তো দিলে, কিন্তু আমি তাহা নিতে পারি না।
जरी तू दिलंस तरी मी ते घेऊ शकत नाही.

তুমি যদি ওকে বলতে চাও বল, সে তো তোমার কিছুই শুনবে না।
तुला जर त्याला सांगायच असेल तर सांग, परंतु तो तुझे काहीही ऐकणार नाही.

বাঁচতে চাও তো ডাক্তার ডাক।
जगायचे असेल तर डॉक्टरांना बोलव.

আজ তো আমি কোথাও যাইব না
आज तरी मी कुठेही जाणार नाही.

তিনি তো এরূপ বলেন নাই?
तें तर असें म्हणालें नाहीत ना?

সেই তো রমেশচন্দ্রের মেয়ে।
तीच तर रमेशचंद्राची मुलगी.

যাও তো ভালই।
गेलास तर बरे होईल.

সে তো সেদিনকার ছেলে।
तो तर कालचा पोर आहे.

সে যে প্রথম শ্রেণীতে পাশ করবে তার ত কথা নাই।
तो प्रथम श्रेणीत पास होईल, ह्यात मुळीच शंका नाही.

তা তুমি এলে কখন?
(बर मग) तू आलास केव्हा?

রোজই তোমার ওখানে যাব যাব ভাবি তা আর সময় হয়ে ওঠে না।
रोजच मी तुझ्याकडे येईन असे म्हणतो परंतु यावयास वेळ मिळत नाही

তা তোমার কি কথা শুনি।
ठिक आहे (किंवा जाऊ द्या), तुझे काय म्हणणे आहे ते मला ऐकू द्या.

['তা' হে 'তাহা' ह्या सर्वनामाचे 'চলিত' रूपही आहे.

उदा. তা আর বলতে? ते काय सांगायला पाहिजे?]

সে কিছুই জানেনা তাই চুপ ক'রে থাকে।
त्याला काहीही माहित नाही म्हणून तो गप्प बसतो

তুমি বড়ই অজ্ঞান; তাইত এমন কথা বল।
तू अगदीच अडाणी आहेस, म्हणूनच असे बोलतोस.

তাইত, ঠিক কথাই বলেছ।
बरोबर आहे, तू योग्य तेच बोललास.

তাইত, এখন কি করা যায়?
मग आता काय करावे?

বাবার অসুখ করেছিল তাইতে আমি আসতে পারিনি।
वडिल आजारी होते म्हणून मी येऊ शकलो नाही.

তাকে আসতে বলেছিলাম তাইতে সে একথা বললে।
त्याला मी यावयास सांगितले होते. त्याला त्याने हे उत्तर दिले.

সে তোমাকে হয়ত কিছু বলেছে, তা ব'লে কি তুমি ওকে মারবে।
त्या तुला काही म्हणाला असेल म्हणून तू त्याला मारणार कि काय?

তা ব'লে হে 'তাই বলিয়া'র 'চলিত' রূপ আছে।]
'তাই' हे 'তাহাই' चे 'চলিত' रूप असल्यामुळे त्याचा सर्वनामाप्रमाणे पण वापर होतो.

তবে তুমি যা বলেছ তাই করেছি। त्या जे सांगितलेस तेच मी केले आहे.]

৮) বটে

তাই ঠিক বটে, আমার ভুল হয়েছে।
(तुम्ही म्हणता) ते बरोबर आहे, माझी चूक झाली आहे

বটে! রঘুনাথ বিলাত গেছে?
रघुनाथ विलायतेला गेला आहे हे खरे आहे काय?

তিনি ধনী লোক বটে, কিন্তু তাতে আমার কি?
ते श्रीमंत आहेत हे खरे आहे परंतु त्याचा मला काय फायदा?

বীর বটে! সেনাকে দেখেই পালিয়ে এল।
वीर (आहे) खरा! रणांगण पाहताच पळून आला.

বটে, এখন বুঝেছি তার মনে কি ছিল।
हां, आता समजले त्याच्या मनात काय होते ते.

৯) বই, বৈ, বৈ কি,

তিনি দুধ বই আর কিছুই খান না।
ते दुधाखेरीज आणखी काही घेत नाहीत.

তুমি একজন সামান্য কেরানী বৈ ত নয়।
तू केवळ एक सामान्य कारकून आहेस. (सामान्य कारकुनापेक्षा तू श्रेष्ठ आणखी काही नाही)

এটা তাহার চালাকি বই ত নয়।
ही केवळ त्याची चलाखी आहे (आणखी काही नाही)

গ্রামে একটি বই ভাল কবিরাজ নাই।
गावात केवळ एकच चांगला वैद्य आहे (शब्दशः गावात एकापेक्षा दुसरा चांगला वैद्य नाही.)

আসবে ত? আসব বৈ কি।
येणार ना? हो, येईन तर.

কত? দশ টাকা লাগবে? তা বৈ আর কি?
किती? दहा रुपये लागतील? होय त्यापेक्षा आणखी काय लागणार?

তোমার সঙ্গে দেখা করব বই কি?
होय, मी तुला नक्कीच भेटेन.

"মা তোমা বই আর কেউ নাই।" রামকৃষ্ণ পরমহংস
आई! तुझ्याशिवाय मला दुसरा कोणी नाही.

১০) বা

আমরা যা করি বা যা বলি তা তুমি ত জান।
आम्ही जे करतो किंवा जे बोलतो ते तुला तर ठाऊक आहे

রাম বা ঐ কথা বলেছে।
कदाचित् रामनें ती गोष्ट सांगितली असेल.

তোমারই বা যাইবার আবশ্যকতা কি?
तुझ्याच जाण्याची काय आवश्यकता आहे?

নাই বা গেলে?
(समक्षा) नाही गेलास तर?

বাংলা বই পড়বেই বা কে? এখানে ত কেউ বাংলা জানে না।
बंगाली पुस्तके कोण वाचील? इथे तर कोणालाच बंगाली येत नाही.

কেউ বা খায়, কেউ বা গায়, কেউ বা নাচে, কেউ বা পড়ে, কেউ বা ঘুমায়।
कोणी खातात, कोणी गातात, कोणी नाचतात, कोणी वाचतात तर कोणी झोपतात.

ইহা শুনিয়া তাহার বড় রাগ হইবে, হইলেই বা।
हे ऐकून त्याला फार राग येईल, येऊ द्या.

বলই বা কি আর করই বা কি ?
बोलतोस काय आणि करतोस काय ?

রাম বা মন্দ কিসে, শ্যাম বা ভাল কিসে ?
राम कोणत्या बाबतीत वाईट आहे आणि श्याम कोणत्या बाबतीत बरा आहे.

আমিই বা তোমার সঙ্গে আসব কেন ?
मी तरी तुझ्याबरोबर का यावे ?

বা ! তুমি এখনও যাও নাই ?
काय! तू अजूनही गेला नाहीस ?

বা ! অবিনাশ বা ! তুমিই ইস্কুলের নাম রাখলে।
शाबास! अविनाश शाबास! तूच शाळेच नाव राखलस.

১১) ই

তুমিই ত তাহাকে বলিয়াছিলে।
तूच तर त्याला सांगितले होतेस.

তিনিই আমার মামা।
तेच माझे मामा.

আমি ত তাহাই চাই।
मला तर तेच पाहिजे.

তিনটি ছেলেই পরীক্ষায় অনুত্তীর্ণ হইয়াছে।
तीनही मुलगे परीक्षेत नापास झाले.

ভোজন করিয়াই বাড়ী যাইব।
जेवलो कि लगेच घरी जाऊं.

আমিই তাহাকে খাতা দিয়াছি।
मीच त्याला वही दिली.

আমি তাহাকেই খাতা দিয়াছি।
मी त्यालाच वही दिली.

আমি তাহাকে (কেবল) খাতাই দিয়াছি।
मी त्याला (फक्त) वहीच दिली

তিনি আসিলেই সকলে কাজ করিতে লাগিল।
ते येताच सर्वजण काम करू लागले

তুমি তাঁহার সামনে দাঁড়াতেই পারবে না।
तू त्याच्यासमोर उभाच राहू शकणार नाहीस. (त्यांच्याशी तुझी तुलनाच होऊ शकणार नाही. हचा अर्थी)

কাল তোমাকে আসিতেই হইবে।
उद्या तुम्हाला यावेच लागेल.

আমার এই কাজ কাল শেষ হবেই হবে।
माझे हे काम उद्या खात्रीने पूर्ण होईल. (शब्दशः होईलच होईल)

সে ত আমাদের নিন্দা করবেই।
तो तर आमची निंदा करीलच.

কিছুতেই কিছু হ'ল না।
कशाचाच काही उपयोग झाला नाही.

সে ত আমার বাড়ীতে আসেই না।
तो तर माझ्या घरी येतच नाही.

তুমি আমার খাতাটা নিলেই নিতে পারতে।
तू माझी वही अवश्य घेऊ शकतोस.

তুমি সেখানে গেলেই পার, কে তোমাকে ধরে রেখেছে।
तुला जायच असेल तर तू जा. तुला कोणी अडवलं आहे ?

বললেই হ'ল ? কিছু করতে হয় না বুঝি ?
बोलणं कि झाल ? काही कराव लागत नाही वाटत ?

তার মাকে ঘরের লক্ষী বললেই হয়।
त्याच्या आईला (त्याच्या) घराची लक्ष्मी म्हटले तरी चालेल.

মা সুখী হ'লেই হ'ল।
आई सुखी असली म्हणजे झाल.

কেউ কিছু বলুক না কেন, কাহাকেই বা মানি ?
कोणी काही म्हणेना का, मी कोणाची पर्वा करतो आहे ?

যদি বাজারে যাই, তোর জন্য কিছু না কিছু আনবই।
जर बाजारात गेलोच तर तुझ्याकरिता काही ना काही आणीन.

নিজের উন্নতিই যদি তোমরা চাও, তাহা হইলে একমাত্র অধ্যবসায় ছাড়া অন্য কোন উপায় নাই।
स्वतःच्या उन्नतिचीच जर तुमची इच्छा असेल, तर चिकाटीखेरीज दुसरा कोणताही उपाय नाही.

"যতই করিবে দান ততই বাড়িবে মান।"
जितके (जास्त) तुम्ही दान कराल तितका (जास्त) तुमचा मान वाढेल

কেনই বা আমি চির-পবিত্র রঘুবংশে জন্মগ্রহণ করিয়াছিলাম?"
कशाला मी (हवा) चिर-पवित्र रघुवंशात जन्म घेतला?

১২) হয়ত, বোধ হয়, বুঝি

হয়ত–कदाचित, बोध हय–असे मला वाटते, বুঝি–असे मला वाटते.

হয়ত তুমি মনে করেছিলে আমি আসব না।
कदाचित मी येणार नाही असा तू विचार केला असशील.

হয়ত তাহার টাকা শেষ হ'য়ে গেছে।
कदाचित त्याचे पैसे संपले असतील.

আমার হয়ত আজ জ্বর হবে।
मला कदाचित आज ताप येईल (किंवा मला आज ताप येईल असे वाटते.

আজ বোধ হয় তাঁহার আসা হইবে না।
आज त्याचे येणे होणार नाही असे मला वाटते.

বোধ হয় তিনি কিছুই জানেন না।
त्याना काहीच ठाऊक नाही असे मला वाटते.

আশার বয়স বুঝি দুই বৎসর।
आशाचे वय दोन वर्षे आहे असे मला वाटते.

কাল থেকে বুঝি তোমাদের কলেজ বন্ধ হবে।
उद्यापासून तुमचे कॉलेज बंद होईल असे मला वाटते

সে বুঝি নিজের পকেট থেকে খরচ করে।
तो स्वतःच्या खिशातून खर्च करतो असे मला वाटते.

['বোধ হয়' या शब्दात 'বোধ' हे नाम व 'হয়' हे क्रियापद असले तरी त्या दोन्ही शब्दांचा अव्ययाप्रमाणे वापर होतो तसेच 'বুঝি' हे

বোঝা (বুঝ্) चे वर्तमानकाळी 'উত্তম পুরুষ' चे रूप असले तरी त्याचाही अव्ययाप्रमाणे वापर होतो.]

১৩) মাত্র

নাম মাত্র রাজা।
नामधारी राजा

আমি ক্ষণমাত্র সেখানে দাঁড়াব।
मी क्षणभरच तिथे उभा राहीन

মাত্র এইটুকু দুধ তুমি আমায় দিলে?
केवळ एवढसंच दूध तू मला दिलंस?

তিনি সবেমাত্র রুশিয়া গেছেন।
ते नुकतेच रशियाला गेले आहेत.

তিনি আসিবামাত্র সকলে চুপ করিল।
ते येताच सर्वजण गप्प बसले.

মনুষ্যমাত্রেরই ভুল হয়।
प्रत्येक माणसाकडून चूक (ही) होतेच.

মাত্র আমি এই কাজ করিয়াছি।
मीच हे काम केले आहे.

আমি এই কাজ মাত্র করিয়াছি।
मी (केवळ) हेच काम केले आहे.

আমি কথা বলিয়াছি মাত্র।
मी फक्त असे म्हटले आहे.

(परंतु म्हणण्याप्रमाणे काहीही केले नाही.)

১৪) বলিয়া, ব'লে

জায়গাটা দূর বলিয়া আমি সেখানে যাই নাই।
(ती) जागा लांब असल्यामुळे मी तिकडे गेलो नाही

মৃত বলিয়া সকলে তাহাকে পুড়িয়া ফেলিল।
मेली असे समजून तिला सर्वांनी जाळून टाकले.

তিনি এই বলিয়া শপথ করিয়াছেন।
त्यानी अशी शपथ घेतली आहे.

আমি তাহাকে বিদ্বান্ বলিয়া জানিতাম।
मी त्याला विद्वान समजत होतो.

তুমি কি বলিয়া গেলাসটি ভাঙ্গিলে?
तू हे ग्लास का फोडलेस?

সে আসব ব'লে এল না।
तो येईन असे कबूल करुनसुध्दा आला नाही.

সে দুর্বল বটে, কিন্তু তা ব'লে তুমি কি তাকে ঘৃণা করবে?
तो अशक्त आहे हे खरे आहे, पण म्हणून काय तू त्याचा तिरस्कार करणार?

বৃষ্টি হইল বলিয়া আসিতে পারিলাম না।
पाऊस पडला म्हणून मी येऊ शकलो नाही.

সে ইহা নাষ্য বলিয়া মনে করে।
हे योग्य आहे असे तो समजतो.

['বলিয়া' হে বলা (বল্) চ্যা অসমাপিকা ক্রियेचेही रूप आहे.

এই বলিয়া সে চলিয়া গেল।
असे सांगून तो निघून गेला.

তুমি আমাকে না ব'লে গেলে কেন?
तू मला न सांगता का गेलास?]

১৫) যেন

(१) जसे काही, जणू काही या अर्थी

তিনি যেন আমার বাবার মত।
ते मला अगदी वडलासारखे आहेत.

তুমি যেন ইহার কিছুই জান না।
तुला जणू काही यातले काहीच माहीत नाही.

আমি যেন আমাতে নাই।
मी जणा काही स्वत:मध्ये नाही. (इतका मी स्वत:ला विसरलो आहे
I am not myself)

তুমি যেন একজন বিদূষক।
तू जसा काही एक विदूषकच आहेस.

(২) কল্পনা করা, समजा या अर्थी.

এটা যেন চন্দ্র, আর এটি পৃথিবী।
समजा, हा चंद्र आहे व ही पृथ्वी आहे.

আমি যেন এটা করিলাম –ইহাতে তোমার ক্ষতি কি?
समजा मी असे केल त्यात तुझे काय नुकसान आहे?

আমার কথা যেন মিথ্যা তোমার কথা ত সত্য?
समजा माझे बोलणे खोटे आहे, तुझे बोलणे तर खरे आहे?

(৩) असे दिसते, असे वाटते ह्या अर्थी

আপনাকে যেন কোথায় দেখেছি।
आपणाला कुठे तरी पाहिले आहे असे वाटते.

আজ যেন বৃষ্টি হইবে।
आज पाऊस पडेल असे दिसते.

(৪) इषारा देण्याच्या वेळी.

দেখ, আবার যেন এই রকম না হয়।
पहा, पुन्हा असे होता कामा नये.

তুমি যেন শেষে বলিও না, আমি কিছুই জানতাম না।
मला काहीही माहीत नव्हते असे तू शेवटी बोलू नकोस.

(৫) प्रार्थना, इच्छा व्यक्त करताना

ঈশ্বর যেন আপনাকে দীর্ঘজীবী করেন।
परमेश्वर आपणाला दीर्घायुषी करो.

আপনি যেন বিজয়ী হ'ন।
आपण विजयी व्हावे.

(६) तुलनेच्या वेळी

सुन्दर येन कन्दर्प ।
मदनाप्रमाणे सुदर.

नील येन आकाश ।
आकाशाप्रमाणे निळे.

(७) ज्यामुळे ह्या अर्थी.

एमन साजा दाओ येन से आबार चुरि ना करे ।
(ज्यामुळे) तो पुन्हा चोरी करणार नाही अशी त्याला शिक्षा कर

तिनि एमन भावे अनुरोध करियाछेन, येन आमि काल आसि ।
त्यानी अशारितीने मला विनती केली आहे की, ज्यामुळे मी उद्या (त्यांच्याकडे) जावे.

(८) संभव असणे ह्या अर्थी

ए येन बाहिरेर लोक, ग्रामेर सबन्धे किछुई जाने ना, किन्तु तुमि त सब जान ?
हा बाहेरचा मनुष्य असेल, त्याला गावासबधी काहीही माहीती नसण्याचा संभव आहे परंतु तुला तर सर्व माहीत आहे.

(१७) ना (पूर्ण वर्तमान व पूर्णभूत ह्याखेरीज सर्व नकारार्थी वाक्यात ह्याचा उपयोग करतात.)

आमि सिगारेट खाइब ना ।
मी सिगरेट ओढणार नाही.

आमि ताहार बाड़ीते याइ ना ।
मी त्याच्या घरी जात नाही.

इहा करिओ ना ।
असे करू नकोस

तुमि करबे ना आमि करब ?।
तू करशील कि मी करू ?

তুমি না আমাকে বলেছিলে ?
तूच मला म्हणाला होतास ना ?

মনে ক'রে দেখ না।
आठवून पहा ना. (आठवण्याचा प्रयत्न कर).

আমায় যেতে দাও না।
मला जाऊ दे ना,

জল দাও না, (আমার) বড় তৃষ্ণা পেয়েছে।
पाणी दे ना, मला फार तहान लागली आहे.

গরীবের কতই না সুখ ?
गरीबाला किती सुख आहे ? (सुखाचा अभाव आहे. हचा अर्थी)

গরীবের কতই না দুঃখ ?
गरीबाला केवळ दुःख आहे? (भरपूर दुःख आहे हचा अर्थी)

যাও না, আমি কি তোমায় মানা করেছি ?
जा ना, मी काय तुला मनाई केली आहे?

যতই বল না কেন ? তা হবে না।
काहीही म्हटलेस तरी ते होणार नाही.

একি ? আজও তুমি আপিসে এলে না।
हे काय? आज सुद्धा तू ऑफिसात आला नाहीस?

গরীবের কিছুই নাই -না অন্ন না বস্ত্র।
गरीबाला काहीही नाही—ना अन्न ना वस्त्र.

আমাকে না বলিয়া তুমি কোথায় গিয়াছিলে ?
मला न सांगता तू कुठे गेला होतास?

তাহাকে কিছু বললে না ত ?
त्याला काही सांगितले नाहीस ना?

আমি না হেসে থাকতে পারি না।
मी हसू आवरू शकत नाही.

কেউ না কেউ সেখানে যাবেই।
कोणी ना कोणी तिकडे जाईलच.

না, আমি কলা খাই নি।
नाही, मी केळे खाल्ले नाही.

१७) নাকি

তুমি নাকি সেখানে যাবে?
तू तिथे जाणार हे खरे आहे काय?

তাই নাকি? তুমিও দেখেছ?
अस्सं काय? तुसुद्धा पाहिलंस?

সে নাকি চুরি ক'রে পালিয়ে গেছে?
तो चोरी करून पळून गेला आहे हे खरे नाही काय?

আমি নাকি আপনার উপর রাগ করিয়াছিলাম।
मी किनई तुमच्यावर रागावलो होतो.

শুনিয়াছি তুমি নাকি কলিকাতা যাইবে।
तू कलकत्त्याला जाणार असे मी ऐकले आहे.

মাথা খারাপ হয়েছে নাকি? করছ কি?
वेड तर नाही ना लागलं? काय करत आहेस?

१८) নাই (চলিত নি, নেই)

['নি' हे क्रिया घडली नाही हया अर्थीच 'চলিত' भाषेत वापरतात. 'নেই' हे नाही आहे (अभाव) व नाही हया अर्थी 'চলিত' भाषेत वापरतात.]

(१) वर्तमानकाळातील क्रियापदापुढे आल्यास पूर्णवर्तमान व पूर्णभूत ह्या काळांचा बोध होतो.

আমি কিছুই দেখি নাই (দেখিনি)
मी काहीही पाहिले नाही.

তিনি ঠিক সময়ে আপিসে পৌঁছিতে পারেন নাই (পারেননি)।
ते वेळेवर ऑफिसात पोहोचू शकले नाहीत.

[আমি মাছ খাই নাই।
मी मासे खाल्ले नाहीत.

আমি মাছ খাই না।
मी मासे खात नाही.

हा 'নাই' व 'না' च्या नकारार्थी वाक्यातील फरक लक्षात घ्यावा.

সে মাছ খাইয়াছিল না। সে মাছ খাইয়াছে না।
अशा वाक्यप्रयोग बंगाली भाषेत करत नाहीत. त्याबद्दल

"সে মাছ খায় নাই।
असाच वाक्यप्रयोग करतात.]

আমার কাছে টাকা নাই (নেই)
माझ्याजवळ पैसे नाहीत

(२) नाही (आहेच्या नकारार्थी) या अर्थी वर्तमानकाळी मुख्य क्रियापद म्हणून वापर करतात.

তাহাকে না চেনে এমন লোক নাই (নেই)।
त्याला ओळखत नाही असा मनुष्य नाही.

বাড়ীতে কেহ নাই (নেই)।
घरात कोणीही नाही

(३) नकारात्मक औचित्यार्थी वाक्यात 'ইতে' युक्त असमापिका क्रियापुढे वापर करतात.

মিথ্যা বলিতে নাই (নেই)।
खोटे बोलू नये.

চুরি করিতে নাই (নেই)।
चोरी करू नये.

(४) प्रश्नार्थक

সে এখনও আসে নাই (আসেনি)?
तो अजूनही आला नाही?

সে কিছু খায় নাই (খায়নি)?
त्याने काही खाल्ले नाही?

(५) विशेषणाप्रमाणे

(নেই) নাই মামার চেয়ে কানা মামা ভাল।
(मुळीच) मामा नसण्यापेक्षा आंधळा (किंवा एकाक्ष) मामा चांगला.

(६) नामाप्रमाणे

নাই বলিতে নাই। নেই বলিতে নেই (চলিত)
नाही म्हणावयाचे नाही.

১৯) কোথায় (কোথা), কই (কৈ),

আমরা কোথা হইতে আসিয়াছি? কোথায় যাইব? কেহই ইহা জানে না।
आपण कुठून आलो? कुठे जाणार? कोणालाच ठाऊक नाही.

('কোথা' चा नामाप्रमाणे वापर)

কোথায় সে বিদ্যুৎ চালিত ট্রেন আর কোথায় এই গোরুর গাড়ী?
कुठे ती विजेवर चालणारी आगगाडी व कुठे ही बैलगाडी?

তোমার বাড়ী কোথায়?
तुझे घर कुठे आहे? (ह्या वाक्यात प्रश्नकर्त्याला घर कुठे आहे, हे केवळ समजून घ्यावयाचे आहे घर त्याच्या दृष्टीपथात नाही)

তোমার বাড়ী কই?
तुझे घर कुठे आहे? (ह्या वाक्यात प्रश्नकर्ता घराच्या जवळपास असून त्याला घर पहावयाचे आहे.

কই, দেখি। कुठे आहे, पाहु द्या.

কই, বললে না ত?
काय सांगितले नाहीस ना?

কি মনে করেছিলাম, কই আর হ'ল।
ठरविले होते काय अन् झाले काय?

কই এখন বলতে পারি!
आता मी कसला बोलू शकतो.

কি কথা? কই আপনি ত কিছুই বলেন নি?
कोणती गोष्ट? आपण तर मला काहीच बोलला नाही?

२०) वस्तुतः, फलतः, वास्तविक, हया अव्ययांचा वापर

"আপনার পুত্রকে কালমুখে অর্পন করিয়া রাজকুমারের প্রানরক্ষা করা সামান্য পরিচারিকার পক্ষে সামান্য গৌরবের কথা নহে! বস্তুতঃ এই ধাত্রী নীচকুলোদ্ভবা রমনী নহেন; রাজপুতকুলে তাঁহার জন্ম - নাম ধাত্রী পান্না।" –যজ্ঞেশ্বর বন্দ্যোপাধ্যায়

आपल्या मुलाला कालाच्या तोंडात टाकून राजकुमारच्या प्राणाचे रक्षण करणे सर्वसाधारण दायीच्या बाबतीत माझ्या गौरवाची गोष्ट नाही ! खरोखरी ही दाई नीच कुळांत जन्मलेली स्त्री नाही. रजपूताच्या कुळात तिचा जन्म-नाव पन्ना दाई.

"ঠাকুরদাস এরূপভাবে বালকের পাঠ লইতেন যে, তদ্দর্শনে ঈশ্বরচন্দ্রের দৃঢ়বিশ্বাস জন্মিয়াছিল, পিতা ব্যাকরনে তর্কবাগীশ মহাশয়ের সমান পণ্ডিত। ফলতঃ পিতা পুত্রের পাঠ শুনিতে শুনিতে ব্যাকারণে বিশেষ ব্যুৎপত্তি লাভ করিয়াছিলেন।" চণ্ডিচরন বন্দ্যোপাধ্যায়

ठाकुरदास अशा रीतीने मुलाचे पाठ घेत कि, ते पाहून ईश्वरचंद्राची पक्की खात्री झाली होती कि वडिल व्याकरण विषयात तर्कवागीश महाशया इतके विद्वान आहेत. वास्तविक मुलाचे पाठ ऐकता ऐकताच वडिलांनी व्याकरण विषयात विशेष ज्ञान मिळविले होते.

সে অনেক লুটপাট করেছে, অনেক লোককে গুলি ক'রে মেরেছে। ফলতঃ তার ফাঁসির সাজা হ'ল।

त्याने पुष्कळ लूटालुट केली, पुष्कळांना गोळ्या घालून ठार केले परिणामी त्याला फाशीची शिक्षा झाली

"এই শোচনীয় হত্যাকাণ্ডের সংবাদ যখন ইউরোপের ভিন্ন ভিন্ন দেশে প্রচারিত হইল, তখন সকলেই শিহরিয়া উঠিল; সকলেই মনে মনে করিল, ব্যাপার বড়ই গুরুতর, এই ব্যাপার লইয়া এক মহা প্রলয়ের সূচনা হইবে। বাস্তবিক হইলেও তাহাই।"

ह्या शोचनीय हत्याकांडाची बातमी जेव्हा युरोपातल्या नाना देशात पसरली, तेव्हा सर्व लोकाचा थरकाप झाला; ही घटना फारच गंभीर आहे ह्या घटनेमुळे एका मोठ्या प्रलयाला सुरवात होईल असे सर्व लोकाना वाटले. खरोखर घडलेही तसेच

△ △ △

पाठ १७ वा : नामे, विशेषणे व क्रियापदांचा विभिन्नार्थी वापर

मागील पाठात अव्ययांचा निरनिराळ्या अर्थी वगैरेत कसा वापर होतो, ते आपण पाहिले. या पाठात नामांचा, विशेषणांचा व क्रियापदांचा निरनिराळ्या अर्थी कसा वापर होतो ते दाखविण्यात आले आहे. नमुन्यादाखल सात नामे, पांच विशेषणे व सहा क्रियापदे घेतली आहेत.

विशेष्य

१) कथा

आमि तोमार कोनओ कथा शुनते चाई ना।
मला तुझे काहीही ऐंकावयाचें नाही.

आपनार सङ्गे आमार एकटि कथा आछे।
मला आपणास काही सांगावयाचे आहें.

आज महाभारतेर कथा आरम्भ हइबे।
आज महाभारताची कथा सुरू होईल.

ए सम्पर्के आमार कोन कथा नाई।
ह्या संबंधी माझे काहीही म्हणणे नाही.

तार सङ्गे आमार कोन कथा नाई।
त्याच्याबरोबर माझी बोलचाल नाही

आपनार कथाय आमि चलिब।
आपल्या सल्ल्याप्रमाणे मी वागेन.

आपनार मत पण्डितेर सङ्गे आमार कि कथा?
आपल्यासारख्या पंडितांबरोबर माझी काय तुलना?

ए त भारी मजार कथा।
ही तर फार मजेशीर गोष्ट (घटना) आहे.

तुमि तोमार कथा राखिते पारिले ना।
तू तुझा शब्द पाळू शकला नाहीस.

কথায় বলে -"চোরে চোরে মাসতুত ভাই"।
"चोर चोर मावसभाऊ (एकाच माळेचे मणी) अशी म्हण आहे.

সে অনেক কথা।
ती फार मोठी गोष्ट आहे.

এ কথা কি সত্য ?
हे खरे आहे काय ?

এ ত মন্দ কথা নয়।
ही कल्पना काही वाईट नाही.

তিনি এককথার লোক; তাঁহার যে কথা সেই কাজ।
ते एकवचनी आहेत; जे बोलतात तेच करतात.

এ একটা কথার কথা।
ही (केवळ) एक सबब आहे.

আমি এটা কথায় কথায় বললাম।
मी हे बोलण्याच्या ओघात म्हणालो. 'कथाय्य कथाय्य' चा क्रिया-विशेषणाप्रमाणे वापर)

সে কথায় কথায় ঝগড়া করে।
तो विनाकारण (किंवा नेहमी किंवा प्रत्येक वावतीत) (शब्दश. बोलता बोलता) भांडण करतो. ('कथाय्य कथाय्यचा क्रियाविशेषणाप्रमाणे वापर)

এখন কথা হচ্ছে এই যে, তিনি আমাদের সাহায্য করতে সম্মত হবেন কি না।
ते आपल्याला मदत करायला तयार होतील कि नाही, हा आता प्रश्न आहे.

মোট (আসল) কথাটা এই যে আমি তোমার অসুখের খবরটা জানতাম না।
खरे; गोष्ट अशी आहे कि मला तुझ्या आजाराची माहिती नव्हती.

এটা কিন্তু বড় ভাল কথা নয়।
परंतु हे काही चागल्याचे लक्षण नव्हे. (ही फार गंभीर बाबत आहे)

তাই ত কথা
तोच तर प्रश्न आहे

তোমাকে তোমার বাবামহাশয়ের কথা রাখিতে হইবে।
तुला तुझ्या वडिलांची आज्ञा पाळली पाहिजे.

আমি নিজের কাজেই ব্যস্ত, পরের কথায় থাকি না।
मी माझ्या कामात गुंतलेला असतो, दुसऱ्याच्या भानगडीत पडत नाही.

তাঁহার আজকের অনুষ্ঠানে আসার কথা আছে।
त्यांनी आजच्या समारंभाला येण्याचें कबूल केलें आहे.

আমি তোমার সঙ্গে কথা কাটাকাটি করতে চাই না।
मला तुझ्याबरोबर वाद घालण्याची इच्छा नाही.

এখন বাজে কথা বন্ধ কর, সোজা কথা বল।
आता व्यर्थ बडबड करू नकोस, मूळ मुद्यावर ये.

দু'টি ভাইএ কথা নাই।
या दोघा भावांत बोलीभाषण नाही.

আজ তার আসবার কথা।
आज ते येणार (अपेक्षित) आहेत.

২) চোখ

সে মন্দ চোখে দেখে।
त्याची नजर वाईट आहे.

ভয় কর না তোমার প্রতি আমার চোখ আছে।
घाबरू नकोस, तुझ्यावर माझे लक्ष आहे.

পরের জিনিসে চোখ দিও না।
दुसऱ्याच्या वस्तूवर डोळा ठेवू नकोस.

তাহার চোখ উঠেছে, নতুবা সে না এসে থাকতে পারত না
त्याचे डोळे आले आहेत, नाहीतर तो आल्याशिवाय राहिला नसता

সর্বনাশ হবার পর তাহার চোখ খুলেছে (ফুটেছে)
सर्वनाश झाल्यावर त्याचे डोळे उघडले.

চোখ ঘুরিয়ে (পাকিয়ে, রাঙিয়ে) দেখছিস কেন ?
डोळे वटारून कशाला बघतोस ?

বিদায় নেবার সময় তাঁর চোখ ছলছল করতে লাগল।
निरोप घेण्याच्या वेळी त्याचे डोळे अश्रूनी भरून आले.

আমার চোখ অনেক দিন ধ'রে টাটাচ্ছে।
माझे डोळे पुष्कळ दिवसापासून दुखत आहेत.

আমি প্রথম হয়েছি ব'লে তোমার চোখ টাটাচ্ছে কেন?
मी पहिला आलो म्हणून तुला का मत्सर वाटतो?

আমি তোমাকে চোখ টিপে (ঠেরে) বোঝাচ্ছিলাম।
मी तुला डोळ्यानी खुणवून समजावत होतो.

আমাকে ধাক্কা দিলে যে, চোখের মাথা খেয়েছ নাকি?
मला धक्का दिलास, आंधळा झाला आहेस कि काय?

ওই লোকটা আমার চোখের বালি।
तो मनुष्य मला अगदी अप्रिय आहे.

চোখের বালি, চক্ষুশূল–
डोळ्यात खुपणारी व्यक्ति)

তাঁহার চোখে ছানি পড়িয়াছে।
त्याच्या डोळ्यात फुल पडले आहे.

একমাত্র পুত্র ব'লে তাহার মাতা পিতা তাহাকে চোখেচোখে রাখেন
एकुलता एक मुलगा म्हणून त्याचे आईवडिल त्याला नेहमी नजरेसमोर ठेवतात.

তিনি চোখ কাটাইতে হাসপাতালে গিয়াছেন।
डोळ्यातील फुल (शस्त्रक्रियेने) काढण्याकरिता ते इस्पितळात गेले आहेत

চোখের পলকেই ডাকাতেরা লুটফাট করিয়া পলাইয়া গেল।
निमिषार्धात्च लूटालूट करून दरोडेखोर पळून गेले

আমার চোখে ধুলা দিতে অনেকে অসফল হইয়াছে।
माझ्या डोळ्यात धूळ फेकण्यात (मला फसविण्यात) पुष्कळजण अयशस्वी झाले आहेत

তালিকায় একটু চোখ বুলাইয়া দেখি।
यादीवर जरा नजर टाकू द्या. (फिरवू द्या)

এই প্রদর্শনীতে চোখে পড়বার মত কিছুই নাই।
हया प्रदर्शनात डोळ्यात भरण्यासारखे असे काहीही नाही.

তিনি আড়চোখে সকলের দিকে দেখিতেছিলেন।
ते तिरक्या नजरेने सर्वांकडे पहात होते.

এই ছেলেটি আমার চোখের তারা।
हा मुलगा मला अत्यंत प्रिय आहे.

আমার চোখের উপরই খুনটা হইয়া গেল।
माझ्या डोळ्यासमोरच खून झाला.

তোমার চোখের ভুল হইল, তাহা না হইলে তুমি পাঁচ টাকার নোটের বদলে দশ টাকার নোট দিতে না।
तुझी नजरचुक झाली, नाहीतर तू पाच रुपयाच्या नोटेऐवजी दहा रुपयांची नोट दिली नसतीस.

আমার সঙ্গে চোখাচোখি হ'তেই সে চোখ পাকিয়ে দেখতে লাগল
माझा नजरेला नजर भिडताच तो डोळे वटारून पाहू लागला.

"চোখে আঙ্গুল দিয়া দেখাইয়া দিলে লোকে দেখিতে পাইবে।" –শরৎচন্দ্র
स्पष्टपणे नजरेला आणून दिल्यावर लोकांना दिसेल.

"তোমাদের চোখের চামড়া পর্যন্ত নাই।" –শরৎচন্দ্র
तुम्हाला मुळीच लाज नाही.

৩) মন

তোমার বক্তব্য তার মনে লেগেছে (বা ধরেছে)।
तुझे बोलणे त्याना पसंत पडले आहे.

আপনার কথায় তাহার মন গলিয়া গিয়াছে।
आपल्या बोलण्याने त्याचे मन विरघळले आहे. (द्रवले आहे)

আমার মনে হয় কিছুতেই কিছু হইবে না।
कशाचाच काहीही उपयोग होणार नाही असे मला वाटते.

পড়াশুনায় তাহার মন নাই।
अभ्यासात त्याचे लक्ष नाही.

মন দিয়ে (বা লাগাইয়া) পড়াশুনা কর।
लक्षपूर्वक अभ्यास कर.

আমি মনের মত চাকরি পেয়েছি।
माझ्या मनासारखी (आवडीची) मला नोकरी मिळाली आहे.

দীপাবলির ছুটিতে কাশ্মীর যাব মনে করেছিলাম।
दिवाळीच्या सुटीत काश्मीरला जाण्याचे मी ठरविले होते.

তাহাদের মধ্যে মন কষাকষি চলছে।
त्यांचे संबंध दुरावले आहेत

মনের মিল যেখানে নাই সেখানে সুখশান্তিতে থাকা অসম্ভব।
एकमेकाविषयी सद्भाव जिथे नाही, तिथे सुखासमाधानाने राहणे अशक्य आहे.

তোমার মন কে কেড়ে নিয়েছে।
तुझे मन कोणी आकर्षित केले आहे?

সমুদ্র দেখিলেই আমার মন কেমন করে।
समुद्र पाहताच माझे मन चंचल (अस्थिर) होते.

তাহার অবস্থা দেখিয়াই আমার মন খারাপ হইয়াছে।
त्याची स्थिती बघूनच मी उदास झाली आहे.

সে মন খোলা লোক যা মুখে আসে তাই বলে।
तो (अगदी) मोकळ्या मनाचा आहे, जे तोंडात येते ते बोलतो.

এই মন গড়া কথায় আমি বিশ্বাস রাখতে পারি না
ह्या कल्पित गोष्टींवर मी विश्वास ठेवू इच्छित नाही.

আমি তোমার মন জানতে পারলাম না
मी तुझे मन ओळखू शकलो नाही.

আমার মন কিছুতেই টলবে না।
माझे मन कशानेही विचलित होणार नाही.

সে তোমাকে মন থেকে ভালবাসে।
ती तुझ्यावर मनापासून प्रेम करते.

সে আপন -মনে (বা মনে মনে) বলতে লাগল।
तो स्वतःशीच बोलू लागला.

কোন মনচোর তোমার মন টেনেছে ?
कोणत्या चित्तचोराने तुझे मन आकर्षित केले आहे ?

আমার কথাটি মনে রেখো, ভুলো না যেন।
माझे म्हणणे लक्षात ठेव, विसरू नकोस.

তুমি আজকে বড় মন-মরা দেখাচ্ছে।
तू आज अगदीच उदास दिसत आहेस.

আজ আমার মন ভাল নেই।
आज मी चांगल्या मनस्थितीत नाही.

আজকে সাঁতার কাটিতে মন হচ্ছে।
आज (मला) पोहायची इच्छा होत आहे.

সেই অপূর্ব দৃশ্য দেখে আমার মন হারাল।
तेच अपूर्व दृश्य पाहून मी स्वतःला विसरून गेलो.

তিনি কি পরামর্শ দিয়েছেন মনে কর।
त्यानी काय सल्ला दिला होता तो आठव.

তোমার মনে ত কিছুই থাকে না।
तुझ्या लक्षात तर काहीच राहत नाही.

যার মনে জোর নেই, তার কিছুই নেই।
ज्याच्यापाशी मनोबल (आत्मविश्वास) नाही त्याच्याजवळ काहीही नाही.

সে তোমায় মনে-প্রাণে ভালবাসে।
ती तुझ्यावर जीवापलीकडे प्रेम करते.

তিনি আমায় নিজের ভাইয়ের মত মনে করেন।
ते मला स्वतःच्या भावाप्रमाणे समजतात.

ইতঃ পূর্বে ইহা মনে করা হয় নাই।
ह्यापूर्वी ह्याचा विचार करण्यात आला नव्हता.

এই কল্পনাটি হঠাৎ আমার মনে এল।
एकाएकी ही कल्पना मला सुचली.

কিছুতেই তাহার মন উঠে না।
कशानेही त्याचे समाधान होत नाही

আমার মন এখন কিছুই চায় না।
मला आता कसलीच इच्छा नाही.

সংসারের দিকে তাঁর মন যায় না।
संसाराकडे त्याची प्रवृत्ति नाही.

যার তার মন যোগান আমার কাজ নয় বন্ধু!
मित्रा, ज्याला त्याला खुश करणे (हे) माझे काम नाही.

"মনে পড়ে সেই প্রথম দেখার স্মৃতি।"
त्या पहिल्या भेटीची (मला) आठवण येते.

"আমার মনের মানুষ এল দ্বারে।"
माझा प्रियकर दारापाशी आला.

"চলেছে পথিক আলোকযানে আঁধার পানে মনভুলানো মোহন-
-তানে গান গাহিয়া।" রবীন্দ্রনাথ
मनाला भुलविणाऱ्या मोहक सुरात गाणे गात वाटसरू प्रकाशरूपी वाहनाने
अंधाराकडे चालला आहे.

"মন দিল না বধু, মন নিল যে শুধু।"
हे रमणी, तू (मला) मन दिल नाहीस, केवळ (माझ) मन हरण केलस.

(৪) মাটি

সে যেন একটা মাটির পুতুল।
ती जणू काही एक मातीची बाहुली आहे.

যার লাঠি তার মাটি।
ज्याची लाठी त्याची जमीन.

ঐ চারা গাছটাকে মাটিতে বসাও।
ते रोपटे जमीनीत लाव.

সে এত খেটেছে কিন্তু এখনও তার পায়ের তলায় মাটি থাকে নি।
त्याने इतकी मेहनत केली परंतु अजूनही तो स्थिर झाला नाही.
(जीवनात स्थैर्य आले नाही.)

ছেলেটা মাটি হ'য়ে যাবে।
मुलगा बिघडून जाईल.

আমার সকল পরিশ্রম তোমরা মাটি করেছ।
माझी सर्व मेहनत तुम्ही फुकट घालवलीत.

তোমার মত কৃতঘ্ন লোককে টাকা দিয়ে আমি মাটি খেয়েছি।
तुझ्यासारख्या कृतघ्न माणसाला पैसे देण्याची मी मूर्खपणा केला आहे (त्याबद्दल मला पश्चात्ताप होत आहे.)

ঐ পুকুরের মাটি এখনও তোলা হয় নাই।
त्या तळ्यातील चिखल अजूनही उपसला गेला नाही.

তাহাকে মাটি দেবারও জায়গা কেহ দিল না।
त्याला पुरायलासुद्धा कोणी जागा दिली नाही.

সাত মাসের মধ্যে এদিকের মাটি মাড়াবার সময় পেলাম না।
सात महिन्यात इकडे येण्याला मला वेळ मिळाला नाही

চোর বাজারে সকল জিনিষ মাটির দরে বিক্রি হয়।
चोरबाजारात सर्व वस्तू फार स्वस्त किमतीला विकल्या जातात.

তাঁর মত মাটির মানুষ আমি এখনও দেখি নাই।
त्याच्यासारखी सहनशील व शांत स्वभावाची व्यक्ती मी अजूनही पाहिली नाही.

সারাজীবন তোমাদের জন্য দেহ মাটি করেছি, আর এখন তোমরা আমাকে অপমান কর?
आयुष्यभर मी तुमच्याकरिता देह झिजविला आणि आता तुम्ही माझा अपमान करता?

(৫) মাথা

চাকরি ক'রে হবে কি মাথা?
नोकरी करून कसला फायदा होणार कपाळाचा?

আমার মাথা খারাপ হ'য়ে গেছে।
तुझं डोकं बिघडलं आहे.

ছেলেটি মাথায় উঠিয়াছে (বা চড়িয়াছে)।
मुलगा डोक्यावर बसला आहे. (कोणालाच जुमानत नाही.)

রাগের মাথায় মানুষ কি করে না?
रागाच्या आहारी जाऊन मनुष्य काय करीत नाही.

আমার বাবা মহাশয় এই গাঁয়ের (গ্রামের) মাথা।
माझे वडिल ह्या गावाचे मुख्य आहेत.

রাস্তার মাথায়ই আমার বাড়ী।
रस्त्याच्या सुरवातीलाच माझे घर आहे.

তাঁহার মাথা বেশ পরিস্কার।
त्याचे डोके फार चागले आहे (ते बुद्धिमान आहेत.)

ডাকাতেরা তাঁহার মাথা উড়িয়ে দিল।
डाकूनी त्याचा खून केला. (शब्दश: डोके उडविले.)

তুমি কি আমার মাথা করবে?
तू माझे काय करू शकणार आहेस? काहीही नाही हया अर्थी)

আমার মাথা খাও, যদি তুমি চলন্ত গাড়ীতে চড়।
माझी तुला शपथ आहे, "तू चालत्या गाडीत चढू नकोस" (शब्दश: जर तू चालत्या गाडीत चढलास तर ते माझे डोके खाल्ल्याप्रमाणे होईल)

অঙ্ক কষিতে হ'লে মাথা খেলাতে হয়।
गणिते सोडवावयाची असल्यास डोके चालवावे लागते.

মাথা গরম ক'রে কোন লাভ নেই, মাথা ঠাণ্ডা কর।
रागावून काही फायदा नाही, डोक थंड ठेव.

যেখানে লাভ নেই সেখানে মাথা ঘামানোর কোনও মানে হয় না।
जिथे लाभ नाही तिथे डोक्याला निष्कारण त्रास देण्यात काहीच अर्थ नाही.

তাঁর মাথা ধরেছিল ব'লে তিনি শুধু মাথা নেড়ে সম্মতি দিলেন।
त्याचे डोके दुखत होते म्हणून त्यानी केवळ मान हालवून संमति दिली.

কিছু করিতে হইলে সে আগে মাথা চুলকায়।
काही करावयाचे असले की तो पहिल्याने डोके खाजवितो.

আমি তোমার জন্য মাথা দিতে চাই না।
मी तुझ्याकरिता मरू इच्छित नाही.

এ কাজে কেহই মাথা দিতে রাজী নেই।
ह्या कामात कोणीही लक्ष घालावयास तयार नाही.

কি মাথা মোটা লোক ! এই সোজা কথা এখনও তোমার মাথায় ঢুকে নি।
ही साधी गोष्ट अजूनसुध्दा तुझ्या डोक्यात शिरली नाही?

এখন কার মাথায় হাত বোলাতে যাচ্ছ।
आता कोणाच्या डोक्यावरून हात फिरवायला जात आहेस? (फसवायला जात आहेस?)

তাহার মাথার উপর কেহ ছিল না বলিয়া সে এত খারাপ হইয়াছে।
त्याच्यावर कोणाचा ताबा नसल्यामुळे तो इतका बिघडला आहे.

একদিন তোমরা দেশের মাথা হবে।
एकेदिवशी (भविष्यकाळी) तुम्ही देशाचे पुढारी व्हाल.

একটা পাখী গাছের মাথার উপর উড়িয়া বসিল।
एक पक्षी झाडाच्या शेंडयावर उडून बसला

পাহাড়ের মাথায় বরফ জমেছে।
पर्वताच्या शिखरावर बर्फ गोठले आहे.

পতির মৃত্যুর পর তিনি মাথা গোঁজবার জায়গাটুকু পর্যন্ত পেলেন না।
पतिनिधनानतर त्याना कुठेही आसरा मिळाला नाही. (शब्दश. त्याना डोके शिरकवायलाही जागा मिळाली नाही)

অনেক দুঃখকষ্ট ভুগিবার পর সে এখন মাথা উঁচু করেছে (বা –মাথা তুলেছে)
पुष्कळ त्रास सहन केल्यावर आता त्याचा उत्कर्ष झाला आहे.

মেয়েটা পালিয়ে গেছে ব'লে তার মাথা কাটা গেছে।
मुलगी पळून गेल्यामुळे त्याची मानहानी झाली आहे.(किंवा त्याला लाज वाटत आहे.)

তার মাথা মাটি হ'য়ে গেছে।
त्याची विचारशक्ति खलास झाली आहे.

আমি আপনার পরমার্শ সর্বদা মাথায় করিয়া থাকি।
मी आपला सल्ला नेहमी शिरोधार्य मानतो.

"কার ঘাড়ে দু'টো মাথা আছে বাবা যে চন্দ্রগুপ্তের রাজ্যে ডাকাতি করে?" দ্বিজেন্দ্রলাল রায়
चद्रगुप्ताच्या राज्यात दरोडा घालण्याएवढे कोणामध्ये धाडस आहे दादा?

"তার বিশ্বাস তুই আমার মাথাটা খেয়েছিস।"
तू माझा सर्वनाश केलास अशी त्याची खात्री आहे

"ও আমার দেশের মাটি, তোমার পায়ে ঠেকাই মাথা।" রবীন্দ্রনাথ
हे माझ्या देशातील म्हत्तिके, मी तुझ्या चरणाना वदन करितो.

(৬) মুখ

এমন কথা মুখে আনিতে নাই।
असे बोलू नये.

মুখ সামলে কথা বল।
तोंड सांभाळून बोल.

সে মুখের উপরই তাঁহাকে গালাগালি দিল।
त्याने तोंडावरच त्याना शिव्या दिल्या.

এই বলিতে তাহার মুখ নাই।
असे बोलायला त्याला तोंड नाही.

এমন কথা তোমার মুখে এল কি ক'রে।
असे तू कसे म्हणालास?

এখন তিনি মুখ খুলেছেন (বা তাঁহার মুখ ফুটেছে।)
आता त्यानी बोलावयाला सुरवात केली.

'যত বড় মুখ নয় তত বড় কথা।' –প্রবাদ
लहानतोंडी मोठा घास

তুমি কোন মুখে এ কথা তাঁহাকে বলিলে?
तू ही गोष्ट त्यांना सांगण्याचे धाडस कसे केलेस?

এই ছেলেটি বাপের মুখ রাখিবে।
हा मुलगा वडिलांचे नाव राखील.

সে একটি মুখচোরা মেয়ে।
ती एक लाजाळू मुलगी आहे.

সরলা মুখ টিপে হাসতে লাগল।
सरला गालातल्या गालात हसू लागली.

তোমার মুখে ফুলচন্দন পড়ুক।
तुझ्या तोंडात साखर पडो. (तुझे कल्याण होवो.)

মুখে মুখে এই সংবাদ প্রচারিত হইল।
तोडोतोडी ही बातमी पसरली.

মুখের মত জবাব দিলে ত?
योग्य उत्तर दिलेस ना?

অপরাধ করিলে মুখ টিপিয়া থাকিবে।
अपराध केला असता तोंड बंद ठेवावे.

ফোড়াটা মুখ লইয়া উঠিয়াছে।
फोडाला तोंड फुटू लागले आहे.

মুখ খারাপ করছিস কেন?
अश्लील भाषेत शिवीगाळ कशाला करतोस?

চাকরি চ'লে গেছে ব'লে তার মুখ চুন হ'য়ে গেছে।
नोकरी गेल्यामुळे त्याचे तोंड उतरले आहे.

মুখ আলগা মানুষকে বিশ্বাস করিতে নাই।
फुटक्या तोंडाच्या माणसावर विश्वास ठेवू नये

আমি বেশী কিছু খাই নি, শুধু চারটে রসগোল্লা মুখে দিয়েছি।
मी काही फार खाल्ले नाही, फक्त चार रसगुल्ले खाल्ले.

তার বড় বেশী মুখ হয়েছে দেখছি।
तो फार शेफारला असे दिसते.

তার মুখের জোর আছে।
तो फार बडबडया आहे.

তোমার এত ভারি মুখ কেন?
तू एवढा उदास का झाला आहेस?

আমার বাড়ীটি পূর্বমুখো।
माझे घर पूर्वाभिमुख आहे.

তার মুখ দিয়ে জল পড়ছে।
त्याच्या तोंडाला पाणी सुटले आहे.

তার মুখের কথা কেড়ে নিয়ে আমি বললাম।
त्याचे म्हणणे मी (पुढे) चालू ठेवले.

আমি রড় মুখ করে আপনার কাছে এসেছি।
मी मोठ्या आशेने आपणांकडे आलो आहे.

বিক্রেতার মুখ না হ'লে সে বিক্রি করবে কি ক'রে?
विक्रेता बोलण्यात कुशल नसल्यास तो विक्री कशी करील?

বাঘের গুহামুখেই আমরা মৃত ষাঁড়কে দেখিলাম।
वाघाच्या गुहेच्या प्रवेश मार्गावरच आम्ही मेलेल्या बैलाला पाहिले.

ঝড়ের মুখে বড় বড় গাছ উন্মুলিত হয়।
वादळाच्या तडाख्यात मोठमोठी झाडे उन्मळून पडतात.

দুর্যোধন পাণ্ডবদের সূচের মুখাগ্র পর্যন্ত জমি দিতে রাজী হইল না।
दुर्योधन पाडवाना सूईच्या टोकावर राहील एवढीदेखील जमीन द्यावयास तयार झाला नाही.

রোজ তাহাকে আটটি মুখের আহার জোটাতে হয়
रोज त्याला आठ माणसाच्या आहाराची सोय करावी लागते.

"তোমারই মুখ চাহিয়া বসিয়া আছি।"
मी तुझ्याच आशेवर आहे.

(৭) হাত

এখন হাত কামড়ালে কি হবে?
आता पश्चात्ताप करून काय होणार.

ও হে হাত চালাও, হাত গুটিয়ে বসেছ কেন?
अरे हात चालवा, काम थाबवून कशाला बसला आहात?

এ কাজে হাত দিতে তিনি রাজী নন।
ह्या कामाला सुरवात करायला ते तयार नाहीत.

আমি হাত ধুয়ে বসেছি, ছেলেটি কখনও শোধরাবে না।
मी आशा सोडली आहे, मुलगा कधीच सुधरणार नाही.

একটু হাত বাড়াও দেখি !
जरा हात पुढे कर पाहू!

জাদুকরের হাত – সাফাই দেখে আমি গালে হাত দিলাম।
जादुगाराची हातचलाखी पाहून मी आश्चर्यचकित् झालो.

হাতের ঢিল ছুঁড়ে দিলে আর ফেরে না।
संधी गमावली कि परत येत नाही.

মাথায় (বা কপালে) হাত দিলে কি হবে।
निराश होऊन कसे चालेल?

তুমি কি হাত দেখতে (বা গুনতে) জান ?
तुला हातावरून भविष्य सांगता येते काय ?

ডাক্তারবাবু রোগীর হাত দেখিতেছেন।
डॉक्टरसाहेब रोग्याची नाडी पहात आहेत.

তোমার হাতে এখন কি কি কাজ আছে।
तुझ्या हाताशी आता कोणती कामे आहेत ?

এখনও তাহা আমার হাতে আসে নি।
अजूनही ते माझ्या ताब्यात आलेले नाही.

তখন সকলে হাত উঠাইল।
तेव्हा सर्वांनी हात वर केले.

আইনের হাত থেকে কেহই নিস্তার পাইবে না।
कायद्याच्या कचाटयातून कोणीही सुटणार नाही.

ওর গায়ে হাত তুলছিস কেন ?
त्याला का मारत आहेस ?

কুয়াটা কত হাত গভীর ?
विहीर किती हात खोल आहे ?

রমেশ ও মহেশ হাতে হাত দিয়া বেড়াইতেছিল।
रमेश व महेश हातात हात घालून फिरत होते.

এখন তাহারা হাতে হাত মিলিয়েছেন।
आता ते एकमताने वागतात.

আমার হাতে তোমাদের কোনও কষ্ট ভোগ করিতে হইবে না।
माझ्या हातांखाली तुम्हाला कोणतेच हाल भोगावे लागणार नाहीत.

লড়াইয়ের সময় প্রত্যেক সৈনিককেই প্রাণ হাতে করিয়া থাকিতে হয়।
लढाईच्या वेळी प्रत्येक सैनिकाला शीर तळहातावर ठेवावे लागते. (जीव धोक्यात घालावा लागतो.)

চোরটা হাতে-নাতে ধরা পড়িল।
चोर मुद्देमालासकट सापडला.

পুলিশকে হাত ক'রে সে চোরাই মাল বিক্রি করল।
पोलिसांना वश करून त्याने चोरीचा माल विकला.

রহমান এখন চুরি বিদ্যায় হাত পাকিয়েছে।
रहमान आता अट्टल चोर बनला आहे.

এখন হাত জোড়া আছে, অন্য কোনও দিন এস।
आता मी कामात गुंतलो आहे, दुसऱ्या कोणत्यातरी दिवशी ये.

সে বড় হাত ভারী লোক, তোমাদের একটা পয়সাও দেবে না
तो फार चिक्कू आहे तुम्हाला एक पैसाही देणार नाही.

যখন কোনও কাজ করতে চাও' হাতে হাতে কর, দেরী করায় কোনও লাভ নাই
जेव्हा कोणतेही काम करावयाची इच्छा असेल, तेव्हा ते ताबडतोब करा. उशीर करण्यात काहीच फायदा नाही.

পলিটেকনিক ইস্কুলে প্রত্যেকটি জিনিষ হাতে কলমে করতে হয়।
पॉलिटेक्निक स्कूलमध्ये प्रत्येक वस्तु स्वतःच्या हातानी बनवावी लागते.

কত লোক তোমার হাত ধরা আছে?
किती लोक तुला वश आहेत?

ইহাতে তাহার কোনও হাত নাই।
ह्यात त्याचा काहीही संबंध नाही.

চাকরিটা দেওয়া না দেওয়া তাঁরই হাতে।
नोकरी देणे न देणे त्यांच्याच हाती आहे.

তিনি আমাকে খালি হাতেই বিদায় ক'রে দিলেন।
त्यानी माझी रिकाम्या हातानीच बोळवण केली.

মানী লোক না খেয়ে মরবে কিন্তু কারও কাছে হাত পাতবে না
मानी मनुष्य न खाता मरेल परंतु कोणापुढेही हात पसरणार नाही.

"লোকটাকে একবার হাতে পেলে হয়।"
तो मनुष्य एकदा तावडीत सापडला पाहिजे

"ঘরের জিনিষ পত্র সাবধান রাখিও, চাকরটির একটু হাত –টান আছে।"
घरातल्या वस्तु नीट ठेव, नोकराला थोडीशी चोरीची सवय आहे.

"রাম হাত জোড় করিয়া বলিল, আর করব না বৌদি।" শরৎচন্দ্র
राम हात जोडुन म्हणाला, "वैनी मी यापुढे (असे) करणार नाही.' शरच्चंद्र

বিশেষণ

(১) কাঁচা

কাঁচা তেঁতুল খাইলে পেটে ব্যথা হয়।
कच्ची चिंच खाल्ल्यानें पोटात दुखते.

বন্য পশুরা কাঁচা মাংস খায়।
वन्य पशु कच्चे (न शिजवलेले) मास खातात.

এই ত কাঁচা ইটের তৈরী বাড়ি।
ही तर कच्च्या (न भाजलेल्या) विटांनी तयार केलेली इमारत आहे.

বোম্বাইতে কাঁচা রাস্তা নাই বললেই হয়।
मुंबईत कच्चे (मातीचे) रस्ते नाहीत म्हटले तरी चालेल.

ছেলেটি লেখা পড়ায় বড় কাঁচা।
मुलगा अभ्यासात फार कच्चा (मंद) आहे.

তোমার ত সব কাজই কাঁচা।
तूझे तर सर्वच काम कच्चे (अविचाराने केलेले) असते.

এখন কাঁচা পয়সা নিয়ে কাঁচা রসিদ দাও।
आता नगद पैसे घेऊन मला कच्ची पावती दे.

এই শাড়িটার রং কাঁচা।
ह्या साडीचा रंग कच्चा (धुतल्यावर सहज जाणारा) आहे.

আমাকে কাঁচা ঘুম হ'তে ওঠালে কেন ?
मला अर्धवट झोपेतून का उठविलेस ?

এখন কাঁচা মাল বিদেশে যায় না।
आता कच्चा माल परदेशात जात नाही.

হরিন কাঁচা ঘাস খায়।
हरिण कोवळे गवत खाते.

কাঁচা বয়সে আর কাঁচা বুদ্ধিতে গুরুজনের পরমর্শ মত চলিবে।
तरुण वयात व बुध्दी अपरिपक्व असताना वडिल मंडळीच्या सल्याप्रमाणे वागावे.

কাঁচা পয়সার লোভ সম্বরণ করা বড় কঠিন।
सहज मिळणाऱ्या पैशाचा लोभ आवरणे फार कठीण असते.

এত বয়স হওয়া সত্বেও এখনও তাঁহার চুল কাঁচা।
इतके वय होऊनसुध्दा अजुनही त्याचे केस काळे आहेत

কাঁচা কাঠ পোড়ালে বেশী ধোঁয়া হয়।
ओले (न वाळलेले) लाकूड जाळल्याने फार धूर होतो.

তাহার হাতের লেখা এখনও কাঁচা।
अजुनही त्याच्या हस्ताक्षराला वळण नाही.

পাড়াগাঁয়ে লোকেরা কাঁচা বাড়িতে থাকে।
खेडेगांवात लोक मातीच्या घरात राहतात.

এইটি কাঁচা লোকের কাজ নয়।
हे अनुभवी माणसाचे काम नव्हे

কাঁচা দুধ কখনও খাইতে নাই।
कच्चे (गरम न केलेले) दूध कधीही पिऊ नये

স্বর্ণকারেরা এখন কাঁচা (বা পাকা) সোনার গয়না তৈরী করতে পারে না।
हल्ली सोनार शुद्ध सोन्याचे दागिने तयार करू शकत नाहीत.

সে একটি কাঁচা চাকুরি পেয়েছে।
त्याला एक तात्पुरती नोकरी मिळाली आहे.

ছেলেটা এত কাঁচা নেই যে কেউ তাহাকে ঠকাবে।
कोणी फसविण्याइतका काही तो मुलगा मूर्ख नाही.

চল্লিশ নয়া পয়সা করে কাঁচা সের পাওয়া যায়।
कच्या शेराला (नियमापेक्षा कमी माप) चाळीस नये पैसे हया दराने दूध मिळते.

(২) পাকা

পাকা আম মিষ্টি লাগে।
पिकलेला आंबा गोड लागतो.

সে পাকা ইটের তৈরী বাড়িতে (বা পাকা বাড়িতে থাকে।
तो पक्या (भाजलेल्या विटांनी तयार केलेल्या) इमारतीत राहतो

গ্রামে গ্রামে এখন পাকা রাস্তা তৈরী হয়েছে
प्रत्येक गावात आता पक्का रस्ता तयार झाला आहे.

চুল পাকা হয়েছে, কিন্তু বুদ্ধি এখনও পাকা হয় নি।
त्याचे केस पिकले आहेत परंतु बुद्धी अजूनही अपरिपक्वच आहे.

এই কাপড়টির রং পাকা।
हया कापडाचा रंग पक्का आहे.

আমি তাহাকে এখনও পাকা কথা দিই নাই।
मी त्याला अजूनही शेवटचा शब्द दिलेला नाही.

পাকা লোকের পরামর্শ মত চলিবে
अनुभवी माणसाच्या सल्ल्यानुसार वागावे

তাহাকে বিশ্বাস কর না, সে একেবারে পাকা বদমায়েস।
त्याच्यावर विश्वास ठेवू नकोस, तो अगदी पक्का बदमाष आहे.

একজন পাকা কারিগরের দরকার পড়েছে।
एका कुशल कारागिराची गरज भासू लागली आहे.

তাহার হাতের লেখা বড়ই পাকা।
त्याचे हस्ताक्षर फारच वळणदार आहे.

পাকা দলিল করিতে হইলে উকিলের কাছে যাইতে হয়।
कायद्यानुसार दस्तऐवज करायला वकिलाकडे जावे लागते

পাকা হাড় না হ'লে এত কষ্ট কেহই সহ্য করতে পারবে না
श्रम करण्याची सवय नसेल तर एवढा त्रास कोणीही सहन करू शकणार नाही.

রমেশ এখন পাকা চাকরি পায় নাই।
रमेशला अजूनही कायमची नोकरी मिळाली नाही.

পাকা কাঠ কোথায় পাওয়া যাবে ?
रापवलेले इमारती लाकूड कुठे मिळेल ?

ঐ পাকা ছেলের সঙ্গে মিশিও না।
त्या फाजील मुलाबरोबर मिसळू नकोस.

শান্তার পাকা দেখা তো কালই হ'য়ে গেছে।
शांताचा बाऊनिश्चय तर कालच झाला.

ছেলেটি ইংরাজীতে পাকা
त्या मुलाचे इग्रजी चांगले आहे.

গুণ্ডাদের পাকা বন্দোবস্ত করিতে হইবে।
गुंडांचा पक्का बंदोबस्त (पुरा बीमोड) केला पाहिजे.

আমি যা বলছি পাকা খবর।
मी जे सागत आहे, ते अगदी पूर्णपणे विश्वसनीय आहे.

৩) ভাঙ্গা

বোম্বাইতে এখন ভাঙ্গা বাড়িও পাওয়া যায় না
मुंबईत आता मोडके घरसुद्धा मिळत नाही.

হাড়ভাঙ্গা খাটুনিতে সে এখন দুর্বল হয়েছে।
अतिशय मेहनत केल्यामुळे तो आता दुबळा झाला आहे.

আমার ভাঙ্গা কপাল তা না হ'লে এরকম হ'ত না।
माझे नशीबच फुटके ! तसे नसते तर असे झाले नसते.

ছোট বাচ্চাদের ভাঙ্গা কথা শুনিতে আমার খুব ভাল লাগে।
लहान मुलाचे अस्पष्ट बोल ऐकायला मला फार आवडते.

তোমার ভাঙ্গা ইংরেজী আমি শুনতে চাই না।
तुझे मोडके-तोडके इग्रजी ऐकू इच्छित नाही.

বিদায় নেবার সময় তিনি ভাঙ্গা গলায় দু-চারটে কথা বললেন।
निरोप घेण्याच्या वेळी कठ दाटून आलेल्या अवस्थेत ते चार शब्द बोलले.

একটা ভাঙ্গা টাকাও আমার কাছে নাই।
एका रुपयाची मोडमुद्रा माझ्याजवळ नाही.

(৪) ভাল

ভাল উপায় খুঁজিতে হইবে।
चागला उपाय शोधून काढला पाहिजे.

সে এখন ভাল হয়েছে।
तो आता वळणावर आला आहे. (किंवा तो आता बरा झाला आहे)

কাল আমার শরীর ভাল ছিল না।
काल मला बरे वाटत नव्हते.

তোমার ভাল হউক।
तुझे भले होवो.

তিনি একজন ভাল লোক।
ते एक चांगले (किंवा शांत) गृहस्थ आहेत.

আমি বেশ ভালই আছি।
मी अगदी मजेत आहे.

তিনি একজন ভাল শিক্ষক।
ते एक चांगले (किंवा कुशल) शिक्षक आहेत.

সর্বদা লোকের ভাল করিবে।
नेहमी लोकांचे चागले (लोकावर उपकार) करावे.

ভাল, তোমার মনের মতই হ'য়ে যাক।
ठिक आहे, तुझ्या मनासारखे होऊ द्या.

তিনি তোমাকে একটি ভাল কথা বলিতে চান।
ते तुला एक हिताची गोष्ट सांगू इच्छितात.

ভাল কথা, তুমি কখন কলিকাতা যাইবে?
महज आठवण झाल्यावरून (किंवा ओघाने आले म्हणून) विचारतो तू कलकत्त्याला कधी जाणार?

ছেলেটি অঙ্কে খুব ভাল।
मुलगा गणितात फार चागला आहे.

তাঁহার চালচলন খুব ভাল।
त्याची वागणूक फार चागली आहे

তোমার ভালর জন্য আমি বলছি।
तुझ्या भल्याकरिताच मी सांगतो

একটি ভাল দিনে আমি কার্যারম্ভ করিব।
एका शुभ दिवशी मी कामाला सुरवात करीन.

তুমি তাহাকে আশ্রয় না দিলে তাহা ভাল দেখাবে না।
तू त्याला आधार दिला नाहीस तर ते बरे दिसणार नाही.

মন্দের ভাল এই যে কোনও লোক মারা যায় নাই।
वाईटात चागले एवढेच की, कोणीही मरण पावला नाही.

(৫) মন্দ

সে একজন মন্দ লোক।
तो एक वाईट (किवा आळशी) मनुष्य आहे.

আমার ভাগ্য মন্দ, নচেৎ এরকম হ'ত কেন?
माझे नशीब फुटके, नाहीतर असे कशाला झाले असते ?

কাহাকেও মন্দ বাক্য বলিতে নাই।
कोणालाही अपशब्द बोलू नये.

আজকে আমার শরীর একটু মন্দ বোধ হচ্ছে।
आज मला जरा बरे वाटत नाही.

এইরকম মন্দ কাপড় আমি কিনিব না।
असला वाईट कपडा मी विकत घेणार नाही.

ছেলেটা বড় মন্দবুদ্ধি।
मुलगा अगदी ढ आहे.

সে সকলের সঙ্গে মন্দ ব্যবহার করে।
तो सर्वांशी वाईट रीतीने वागतो.

ঐ লোকটার চালচলন বড় মন্দ।
त्या माणसाची वागणूक फार खराब आहे.

বইটা কেমন লাগল ? মন্দ নয়।
पुस्तक कसे काय वाटले ? खराब नाही. [एकापरीने चागले आहे, (उपहासार्थी) एकदम खराब आहे.]

যদি নিতান্তই মন্দ হয়, আমি তোমার আশ্রয়ে আসিব না।
अगदी वाईटातले वाईट झाले तरी मी तुझ्याकडे आसऱ्याकरिता येणार नाही.

এ ত মন্দ কথা নয়।
ही काही वाईट सूचना नाही.

তখন মন্দ বায়ু বহিতেছিল।
त्यावेळी वारा हळू हळू वहात होता.

বাতাস মন্দ মন্দ বহিতেছে।
वारा हळू हळू वहात आहे.

ক্রিয়া

(১) উঠা

আমি সকালে ৬টায় উঠি।
मी सकाळी सहा वाजता उठतो.

তখন চাঁদ উঠে নাই।
त्यावेळी चंद्र उगवला नव्हता.

খোকার দাঁত উঠিয়াছে।
मुलाला दांत आले आहेत.

তাঁহার চোখ উঠিয়াছে।
त्यांना डोळे आले आहेत.

আমি ঘোড়ায় উঠিতে পারি না।
मी घोडयावर चढू शकत नाही.

রাম অষ্টম শ্রেণীতে উঠিয়াছে।
राम आठवीत गेला आहे.

তোমার মাথার চুল উঠিয়া যাইতেছে।
तुझे केस गळू लागले आहेत.

তাঁহার জ্বর উঠিয়াছে।
त्याचा ताप वाढला आहे.

এবার বেশ চাঁদ উঠেছে।
यावेळी पुष्कळ वर्गणी जमली आहे.

একটু মাটি খুঁড়লেই জল উঠিবে।
जराशी माती खणताच पाणी लागेल

এ কথা বুঝি এখনও তোমার কানে ওঠে নি?
ही गोष्ट अजूनही तुझ्या कानात शिरली नाही वाटते? (समजली नाही वाटते?)

তাহার হটেল কখন উঠিয়া গিয়াছে?
त्याचे हॉटेल केव्हा बंद पडले?

বাজারে আজ অনেক মাছ উঠেছে।
आज बाजारात पुष्कळ मासे आले आहेत.

আমার কথায় সে রাগিয়া উঠিল।
माझ्या बोलण्यावर तो भयकर रागावला.

আমার মন কিছুতেই উঠবে না।
माझे कशानेही समाधान होणार नाही.

কোন কথাই আমার মনে উঠছে না।
कोणतीच गोष्ट मला आठवत नाही.

আপনার কৃপায় আমি এই পদে উঠেছি।
आपल्या कृपेमुळे मी या पदावर पोहचलो आहे.

শাড়ির রং উঠিয়া যাইবে না।
साडीचा रंग विटणार नाही.

এখানকার ভাড়াটেরা বাড়ী ছাড়িয়া কোথায় উঠিয়া গিয়াছে।
इकडचे भाडेकरू घर सोडून कुठे गेले आहेत?

ভারতবর্ষে এখনও পণ প্রথা উঠিয়া যায় নাই।
भारतातून अजूनही हुंड्याची चाल नाहीशी झाली नाही.

ঔষধ বমিতে উঠিয়া গিয়াছে।
औषध ओकारीतून बाहेर पडले आहे.

নতুন কাপড় পেয়ে মেয়েটি নেচে উঠল।
नवीन कपडा मिळाल्यावर (ती) मुलगी फार खुश झाली (शब्दश: नाचू लागली.)

আমি সাত দিনে এই কাজ করিয়া উঠিতে পারিব না।
मी हे काम सात दिवसात करू शकणार नाही.

তোমার মাসিমাকে ট্রেনে উঠাইয়া দাও।
तुझ्या मावशीला आगगाडीत बसव.

বেলুনটি আকাশে অনেক উচুঁ উঠিল।
फुगा अकाशात खूप वरपर्यंत गेला.

একটা বড় ঝড় উঠিয়াছে বলিয়া আজকে স্টীমার যাইবে না।
एक मोठे वादळ झाल्यामुळे आज आगबोट जाणार नाही

উত্তীর্ণ ছাত্রদের তালিকায় তাহার নাম উঠে নাই।
पास झालेल्या मुलांच्या यादीत त्याचे नाव आलेले नाही

ফল বিক্রেতার কলাগুলি সব উঠিয়া গেল।
फळविक्याची सर्व केळी खपली ?

এই একটি নতুন ফ্যাশান উঠেছে।
ही एक नवीन फॅशन प्रचारात आली आहे.

একটা গুজব উঠেছে যে কাল থেকে চিনি পাওয়া যাবে না।
उद्यापासून साखर मिळणार नाही अशी एक अफवा उठली आहे.

(২) কাটা

ঐ গাছটাকে কেটে ফেল।
ते झाड तोडून टाक.

আমি চরকায় সুতা কাটিতে পারি।
मी चरख्यावर सूत कातू शकतो.

এই বইখানি বেশ কাটছে।
या पुस्तकाचा पुष्कळ खप होत आहे.

একটা কুয়া বা পুকুর কাটবার আমার ইচ্ছা আছে।
एक विहीर किंवा तलाव खोदण्याची माझी इच्छा आहे.

এখন বৃষ্টি হইবে না, মেঘ কাটিয়া গিয়াছে।
आता पाऊस पडणार नाही, ढग नाहीसे झाले आहेत.

তুমি সাঁতার কাটতে পার কি?
तुला पोहायला येते काय ?

তৃণজীবী পশুরা জাবর কাটে।
गवत खाणारे पशु रवंथ करतात.

বাবা, সতীশ আমাকে চিমটি কাটছে।
बाबा, सतीश मला चिमटा काढत आहे.

আমাদের বেতন কাটা যাবে কি?
आपला पगार कापण्यात येईल काय ?

আমি ছুরি দিয়া পেন্সিল কাটি।
मी चाकूने पेन्सिल तासतो.

বাক্যের এই অংশটুকু কাটিয়া দাও।
वाक्याचा एवढा भाग काढून टाक.

তাঁহাকে সাপে কেটেছে।
त्याना साप चावला आहे.

তুমি আমার কথা কাটতে পারবে না।
तू माझ्या बोलण्याचे खंडन करू शकणार नाहीस.

তিনি আমার কপালে একটি তিলক কাটিয়া দিলেন।
त्यानी माझ्या कपाळावर एक टिळा लावला.

আমি তোমাকে একখানা পাঁচশ' টাকার চেক কেটে দিব।
मी तुला पाचशे रुपयांचा एक चेक लिहून देईन.

তোমার টেরি কাটবার বয়স এখনও হয় নি।
भांग पाडण्याएवढे तुझे वय अजूनही झालेले नाही

শাড়িখানি পোকায় কেটেছে।
साडी कसरीने खाल्ली आहे

গায়কের তাল বারবার কাটিছে।
गायकाचा ताल वारंवार चुकत आहे.

আমাদের বিপদ এখন কাটিয়া গিয়াছে।
आपले संकट आता टळले आहे.

আঁধার যখন কাটিয়া গেল, তখন সে দেখিল যে তাহার টেঁক কাটিয়া গিয়াছে।
अंधार जेव्हा नाहीसा झाला तेव्हा त्याला आपला खिसा कापला गेला आहे असे दिसले

স্কুলের ফী না দিলে তাহার নাম কাটা যাইবে।
शाळेची फी न दिल्यास त्याचे नाव कमी करण्यात येईल.

আবার ভেংচি কাটলে তোমার বাবাকে ব'লে দিব।
पुन्हा वेडावलेस तर तुझ्या बाबाना सांगेन.

চোরটা দেওয়ালে সিঁধ কাটিতেছিল।
(तो) चोर भिंतीला भगदाड पाडत होता.

এই পাত্রের দুধটা কাটিয়া গিয়াছে।
ह्या भांड्यातील दूध नासले आहे.

আগে টিকিট কাট তারপর বাসে ওঠ।
अगोदर तिकिट काढा, मग बसमध्ये चढा.

ময়রা তার দোকানে রোজ ছানা কাটে।
हलवाई त्याच्या दुकानात रोज खवा तयार करतो. (दूध नासवून तयार केलेला खवा.)

"সকাল বেলা কাটিয়া গেল বিকাল নাহি যায়।" রবীন্দ্রনাথ
सकाळची वेळ निघून गेली, (परंतु) संध्याकाळची वेळ जात नाही.

(৩) তোলা

গনোৎসবের জন্য চাঁদা তুলিতে হইবে!
गणेशोत्सवाकरिता वर्गणी गोळी केली पाहिजे.

জাতীয় পতাকাটি কাল সকালে তোলা হইবে।
राष्ट्रीय झेंडा उद्या सकाळी फडकविण्यात येईल.

তিনি একটি পাকা বাড়ী তুলিতে চান।
ते एक पक्की इमारत बांधू इच्छितात.

তাহাকে গাড়িতে তুলে দিতে হবে।
त्याला गाडीत बसवायला पाहिजे.

সভায় এই কথাটা কে তুলিবে?
सभेत ही गोष्ट कोण काढील ?

জাহাজটি নোঙ্গর তুলিল।
जहाजाने नागर उचलला

আবার এরকম করলে পিঠের চামড়া তুলে দেব।
पुन्हा असे केलेस तर चामडी लोळवीन.

এই ছোট ছেলেটির গায়ে তুমি হাত তুললে কেন?
ह्या लहान मुलाला तू का मारलेस ?

ঘুম থেকে তুলবার পর সে আগে হাই তুলল তারপর বিছানা তুলল।
झोपेतून उठवल्यावर प्रथम त्याने जांभई दिली, त्यानंतर बिछाना गुंडाळला.

তুমি আমার ফটো কখন তুলবে?
तू माझा फोटो केव्हा काढणार ?

আমাকে এই ঝুড়িটা তুলিয়া দাও।
ही टोपली उचलण्यास मला मदत कर.

তিনি বাধ্য হইয়া কারবার তুলিলেন।
त्यांनी नाईलाजाने धंदा बंद केला.

এই বালতি ও দড়ি লইয়া কুয়ার জল তোল।
ही बादली व दोरी घेऊन विहिरीचे पाणी काढ.

আমার দাদা মহাশয় রোজ সকালবেলা ফুল তুলিতে যাইতেন।
माझे आजोबा रोज सकाळी फुले तोडण्यास जात असत.

ডাক্তারবাবু আজকে কত দাঁত তুলেছেন?
डॉक्टरांनी आज किती दांत काढले ?

তুমি কি এই কালির দাগ তুলিতে পার না?
तुला हा शाईचा डाग घालविता येत नाही काय?

আমি এই কথাটি তার মনে তুলে দিলাম।
मी ह्या गोष्टीची त्याला आठवण करून दिली.

রোগী সমস্ত দুধ তুলে ফেলেছে।
रोग्याने सर्व दूध ओकून टाकले.

সকলে হাততালি দিল ব'লে তিনি আওয়াজ তুললেন।
सर्वांनी टाळ्या वाजविल्यामुळे त्यांनी आवाज चढविला

সে একটি গুজব তুলল যে তোমার ভাই মারা গেছে।
तुझा भाऊ मरण पावला अशी त्याने अफवा पसरविली.

এই বাড়ির মালিক তার ভাড়াটেকে বাড়ি থেকে তুলে দিল।
ह्या घराच्या मालकाने त्याच्या भाडेकरुला घरातून घालवून दिले.

পাল তুলিয়া নৌকাখানি চলিতেছে।
शीड उभारून होडी चालत आहे.

তোমার পরামর্শ আমি শিকেয় তুলে রাখব।
तुझा सल्ला मी खुंटीवर गुंडाळून ठेवीन. (शब्दशः शिकाळ्यावर उचलून ठेवीन.)

মেয়েরা কাপড়ের উপর ফুল তুলিতেছে।
मुली कापडावर फुलाचा कशिदा काढीत आहेत.

৪) দেওয়া

আমাকে একটু জল দাও।
मला थोडेसे पाणी दे.

তিনি তোমাকে মেয়ে দিতে রাজী নন।
ते तुला मुलगी (लग्नात) देण्यास तयार नाहीत.

আমি তোমার কথায় কান দিব না।
मी तुझे म्हणणे ऐकणार नाही.

আমার আসার সংবাদ তাহাকে দাও।
माझ्या येण्याची खबर त्याला कळवा.

তিনি আমাকে আশা দিয়াছিলেন কিন্তু আমার জন্য কিছুই করিলেন না।
त्यांनी मला आशा दाखविली होती परंतु माझ्याकरिता काहीही केले नाही.

মন দিয়া তাঁহার কথা শোন।
लक्षपूर्वक त्यांचे म्हणणे ऐक.

ঐ ছেলেটি এখন বি. এ. পরিক্ষা দিবে।
तो मुलगा हया वर्षी बी. ए. च्या परीक्षेला बसेल.

(বি. এ. ব বিয়ে হ্যা দোন্হী शब्दांचा उच्चार बंगालीत एकच होतो. বিয়ে' हे 'বিবাহ' शब्दाचे 'চলিত' भाषेतील रूप आहे.

उदा. তাঁর বিয়েতে আমরা সকলে উপস্থিত ছিলাম।
त्याच्या लग्नाला आम्ही सर्वजण हजर होतो.

মাথায় পাগড়ি, চোখে চশমা, আর পায়ে জুতা দিয়ে তিনি বেড়াতে যেতেন। डोक्यावर पगडी, डोळ्यावर चष्मा व पायात जोड घालून ते फिरावयास जात असत.

তিনি এখন ছবিতে রং দিচ্ছেন।
ते आता चित्र रंगवीत आहेत.

আমায় বাদ দিয়ে এ কাজের ভার তাঁকে দেওয়া হবে।
मला वगळून ह्या कामाची जबाबदारी त्याच्यावर सोपविण्यात येईल.

ছেলেটিকে এখন স্কুলে দিতে হবে।
मुलाला आता शाळेत पाठवायला पाहिजे.

তাহাকে দিল্লী যাইতে দেওয়া হইল না।
त्याला दिल्लीला जाऊ देण्यात आले नाही.

গোপালকে হাঁকাইয়া দেওয়া হইযাছে।
गोपाळला हाकलून देण्यात आले आहे.

গাড়োয়ান গাড়ী হাঁকাইয়া দিল।
गाडीवानाने गाडी हाकली.

আপনি এত বৃদ্ধ হইয়াও আমাকে লজ্জা দিতেছেন।
आपण एवढे वृद्ध असूनसुद्धा मला लाजवीत आहां.

মন মরা লোককে সাহস দিতে হইবে।
हताश झालेल्या माणसाला उत्साहित केले पाहिजे.

রাম সর্বদা কাজে ফাঁকি দিয়া বেড়াইতে থাকে।
राम नेहमी कामचुकारपणा करून भटकत असतो.

গোড়া কেটে ডগায় জল দিয়ে কি লাভ ?
मूळ तोडून शेंड्याला पाणी घालण्यात काय फायदा ?

পতির মৃত্যুর পর তাঁহার জামাইবাবু তাঁহাকে ভাতকাপড় দিতেছেন
पतीच्या मृत्युनतर त्याचे जावईबापू त्याना अन्नवस्त्र पुरवीत आहेत

দোকানদার দশ নয়া পয়সায় এক চকোলেট দিচ্ছে।
दुकानदार दहा नव्या पैशाना एक चॉकलेट विकत आहे.

আমার পথে কাঁটা দিচ্ছিস কেন ?
माझ्या मार्गात काटे का पेरतोस ?

তিনি নিজের সমস্ত কবিতা জলে দিলেন।
त्यानी आपल्या सर्व कविता पाण्यात फेकल्या.

আমাকে দেখেই তিনি দরজায় খিল দিলেন।
मला पाहताच त्यानी दरवाजाला कडी लावली.

তিনি একজন ডাক্তারের সঙ্গে নিজের মেয়ের বিবাহ দিলেন।
त्यानी एका डॉक्टरबरोबर स्वत:च्या मुलीचे लग्न लावले.

চিঠির উপর তারিখ দাও।
चिठ्ठीवर तारीख लिही.

বৈষ্ণবেরা কপালে চন্দনের ফোঁটা দেয়।
वैष्णव लोक कपाळावर चदनाचा टिळा लावतात.

কোম্পানির বড় কর্তা আমাকে ছুটি দিয়েছেন।
कपनीच्या मोठ्या साहेबानी माझी रजा मंजूर केली आहे.

কৃষকেরা জমিতে বীজ দিচ্ছে।
शेतकरी जमीनीत बी पेरीत आहेत.

ঝিকে ঝাড়ু দিতে বল।
मोलकरणीला झाडू मारायला सांग.

ভিজা কাপড় রোদে দাও।
ओला कपडा उन्हात घाल.

বমি হচ্ছে না তবুও গলায় আঙ্গুল দিয়ে সে বমি করতে চেষ্টা করে।
ओकारी येत नाही तरीपण तो घशात बोटे घालून ओकण्याचा प्रयत्न करतो.

তিনি একটি মন্দির দেবেন ব'লে মনে করেছেন।
त्यानी एक देऊळ बांधण्याचे ठरविले आहे.

৫) ধরা

জেলেরা এখন মাছ ধরিতেছে।
कोळी आता मासे पकडीत आहेत.

পেন্সিলটি ডান হাতে ধর।
पेन्सिल उजव्या हातात धर.

রোজ সকালে আমার মাথা ধরে।
रोज सकाळी माझे डोके दुखते.

ছদ্মবেশ ধরে পুলিস চোরকে ধরেছে।
गुप्तवेश परिधान करून पोलिसानी चोराला पकडले.

ঐ ছেলেটিকে ধর নহিলে সে পালিয়ে যাবে।
त्या मुलाला पकड नाहीतर तो पळून जाईल.

ঈশ্বরের নাম ধরিয়া কালযাপন কর।
ईश्वराचे नाव घेऊन वेळ घालवा.

কে বললে যে তাকে ভূতে ধরেছে।
त्याला भूताने पछाडले असे कोण म्हणाला ?

আমে পোকায় ধরেছে।
आंब्याला कीड लागली आहे.

চাকরির জন্য আর কাহাকে ধরি।
नोकरीकरिता आणखी कोणाला मी विनंती करू ?

বৃষ্টি কখন ধরবে ?
पाऊस केव्हा थांबेल ?

চেঁচাইয়া চেঁচাইয়া তাহার গলাটা বেশ ধরিয়া গেল।
ओरडून ओरडून त्याचा घसा चांगलाच बसला.

এই হলটি কত লোক ধরে ?
ह्या हॉलमध्ये किती माणसे राहू शकतात.

আমি তাকে বুকে ধ'রে মানুষ করেছি।
मी त्याचे लालनपालन करून त्याला मोठा केला आहे.
(शब्दशः छातीशी धरून त्याला मोठा केला आहे.)

বসে বসে আমার পা ধরেছে।
बसून बसून माझे पाय आखडले आहेत.

ট্রেন এই ষ্টেশনে ধরে না।
गाडी हया स्टेशनावर थांबत नाही.

তুমি এখন একটা গান ধর।
तू आता एक गाणे गावयास सुरवात कर.

চিনির দাম কত ধরেছেন?
साखरेचा भाव काय लावला आहे?

পরের ভুল ধরার অপেক্ষা নিজের ভুল ধর।
दुसऱ्याच्या चुका शोधून काढण्यापेक्षा स्वत:च्या चुका शोधून काढ.

আমরা এখন ট্রেন ধরতে পারব কি?
आपण आता गाडी पकडू शकू काय?

ধর, আমি এটা করলাম তাতে তোমার কি?
समज, मी असे केले, तर त्यात तुझा काय संबध आहे?

আমার আনন্দ আর ধরে না।
माझ्या आनंदाला आता सीमा नाही.

আমি ওকে মানুষের মধ্যে ধরি না।
मी त्याची माणसात गणना करीत नाही.

এই কাজটা কার তা ধরা কঠিন।
हे काम कोणाचे ते अनुमान करणे कठीण आहे.

ছেলেটি জেদ ধরেছে, চা খাবে না।
मुलाने चहा पिणार नाही असा हट्ट धरला आहे.

কিছুই আমার মনে ধরছে না।
मला काहीही पसंत पडत नाही.

তাহার চালাকি এখন ধরা পড়েছে।
त्याची लबाडी आता उघडकीला आली आहे.

সে এখন বৈষ্ণবের ভেক ধরেছে।
आता त्याने वैष्णवाचा वेष घेतला आहे.

পুরান তরোয়ালে মরিচা ধরেছে।
जुन्या तरवारीला गंज चढला आहे.

কবিরাজের ঔষধটা এখন ধরেছে। (বা লেগেছে)
वैद्याच्या औषधाचा आता गुण दिसू लागला आहे.

কাঁটাল গাছটায় কাঁটাল ধরেছে।
फणसाच्या झाडाला फणस लागले आहेत.

বুড়িকে ধরলে খেলায় কেউ মারতে পারে না।
भोज्याला शिवल्याशिवाय खेळात कोणी बाद करू शकत नाही.

সিগারেট ছাড়িয়া সে এখন মদ ধরেছে।
सिगरेट सोडून त्याने आता दारू प्यावयास सुरवात केली आहे.

আমরা যখন বেড়াতে গেলাম তখন পাচকটা উনুন ধরল।
आम्ही जेव्हा फिरावयास गेलो तेव्हा आचाऱ्याने चूल पेटविली

মহাজন যে পথে গমন করেছেন সেই পথ তোমরা ধর।
मोठे लोक ज्या मार्गाने गेले त्याच मार्गाने तुम्ही जा.

তাকে কি বসন্তে ধরেছে।
त्याला देवी आल्या आहेत काय?

আজকে ভাত কি ক'রে ধরেছে?
आज भात कसा काय करपला ?

রান্না করিবার সময় তাহার শাড়িতে আগুন ধরিল।
स्वयंपाक करताना तिची साडी पेटली.

আগে কাঠটা ধরে উঠল, তারপর আগুন চতুর্দিকে ছড়াইয়া পড়িল।
पहिल्यादा लाकूड पेटले, त्यानतर आग चोहोबाजूला पसरली.

তাড়াতাড়ি কর, তার নাগাল ধরতে হবে।
घाई कर, त्याला गाठायला पाहिजे

"আমি তাহাকে হাতে পায়ে ধরিয়া বলিলাম, দাদা, এ যাত্রা আমায় ক্ষমা কর।" –রবীন্দ্রনাথ
मी त्याचा हातापाया पडून सांगितले "दादा, यावेळी मला क्षमा कर."

৬) লাগা

জুতায় কাদা লেগেছে।
जोड्याना चिखल लागला आहे

এত ঘুরলাম কিন্তু গায়ে বাতাস লাগল না।
इतका फिरलो परंतु अंगाला वारा लागला नाही.

নৌকাখানি কখন তীরে লাগবে?
होडी किनाऱ्याला केव्हा लागेल ?

সে এখনও চাকরিতে লাগে নাই।
तो अजूनही नोकरीला लागला नाही.

গ্রহন কখন লাগবে?
ग्रहण केव्हा सुरू होईल ?

তোমার দেশে পৌছিতে কত দিন লাগে?
तुझ्या गावी जाण्यास किती दिवस लागतात ?

তোমার কি কি জিনিষ ভাল লেগেছে?
तुला कोणत्या वस्तु आवडल्या आहेत.

এই শব্দটা এখানে লাগছে না।
हा शब्द इथे योग्य वाटत नाही.

এই বইটা কিনতে গেলে পনের টাকা লাগবে।
हे पुस्तक विकत घ्यावयास गेल्यास पधरा रुपये लागतात.

উঠিয়া পড়িয়া লাগ, নচেৎ কাজ হইবে না।
दृढपणाने कामाला सुरुवात कर, नाहीतर काम होणार नाही.

রসগোল্লা খেতে আমার মন লাগছে না।
रसगुल्ला खाण्याची मला इच्छा होत नाही.

কামানের আওয়াজ শুনিয়া আমার কানে তালা লাগিয়াছে।
तोफेचा आवाज ऐकून माझे कान सुन्न झाले आहेत.

আমার বড় তৃষ্ণা লেগেছে।
मला फार तहान लागली आहे.

গুলিটা তার বুকে লেগেছে।
गोळी त्याच्या छातीला लागली आहे

এই শার্টটা আমার গায়ে লাগছে না।
हा शर्ट माझ्या अगाला बसत नाही.

জুতাটা কোথায় লাগে তাহা শুধু আমিই জানিতে পারিব।
जोडा कुठे लागतो ते केवळ मलाच समजू शकेल.

কত দিন ধরে তোমার সর্দি লেগেছে?
किती दिवसापासून तुला सर्दी झाली आहे

তাঁর বক্তব্য এখন লেগেছে।
त्याचे बोलणे आता खरे ठरले आहे.

বাগানে কত গাছ লাগিয়েছ? কত লেগেছে।
बागेत किती झाडे लावली आहेस? किती झाडानी मूळ धरले आहे?

তার বাড়ীতে আগুন লেগেছে।
त्याच्या घराला आग लागली आहे. (अलंकारार्थी कलहामुळे त्याच्या घराचा सत्यानाश झाला आहे.)

সে সর্বদা কাজে লেগে থাকে।
तो नेहमी कामात गढलेला असतो.

গলায় মাছের কাঁটা লেগেছে ব'লে সে কিছুই খায় নাই।
माशाचा काटा घशात अडकल्यामुळे त्याने काहीही खाल्ले नाही.

তোমার কথাটা তাঁর মনে লেগেছে।
तुझे बोलणे त्याना आवडले आहे.

আর এখানে থাকতে ভাল লাগছে না।
यापुढे इथे रहावयाला मन धेत नाही.

আবার যুদ্ধ কখন লাগবে কেহই বলতে পারে না।
पुन्हा युद्ध केव्हा सुरू होईल (हे) कोणीही सागू शकत नाही

বইটি কেমন লাগল?
पुस्तक कसे काय वाटले?

আম খাইতে কেমন লাগে?
आंबा (चवीला) कसा काय लागतो.

তাহার মুখে হাসি লাগিয়াই আছে।
तो नेहमी हसतमुख असतो.

তোমার ব্যবহার তাঁহার প্রাণে বড় লাগিল।
तुझी वागणुक त्याना फार आवडली.

টাইটানিক জাহাজটি একটা ভাসমান তুষার পর্বতে লাগিয়া ডুবিয়া গেল।
टिटॅनिक बोट एका तरंगणाऱ्या हिमगिरीवर आपटून बुडाली.

সে সুযোগটাকে বেশ কাজে লাগাইল।
त्याने सुसंधीचा योग्य फायदा घेतला.

তাঁহার চরিত্রে কোথাও দাগ লাগে নাই।
त्याच्या चारित्र्याला कुठेच कलंक लागलेला नाही.

"ভাঙ্গা কাচ জোড়া লাগে না। প্রবাদ
फुटलेली कांच सांधली जात नाही.

তাহার মুখখানি আমার গোলাপ ফুলের সমান লাগল।
तिचा चेहरा मला गुलाबाच्या फुलासारखा वाटला.

তোমার কি শীত লাগছে।
तुला थंडी वाजत आहे काय ?

খাবার দেখিয়াই তাহারা খাইতে লাগিল।
खाद्यपदार्थ पाहताच त्यानी खावयास सुरवात केली.

পুলিস চোরের পিছনে লেগেছে।
पोलिस चोराच्या मागवर आहेत.

"এমন জায়গায় মেলা লাগে না।"
अशा ठिकाणी जत्रा भरू शकत नाही.

"মহাভারতের কাছে অন্যান্য মহাকাব্য কি আর লাগে?"
महाभारताणी इतर महाकाव्याची तुलना होऊ शकेल काय ?

△ △ △

पाठ १८ वा : इतर काळ व बंगालीतील विविध रचनांची वाक्ये

१

इतर काळ

खाली दिलेल्या काळांना नियमित काळ म्हणून जरी बंगाली व्याकरणात स्थान नसले तरी अर्थाच्या दृष्टीने व इंग्रजी व्याकरणाच्या तुलनेने त्यांना काळ म्हणून समजण्यास हरकत नाही. ह्या काळांचे डॉ. सुनीतिकुमार चतर्जींनी पुढीलप्रमाणे वर्गीकरण केले आहे.

१) নিত্যবৃত্ত বর্তমান (Present Habitual)

धातूच्या 'ইয়া'युक्त असमापिका क्रियेपुढे 'থাক্' धातूची 'সাধারণ বর্তমান' ची रूपे ठेवून हा काळ होतो.

उदा. করা (कर)

करिया थाकि, करिया थाकिस, करिया थाक, करिया थाकेन, करिया थाके।

খাওয়া (खा)

खाइया थाकि, खाइया थाकिस, खाइया थाक, खाइया थाकेन, खाइया थाके।

[हल्ली 'নিত্যবৃত্ত বর্তমান' च्या ऐवजी 'সাধারণ বর্তমান' ची रूपे वापरण्याचा प्रघात असल्यामुळे ह्या काळाची 'চলিত' रूपे विशेष प्रचलित नाहीत. 'চলিত' रूपे करावयाची असल्यास असमापिका क्रियेच्या 'চলিত' रूपापुढे 'থাক্' धातूची रूपे ठेवावी.

उदा. करिया थाके (साधु) क'रे थाके (चलित)]

২) নিত্যবৃত্ত ঘটমান বর্তমান
(Present Progressive Habitual)

ধাতুচ্যা 'ইতে' যুক্ত অসমাপিকা ক্রিয়েপুढे 'থাক্' ধাতুচী 'সাধারণ বর্তমান' চী রূপে ঠেবূন হা কাল হোতো.

उदा. **করা (কর্)**

করিতে থাকি, করিতে থাকিস, করিতে থাক, করিতে থাকেন' করিতে থাকে।

খাওয়া (খা)

খাইতে থাকি, খাইতে থাকিস, খাইতে থাক, খাইতে থাকেন, খাইতে থাকে।

[অসমাপিকা ক্রিয়েচ্যা 'চলিত' রূপাপুढे 'থাক্' ধাতুচী রূপে ঠেবূন হ্যা কাল্যাচী 'চলিত' রূপে তয়ার হোতাত.

उदा. খাইতে থাকে (সাধু), খেতে থাকে (চলিত)]

৩) ঘটমান পুরানিত্যবৃত্ত (Progressive Habitual)

ধাতুচ্যা 'ইতে' যুক্ত অসমাপিকা ক্রিয়েপুढे 'থাক্' ধাতুচী 'নিত্যবৃত্ত অতীত' চী রূপে ঠেবূন হা কাল হোতো.

उदा. **করা (কর)**

করিতে থাকিতাম, করিতে থাকিতিস, করিতে থাকিতে, করিতে থাকিতেন, করিতে থাকিত।

খাওয়া (খা)

খাইতে থাকিতাম, খাইতে থাকিতিস, খাইতে থাকিতে, খাইতে থাকিতেন, খাইতে থাকিত।

[অসমাপিকা ক্রিয়েচ্যা 'চলিত' রূপাপুढे 'থাক্' ধাতুচী 'চলিত' রূপে ঠেবূন হ্যা কাল্যাচী 'চলিত' রূপে তয়ার হোতাত.

उदा করিতে থাকিত (সাধু); করিতে থাকত (চলিত)]

४) पुराघटित नित्यवृत्त वा पुरासंभाव्य नित्यवृत्त
(Perfect or Potential Habitual)

धातूच्या 'इया' युक्त असमापिका क्रियेपुढे 'থাক্' धातूची 'नित्यवृत्त अतीत' ची रूपे ठेवून हा काळ होतो.

उदा. **করা (কর্)**

करिया थाकितাম, करিয়া থাকিতিস, করিয়া থাকিতে, করিয়া থাকিতেন, করিয়া থাকিত।

খাওয়া (খা)

খাইয়া থাকিতাম, খাইয়া থাকিতিস, খাইয়া থাকিতে, খাইয়া থাকিতেন, খাইয়া থাকিত।

[असमापिका क्रियेच्या 'চলিত' रूपापुढे 'থাক্' धातूची 'চলিত' रूपे ठेवून ह्या काळाची 'চলিত' रूपे तयार होतात.

उदा. খাইয়া থাকিত (साधु); খেয়ে থাকত (চলিত)]

ह्यांखेरीज 'इया' युक्त असमापिका क्रियेपुढे 'আস্' धातूची 'घटमान वर्तमान' ची रूपे ठेवून इंग्रजीतील (Present Perfect Continuous Tense होतो.

उदा. **করা (কর্)**

करिया आसितেছি, करিয়া আসিতেছিস, করিয়া আসিতেছ, করিয়া আসিতেছেন, করিয়া আসিতেছে

আমরা তাহাদের সহিত বন্ধুর ন্যায় ব্যবহার করিয়া আসিতেছি।
We have been treating them as friends.

[हल्ली 'করিয়া আসিতেছি' च्या ऐवजी 'করিতেছি' अशी 'घटमान वर्तमान' ची रूपे वापरण्याचा प्रघात असल्यामुळे ह्या काळाची 'চলিত' रूपे विशेष प्रचारात नाहीत. 'চলিত' रूपे करावयाची

असल्यास असमापिका क्रियेच्या 'চলিত' रूपापुढे 'আস্' धातूच्या 'ঘটমান বর্তমান' ची 'চলিত' रूपे ठेवावी.

उदा तাহারা চলিয়া যাইবার পূর্বে আমরা তাস খেলিতেছিলাম।

इंग्रजीतील Past Perfect Continuous Tense बद्दल बंगालीत 'ঘটমান অতীত' वापरतात.

उदा. তাহারা চলিয়া যাইবার পূর্বে আমরা তাস খেলিতেছিলাম।
We had been playing cards before they left.

(या सर्व काळांचे मराठीत शब्दशः भाषांतर करता येत नाही.)

वाक्ये

(१) আমি রোজ সকালে সাঁতার কাটিয়া থাকি।
मी रोज सकाळी पोहतों.

(२) তিনি রাত জাগিয়া বইগুলি পড়েন।
ते रात्री जागून पुस्तके वाचतात.

(৩) লোকে সিংহকে পশুরাজ বলিয়া থাকেন।
लोक सिंहाला पशूंचा राजा म्हणतात.

(৪) ধরা পড়িলে চোরে চুপ করিয়া বসিয়া থাকেন।
पकडले गेल्यास चोर गप्प बसतात.

(৫) তিনি সর্বদা তোমার মঙ্গলের জন্য চিন্তা করিয়া থাকেন।
ते नेहमी तुझ्या कल्याणाचा विचार करतात.

(৬) সে সকলের আগে বই লইয়া পড়িতে থাকে।
तो सर्वांच्या अगोदर पुस्तक घेऊन वाचत असतो.

(৭) বসন্ত ঋতুতে কোকিল কুহু কুহু করিয়া ডাকিয়া থাকে।
वसंत ऋतूत कोकिळ कुहूकुहू असे कुजन करीत असतो.

(৮) তিনি সর্বদা সিগারেট খাইতে থাকেন।
ते नेहमी सिगरेट ओढत असतात.

(৯) সুনন্দা রোজ বিকালে হারমোনিয়াম্ বাজাইতে থাকে।
सुनंदा रोज संध्याकाळी बाजाची पेटी वाजवीत असते.

১০) তাহাকে ধরিতে গেলে সে ভয়ানক চীৎকার করিতে থাকিত।
त्याला पकडायला गेले असता तो मोठ्याने ओरडत राही.

১১) যতক্ষণ আলো থাকিত, আমরা পড়িতে থাকিতাম।
जितका वेळ उजेड असे, तितका वेळ आम्ही वाचत राहू.

১২) নিজের অসুখের সময় তিনি আরাম-কেদারায় বসিয়া থাকিতেন।
स्वत:च्या आजारीपणात ते आरामखुर्चीत बसून रहात.

১৩) তিনি গল্প বলিতে থাকিতেন, আমরাও সারা রাত জাগিয়া থাকিতাম।
ते गोष्टी सागत असत, आम्हीसुद्धा सारी रात्र जागे राहू.

১৪) "এ কথা যদি সে বলিয়াও থাকিত, তাহা হইলেই বা কি অপরাধ হইত?
जर त्याने असे म्हटलही असत तर त्यामुळे कोणता अपराध घडला असता ?

১৫) সে ছেলেবেলা হইতেই এই বাড়িতে বাস করিয়া আসিতেছে।
तो लहानपणापासूनच ह्या घरात रहात आला आहे.

১৬) আমি এক সপ্তাহ যাবৎ ইনফ্লুয়েঞ্জায় ভুগিয়া আসিতেছি।
मी एका आठवड्यापासून इनफ्लुएंझाने आजारी पडलो आहे.

১৭) কত কাল ধরিয়া তোমরা এই কাজটি করিয়া আসিতেছ?
केव्हापासून तुम्ही हे काम करीत आला आहा ?

১৮) আমাদের দেশে বহুকাল হইতে ঘুড়ি উড়ানো চলিয়া আসিতেছে।
आपल्या देशात फार पूर्वीपासून पतंग उडविण्यात येत आहेत.

১৯) সংস্কৃত বইগুলির মধ্যে পানিনির 'অষ্টাধ্যায়ী' অপ্রচলিত হইয়া আসিতেছিল এবং আপটেজ্ গাইড সমধিক প্রচলিত ছিল।
संस्कृत पुस्तकामध्ये पाणिनीचे 'अष्टाध्यायी' अप्रचलित होत आले होते आणि आपटे'ज गाइड बऱ्याच प्रमाणात प्रचलित होते.

২০) "সাধুভাষা বাংলার সার্বভৌমিক রূপটি বহন করিয়া আসিয়াছে এবং ইহাই বঙ্গদেশের সর্বত্র সহজবোধ্য।" ডঃ শ্রী সুকুমার সেন

साधुभाषा बगालीचे सार्वभौम रुप धारण करुन आली आहे व हीच बंगालमध्ये सर्वत्र सहज समजण्यासारखी आहे.

২১) "যখন আমরা বাঙ্গালা ছাড়িয়া সংস্কৃত ধরি, তখন দেখি যে মধ্য-ইংরাজী ইস্কুল হইতে আগত সহপাঠীরা সংস্কৃত ব্যাকরণের অনেক খুঁটিনাটি বাঙ্গালা ব্যাকরণের অংশরূপে আয়ত্ত করিয়া আসিয়াছে। ডঃ সুনীতিকুমার চট্টোপাধ্যায়

जेव्हा आम्ही बगाली सोडून सस्कृत भाषेचा अभ्यास करावयास सुरवात केली तेव्हा आम्हाला असे दिसून आले कि, माध्यमिक इग्रजी विद्यालयातून आलेले आमचे सहाध्यायी बगाली व्याकरणाच्या आशिक रूपाने संस्कृत व्याकरणातील पुष्कळ लहान लहान विषयाचा अभ्यास करून आलेले आहेत

△ △ △

२

बंगालीतील विविध रचनांची वाक्ये

कथा बलिते ना बलिते से चलिया गेल
मी बोलतो न बोलतो तोच तो निघून गेला.

डाक्तार बाड़ी थेके येते ना येते रोगी मारा गेल।
डॉक्टर घरातून जातात न जातात तोच रोगी मरण पावला.

स्टेशने येते येते ट्रेन छाड़िल।
स्टेशनवर जात असतानाच गाडी सुटली.

स्टेशने ना येते येते ट्रेन छाड़िल।
स्टेशनवर जाण्याच्या आतच गाडी सुटली.

प्रथम पक्षेर स्त्री मरिते ना मरिते से आबार बिबाह करिल।
पहिलेपणाची बायको मेली नाही तोच त्याने पुन्हा लग्न केले.

ब्यबहार ना करिया करिया तलोयारखानाय मरिचा पड़िया गियाछे।
(वराच्च काळ) वापर न केल्यामुळे तरवारीला गज चढला आहे.

कखन ना कखन ताहाके बागे पाइबई।
कधी ना कधी त्याला काबूत आणीनच.

एकटु ना एकटु चिनि आमार बाड़ीते पाबेई।
आमच्या घरी नक्कीच थोडीशी साखर मिळेल.

काहारओ ना काहारओ बाड़ीते लण्ठनटा पाइबई।
कोणाच्या ना कोणाच्या घरी कंदील मिळेलच.

आमि एखाने थाकिते थाकिते समस्त शिखिया लओ।
मी येथे असतानाच सर्व शिकून घे.

से बसिते बसिते खाओया शेष करिया फेलिल।
(जेवायला) बसला नाही तोच त्याने सर्व खाद्यपदार्थ संपविले.

ए सम्बन्धे तिनि किछु करिबेनई करिबेन।
ह्या बाबतीत ते नक्कीच काहीतरी करतील.

কবি ত রবীন্দ্রনাথ, আর সব ত পদ্যলেখক।
रवीन्द्रनाथ हे खरे कवि आहेत, बाकी सर्व नुसते पद्यलेखक.

ভূমিষ্ঠ হইতে হইতে মরিয়া গেল।
जन्मताच मरण पावला.

কাজটা হ'ল হ'ল
काम जवळजवळ सपले आहे.

যাহার জন্ম হইয়াছে তাহার মরণ হইবেই হইবে।
जो जन्माला आला आहे तो नक्कीच मरणार.

যাও যাও না যাও না যাও – তাতে কিছু আসে যায় না।
जायचे असेल तर जा, जायचे नसेल तर जाऊ नकोस त्यामुळे काहीही बिघडत नाही.

করিবে ত করিবেই
करील तर नक्कीच करील.

গেল ত গেলই দেখি
तो कायमचाच गेला असे दिसते.

[भविष्यकाळी एकच क्रियापद दोनदा येऊन त्या दोघामध्ये 'ত' व शेवटच्या क्रियापदापुढे 'ই' आल्यास नक्कीच ती 'क्रिया घडेल' असा अर्थ होतो परंतु भूतकाळी असे झाल्यास 'कायमचा' असा अर्थ होतो.]

যেতে হয় যাও
जायच असेल तर जा.

যাবে যাও কিবা যাবে ত যাও আমি আর কি বলব?
तू जाणार असशील तर जा जा, मी काय सांगू?

গেল গেলই।
गेला तर जाऊद्या, काही हरकत नाही.

যায় গেলই।
जर तो गेला तर काय होणार आहे.

গেলই গেল।
(मी मना केले असताही) तो नक्कीच गेला.

না মিলিল নাই মিলিল।
नाही तर नाही मिळाल त्यात काय नुकसान ?

তুমি গেলেই কি না গেলেই কি ?
तू गेलास काय किंवा न गेलास काय ही दोन्ही सारखीच.

জমিদারি গেল গেল হয়েছে।
जमीनदारी नाश पावणार आहे.

দাসী হইল হইল।
ती दासी होणार आहे.

হইল হইল দাসী।
ती काय नुसती दासीच आहे.

আমি এবার মরিতে মরিতে বেচে গেছি।
मी यावेळी मरता मरता वाचलो.

দিতে দিতে দিল না।
देत असतानाही त्याने दिले नाही.

দুঃখের রাত্রি পোহাইতে পোহাইতে পোহায় না।
दुःखाची रात्र संपता संपत नाही.

সেখানে পৌছিতে পৌছিতে বাবা মারা গেলেন।
तिथे पोचताच वडील वारले.

পুলিশ ধরিতে ধরিতে চোর পলাইল।
पोलिस पकडणार इतक्यात चोर पळाला.

তিনি আসিলেও আসিতে পারেন।
ते आले तर येतील.

তুমি কেমন লোক আমরা ধরিয়া ফেলিয়াছি।
तू कसा आहेस ते आम्हाला कळून चुकले आहे.

তিনি সে দিন বিবাহ করিলেন।
त्यांनी नुकतेच लग्न केले.

এমন কি স্কুলের ছাত্রও তোমাকে ইহার অর্থ বলিয়া দিবে।
इतकच काय शाळेतील विद्यार्थीसुद्धा तुला ह्याचा अर्थ सांगेल.

কয়েকজন অশ্বরোহী রাজপথ দিয়া যাইতেছিল।
काही घोडेस्वार राजमार्गावरून जात होते.

তাহাকে এবারকার মত ছাড়িয়া দাও।
त्याला यावेळेला (पुढे नको) सोडून दे.

যাত্রিগণ যাহাতে লাইন পার না হয়, সে জন্য সতর্ক করা যাইতেছে।
उतारूनी रूळ ओलांडू नये, म्हणून त्यांना सावधान करण्यात येत आहे.

সে এক চোটে বা একদমে পাঁচ মাইল দৌড়াইল।
तो एका दमात पाच मैल पळाला.

এই আংটি কেমন করিয়া পাইলে?
ही आंगठी तुला कशी मिळाली?

তুমি যাহাই বল না কেন আমি তাহাকে বিশ্বাস করিতে পারি না।
तू काहीही म्हटलेस तरी मी त्याच्यावर विश्वास ठेवू शकत नाही

সত্য কথা বলিতে কি আমি ইহার সম্বন্ধে কিছুই জানি না।
खरं सांगायचं म्हणजे मला ह्यासंबंधी काहीही ठाऊक नाही.

আমার ইচ্ছা হয়, আপনাকে সাহায্য করি।
आपणाला मदत करावी अशी माझी इच्छा आहे.

তাহার এখানে আসিয়া কাজ নাই।
त्याने येथे येण्याची आवश्यकता नाही.

আমি তখন আত্মহারা হইলাম। কিবা
আমি তখন আমি ছিলাম না।
मी त्यावेळी स्वतःला विसरून गेलो होतो.

বাংলাতে 'হারা' হরवलेला, গমावलेला ह्या अर्थी नामापुढे 'হারা' शब्द येतो.

उदा. পিতৃহারা, গৃহহারা, সুখহারা, দিশাহারা, কণ্ঠহারা, इत्यादि.
রেবাকে রাজকন্যার মত দেখায়।
रेवा राजकन्येसारखी दिसते.

আপনি না আসা পর্যন্ত আমরা এখানে অপেক্ষা করিব।
आपण येईपर्यंत आम्ही येथे वाट पाहू .

যাহাই হউক না কেন, সে সত্য কথাই বলিবে।
काय वाटेल ते झाले तरी, तो खरं तेच बोलेल.

মুমূর্ষু জননী এ জন্মের মত পুত্রের মুখ দেখিবার জন্য চক্ষু মেলিলেন।
मृत्यूच्या पंथाला लागलेल्या आईने मुलाकडे शेवटचे असे पाहण्याकरिता डोळे उघडले.

তিনি সকাল সকাল কন্যার বিবাহ দিয়াছিলেন।
त्यांनी लवकरच (मुलगी लग्नाच्या वयाची झाली नाही तोच) मुलीचं लग्न केले.

সে গরীব থাকা সত্ত্বেও, কাহারও কাছে মাথা নত করিবে না।

(কিংবা)

যদিও সে গরীব, সে কাহারও কাছে মাথা নত করিবে না।
तो गरीब असला तरी कोणाजवळ मान वाकवणार नाही.

একে বৃদ্ধকাল, তায় নানা কর্তব্যকর্মে জড়িত হয়ে পড়ে এই সব ছাড়িয়া যাওয়া দুর্ঘট হ'ল।
एक तर म्हातारपण, तशात निरनिराळ्या कामात गुंतून पडल्यामुळे हे सर्व सोडून जाणे कठिण झाले.

'অপরিচিত স্থানে গেলে হয় উদ্ধত নয় অপ্রতিভ হইয়া থাকিত।'
রবীন্দ্রনাথ
अपरिचित ठिकाणी गेल्यावर एकतर उद्धट नाहीतर अप्रतिभ होत असे.

আমি একটু না হয় ভিজিলাম।
मी थोडासा भिजलो तर त्यात काय आहे?

কেহ কাতুকুতু দিলে আমরা না হাসিয়া থাকিতে পারি না।
कोणी गुदगल्या केल्या तर आपण न हसता राहू शकत नाही. (हसतोच)

আমি না থাকিলে তাহার ইংরেজী শেখা হইত না
मी नसतो तर त्याचे इंग्रजीचे शिक्षण झाले नसते.

জীবন থাকিতে সে মদ খাওয়া ছাড়িবে না।
प्राण असेपर्यंत तो दारु पिणे सोडणार नाही.

এই রাস্তা ধরিয়া যাইতে হইবে।
ह्या रस्त्याने जावे लागेल.

তোমার বেলা ছয়টার মধ্যে আসা চাই।
तू सहा वाजण्याच्या अगोदर आले पाहिजेस.

এই বৈশাখ মাসে আমার মেয়ের বিবাহ না দিলেই নয়।
ह्या वैशाख महिन्यात माझ्या मुलीचे लग्न कसेही करुन झालेच पाहिजे.

তিনি যে একদিন সর্বশ্রেষ্ঠ উকিল হইবেন ইহা বলাই বাহুল্য।
ते पुढे सर्वश्रेष्ठ वकील होतील हे बोलण्याचीच आवश्यकता नाही. (किंवा बोलणेच अतिशयोक्तिचे ठरेल.)

তোমাকে বলাও যা দেওয়ালকে বলাও তা।
तुला बोलले काय आणि भितीला बोलले काय ही दोन्ही सारखीच आहेत.

সে যেখানেই থাকুক না কেন, আমি তাহাকে বাহির করিব।
तो कुठेही असला तरी मी त्याला शोधून काढीन.

আমি তোমাকে শেষ বারের মত ক্ষমা করিলাম।
मी तुला शेवटचीच क्षमा केली.

তুমি না যাও ত আর কি হবে?
तू नाही गेलास तर आणखी काय होईल?

তুমি যদি আমায় সতর্ক করিয়া না দিতে তাহা হইলে বিপদে পড়িতাম।
तू जर मला सावध केले नसतेस तर मी संकटात सापडलो असतो.

আমি সকলের সাক্ষাতে বলিয়া দিব তুমি আমায় এরূপ ঠকাইয়াছিলে
मी सर्वांच्या पुढ्यात सांगेन कि तू मला असे फसविले होतेस.

তুমি ঠিকানা বলিয়া দিলেও আমি উহার বাড়ী চিনিয়া লইতে পারিতাম না।
तू पत्ता दिला असतास तरीसुध्दा मला त्याचे घर शोधून काढता आले नसते.

আমি তাহা চক্ষে দেখিতে পারিব না।
मला ते डोळ्यांनी बघवणार नाही.

স্থল বিশেষ এই নিয়ম খাটে না।
विशिष्ट बाबतीत हा नियम लागू होत नाही.

ইহার প্রমাণ স্বরূপ অনেক ঘটনার উল্লেখ করা যাইতে পারে।
ह्याचा पुरावा म्हणून पुष्कळ घटनाचा उल्लेख करता येईल.

সাহেবের মত হইলেই হয়।
साहेबांची मजुरी मिळाली म्हणजे झाले.

किंवा

সাহেবামারখে (বাহ্যিক স্বরূপান) হালে ম্হণজে হালে
(आणखी कोणत्याही गुणाची आवश्यकता नाही की काय?)

আমি কিস্তি কিস্তি করিয়া টাকা দিব।
मी हप्त्या हप्त्याने पैसे देईन.

ঐ লোকটি সম্পকে আমার মামাত ভাই হয়।
तो मनुष्य नात्याने माझा मामेभाऊ आहे.

অধ্যবসায় না থাকিলে কেহই সংসারে উন্নতি করিতে পারে না।
चिकाटी नसेल तर कोणीही जगात उन्नति करू शकणार नाही.

মাস্টার মশাই এলেপর মজাটা টের পাবে।
शिक्षक आल्यावर मजा समजून येईल. (गमन बाहेर पडेल)

"কোথায় যাইতে কোথায় গিয়াছি, কি শুনতে কি শুনিয়াছি তাহার ঠিক নাই।" রবীন্দ্রনাথ
कुठे जाण्याऐवजी कुठे गेलो, काय ऐकण्याऐवजी काय ऐकले त्याचा काही पत्ता नाही.

আমি তাহার কোন ধার ধারি না।
मी त्याचे कसलेच देणे लागत नाही. (अलंकारार्थी) मी त्याची मुळीच पर्वा करीत नाही.

আমি তাহাকে দুই শত টাকা ধার দিয়াছি।
मी त्याला दोनशे रुपये उसने दिले आहेत.

তিনি নাক ডাকাইয়া ঘুমাইতেছেন।
ते घोरत आहेत.

তিনি চিৎ হইয়া (উপুড় হইয়া, কাত হইয়া) শুমাইয়া (বা শুইয়া) আছেন।
ते पाठीवर (पोटावर, कुशीवर) झोपले आहेत.

রাম ইহা করিয়াও করে নাই।
रामने हे केले परंतु (पूर्ण न केल्यामुळे किंवा नीट न केल्यामुळे) ते न केल्यासारखेच आहे.

তার বয়স সবে দশ বছর
त्याचे वय केवळ दहा वर्षांचे आहे.

মহাশয়, আপনি মারিলেও মারিতে পারেন; রাখিলেও রাখিতে পারেন; আমি নিতান্তই আপনার শরণাগত।
"महाराज आपणाला मारायचं असेल तर आपण मारू शकता, ठेवायचं असेल तर आपण ठेवू शकता, मी पूर्णपणे आपणाचा शरण आलो आहे.

চক্ষুর পলক পড়িতে না পড়িতে তিনি অদৃশ্য হইলেন।
डोळ्याची पापणी मिटते न मिटते तोच (निमिषार्धात) ते दिसेनासे झाले.

সে প্রবন্ধটিতে যত বাজে কথা লিখিয়াছে।
त्याने निबंधात पूर्णपणे वायफळ गोष्टी लिहिल्या आहेत.

তিনি তখন এই লোকটিকে লইয়া মস্করা করিতেছিলেন।
ते त्यावेळी ह्या माणसाची टिंगल करत होते.

তাহার কথা শুনিয়া আমার দয়া হইল।
त्याची हकिकत ऐकून मला दया आली.

তোমাকে আসল কথা বলিতে কি আমি তাহাকে আদৌ পছন্দ করি না।
तुला स्पष्ट सांगायचं म्हणजे मला तो मुळीच आवडत नाही.

অল্প কথায় বলিতে হইলে সে জীবনে কিছুই করিতে পারে নাই।
थोडक्यात सांगायचं म्हणजे तो आयुष्यात काहीही करू शकला नाही.

আমি এ বিষয়ের সম্বন্ধে বই প্রায় পড়ি নাই বলিলেই হয়।
ह्या विषयावर मी पुस्तक वाचली नाहीत असे म्हटले तरी चालेल.

বড় জোর আমি তোমাকে দশটা টাকা দিতে পারি।
मी तुला जास्तीत जास्त दहा रुपये देऊ शकतो.

পাছে সে কষ্ট পায় এইজন্য আমি টাকা পাঠাইয়াছিলাম।
न जाणो त्याला त्रास होईल म्हणून मी पैसे पाठविले होते.

আমি যেই ঘরের বাহির হইয়াছি অমনি গাধাটা ডাকিল।
मी बाहेर पडलो नाही तोच गाढव ओरडला.

আমি ঘরের বাহির হইবামাত্র গাধাটা ডাকিল।
मी घराबाहेर पडताच गाढव ओरडला.

সে তোমাকে বলবে বলবে করছে।
तो तुला सांगण्याच्या विचारात आहे.

যাব যাব করছ কেন? যেতে হয় এখনই যাও।
जावो जावो (दिरगाई) कशाला करतोस? जायाचे असेल तर आताच जा.

আমি ইংরজৌ ভাষা শিখলেও শিখতে পারতাম।
मी इग्रजी भाषा शिकायचा प्रयत्न केला असता तर शिक शकलो असतो

সন্ধ্যা হইতেই পাখীরা বাসায় ফিরিল।
सध्याकाळ होताच पक्षी घरट्याकडे परतले.

সন্ধ্যা হয় হয় এমন সময় তাহারা আসিয়া পড়িল।
मध्याकाळ होण्याच्या सुमारास ते हजर झाले.(आले.)

চল, আমরা কিয়ৎক্ষণ গঙ্গাতীরে বেড়াইয়া বেড়াই।
चल आपण थोडावेळ गंगेच्या किनाऱ्यावर फिरूया.

তুমি তাহাকে সাহায্য করিতে বাধ্য।
तुला त्याला मदत करणे भाग आहे.

এই বইটা কিনিতে আমার পাচ টাকা লাগিল।

किंवा

এই বইটা আমাকে পাচ টাকায় পড়িল।
हे पुस्तक मी पाच रुपयाला विकत घेतले.

আমি তাহাকে একখানা চিঠি লিখিতে ঠিক করিয়াছি।
मी त्याला एक पत्र लिहायचे ठरविले आहे. (लिहिणार आहे)

আমি তাহাকে একখানা চিঠি লিখব বলিয়া ঠিক করিয়াছিলাম।
मी त्याला एक पत्र लिहायचे ठरविले होते. (लिहिणार होतो).

তাহার কাছে আমার দশটি টাকা পাওনা আছে।

किंवा

সে আমাকে দশটি টাকা ধারে।
तो माझे दहा रुपये देणे लागतो.

শিশুর এই অভ্যাস করা যাইতে পারে।
मुलाला ही सवय लावता येते.

সে তুই আর কি করে চিনবি বল্?
तू ते कसे ओळखशील सांग बर.

ভয় না থাকলে আর সাহসের দাম কি?
भीती नसेल तर धाडसाला काय किंमत आहे?

আমি থাকিতে তোমার কোন চিন্তা নাই।
मी (येथे) असेपर्यंत तू कसलीच काळजी करू नकोस.

তিনি কাহারও সহিত বড় একটা মিশেন না।
ते विशेष कोणाशी मिसळत नाहीत.

ছবিটি তোমার কেমন লাগল? বড় একটা নয়।
ते चित्र तुला कसे काय वाटले? फारसे बरे वाटले नाही.

একে ত মাথা ব্যথা তায় পেটের অসুখ হওয়ায় তাঁহার স্বাস্থ্য ভেঙ্গে গেছে।
एक तर डोकेदुखी आणि तशात पोटदुखी ह्यामुळे त्याची तब्येत खालावली आहे.

△ △ △

पाठ १९ वा : प्रयोग, प्रत्यक्ष व परोक्ष कथन

वाच्य
प्रयोग

बंगालीत चार प्रयोग आहेत.

१) कर्तृवाच्य (कर्तरी प्रयोग) (२) कर्मवाच्य (कर्मणि प्रयोग)

३) भाववाच्य (भावे प्रयोग) (४) कर्मकर्तृवाच्य (कर्मणि कर्तरी प्रयोग; Quassi- Passive voice or Reflexive voice)

१) कर्तृवाच्य ज्या वाक्यात समापिका क्रियेचा संबंध कर्त्याबरोबर असतो अर्थात् कर्ता ज्या पुरुषी त्याच पुरुषी क्रियापद असते ते 'कर्तृवाच्य' चे वाक्य होय. अशा वाक्यात कर्ता प्रथमा विभक्तीत व क्रियापद सकर्मक असेल तर कर्म द्वितीया विभक्तीत असते.

उदा. সে যায়।
आमि बई पड़िब।
तिनि तोमाके एकटि कथा बलिबेन।

२) कर्मवाच्य

ज्या वाक्यात समापिका क्रियेचा संबंध कर्माबरोबर असतो अर्थात् कर्म ज्या पुरुषी त्याच पुरुषी क्रियापद असते ते 'कर्मवाच्य' चे वाक्य होय. अशा वाक्यांत कर्माची प्रथमा व कर्त्याची तृतीया किंवा षष्ठी विभक्ति असते.

उदा. আমার দ্বারা ইহা হইবে না।
आमार बई पड़ा हइयाछे।

कधी कधी कर्माची द्वितीया विभक्ति असून कर्ता अध्याहृत असतो.

उदा. তোমাকে দেওয়া হইবে।

कधी कधी कर्त्याची द्वितीया विभक्ति असते.

उदा. তোমাকে ভাত খাইতে হইবে।

৩) **ভাববাচ্য** ज्या वाक्यात समापिका क्रियेला कर्म नसते व तिचा कर्त्याबरोबर कोणताच संबंध असत नाही ते 'ভাববাচ্য' चे वाक्य होय. अशा वाक्यात साधारणत: क्रियावाचक नाम किंवा 'ইত' युक्त असमापिका क्रिया वापरतात व मुख्य क्रियापद नेहमी 'হ' धातू-पासून तयार झालेले असून नित्य तृतीय पुरुषी एकवचनी असते. कर्त्याची षष्ठी किंवा द्वितीया विभक्ति असते.

उदा. আপনার কোথায় থাকা হয় ? (षष्ठी)
আমাকে যাইতে হইবে। (द्वितीया)

৪) **কর্মকর্তৃবাচ্য** ज्या वाक्यात समापिका क्रियेचा कर्ता ठरविता येत नाही, कर्मच कर्त्याप्रमाणे स्वत: क्रिया करते असे वाटते ते 'কর্মকর্তৃবাচ্য' चे वाक्य होय.

उदा. কাপড় ছেঁড়ে। ফুঁ দিলে শাঁখ বাজে। মেঘ করিয়াছে। বৃষ্টি হইতেছে। শীত করে। তোমাকে রোগা দেখাইতেছে। কথাটা কেমন কেমন শুনাইল। মিলিটারি পোশাক তোমাকে বেশ মানায়।

△ △ △

प्रयोग बदलणे
বাচ্য পরিবর্তন

কর্তৃবাচ্য হইতে কর্মবাচ্য

कर्तरी प्रयोगात जो कर्ता असतो त्याची कर्मणि प्रयोगात तृतीया विभक्ति (संस्कृतप्रमाणे) किंवा षष्ठी विभक्ति असते. व कर्माची प्रथमा विभक्ति असते. कर्म ज्या पुरुषी त्याच पुरुषी क्रियापद असते. (द्विकर्मक क्रियापद असेल तर मुख्य कर्माची प्रथमा विभक्ति होते व गौण कर्माची द्वितीया विभक्तीच रहाते.) कर्तरी प्रयोगातील समापिका क्रिया कर्मणि प्रयोगात रहात नाही. त्याच्याबदली আছ্, হ্, যা, পড়্ इत्यादि धातूंच्या समापिका क्रियांचा उपयोग करतात. कर्तरी प्रयोगातील समापिका क्रियेचे 'আ' प्रत्यययुक्त क्रियावाचक विशेषण कर्मणि प्रयोगातील समापिका क्रियेच्या अगोदर येते. (मूळ धातु संस्कृत असेल तर 'আ'च्या ऐवजी 'ত', 'ইত' इत्यादि प्रत्यय येतात.)

১) কর্তৃবাচ্য :– আমি বই পড়িতেছি।
কর্মবাচ্য :– আমার বই পড়া হইতেছে।

২) কর্তৃবাচ্য :– সে এই কাজ করিবে।
কর্মবাচ্য :– তাহা দ্বারা এই কাজ করা হইবে।

৩) কর্তৃবাচ্য :– পুলিশ ডাকাতকে ধরিয়াছে।
किंवा
পুলিশের হাতে ডাকাত ধরা পড়েছে।
কর্মবাচ্য :– পুলিশ কর্তৃক ডাকাত ধৃত হইয়াছে।

৪) কর্তৃবাচ্য :– আমি সে গান গাই নাই।
কর্মবাচ্য :– আমার সে গান গাওয়া হয় নাই।

৫) কর্তৃবাচ্য :– আমি ইংরেজী জানিনা।
কর্মবাচ্য :– ইংরেজী আমার জানা নাই।

৬) কর্তৃবাচ্য :- মা ভিক্ষুককে চাল দিতেছে।
কর্মবাচ্য :- মার দ্বারা ভিক্ষুককে চাল দেওয়া হইতেছে।

৭) কর্তৃবাচ্য :- ডাক্তার রোগীকে দেখিলেন।
কর্মবাচ্য :- ডাক্তারের রোগী দেখা হইল।

৮) কর্তৃবাচ্য :- আমি রমেশকে চিঠি লিখিয়াছি।
কর্মবাচ্য :- আমার দ্বারা রমেশকে চিঠি লিখিত হইয়াছে।

৯) কর্তৃবাচ্য :- আমি ঢের দেখিয়াছি।
কর্মবাচ্য :- আমার ঢের দেখা আছে।

১০) কর্তৃবাচ্য :- সে কাজটা শেষ করুক।
কর্মবাচ্য :- তাহার দ্বারা কাজটা শেষ হউক। (কিম্বা হইয়া যাক)

১১) কর্তৃবাচ্য :- পথে তিনি একটি হরিণ দেখিলেন।
কর্মবাচ্য :- পথে তাঁহার দ্বারা একটি হরিণ দৃষ্ট হইল।

কিংবা

পথে তাঁহার চোখে একটি হরিণ পড়িল।

কর্মবাচ्य হইতে কর্তৃবাচ্য

कर्मणि प्रयोगातील कर्त्याची प्रथमा विभक्ति, मुख्य कर्माची द्वितीया विभक्ति व समापिका क्रियेचा लोप करून त्याच्या बदली क्रियावाचक-विशेषण शब्दाच्या धातुपासून तयार केलेली समापिका क्रिया वापरावी.

১) কর্মবাচ্য :- আমার কাপড় কেনা হইবে।
কর্তৃবাচ্য :- আমি কাপড় কিনিব।

২) কর্মবাচ্য :- ইতিহাস তাহার পড়া আছে।
কর্তৃবাচ্য :- সে ইতিহাস পড়িয়াছে।

৩) কর্মবাচ্য :- ব্যাপারটি আমার জানা আছে।
কর্তৃবাচ্য :- ব্যাপারটি আমি জানি।

৪) কর্মবাচ্য :- বইটা আমারও দেখা আছে।
কর্তৃবাচ্য :- বইটা আমিও দেখিয়াছি।

৫) কর্মবাচ্য :– রোগীর বেদনা কাহারও বুঝা যায় না।
কর্তৃবাচ্য :– রোগীর বেদনা কেহই বুঝে না।

৬) কর্মবাচ্য :– রাণীর আম খাওয়া হইতেছে।
কর্তৃবাচ্য :– রাণী আম খাইতেছে।

৭) কর্মবাচ্য :– আমার সেই কথাটি শোনা হয় নাই।
কর্তৃবাচ্য :– আমি সেই কথাটি শুনিলাম না। (শুনি নাই)

৮) কর্মবাচ্য :– আমার দ্বারা গাছ কাটা হইবে না।
কর্তৃবাচ্য :– আমি গাছ কাটিব না।

৯) কর্মবাচ্য :– আমার দ্বারা বাঘটাকে গুলি করিয়া মারা হইবে।
কর্তৃবাচ্য :– আমি বাঘটাকে গুলি করিয়া মারিব।

১০) কর্মবাচ্য :– আমার দ্বারা ইহা সহজেই হইবে।
কর্তৃবাচ্য :– আমি ইহা সহজেই করিব।

[চাওয়া (इच्छा करणे, पाहिजे असणे) ह्या क्रियापदाचा जेव्हा कर्तरी प्रयोगात उपयोग करतात तेव्हा क्रियापद पुरुषाप्रमाणे बदलते परंतु कर्मणि प्रयोगात व भावे प्रयोगात ते नेहमी प्रथम पुरुषी (उत्तम पुरुष) एकवचनी असते.

उदा. आमि चा चाई। (कर्तृवाच्य)
आमार चा चाई। (कर्मवाच्य)
तुमि कि चाउ। (कर्तृवाच्य)
तोमार कि चाई? (कर्मवाच्य)
से कापड़ चाय। (कर्तृवाच्य)
ताहार कापड़ चाई। (कर्मवाच्य)
आपनि कि चान? (कर्तृवाच्य)
आपनार कि चाई? (कर्मवाच्य)
तुमि शीघ्र याइउ। (कर्तृवाच्य)
तोमार शीघ्र याओया चाई। (भाववाच्य)
ताहाके संस्कृत भाषा शिखाइबे। (कर्तृवाच्य)
ताहाके संस्कृत भाषा शिखानो चाई। (कर्मवाच्य)]

কর্তৃবাচ্য হইতে ভাববাচ্য

কর्तरी प्रयोगातील कर्त्याची षष्ठी (क्वचित् द्वितीया) विभक्ति करून, त्यापुढे समाप्तिका क्रियेचे क्रियावाचक नाम ठेवून 'हु' (क्वचित् আছু) धातूच्या समाप्तिका क्रियांच्या तृतीय पुरुषी एकवचनाच्या रूपाचा उपयोग करून भावे प्रयोग करतात. कधी कधी চাওয়া (চাহ্) धातुचे 'চাই' हे प्रथम पुरुषी रूपही वापरतात.

১) কর্তৃবাচ্য :– আমি যাইব না।
ভাববাচ্য :– আমার যাওয়া হইবে না।

২) কর্তৃবাচ্য :– সে কেন হাসিতেছে ?
ভাববাচ্য :– তাহার কেন হাসা হইতেছে ?

৩) কর্তৃবাচ্য :– ছেলেটি শুইবে।
ভাববাচ্য :– ছেলেটির শোয়া হইবে।

৪) কর্তৃবাচ্য :– তিনি এখন আসেন না।
ভাববাচ্য :– তাঁহার এখন আসা হয় না।

৫) কর্তৃবাচ্য :– আপনি কোথায় থাকেন ?
ভাববাচ্য :– আপনার কোথায় থাকা হয় ?

৬) কর্তৃবাচ্য – সে মধুকে খুব ভালবাসে।
ভাববাচ্য :– মধুর উপর তাহার খুব ভালবাসা আছে।

৭) কর্তৃবাচ্য :– আমি পড়িয়াছি।
ভাববাচ্য :– আমার পড়া হইয়াছে।

৮) কর্তৃবাচ্য :– সে এখনও যায় নাই।
ভাববাচ্য :– তাহার এখনও যাওয়া হয় নাই।

৯) কর্তৃবাচ্য :– আমি ইহা খেয়াল করি নাই।
ভাববাচ্য :– আমার ইহা খেয়াল হয নাই।

১০) কর্তৃবাচ্য :– তুই কি মাংস চাস ?
ভাববাচ্য :– তোর কি মাংস চাই ?

ভাববাচ্য হইতে কর্তৃবাচ্য

भावे प्रयोगातील कर्त्याच्या पठी विभक्तीची प्रथमा विभक्ति करून, 'ह्', 'আছ্' धातूंच्या समापिका क्रियांचा लोप करून त्यांच्या बदली क्रियावाचक नाम शब्दाच्या धातुपासून तयार केलेली समापिका क्रिया वापरावी. ('চাই' बद्दल 'চাহ্' धातूचे योग्य रूप वापरावे; काही ठिकाणी 'চাই'चा लोप करून क्रियावाचक नाम शब्दाच्या धातुपासून तयार केलेली समापिका क्रिया वापरावी.)

১) ভাববাচ্য :– তাহার যাওয়া হইয়াছে।
কর্তৃবাচ্য :– সে গিয়াছে।

২) ভাববাচ্য :– ছেলেটার ঘুমানো হইয়াছে।
কর্তৃবাচ্য :– ছেলেটা ঘুমিয়াছে।

৩) ভাববাচ্য :– কাল সকলকে ৫ টায় উঠিতে হইবে।
কর্তৃবাচ্য :– কাল সকলে ৫ টায় উঠিবে। (বা উঠিব)

৪) ভাববাচ্য :– তাঁহার খাওয়া হইতেছে।
কর্তৃবাচ্য :– তিনি খাইতেছেন।

৫) ভাববাচ্য :– আমাদের বেড়াইতে যাওয়া হইবে না।
কর্তৃবাচ্য :– আমরা বেড়াইতে যাইব না।

৬) ভাববাচ্য :– আমার সেখানে যাওয়া হইবে।

বা

আমাকে সেখানে যাইতে হইবে।

কর্তৃবাচ্য :– আমি সেখানে যাইব।

৭) ভাববাচ্য :– মেয়েটির লজ্জা হইয়াছে।
কর্তৃবাচ্য :– মেয়েটি লজ্জিত হইয়াছে।

৮) ভাববাচ্য :– (আপনার) বাড়ির ভিতর আসা চাই।
কর্তৃবাচ্য :– বাড়ির ভিতর আসুন।

৯) ভাববাচ্য :– আমাকে পলাইতে হইল।
কর্তৃবাচ্য – আমি (বাধ্য হইয়া) পলাইলাম।

১০) ভাববাচ্য :– তাহাকে আসিতে হইবে।

বা

তাহার আসা হইবে।

কর্তৃবাচ্য :– সে আসিবে।

कर्तरी कर्मणि प्रयोगाचे (कर्तृकर्मवाच्य) इतर प्रयोगात रूपांतर होत नाही.

△ △ △

२

प्रत्यक्ष व परोक्ष कथन
प्रत्याक्ष ओ पराक्ष उक्ति

[बंगाली व्याकरणातील प्रत्यक्ष व परोक्ष कथनाचे नियम, सर्वसाधारणपणे इंग्रजी व्याकरणाप्रमाणेच आहेत.]

प्रत्यक्ष कथनाचे परोक्ष कथनात रूपांतर करताना पुढील नियम लक्षात ठेवावे.

(१) प्रत्यक्ष कथनातील अवतरण चिन्ह काढून टाकून तिथे '(য)' शब्द वापरावा. (काही काही वेळेला '(য)' अध्याहृत रहाते.) प्रत्यक्ष कथनातील सर्वनामात व क्रियापदात योग्य तो बदल करावा.

(२) प्रत्यक्ष कथनातील वाक्याचा जो काळ असतो तोच काळ साधारणपणे परोक्ष कथनातील वाक्याचा ठेवावा. मुख्य वाक्य जर भूतकाळी असेल तर परोक्ष कथनातील क्रियापदाचे कधी कधी भूतकाळाचे रूप वापरावे.

(३) प्रत्यक्ष कथनातील काही शब्दांबद्दल परोक्ष कथनात खाली दिलेले शब्द वापरावे.

प्रत्याक्ष कथन	पराक्ष कथन
इहा,एई	ताहा, सेई
एखाने	सेखाने, ओखाने
एखन	तखन
आज,अद्य	सेदिन
आगामी काल	परदिन
गतकाल	पूर्वदिन
आसा	याओया

(४) प्रत्यक्ष कथनात आज्ञा, विनंती, विस्मय, प्रश्न, खेद, इत्यादि भावसूचक शब्द असल्यास परोक्ष कथनात त्याबद्दल दूसरे समानार्थी शब्द वापरावे. आज्ञार्थी वाक्य भविष्यकाळी असल्यास 'হেন' या अव्ययाचा उपयोग करावा. (प्रश्नवाचक वाक्य असल्यास त्याचे साधारण वाक्यात रूपांतर करताना पुष्कळवेळा 'कि না' अव्ययाचा उपयोग करतात.)

१) प्रत्यक्ष :- राम बलिल, "आमि दिल्ली याइब।"
परोक्ष - राम बलिल ये, से दिल्ली याइबे।

२) प्रत्यक्ष :- राम बले, "आमि श्यामके भालबासि।"
परोक्ष :- राम बले ये, से श्यामके भालबासे।

अथवा

राम बले, से श्यामके भालबासे।

३) प्रत्यक्ष :- तिनि बलिलेन, "आमार हाते एकटि पेन्सिल आछे"
परोक्ष :- तिनि बलिलेन ये, ताँहार हाते एकटि पेन्सिल छिल (वा आछे)।

४) प्रत्यक्ष :- से बलिल, "आमि भात खाइतेछि।"
परोक्ष :- से बलिल ये, से भात खाइतेछे।

५) प्रत्यक्ष :- यदु बलिल, "आमि आगामी काल याइब।"
परोक्ष :- यदु बलिल ये, से परदिन याइबे।

६) प्रत्यक्ष :- श्याम बलिल, "आमि एखाने एलाम।"
परोक्ष :- श्याम बलिल ये, से सेखाने गेल।

७) प्रत्यक्ष :- तिनि आमाके बलिलेन, "काज कर।"
परोक्ष :- तिनि आमाके काज करिते बलिलेन।

८) प्रत्यक्ष :- तिनि आमाके बलिलेन, "काज करिओ।"
परोक्ष :- तिनि आमाके बलिलेन आमि येन काज करि।

९) प्रत्यक्ष :- से बलिल, "केन आमाके मारितेछ?"
परोक्ष :- से जिज्ञासा करिल केन ताहाके मारा हइतेछे।

१०) प्रत्यक्ष :- से आमाके जिज्ञासा करिल, "तोमार नाम कि?"
परोक्ष :- से आमाके आमार नाम जिज्ञास करिल।

১১) প্রত্যক্ষ - তিনি আমাকে জিজ্ঞাসা করিলেন, "তুমি পুণা যাইবে কি ?"

পরোক্ষ :- তিনি আমাকে জিজ্ঞাস করিলেন, আমি পুণা যাইব কি না।

অথবা

আমি পুণা যাইব কি না, তাহা তিনি আমাকে জিজ্ঞাসা করিলেন।

১২) প্রত্যক্ষ :- আমি তাঁহাকে বলিলাম, "অনুগ্রহ করিয়া আমার বাড়িতে চলুন।"

পরোক্ষ :- আমি তাঁহাকে আমার বাড়িতে চলিতে অনুরোধ করিলাম।

১৩) প্রত্যক্ষ :- সে বলিল, "বাঃ, আমরা যশস্বী হইয়াছি।"

পরোক্ষ :- সে আনন্দের সহিত বলিল যে, তাহারা যশস্বী হইয়াছে।

১৪) প্রত্যক্ষ :- তিনি বলিলেন, "হায়, ছেলেটি মারা গিয়াছে।"

পরোক্ষ :- তিনি দুঃখ করিয়া বলিলেন যে, ছেলেটি মারা গিয়াছে।

['দুঃখ করিয়া' বদল 'খেদোক্তি করিয়া' 'দুঃখ প্রকাশ করিয়া' 'দুঃখের সহিত' ইত্যাদি শব্দগণ ব্যবহার যেতील.]

১৫) প্রত্যক্ষ :- তিনি বলিলেন, "জগতের সকলের, মঙ্গল হউক।"

পরোক্ষ :- তিনি জগতের সকল লোকের মঙ্গল কামনা করিলেন।

১৬) প্রত্যক্ষ :- রমণ বলিল, "তোমার হাতের লেখা কি চমৎকার।"

পরোক্ষ :- রমণ বলিল যে আমার হাতের লেখা বড়ই চমৎকার।

১৭) প্রত্যক্ষ :- যদু বলিল, "মধু, এখানে এস।"

পরোক্ষ :- যদু মধুকে সেখানে যাইতে বলিল।

১৮) প্রত্যক্ষ - হরি বলিল, "ছি রাম, তোমাকে দেখিলেই আমার পিত্ত জ্বলিয়া যায়।

পরোক্ষ :- হরি রামকে ধিক্কার দিয়া বলিল যে, তাহাকে (রামকে) দেখিলেই তাহার (হরির) পিত্ত জ্বলিয়া যায়।

১৯) প্রত্যক্ষ :- গুরুমহাশয় বলিলেন, "পৃথিবীর আকার গোল।"

পরোক্ষ :- গুরুমহাশয় বলিলেন যে, পৃথিবীর আকার গোল।

২০) প্রত্যক্ষ :- হেমাঙ্গিনী বলিল, "বিষ খাইয়া মরিব বলিয়া বিষ কিনিয়াছি।

পরোক্ষ :- হেমাঙ্গিনী বলিল যে, সে বিষ খাইয়া মরিবে বলিয়া বিষ কিনিয়াছে।

২১) প্রত্যক্ষ :- বিপিন বলিল, "আমার মাথার উপর ভগবান্ আছেন।"

পরোক্ষ :- বিপিন বলিল যে, তাহার মাথার উপর ভগবান্ আছেন।

২২) প্রত্যক্ষ :- আমি তাহাকে বলিলাম, "তোমার ভাই গুরুতররূপে পীড়িত।"

পরোক্ষ :- আমি তাহাকে বলিলাম যে, তাহার ভাই গুরুতররূপে পীড়িত।

২৩) প্রত্যক্ষ :- পথিক জিজ্ঞাসা করিলেন, "এখানে দুধ পাওয়া যায় কি?"

পরোক্ষ :- পথিক জিজ্ঞাসা করিলেন যে, সেখানে দুধ পাওয়া যায় কি-না।

২৪) প্রত্যক্ষ :- সে বলিল, "আঃ কি ভুলটাই হয়েছে।"

পরোক্ষ :- সে দুঃখের সহিত নিজের ভুল স্বীকার করিল।

△ △ △

पाठ २० वा : बंगाली वाक्यरचना

बंगाली वाक्यांची रचना सर्वसाधारणपणे मराठीसारखीच आहे. त्यामुळे मराठीतून बंगालीत भाषांतर करताना अडचण पडत नाही.
[क्वचित् एकाच वाक्यात दर्शक सर्वनाम व संबंधी सर्वनाम आले असता इंग्रजीसारखी प्रथम दर्शक सर्वनाम व नंतर संबंधी सर्वनाम अशी वाक्यरचना करतात.]

बंगाली वाक्यरचना समजण्याकरिता तसेच मराठीतून बंगालीत भाषांतर करण्यास सोपे जावे म्हणून काही नियम खाली दिले आहेत.

१

(क) सर्वसाधारणपणे वाक्यात प्रथम कर्ता व शेवटी 'समापिका' क्रियापद येते. क्रियापद सकर्मक असेल तर कर्म क्रियापदाच्या अगोदर येते. क्रियापद द्विकर्मक असेल तर गौण कर्म (व्यक्तिवाचक कर्म) मुख्य कर्माच्या (वस्तुवाचक कर्माच्या) अगोदर येते.

उदा. সে বাড়ী যায়।
तो घरी जातो.

ছেলে জল খাইল।
मुलगा पाणी प्याला.

তুমি আমাকে চা দাও।
तू मला चहा दे.

एकाच वाक्यात विशेषनाम किंवा नाम व त्याचे सर्वनाम ही कर्ता होऊ शकत नाहीत अशा वेळेला सर्वनाम वापरत नाहीत.

उदा. রাম সে বড় ভাল ছেলে। असे वाक्य न होता
राम बड़ ভাল ছেলে। असेच वाक्य होईल.

(ख) ज्या वाक्यात प्रथम पुरुष (উত্তম পুরুষ), द्वितीय पुरुष (মধ্যম পুরুষ) व तृतीय पुरुष (প্রথম পুরুষ) असे सर्व पुरुषी कर्ते

असतात त्या वाक्यात प्रथम तृतीय पुरुष नंतर द्वितीय पुरुष व शेवटी प्रथम पुरुष असा क्रम वापरतात व क्रियापद प्रथम पुरुषी असते. जेव्हा वाक्यात तृतीय पुरुषी व द्वितिय पुरुषी कर्ते असतात तेव्हा प्रथम तृतीय पुरुष व नंतर द्वितीय पुरुष असा क्रम वापरतात व क्रियापद द्वितीय पुरुषी असते. मात्र अशा वाक्यात सर्व कर्ते एकाच वचनात असले पाहिजेत. एक कर्ता एकवचनी व दूसरा अनेक वचनी असल्यास दोन वेगळी क्रियापदे वापरतात.

रमेश, तुमि ও আমি যাইব।
रमेश, तू व मी (आपण तिथे मिळून) जाऊ.

রাম ও তুমি সেখানে ছিলে।
राम व तू (तुम्ही दोघे) तिथे होता.

परन्तु তোমরা ও আমি যাইব। असे न होता তোমরা যাইবে ও আমি যাইব। असे वाक्य होईल.

(ग) 'असमापिका' क्रियापद 'समापिका' क्रियापदाच्या अगोदर येते. 'समापिका' क्रियापद सकर्मक असेल तर असमापिका क्रियापद कर्मानंतर येते.

उदा. আমি স্নান করিয়া যাইব।
मी आंघोळ करून जाईन.

সে এই কথা শুনিয়া রাগিয়া উঠিল।
ही गोष्ट ऐकून तो भयंकर रागावला.

एकाच वाक्यात एकापेक्षा अधिक 'असमापिका' क्रियापदे साधारणपणे वापरीत नाहीत.

उदा. তিনি আপিসে যাইয়া বলিয়া শীঘ্র আসিবেন। असे न म्हणता তিনি আপিসে যাইবেন এবং বলিয়া শীঘ্র আসিবেন' असे म्हणतात.

'না' हे नकारार्थी अव्यय 'असमापिका' क्रियापदाच्या अगोदर व समापिका' क्रियापदाच्या नंतर येते.

आमि खाईब ना।
मी खाणार नाही.

आमि ना खाईया खाईब ना।
मी न खाता जाणार नाही.

(घ) करण, संप्रदान व अपादानार्थी शब्द कर्त्यानंतर कर्मपदाअगोदर येतात. क्वचित् कर्मपदानंतरही येतात.

आमि लाठि दिया साप मारियाछि।
उदा. मी लाठीने सापाला मारले आहे.

आमि ताहाके एकटि पुरस्कार दिब।
मी त्याला एक बक्षिस देईन.

से नदी हईते जल आनितेछे।
तो नदीवरून पाणी आणत आहे.

पुलिश लोकगुलिके लाठिद्वारा प्रहार करितेछे।
पोलीस लोकांना लाठीने मारीत आहेत.

अधिकरणार्थी शब्द कधी कर्त्याच्या अगोदर वाक्यारंभीच तर कधी कर्त्यानंतर क्रियापदा अगोदर येतो.

डाक्काय उत्तम उत्तम वस्त्र प्रस्तुत हईत।
उदा. डाक्यात उत्तमोत्तम कापड तयार होत असे.

लोकेरा तीर्थक्षेत्रे दान करे।
लोक तीर्थक्षेत्री दान करतात.

ज्या पदाशी संबंध असतो त्या पदाच्या अगोदर संबंध पद येते.

आमार बईगुलि कोथाय?
उदा. माझी पुस्तके कोठे आहेत.

परंतु कधी कधी प्रश्नार्थक, निषेधार्थक व दर्शनादर्शक वाक्यात संबंधपद नंतर येते.

बईगुलि कि तोमार?
उदा. पुस्तके काय तुझी आहेत?

বইগুলি আমার নয়।
पुस्तके माझी नाहीत

বইগুলি আমারই।
पुस्तके माझीच आहेत.

संबोधनपद वाक्याच्या सर्वसाधारणपणे सुरवातीला येते, क्वचित् शेवटी पण येते.

হে ভগবান্! আমায় ক্ষমা করুন।
उदा. हे भगवंता ! मला क्षमा कर.

আমার কথা শোন, সরলা।
सरला ! माझे म्हणणे ऐक.

(इ) क्रियापदावर जोर दिलेल्या वाक्यात व प्रश्नार्थक वाक्यात क्रियापद कधी कधी कर्त्याच्या अगोदर येते.

না আছে তোমার শক্তি না আছে যুক্তি ?
तुझ्याजवळ शक्तिपण नाही व युक्तिपण नाही.

বল কি ? কর কি ?
काय म्हणतोस ? काय करतोस ?

आज्ञार्थात कर्ता कधी कधी अध्याहृत राहतो, (अध्याहृतला बंगालीत 'উহ্য' किंवा 'অনুক্ত' असे म्हणतात.) तर कधीकधी क्रियापदानंतर येतो.

তুমি যাও যাও তুমি। বই পড়। বাড়ী যাও।

(च) नामाचे विशेषण नामा अगोदर व विशेषणाचे विशेषण विशेषणा अगोदर येते.

সুন্দর পুষ্প। অতি সুন্দর পুষ্প।

सर्वनामाचे विशेषण सर्वनामाच्या नंतर येते.

তিনি বুদ্ধিমান্। তুমি বড় চালাক।

दोन किंवा दोनाहून अधिक विशेषणे एकाच विशेष्य नामाची असल्यास त्या विशेषणात उभयान्वयी अव्यय वापरत नाहीत. परंतु एकाच सामान्य

नामाची असल्यास कमी अक्षरे असलेले विशेषण अगोदर व जास्ती अक्षरे असलेले विशेषण नंतर येते. यावेळी उभयान्वयी अव्यय वापरतात

महामान्य ऋषिश्रेष्ठ वाल्मिकी । सत्यवादी धर्मात्मा राजा हरिशचन्द्र ।

नील, श्वेत ও लोहितাভ ফুলগুলি কিনিয়া আন ।
नीळी, पांढरी व लालसर फुले विकत आण.

प्राधान्य किंवा जोर देण्याकरिता कधी कधी वरील नियमाचे पालन करीत नाहीत

"সেল্যাকস্ ! কি বিচিত্র এই দেশ ।" -द्विजेन्द्रलाल राय

विधिविशेषण (বিধেয় বিশেষণ) हे नामानंतर येते. क्वचित क्रियापदानंतरही येते.

এই ফল বড় মিষ্টি ।
हे फळ फार गोड आहे

ছেলেটা ছিল বড়ই দুরন্ত ।
मुलगा अगदीच खटयाळ होता

"জগতে সকল লোকই মন্দ নহে ।"
जगात सगळीच माणसे वाईट नसतात.

(८) नामाप्रमाणेच सर्वनामाचा उपयोग करतात. नामाचे व सर्वनामाचे एकच वचन असते.

মাতাপিতার অবাধ্য হইও না, তাহারা তোমার জন্য কতই না কষ্ট করিয়াছেন ?
आईवडिलांची अवज्ञा करु नकोस त्यानी तुझ्याकरिता किती कष्ट सोसले आहेत ?

जोडीने येणाऱ्या सर्वनामात 'যে' प्रथम येते व नंतर 'সে' येते.

যে জ্ঞানী, সেই প্রকৃত পক্ষে ধনী ।
जो ज्ञानी आहे. तोच खरोखरीचा श्रीमंत आहे.

कधी कधी दर्शक सर्वनाम अगोदर वापरून नंतर संबंधी सर्वनाम वापरतात.

এই সে ছেলেটা, যে সেদিন পাথর ছুঁড়িতেছিল।
जो मुलगा त्या दिवशी दगड फेकत होता, तो हाच.

सर्वनामाचा विशेषणाप्रमाणे उपयोग केल्यास ते नामाच्या अगोदर येते.

সেই বইটি আমি খুঁজিতেছি।
मी तेच पुस्तक शोधत आहे.

(ज) क्रियाविशेषण साधारणतः क्रियापदाच्या अगोदर व क्रियाविशेषणाचे विशेषण क्रियाविशेषणाच्या अगोदर येते.

রেলগাড়ী দ্রুতবেগে চলে।
आगगाडी जोराने जाते

তুমি বড় তাড়াতাড়ি হাঁটিতেছ।
तू फार जोरात चालत आहेस.

कधी कधी क्रियाविशेषण वाक्याच्या सुरवातीलाही येते.

সহসা তাঁহার চোখ খুলিয়া গেল।
एकाएकी त्याचे डोळे उघडले.

क्रियापद सकर्मक असेल तर क्रियाविशेषण कर्त्याच्या नंतर परंतु कर्म, करण, संप्रदान अपादानार्थी शब्दाच्या अगोदर येते.

রাম ধীরে ধীরে দরজা দিয়া রান্নাঘরে প্রবেশ করিল।
रामने हळूहळू दरवाजा मधून स्वयपाकघरात प्रवेश केला.

(झ) शब्दयोगी अव्यये (পদান্বয়ী অব্যয়) ज्या शब्दांशी संबंधीत असतात त्यांच्या पुढे येतात.

তোমার সঙ্গে কে ছিল?
तुझ्याबरोबर कोण होता?

কারণ বিনা কার্য হয় না।
कारणाशिवाय काम होत नाही.

সিংহের ন্যায় হিংস্র পশু আর নাই।
सिंहासारखा हिंस्र पशु दुसरा नाही.

চিনির অপেক্ষা (বা চিনি অপেক্ষা) গুড় ভাল।
साखरेपेक्षा गूळ चांगले.

केवलप्रयोगी अव्यय अनन्वयी वाक्याच्या सुरुवातीला मध्ये किंवा शेवटी येतात.

"আ মরি! বাংলা ভাষা।" अतुलप्रसाद सेन
तुमि त বেশ লোক হে!
"কোথায় নিয়ে যাবি মোরে অয়ি সুন্দরী?" -रवीन्द्रनाथ
हे सुन्दरी! तू मला कुठे घेऊन जणार आहेस?

उभयान्वयी अव्यये समुच्चयी सर्वसाधारणपणे जे शब्दांती जोडतात त्याच्या मध्ये येतात.

রাম ও শ্যাম বেড়াইতে যায়।
राम व श्याम फिरावयास जातात.

নাটক বা ছবি দেখলে কোনও উপকার হয় না।
नाटक किंवा सिनेमा पाहुन काही फायदा होत नाही.

মূর্খ মিত্র অপেক্ষা বরং পণ্ডিত শত্রু খুব ভাল।
मूर्ख मित्रापेक्षा शहाणा शत्रू फार चांगला

তিনি নির্ধন অথচ দয়ালু।
ते निर्धन असूनसुध्दा दयाळु आहेत.

जोडीने येणाऱ्या अव्ययांत एक अव्यय प्रथम (गौण वाक्यांत) येते व व दुसरे नंतर (प्रधान वाक्यात) येते.

যদ্যপি তিনি ধনী, তথাপি সুখী নহেন।
ते जरी श्रीमंत असले तरी सुखी नाहीत.

বটে তুমি জ্ঞানী, সে অজ্ঞানী, কিন্তু জ্ঞানী হইলেই যে সুখী হয় এমন ত কথা নয়।
तू ज्ञानी आहेस व तो अज्ञानी आहे हे मान्य, परंतु ज्ञानी झाला म्हणजेच तो सुखी होतो असे नाही.

वर दिलेले नियम सर्वसाधारणपणे लहान वाक्यांत वापरतात. परंतु लहान मुलांकरिता लिहिलेल्या वाक्यांत, पद्यांत, वाक्य मोठे असल्यास किंवा वाक्य श्रुतिमधुर करण्याकरिता वा नियमाचे पालन करीत नाहीत. त्यांपैकी काही उदाहरणे खाली देण्यात आली आहेत.

(प) एखाद्या मोठ्या वाक्यांत एकापेक्षा अधिक कारके, क्रियाविशेषणे, क्रियापदे इत्यादी असतील तर वाक्य बोधगम्य होण्याकरिता कर्ता क्रियापदाच्या जवळ ठेवतात.

मुहूर्तकालमध्ये आलोक, चाकर-बाकरे ও পাশের বাড়ীর লোকজনে **উঠান** পরিপূর্ণ হইয়া গেল।" -शरत्चन्द्र
क्षणातच प्रकाशाने, नोकरा-चाकरांनी व शेजारच्या घरांतील लोकांनी अंगण भरून गेले.

कर्त्याला प्राधान्य देण्याकरिता कर्ता कधीकधी वाक्याच्या शेवटी किंवा कर्मानंतरही ठेवतात.

"হাজার হাজার লোক উপস্থিত থাকিলেও বালকটিকে উঠাইবার জন্য জলে ঝাঁপ দিয়া পড়িল, আমাদের **রমানাথ**।"
हजारो लोक हजर असतानाही मुलाला बाहेर काढण्याकरिता आमच्या रमानाथनेच पाण्यात उडी मारली.

এই কাজটি **আমিই** করিব।
हे काम मीच करीन.

कर्माला प्राधान्य देण्याकरिता कर्म कधीकधी कर्त्याच्या अगोदर किंवा क्रियापदानंतर ठेवतात.

তাহাকে সকলে ঘৃণা করে।
सर्वजण त्याचा तिरस्कार करतात

"কিন্তু একশো বছর হয়ে গেল, না পেলুম **শিক্ষা**, না পেলুম **স্বাস্থ্য**, না পেলুম **সম্পদ্**।" রবীন्द्रनाथ
परंतु शंभर वर्षे होऊन गेली, आम्हाला ना मिळाले शिक्षण, ना मिळाले स्वास्थ्य, ना मिळाली संपत्ती.

कधी कधी करणकारक, अपादान कारक, अधिकरणकारक, संबंधपद व संबोधनपद ह्याना प्राधान्य देण्याकरिता ती वाक्याच्या शेवटी ठेवतात.

करण- "मानुषेर मध्ये छोट बड़ तो शरीर दिया हय ना, से हय तार आत्मार प्रसार ओ प्रकाशेर **परिमाण दिया**।" -नरेश सेन
माणसामध्ये लहान, मोठा शरीराच्या आकारावरून ठरत नाही. त्याच्या आत्म्याच्या मोठेपणावरून व प्रकाशावरूनच ठरतो.

अपादान- "तुमि के ये आमार उपर राजत्व करिबे ? तोमार ए अधिकार **कोथा हइते** ?" -कालीप्रसन्न घोष
आमच्यावर राज्य करणारा तू कोण ? हा अधिकार तुला कुठे मिळाला?

अधिकरण- "शिक्षार परिमाण शुधु संख्याय नय, तार **सम्पूर्णतायं, तार प्रबलतायं**।"
शिक्षणाचे मोजमाप केवळ संख्येत नसते ते त्याच्या संपूर्णतेत व प्रबलतेमध्ये असते

सम्बन्धपद- "तखन एसियाय महती वाणीर उद्भव हइयाछिल ओ महती **कीर्तिर**।" रवीन्द्रनाथ
त्यावेळी आशियात महान उपदेशाची व मोठया कर्तृत्वपूर्ण कार्याची उत्पत्ति झाली.

सम्बोधण पद- "राजाके वध करिया राजत्व मेले ना **भाई**।" -रवीन्द्रनाथ
हे बन्धो, राजाचा खून करून राज्य मिळत नाही.

(फ) पूर्वकाळ वेळा वाक्याची शोभा वाढविण्याकरिता क्रियापद अध्याहृत (**उह्य वा अनुक्त**) ठेवतात. विशेषतः वर्तमानकाळी '**हओया**' क्रियापद अध्याहृत ठेवण्याचा प्रघात आहे.

यिनि आमादेर अपेक्षा श्रेष्ठ (आछेन) तिनिइ भक्तिर पात्र (हन) -बङ्किमचन्द्र
जे आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ आहेत तेच श्रध्दा ठेवण्यास योग्य होत.

"এ বাজারে সব একদর - অতি মহৎ এবং অতি ক্ষুদ্র, মহাকবি কালিদাস এবং বটতলার লেখক - সবাই সমান।" চন্দ্রশেখর-मुखोपाध्याय

ह्या बाजारात सर्वांचा एकच दर–अतिशय मोठा व अतिशय क्षुद्र, महाकवि कालिदास व फडतुस लेखक - हे सर्व सारखेच.

लहान मुलांकरिता लिहिलेल्या गोष्टीत किंवा कोणत्याही प्रसंगाचे वर्णन करताना क्रियापद वाक्यामध्ये कुठेही येते.

एक যে **ছিলেন** রাজা, তাঁর **ছিলেন** দুই রাণী।
एक होता राजा त्याला होत्या दोन राण्या.

"আমি জন্ম **নিয়েছিলুম** সেকেলে কলকাতার। শহরে শ্যাকরা গাড়ী **ছুটেছে** তখন ছড়্ ছড়্ করে ধুলা উড়িয়ে।
दडिर चाबुक पड़छे हाड़ बेर करा घोड़ार पीठे।
না **ছিল** ট্রাম, না **ছিল** বাস, না **ছিল** মোটর গাড়ী ? रवीन्द्रनाथ

माझा जन्म त्याकाळच्या कलकत्त्यात झाला त्याकाळी शहरात घोड्याची गाडी छड्छड् आवाज करीत धूळ उडवित धावत असे, दोरीचा चाबूक हाडे बाहेर काढलेल्या घोड्याच्या पाठीवर पडत असे. (त्यावेळी) ट्रॅमही नव्हती, बसही नव्हती मोटार गाडीही नव्हती.

चलित' बंगालीत वैचित्र्य आणण्याकरिता कधी कधी 'असमापिका' क्रियापद .समापिका' क्रियापदानंतर येते.

"দরজায় ফেরিওয়ালা আসত বাক্স সাজিয়ে, তাতে শিউনন্দনেরও কিছু মুনাফা থাকত।" -रवीन्द्रनाथ

दरवाज्यांत फेरीवाला पेटी सजवून आणत असे, त्यात शिउनन्दनचाही काही लभ्यांश असावयाचा.

पद्यामध्ये साधारणपणे कोणताच नियम पाळत नाहीत जे ऐकायला बरे वाटेल व छन्दयुक्त होईल अशीच रचना करतात क्रियापद कधीकधी सुरवातीला व कधीकधी मध्ये येते.

"कहिला हबु, 'शुन गो गोबुराय,
कालिके आमि भेबेछि सारा रात्र,
मलिन धूला लागिबे केन पाय
धरणी-माझे चरन फेलामात्र ।" रवीन्द्रनाथ

हबु म्हणाला "अरे गोबुराय ऐक, जमीनीवर पाय टेवताच पायाला घाणेरडी धुळ का लागावी याचा मी काल रात्रभर विचार केला.'

"शिख-गुरु साधु तेग् बाहाद्दुरे यखन बन्दी-बेश आनिल सभाय मोगल सैन्य — बादशाह कहे हेसे, "दिल्ली-नगरे, गुरुजी तोमार, दैब – शकति देखाओ एबार - केमने धर्म करिले प्रचार पञ्चनदीर देशे ।"" —रमणीमोहन घोब

शिखांचा गुरु साधु तेग् बहादुरला जेव्हा कैद्यांच्या वेषात मोगल सैन्याने राजसभेत आणले तेव्हा बादशहा हसून म्हणाला, "गुरो, तुझी दैवी शक्ति यावेळी दिल्ली शहरात दाखव आणि पंजाबमध्ये तू धर्म प्रसार कसा केलास ते सांग.

△ △ △

पाठ २१ : वा विरामचिन्हे

बंगालीत विरामचिन्हांना 'যতিচিহ্ন' किंवा 'ছেদচিহ্ন' म्हणतात. बंगालीत पुढीलप्रमाणे विरामचिन्हे आहेत.

१) पूर्णच्छेद वा दाँड़ि – (।) (पूर्णविराम)

वाक्य जिथे संपते तिथे 'পূর্ণচ্ছেদ' देतात.

उदा. आमि किछुই शुनिब ना।

[प्राचीन बंगाली पद्यांत पहिल्या चरणाच्या शेवटी एक 'পূর্ণচ্ছেদ' व दुसऱ्या चरणाच्या शेवटी दोन 'পূর্ণচ্ছেদ' (वा জোড়দাঁড়ি) देण्याची प्रथा होती.

उदा. "एकदिन अस्त्रगुरु द्रोणाचार्य स्थाने।
आইল निषाद এক শিক্ষার কারণে।" काशीराम दास

आधुनिक बंगाली पद्यांत असे करीत नाहीत.

उदा. "आमारे फिराये लह अयि वसुन्धरे,
कोलের সন্তানে তব কোলের ভিতরে,
বিপুল অঞ্চলতলে।" रवीन्द्रनाथ]

२) पादच्छेद वा प्रथम छेद वा कमा (,) (स्वल्पविराम)

अ) सरळ वाक्यात प्रत्येक वाक्यांशापुढे 'পাদচ্ছেদ' देतात.

उदा. তাঁহার শক্তি থাকা সত্ত্বেও, তিনি কিছুই করেন না।

आ) दोन किंवा अधिक नामे एकापुढे एक अशी आली असता प्रत्येक नामापुढे 'পাদচ্ছেদ' देतात. शेवटच्या दोन नामांमध्ये 'পাদচ্ছেদ' न देता 'ও' हे 'সংযোজক অব্যয়' वापरतात.

उदा. সতীশ, রমেশ, রমণ, ও রাজেন্দ্র ছবি দেখিতে গিয়াছে।

इ) मिश्रवाक्यांत प्रत्येक वाक्याच्या शेवटी 'পাদচ্ছেদ' देतात.

उदा. তুমি কি করিবে, আমি জানিতাম না।

ई) संयुक्त वाक्यामध्ये प्रत्येक वाक्याच्या शेवटी 'पादच्छेद' देण्याचा प्रघात आहे.

उदा. तिनि याहा बलेन ताहा कर, नतुबा तोमार चाकरि थाकिबे ना।

ऊ) असमापिका क्रियायुक्त वाक्यांश 'पादच्छेद' वापरून विभक्त करण्याचा प्रघात आहे.

उदा. एई कथा शुनिया, सकलेर अनुमति लईया, तिनि चलिया गेलेन।

ऊ) एकाच नामाची अनेक विशेषणे असली तर शेवटचे सोडून प्रत्येक विशेषणापुढे 'पादच्छेद' वापरतात.

उदा. कर्तव्यविमुख, उदासीन, शिक्षित मानुष समाजेर उन्नति करिते पारे ना।

३) अर्धच्छेद वा सेमिकोलन – (;) (अर्धविराम)

एकाच वाक्याचा जर दुसऱ्या वाक्यांशी फार जवळचा संबंध असेल तर त्यांना 'अर्धच्छेद' वापरून विभक्त करतात.

उदा. "मरुभूमि कखनও দেখি নাই; কিন্তু ইহা তাহারই একটি ক্ষুদ্র নমুনা বলিয়া মনে হইল।"

४) प्रश्न - चिह्न – (?) प्रश्नचिन्ह

प्रश्नवाचक वाक्याच्या शेवटी प्रश्न-चिह्न वापरतात.

उदा. तुमि के ? कोथाय थाक ? केन एसेछ ?

५) विस्मय-चिह्न – (!) (उद्गारवाचक चिन्ह)

(अ) कोणाला संबोधन करावयाचे असल्यास हया चिन्हाचा उपयोग करतात.

उदा. " हे बन्धु ! तुमिই একা জেনেছ সে বাণী " सत्येन्द्रनाथ दत्त

(आ) आनन्द, दुःख, आश्चर्य किंवा इतर कोणताही भाव दर्शवीतांना वाक्याच्या

मध्ये शेवटी वा दोन्ही ठिकाणी हया चिन्हाचा उपयोग करतात.

उदा. वाः ! कि चमत्कार वई !

"मरि ! मरि ! एमन अपरूप रूपेर प्रवस्रण आर कवे देखियाछि !"
–शरत्चन्द्र

हाय ! हाय ! कि सर्वनाशई हइल !

६) उद्धार-चिह्न — (" ") (अवतरण चिन्ह)

कोणाचेही वक्तव्य जसेच्या तसे लिहावयाचे असेल तर त्या वक्तव्याच्या मागे व पुढे 'उद्धार-चिह्न' ठेवतात.

उदा. शिक्षक महाशय वलिलेन, "पृथिवीर आकार गोल ।"

"कत वड़ आमि, कहे नकल हीराटी ।
ताई तो सन्देह करि नह ठिक खाँटि ।" -रवीन्द्रनाथ

७) कषि वा ड्याश् - (—) (अपसारण चिन्ह)

अ) अपसारण चिन्ह कधी कधी स्वल्पविरामाच्या वदली येते.

उदा. तिनि वलिलेन -" आमार ज्वर हइयाछे ।"

आ) अपसारणचिन्ह कधी कधी अर्धविरामाच्या वदली येते.

उदा. से वड़ दुष्ट —सकलेर सङ्गे झगड़ा करे ।

इ) दृष्टान्त किंवा यादी देण्याच्या वेळेला अपसारण चिन्ह वापरतात.

उदा. ये जन्तु जले ओ स्थले वास करे ताहाके उभचर प्राणी वला हय ।
यथा — कच्छप, भेक इत्यादि ।
आमि ताहाके एই कयटि जिनिष किनिते वलियाछि —वই,खाता" पेन्सिल, निव ओ दोयात ।

ई) एका गोष्टीबरोबर अन्य गोष्टीची जरुरी असेल, एकाएकी वाक्य तोडायचे असेल किंवा जोर द्यायचा असेल तर हे अपसारण चिन्ह वापरतात.

উদা. "রাজপথে লোক দেখি না, -সরোবরে স্নাতক দেখি না,--গৃহদ্বারে মনুষ্য দেখি না, -বৃক্ষে পক্ষী দেখি না, -গোচারণে গরু দেখি না;-- দেখি কেবল, -শ্মশানে শৃগাল-কুকুর।"

"পায়ে আমার মোজা নাই, গায়ে একখানি জামার উপর অন্য ভদ্র আচ্ছাদন নাই —ইহাকে তাঁহারা আমার অপরাধ বলিয়া গণ্য করিলেন।"

৮) পদ সংযোগ বা শব্দ-বিশ্লেষ চিহ্ন বা হাইফেন — (-) (संयोगचिन्ह)

समासबध्द शब्दांच्या मध्ये हे संयोगचिन्ह ठेवतात.

उदा गाछ-पाला, पाहाड़-पर्वत, बन-जङ्गल।

৯) কোলন — (ঃ) (अपूर्णविराम)

कोणत्याही वाक्याच्या पुढे दुसऱ्याचे वक्तव्य वा लिखाण जसेच्या तसे लिहावयाचे असेल तर अपूर्णविराम वापरतात.

उदा. महात्মা গান্ধী এক জায়গায় লিখিয়াছেন ঃ

"সাহসই চরিত্রের ভিত্তি। সাহসকে বাদ দিয়া নীতিবাদের কোনও অর্থ হয় না। যে ভয় পায়, সে সত্য বা ভালবাসার পথে চলিতে পারে না।"

১০) কোলন-ড্যাশ্ — (ঃ—)

दृष्टान्त देण्याच्या वेळेला याचा उपयोग करतात.

उदा. বাগানে অনেক ফুল ফুটিয়াছে ঃ—গোলাপ, চাঁপা, বেলা, জুঁই ইত্যাদি।

इतर चिन्हे

১) বন্ধনী — ( ), { }, [ ] (कंस)

गणितात या कंसांचा उपयोग करतात. वाक्यातील काही शब्दांचा अर्थ स्पष्ट करावयाचा असल्यास गोलकंस ( ) वापरतात.

उदा. আমার বন্ধু সতীশ (যার সম্বন্ধে এইমাত্র বলিয়াছি) আসিতেছে।

२) लोप-चिह्न वा ह्रस्वक वा ऊर्ध्व कमा — (')

शब्दातील कोणताही भाग गाळला असल्यास त्याचा अगोदरच्या वर्णाच्या डोक्यावर हे चिन्ह ठेवतात.

उदा. से किछुक्षन परे ब'ले उठ्ल । (बलिया)

३) वर्जन-चिह्न — (—), (....), (* *)

वाक्याचा काही भाग गाळून उध्दृत करावयाचा असेल तर गाळलेला भाग दर्शविण्याकरीता वरील चिन्हांपैकी कोणत्याही एकाचा उपयोग करतात.

उदा. " * * * अवगाहि देह
महातीर्थे साधवीसती प्रमीला सुन्दरी,
खुलि रत्न आभरण वितरिला सबे ।" माईकेल मधुसूदन दत्त

△ △ △

म.रा.सा.सं.मं. मंत्रालय
मंत्रालय.

पाठ २२ वा : संधि
সন্ধি

स्वर व व्यंजन यांचे सान्निध्य आले असता त्यांच्या होणाऱ्या मिलाफास संधि असे म्हणतात.

बंगालीत शब्दांचे संधि करण्याच्या दोन पध्दती आहेत. १) संस्कृत व २) बंगाली ह्या दोन्ही पध्दती संपूर्णपणे वेगळ्या आहेत. बंगालीत प्रचलित असलेल्या संस्कृत शब्दाचे संधि अवश्य होतात परंतु मूळ शब्द जर बंगाली असेल तर त्याचा संधि न करण्याचा प्रघात आहे.

१

संस्कृत संधि
সংস্কৃত সন্ধি

हे संधि तीन प्रकारचे आहेत.

(अ) जेथे स्वरांचाच मिलाफ झालेला असतो त्यास 'स्वर-सन्धि' (स्वरसंधि) म्हणतात.

(आ) जेथे व्यंजनांचाच मिलाफ झालेला असतो. अगर व्यंजन व स्वर यांचा मिलाफ झालेला त्यास 'व्यञ्जन-सन्धि' (व्यंजनसंधि) म्हणतात.

(इ) जेथे विसर्गाबरोबर स्वरांचा अथवा व्यंजनांचा मिलाफ झालेला असतो त्यास 'विसर्ग-सन्धि' (विसर्गसंधि) म्हणतात.

विसर्ग हा व्यंजनवर्णातच मोडत असल्याने 'विसर्ग सन्धि'चा 'व्यञ्जन-सन्धि' तच अंतर्भाव करतात.

संधि व समास समजण्याच्या दृष्टीने पुढील व्याख्यांची आवश्यकता आहे.

১) সবর্ণ স্বর :— অ-আ, ই-ঈ, উ-ঊ, ह्या सजातीय स्वरांस 'सवर्ण स्वर' म्हणतात. तुमते 'अ-कार' म्हटल्याम त्याचा अर्थ केवळ 'अ' व 'अ वर्ण' म्हटल्याम त्याचा अर्थ 'अ' व 'आ' हे दोन्ही असा होतो.

২) গুণ :— ই, ঈ बदल এ, উ, ঊ बदल ও, ঋ बदल অর্ ह्या विकाराम 'गुण' (गुण) म्हणतात.

৩) বৃদ্ধি :— ই, ঈ बदल ঐ, উ, ঊ बदल ঔ, ঋ बदल আর্ ह्या विकाराम 'वृद्धि' (वृद्धि) म्हणतात.

৪) আগম :- मूळ शब्द, धातु किंवा प्रत्ययामधील अन्य वर्णांच्या उपस्थितीला 'आगम' (आगम) असे म्हणतात.
उदा. সম্ + কৃত = সংস্কৃত येथे 'স্' हा आगम आहे
ইস্কুল (স্কুল) येथे 'ই' हा आगम आहे.

৫) আদেশ :- शब्दाच्या किंवा प्रत्ययाच्या मूळ स्वरूपातच जेव्हा फरक होतो तेव्हा त्या फरकाला 'आदेश' म्हणतात.
उदा. বৃদ্ধ+ইষ্ঠ = জ্যেষ্ঠ ; येथे 'বৃদ্ধ' शब्दाच्या ठिकाणी 'জ্য' हा 'आदेश' झाला आहे.

स्वरसंधि

স্বরসন্ধি

১) 'सवर्ण' स्वरापुढे दुसरा 'सवर्ण' स्वर आल्यास त्यांचा संधि दीर्घ 'सवर्ण' स्वर होतो.

उदा. অ + অ = আ ; চরণ + অমৃত = চরণামৃত
আ + অ = আ ; মহা + অর্ণব = মহার্ণব
অ + আ = আ ; রত্ন + আকর = রত্নাকর
আ + আ = আ ; বিদ্যা + আলয় = বিদ্যালয়
ই + ই = ঈ ; রবি + ইন্দ্র = রবীন্দ্র

ই + ঈ = ঈ ; পরি + ঈক্ষা = পরীক্ষা
ঈ + ই = ঈ ; মহী + ইন্দ্র = মহীন্দ্র
ঈ + ঈ = ঈ ; সতী + ঈশ = সতীশ
উ + উ = ঊ ; ভানু + উদয় = ভানূদয়
উ + ঊ = ঊ ; লঘু + ঊর্মি = লঘূর্মি
ঊ + উ = ঊ ; বধূ + উৎসব = বধূৎসব
ঊ + ঊ = ঊ ; সরযূ + ঊর্মি = সরযূর্মি

২) 'অ-বর্ণ' :- पुढे 'ই-वर्ण', 'উ-বর্ণ' व 'ঋ' आल्यास त्या दोनही वर्णांऐवजी पुढील वर्णाचा 'গুণ' होतो.

उदा. অ + ই = এ ; নর + ইন্দ্র = নরেন্দ্র
আ + ই = এ ; মহা + ইন্দ্র = মহেন্দ্র
অ + ঈ = এ ; পরম + ঈশ্বর = পরমেশ্বর
আ + ঈ = এ ; উমা + ঈশ = উমেশ
অ + উ = ও ; নর + উত্তম = নরোত্তম
আ + উ = ও ; দুর্গা + উৎসব = দুর্গোৎসব
অ + ঊ = ও ; চঞ্চল + ঊর্মি = চঞ্চলোর্মি
আ + ঊ = ও ; গঙ্গা + ঊর্মি = গঙ্গোর্মি
অ + ঋ = অর্ ; সপ্ত + ঋষি = সপ্তর্ষি
আ + ঋ = অর্ ; মহা + ঋষি = মহর্ষি

तृतीया तत्पुरुष समासात 'অ-বর্ণ' पुढे 'ঋত' शब्द आल्यास 'ঋ' बद्दल 'র্' व 'অ-বর্ণ' बद्दल 'আ' येतात. हे दोन्ही मिळून 'আর্' होतो.

দুঃখ + ঋত = দুঃখার্ত (दुःखाने व्याकुळ झालेला)
ক্ষুধা + ঋত = ক্ষুধার্ত (भुकेने व्याकुळ झालेला)
পিপাসা + ঋত = পিপাসার্ত (तहानेने व्याकुळ झालेला)

৩) 'अ-वर्ण' पुढे 'ए' किंवा 'ऐ' आल्यास त्या दोन्ही स्वरांऐवजी 'ऐ' व 'ओ' किंवा 'औ'आल्यास त्या दोन्ही स्वरांऐवजी 'औ' हे स्वर येतात.

उदा. अ + ए = ऐ ; जन + एक = जनैक
आ + ए = ऐ ; सदा + एव = सदैव
अ + ऐ = ऐ ; मत + ऐक्य = मतैक्य
आ + ऐ = ऐ ; महा + ऐश्वर्य = महैश्वर्य
अ + ओ = ,औ जल + ओघ = जलौघ
आ + ओ = औ ; महा + औषध = महौषध
अ + औ = औ ; चित्त + औदार्य = चित्तौदार्य
आ + औ = औ ; महा + औत्सुक्य = महौत्सुक्य

४) 'इ-वर्ण', 'उ-वर्ण' व 'ऋ' यांच्यापुढे इतर जातीचा स्वर आल्यास, 'इ-वर्ण' बदल 'य्' 'उ-वर्ण' बदल 'व्' व 'ऋ' बदल 'र्' हे वर्ण येतात

उदा. प्रति + अह = प्रत्यह ; अति + आचार = अत्याचार
प्रति + उपकार = प्रत्युपकार , प्रति + एक = प्रत्येक
सु + अल्प = स्वल्प ; सु + आगत = स्वागत
अनु + इत = अन्वित ; अनु + एषण = अन्वेषण
पितृ + आलय = पित्रालय

५) 'ए', 'ऐ', 'ओ', 'औ', यांच्यापुढे कोणताही स्वर आला असता त्यांचे अनुक्रमे 'अय्', 'आय्', 'अव्' 'आव्' असे आदेश होतात.

उदा. शे + अन = शयन ; गै + अक = गायक ;
पो + इत्र = पवित्र ; पौ अक = पावक

৬) नियमानुसार न होणाऱ्या संधींना 'निपातने सिद्ध' (स्वतः सिध्द) असे बंगालीत म्हणतात.

खालील संधि 'निपातने सिद्ध' आहेत.

বিশ্ব + ওষ্ঠ = বিম্বোষ্ঠ বা বিম্বৌষ্ঠ ; সার + অঙ্গ = সারঙ্গ
রক্ত + ওষ্ঠ = রক্তোষ্ঠ বা রক্তৌষ্ঠ ; মার্ত + অণ্ড = মার্তণ্ড
গো + ইন্দ্র = গবেন্দ্র ; গো+অক্ষ = গবাক্ষ
গো + অস্থি = গবাস্থি ; প্র + ঊঢ় = প্রৌঢ়
অক্ষ + ঊহিনী = অক্ষৌহিণী ;
সীমন + অন্ত = সীমন্ত (स्त्रियांच्या केसाचा भाग) ; [परंतु सीमान्त सीमेचा शेवट]
কুল + অটা = কুলটা , স্ব + ঈর = স্বৈর
অন্য + অন্য = অন্যোন্য (परस्पर) ; [परंतु अन्यान्य इतर]

व्यंजन संधि
व्यञ्जनसन्धि

১) 'ক্', 'চ্', 'ট্', 'ত্', व 'প্' यांच्यापुढे स्वर कोणत्याही वर्गाचा तिसरे किंवा चौथे अक्षर 'য', 'র', 'ল', 'ব' (अन्तस्थ), 'হ্' असल्यास त्यांच्याबदल त्या त्या वर्गातील तिसरे अक्षर येते.

দিক্ + অন্ত = দিগন্ত ; নিচ্ + অন্ত = নিজন্ত
ষট্ + আনন = ষড়ানন ; জগৎ + ঈশ = জগদীশ
সুপ্ + অঙ্গ = সুবন্ত বাক্ + জাল = বাগ্‌জাল ,
ষট্ + বিধ = ষড়্‌বিধ , দিক্ + গজ = দিগ্‌গজ ; জগৎ + ব্যাপী = জগদ্ব্যাপী

২) पदाच्या शेवटी 'ত্' किंवा 'দ্' असून त्यांच्यापुढे

(१) 'চ', 'ছ' असल्यास 'ত্' व 'দ্' बदल 'চ্' हे व्यंजन येते
(२) 'জ', 'ঝ' असल्यास 'ত্' व 'দ' बदल 'জ্' हे व्यंजन येते
(३) 'ট', 'ঠ' असल्यास 'ত্' व 'দ' बदल 'ট্' हे व्यंजन येते

(४) 'ड', 'ढ' आल्यास 'त्' व 'द' बदल 'ड्' हे व्यंजन येते

(५) 'ल' आल्यास 'त्' व 'द' बदल 'ल्' हे व्यंजन येते

(६) 'श' आल्यास 'त्' व 'द्' बदल 'च्' व 'श' बदल 'छ्' ही व्यंजने येतात.

(७) 'ह' आल्यास 'त्' बदल 'द' व 'ह' बदल 'ध' ही व्यंजने येतात.

उदा. शरत् + चन्द्र = शरच्चन्द्र ; उत् + छेद = उच्छेद
विपद् + चिन्ता = विपच्चिन्ता ; तद् + छवि = तच्छवि
सत् + जन = सज्जन ;
विपद् + जाल = विपज्जाल ;
कुत् + झटिका = कुज्झटिका ; तद् + जन्य = तज्जन्य
चलत् + शक्ति = चलच्छक्ति ; तद् + श्रवण = तच्छ्रवण
उत् + श्वास = उच्छ्वास ; जगत् + हित = जगद्धित
तद् + हित = तद्धित ; तद् + टीका = तट्टीका
महत् + ठक्कुर = महट्ठक्कुर ; उत् + डीन = उड्डीन
वृहत् + ढक्का = वृहड्ढक्का
विद्युत् + लता = विद्युल्लता
सम्पद् + लाभ = सम्पल्लाभ

७) कोणत्याही वर्गाच्या प्रथमवर्णापुढे कोणत्याही वर्गातील तृतीय वर्ण चतुर्थ वर्ण किंवा य, र, ल, व (अन्तस्थ), ह, आल्यास त्या प्रथमवर्णाऐवजी त्याच वर्गातील तृतीय वर्ण येतो. ('त्' पुढे 'ज', 'झ', 'ड', 'ढ', 'ल', 'ह', आल्यास संधिनियम (२) प्रमाणे संधि होतो.)

दिक् + गज = दिग्गज ; षट् + विध = षड्विध
वाक् + दान = वाग्दान ; उत् + यम = उद्यम
दिक् + हस्ती = दिग्हस्ती , अप् + द = अब्द
वृहत् + रथ = वृहद्रथ ;

४) कोणत्याही वर्गाच्या प्रथमवर्णापुढे 'न्' किंवा 'म्' आल्यास त्या प्रथम वर्णाऐवजी त्याच वर्गातील पाचवा वर्ण येतो (विकल्पाने त्याच वर्गातील तृतीय वर्णही येतो, परंतु बंगालीत त्याचा वापर करीत नाहीत)

वाक् + मय = वाङ्मय ; चिन् + मय = चिन्मय
जगत् + नाथ = जगन्नाथ ; किंकिन् + मात्र = किंकिन्मात्र
षट् + मास = षण्मास

५) 'म्' च्या पुढे (१) 'क' पासून 'म' पर्यंत कोणताही वर्गीय वर्ण आल्यास 'म्' च्या ऐवजी त्या वर्गातील पाचवा वर्ण येतो. (विकल्पाने अनुस्वारही येतो.)

(२) 'य', 'र', 'ल', 'व' (অন্তস্থ), 'श', 'ष', 'स',व 'ह' आल्यास 'म्' च्या ऐवजी अनुस्वार येतो.

उदा. सम् + गीत = सङ्गीत (संगीत)
सम् + चय = सञ्चय (संचय)
सम् + ताप = सन्ताप ; धनम् + जय = धनञ्जय ;
सम् + पूर्ण = सम्पूर्ण ; सम् + बन्ध = सम्बन्ध ;
स्वयम् + भू = स्वयम्भू (स्वयंभू) ; सम् + यम = संयम ;
सम् + लाप = संलाप ; सम + विधान = संविधान ,
सम् + शय = संशय ; सम् + सार = संसार ;
सम् + हार = संहार अपवाद सम् + राज् = सम्राज् (सम्राट) ;

६) 'न्' च्या पुढे (१) कोणत्याही वर्गातील वर्ण आल्यास 'न्' बदल त्या वर्गातील आल्यास पाचवा वर्ण येतो. (२) 'श', 'ष', 'स', 'ह', 'न्' च्या ऐवजी अनुस्वार येतो.

उदा. अन् + कित = अङ्कित , वन् + चना = वञ्चना ;
कन् + पन = कम्पन , प्रशन् + सा = प्रशंसा ,
दन् + शन = दंशन ; दन् + द्वा = दन्द्वा ;

७) 'च्' व 'ज्' , ह्यांच्यापुढे 'न' आल्यास 'न्' च्या ऐवजी 'ञ' हे व्यंजन येते.

याच + ना = याच्ञा , यज् + न = यज्ञ ;
राज् + नी = राज्ञी ;

८) कोणत्याही स्वरापुढे किंवा स्वरयुक्त व्यंजनापुढे 'छ' आल्यास 'च्' हा 'आगम' होतो. व 'च्' आणि 'छ' मिळून 'च्छ' होतो.

उदा. आ + छादन = आच्छादन ; परि + छेद = परिच्छेद ;
आ + छन्न = आच्छन्न ; गृह + छिद्र = गृहच्छिद्र ;
वट + छाया = वटच्छाया , रवि + छवि = रविच्छवि ;

९) 'ष्' च्या पुढे 'त' व 'थ' आल्यास 'त' व 'थ' बदल 'ट' व 'ठ' हे वर्ण येतात.

उदा. प्रविष् + त = प्रविष्ट ; यष् + थ = यष्ठ ;
तुष् + त = तुष्ट ; हृष् + त = हृष्ट ;

१०) अ) 'सम्' व 'परि' या उपसर्गापुढे 'कृ' धातूची रूपे आल्यास उपसर्गापुढे 'स्' हा आगम होतो. 'सम्' मधील 'म्' चे अनुस्वारात रूपान्तर होते.

उदा. सम् + कृत = संस्कृत ; सम् + करण = संस्करण ;
परि+कृत=(परिस्कृत) परिष्कृत ('षत्वविधि' अनुसार 'स्' चा 'ष्' होतो.)

आ) 'उत्' या उपसर्गापुढे 'स्था' आल्यास 'स्था' मधील 'स्' चा लोप होतो.

उदा. उत् + स्थान = उत्थान ; उत् + स्थापन = उत्थापन

११) 'निपातनेसिद्ध' व्यंजन संधि

गो + पद = गोष्पद ;
बृहत् + पति = बृहस्पति; वन + पति = वनस्पति .
तत् + कर = तस्कर ; आ + पद = आस्पद ; आ + चर्य = आश्चर्य;
षट् + दश = षोडश ; एक + दश = एकादश ;
पतत् + अञ्जलि = पतञ्जलि : पश्चात् + अर्ध = पश्चार्ध ;
दिव + लोक = द्युलोक ; दिव + मणि = द्युमणि

विसर्ग संधि
বিসর্গসন্ধি

১) शब्दाच्या शेवटी असलेल्या 'র্' व 'স্' यांचा विसर्ग होतो. 'র্' च्या बदल जो विसर्ग होतो त्याला 'র- জাত' विसर्ग व 'স্' च्या बदल जो विसर्ग होतो त्याला 'স-জাত' विसर्ग म्हणतात.)

उदा. অন্তর্ = অন্তঃ ; বয়স্ = বয়ঃ ।

(२) विसर्गाच्या पुढे (१) 'চ' किंवा 'ছ' असल्यास विसर्गाचा 'শ্' होतो. (२) 'ট' किंवा 'ঠ' असल्यास विसर्गाचा 'ষ্' होतो.

(३) 'ত' असल्यास विसर्गाचा 'স্' होतो.

उदा. নিঃ + চিত = নিশ্চিত ; শিরঃ + ছেদ = শিরশ্ছেদ
ধনুঃ + টঙ্কার = ধনুষ্টঙ্কার ; নিঃ + ঠুর = নিষ্ঠুর
মনঃ + তাপ = মনস্তাপ ; ইতঃ + ততঃ = ইতস্ততঃ

২) विसर्गाच्या मागे 'অ' असून पुढे (१) 'অ' असेल तर त्या विसर्गाचा 'উ' होतो. ,উ, आणि मागचा 'অ' मिळून 'ও' होतो पुढील 'অ' चा लोप होतो; लुप्त 'অ' कागबदल 'ঽ'असे चिन्ह লুপ্তিচিহ্ন संस्कृतमधील द्विखण्डचिन्हाप्रमाणे वापरतात. हल्ली हे वापरण्याचा प्रघात नाही. (२) 'অ' खेरीज इतर चिन्ह स्वर असल्यास,'অ' च्या पुढच्या विसर्गाचा लोप होतो. लोप झाल्यावर मग त्यादोन स्वरांचा संधि होत नाही.

বয়ঃ + অধিক = (বয়োঽধিক) বয়োধিক
মনঃ + অভিলাষ = (মনোঽভিলাষ) মনোভিলাষ
ততঃ + অধিক = (ততোঽধিক) ততোধিক
অতঃ + এব = অত এব বক্ষঃ + উপরি = বক্ষউপরি
শিরঃ + উপরি = শিরউপরি

৩) विसर्गाच्या मागे 'অ' असून पुढे कोणत्याही वर्गातील तृतीय, चतुर्थ, पंचमी वर्ण किंवा 'য', 'র', 'ল', 'ব' [অন্তস্থ] व 'হ' असल्यास

त्या विसर्गाचा व त्याच्या मागच्या 'অ' ह्या दोहोचा 'ও' होऊन तो 'ও-কার' विसर्गाच्या अगोदर असलेल्या 'অ-কার' युक्त व्यंजनात मिळविला जातो.

उदा. তপঃ + বন = তপোবন ; মনঃ + যোগ = মনোযোগ
সদ্যঃ + জাত = সদ্যোজাত ; যশঃ + রাশি = যশোরাশি ;
পয়ঃ + নিধি = পয়োনিধি ; অধঃ + গতি = অধোগতি ;

৪) विसर्गाच्या मागे 'ই' किंवा 'উ' असून पुढे स्वर किंवा कोणत्याही वर्गातील तृतीय, चतुर्थ, पंचम वर्ण किंवा 'য', 'র', 'ল', 'ব', (অন্তস্থ) व 'হ' असल्यास त्या विसर्गाचा 'র্' होतो. पुढे स्वर असल्यास तो 'র্' त्यापुढील स्वरात मिळतो, नसल्यास त्या 'র্' चा 'রেফ্' (रफार) होतो.

उदा. নিঃ + অবধি = নিরবধি ; দুঃ + গম = দুর্গম
চতুঃ + দিক = চতুর্দিক ; চক্ষুঃ + উন্মীলন = চক্ষুরুন্মীলন
দুঃ + লভ = দুর্লভ ; দুঃ + অবস্থা = দুরবস্থা

৫) 'র্-জাত' विसर्गाच्या मागे 'অ' असून पुढे स्वर किंवा कोणत्याही वर्गातील तृतीय, चतुर्थ, पंचम वर्ण किंवा 'য' 'ল', 'ব' (অন্তস্থ) व 'হ' असल्यास त्या विसर्गाचा 'র্' होतो. पुढे स्वर असल्यास तो 'র্' त्यापुढील स्वरात मिळतो; नसल्यास त्या র্ চা 'রেফ্' होतो.

उदा. পুনঃ + উক্তি = পুনর্ + উক্তি = পুনরুক্তি
দুঃ + অবস্থা = দুরবস্থা ; অন্তঃ + গত = অন্তর্গত
দুঃ + ঘটনা = দুর্ঘটনা ; অন্তঃ + যামী = অন্তর্যামী
প্রাতঃ + আশ = প্রাতরাশ .

(৬ 'র্-জাত' किंवा 'স্-জাত' विसर्गापुढे 'র্' आल्यास त्या विसर्गाचा 'র্' होतो. ह्या विसर्गाच्या 'র্' चा लोप होऊन 'র্' च्या मागील स्वर ह्रस्व असल्यास दीर्घ होतो.

उदा. নিঃ + রোগ = নির্ + রোগ = নীরোগ
চক্ষুঃ + রোগ = চক্ষূরোগ ; নিঃ+ রব = নীরব

(৭) বিসর্গাच्या मागे 'অ' किंवा 'আ' असून पुढे 'ক', 'খ', 'প', 'ফ' आले असता त्या विसर्गाचा 'স্' होतो; विसर्गाच्या मागे 'অ' किंवा 'আ' खेरीज इतर स्वर असून पुढे 'ক', 'খ', 'প' ফ', आले असता त्या विसर्गाचा 'ষ্' होतो.

उदा. তিরঃ + কার = তিরস্কার ; যশঃ + কর = যশস্কর ;
শ্রেয়ঃ + কর = শ্রেয়স্কর ; ভাঃ + কর = ভাস্কর
বাচঃ + পতি = বাচস্পতি ; নিঃ + ফল = নিষ্ফল
দুঃ + কর = দুষ্কর ; আবিঃ + কার = আবিষ্কার
পরঃ + পর = পরস্পর ; নমঃ + কার = নমস্কার
চতুঃ + কোণ = চতুষ্কোণ ; পুরঃ + কার = পুরস্কার

अपवाद :- অন্তঃকরণ, শিরঃপীড়া, তেজঃপুঞ্জ, অধঃপাত, অতঃপর, ইতঃপূর্বে, মনঃকষ্ট, প্রাতঃকাল, শিরঃপীড়া इत्यादि.

৮) 'নিপাতনে সিদ্ধ' विसर्गसंधि

অহঃ + রাত্রি = অহোরাত্র ; মনঃ + ঈষা = মনীষা

△ △ △

बंगाली संधि

বাঙ্‌লা সন্ধি

संस्कृतमध्ये जिथे जिथे संधि होण्याची शक्यता असते तिथे तिथे संधि करणे आवश्यक असते. परंतु बंगालीत प्रत्येक ठिकाणी संधि करण्याचा प्रघात नाही. काही ठिकाणी तर संधि करणे निषिद्धच आहे. त्यांपैकी काही उदाहरणे खाली देण्यात येत आहेत.

(१) बंगाली क्रियापदाशी कोणत्याही शब्दाचा संधि होत नाही.

उदा. 'तुमि आसितेछ' च्या ऐवजी 'तुम्यासितेछ' असा संधि होणार नाही.

२) वाक्यांतील कोणत्याही शब्दांचा संधि होत नाही.

उदा. रमेश आमार बाड़ीते आसिबे।
या वाक्यात 'रमेशामार' असा संधि होणार नाही.

३) पद्यामध्ये छंदानुसार कधी कधी संधि करीत नाहीत.

उदा. "तार नाम दयामय जगत ईश्वर।" ह्या चरणात "जगदीश्वर" असा संधि केल्यास छन्दःपतन होईल.

४) 'साधु' भाषेत बंगाली शब्दाचा बंगाली शब्दाशी, संस्कृत शब्दाशी, त्याचप्रमाणे बंगालीत प्रचलित असलेल्या इंग्रजी, फारशी, अरबी इत्यादि भाषेतील शब्दाशी साधारणतः संधि करीत नाहीत.

उदा. आपन + आपन = आपनापन
कचु + आलु = कचुालु
चाष + आबाद = चाषाबाद
पाका + आम्र = पाकाम्र
आमार + उक्ति = आमारुक्ति
भाल + उकिल = भालोकिल
संरक्षण + आईन = संरक्षणाईन

असे संधि होणार नाहीत. परंतु काही ठिकाणी असे संधि होतात.

उदा. दिल्लीश्वर, ढाकेश्वरी, पोस्टाफिस, पारस्याधिपति, आईनानुसार, ग्यासालोक, (ग्यास् + आलोक), शहराकुल इत्यादि

५) वेगवेगळा अर्थ असलेल्या संस्कृत शब्दांचा संधि करून होणारा शब्द श्रुतिमधुर नसेल किंवा उच्चार करण्यास कठीण पडत असेल तर त्या ठिकाणी संधि करीत नाहीत.

उदा. दृष्टि + आकर्षण = दृष्ट्याकर्षण
मन्दिर + आश्रित = मन्दिराश्रित
अतिथि + अभ्यर्थना = अतिथ्याभ्यर्थना
राज + अन्तःपुर = राजान्तःपुर

असे संधि होणार नाहीत. उलट बंगालीत प्रचलित असलेल्या संधियुक्त शब्दांचा समासबद्ध शब्दांचा किंवा उपसर्गयुक्त धातुरूपांचा विग्रह करून ते वेगवेगळे वापरत नाहीत.

यद्यपि = यदि + अपि ; विद्यालय = विद्या + आलय
अत्याचार = अति + आचार ; প্রাশন = প্র + অশন
महाशय = महा + आशय असे वापरत नाहीत.

बंगाली स्वरसंधि
বাঙলা স্বরসন্ধি

১) दोन स्वर परस्परांशी मिळाले असता येणाऱ्या नवीन एका स्वराचा लोप होतो. सामान्यतः मागील शब्द 'অ-কারান্ত' असेल तर त्या 'অ-কারান্ত' शब्दातील 'অ' चा लोप होऊन जो 'হসন্ত' वर्ण राहतो त्याला पुढील स्वर मिळविला जातो.

उदा. अर्ध + एक = अर्धेक : शत + एक = शतेक
यत + एक = यतेक ; कत + एक = कतेक
कय + एक = कयेक ; একত্র + ইত = একত্রিত
कुड़ि + एक = कुड़िक ; হৃদয় + উপরি = হৃদয়'পরি
आर + ও = आरो ; তখন + ই = তখনই किंवा তখনি
या + इच्छे + ताই = याच्छेताই ; কাহার + ও = কাহারো

२) 'अ-वर्ण' पुढे 'आ' आला असता त्या दोहोंचा संधि 'आ' होतो.

उदा. करिया + आछि = करियाछि ; सोना + आलि = सोनालि ;
बङ्ग + आल = बङ्गाल ; ठाकुर + आलि = ठाकुरालि
नागर + आलि = नागरालि

३) संस्कृतातील पुष्कळसे विसर्गान्त शब्द बंगालीत 'अ-कारान्त' लिहिन असल्यामुळे त्या 'अ-कारान्त' शब्दांचा संस्कृतातील संधिनियमाप्रमाणे बंगालीत संधि होतो.

उदा. मन + अन्तर = मनान्तर ; वक्ष + उपरि = वक्षोपरि
यश + आकाङ्खा = यशाकाङ्खा

४) स्वरान्त शब्दापुढे व्यंजनयुक्त शब्द आल्यास त्या स्वरान्त शब्दातील 'अ' खेरीज इतर स्वरांचा लोप होऊन उरलेल्या व्यंजनात 'अ' मिळतो.

उदा. काँचा + कला = काँचकला
घोड़ा + दौड़ = घोड़दौड़
घोड़ा + सওয়ার = घोड़सওয়ার
वेशी + कम = वेशकम ; मिशि + काल = मिशकाल
पर + काल = परकाल ; पर + दार = परदार

बंगाली व्यंजनसंधि
বাঙলা ব্যঞ্জনসন্ধি

खाली दिलेले बंगाली व्यंजनसंधि विशेषतः बोलीभाषेत (মৌখিক ভাষায়) होतात.

१) कोणत्याही वर्गाच्या प्रथम दोन 'অ' कारान्त वर्णापुढे कोणत्याही वर्गाचे तिसरे किंवा चौथे अक्षर आल्यास, त्या प्रथम दोन वर्णाऐवजी त्याच वर्गातील तिसरे अक्षर येते व 'অ' चा लोप होतो; उलट कोणत्याही वर्गाच्या तिसऱ्या किंवा चौथ्या 'অ' कारान्त अक्षरापुढे कोणत्याही वर्गाचे प्रथम दोन वर्ण आल्यास त्या तिसऱ्या किंवा चौथ्या अक्षराऐवजी त्या वर्गातील पहिले अक्षर येते व 'অ' चा लोप होतो.

उदा. এক + ঘা = এগ্‌ঘা ; ডাক + ঘর = ডাগ্‌ঘর
পাঁচ + জন = পাঁজ্জন ; রাত + দিন = রাদ্দিন,
বট + গাছ = বড়্‌গাছ ; বাপ + ভাই = বাব্‌ভাই
যত + দূর = যদ্দূর ; ছোট + দা = ছোড়্‌দা
আজ + কাল = আচ্‌কাল ; চড় + চড় = চচ্চড়
বড় + ঠাকুর = বট্‌ঠাকুর ; সব + কাজ = সপ্‌কাজ
রাগ + করে = রাক্করে ; হাত + ধরা = হাদ্‌ধরা

২) 'চ' वर्णापुढे 'শ', 'ঘ', 'স' आल्यास त्या 'চ' बद्दल मुख्यतः 'শ' व कधीकधी 'স' येतो.

उदा. পাঁচ + শ = পাঁশ্‌শ, পাঁশ্‌শো ;
পাঁচ + সিকা = পাঁস্‌সিকা, পাঁশ্‌সিকা ;
পাঁচ + সের = পাঁস্‌সের, পাঁশ্‌সের

৩) 'ত-বর্গ' पुढे 'চ-বর্গ' आल्यास त्या 'ত-বর্গ' बद्दल अनेक ठिकाणी 'চ-বর্গ' येतो.

उदा. সাত + জন = সাজ্‌জন · বাদ + যাবে = বাজ্জাবে ;
পথ + চলা = পচ্‌চলা ; বদ্‌ + ছেলে = বচ্ছেলে ;
বদ + জাত = বজ্জাত · সৎ + চাষী = সচ্চাষী

৪) 'র-কার' च्या पुढे 'র' खेरीज इतर व्यंजन आल्यास त्या 'র' बद्दल पुढील व्यंजन येते. ('র' असल्यास 'ছ' ऐवजी 'র' येतो.)

মুড়ির + চাক = মুড়িচ্চাক ; ব্যাটার + ছেলে = ব্যাটাচ্ছেলে
জলের + টব = জলেট্টব ; চার + লাখ = চাল্লাখ
চার + টি = চাটি ; চার + শ = চাশ্‌শ
ভর + দিন = ভদ্দিন ; গাছের + তলা = গাছেত্তলা

৫) জগৎ शब्दातील 'ৎ' चा संधिच्या वेळी विकल्पाने लोप होतो.

उदा. জগৎ = বন্ধু = জগবন্ধু (জগদ্বন্ধু)
জগৎ + মোহন = জগমোহন (জগন্মোহন)
জগৎ + জন = জগজন (জগজ্জন)

△ △ △

पाठ २३ वा : 'न' चा 'ण' व 'स' चा 'ष' होण्याचे नियम
णत्वविधि ও षत्वविधि

१

'न' चा 'ण' होण्याचे नियम
णत्वविधि

बंगालीत 'ण' ला खास उच्चार नसल्यामुळे मूळ बंगाली शब्दात 'ण' न वापरता 'न' वापरतात. परंतु मूळ शब्द जर संस्कृत असेल तर काही वेळेला 'न' न वापरता 'ण' वापरतात. त्यासंबंधीचे नियम खाली देण्यात आले आहेत.

१) 'ऋ', 'र्‌' अथवा 'ष्‌' यांच्यापुढे 'न' आल्यास त्याचा 'ण' होतो.

उदा. ऋण, तृण, वर्ण, स्वर्ण, विष्णु, कृष्ण,

२] 'ऋ', 'र्‌ किंवा 'ष्‌' यांच्यापुढे स्वर, अनुस्वार, क वर्गीय वर्ण, प वर्गीय वर्ण, 'य' 'व' [অন্তস্থ] अथवा 'ह्‌' येऊन पुढे 'न' असल्यास त्या 'न' चा 'ण' होतो.

उदा. कृपण, अर्पण, पाषाण, हरिण, करण, प्रयाण, म्रियमाण, श्रवण, वृंहण, रेणु, रक्षण इत्यादि.

या खेरीज इतर वर्ण आल्यास 'न' चा 'ण' होत नाही.

उदा मर्दन, कर्तन, प्रार्थना, रचना, दर्शन, वर्धन, इत्यादि.

३] पदाच्या (विभक्तियुक्त शब्दाच्या) शेवटच्या 'न' चा 'ण' होत नाही.

उदा. श्रीमान्, राजन्, ब्रह्मन्, इत्यादि.

४] 'ण्‌' च्या पुढे 'ट' वर्गातील वर्ण असल्यास 'ण' चा 'न' होत नाही.

उदा. कण्टक, वण्टन, लुण्ठन, पण्डित, डिण्डिम इत्यादि.

৫] 'ন'च्या पुढे 'ত' वर्गातील वर्ण असल्यास 'ন্' चा 'ণ' होत नाही.

उदा. দন্ত; গ্রন্থ, বৃন্ত, বৃন্দ, ক্রন্দন, বন্ধন इत्यादि.

৬] समासात किंवा संधीत एका पदात 'ঋ', 'র্' अथवा 'ষ্' असल्यास दुसऱ्या पदातील 'ন' चा 'ণ' होत नाही.

उदा. চিন্ময়ী, দুর্নাম, হরিনাম, ত্রিনয়ন, গিরিনন্দিনী, सर्वनाम इत्यादि.

परंतु विशेषनामांना हा नियम लागू नाही.

उदा. অগ্রহায়ণ, শূর্পণখা, নারায়ণ, চান্দ্রায়ণ, रामायण इत्यादि

काही समासात 'ণ' दिसून येतो.

उदा. পূর্বাহ্ণ, পরাহ্ণ, অপরাহ্ণ (परंतु मध्याह्न)

৭] 'প্র, পরা, পরি, নির্' हा चार उपसर्गांपुढे येणाऱ्या 'ন' चा 'ণ' होतो.

उदा. প্রণাম, পরিণাম, নির্ণয়, পরায়ণ, প্রণয়, পরিণয়, প্রণিধান, প্রণিপাত

अपवाद প্রনষ্ট, পরিনির্বাণ, নির্নিমেষ,

৮) काही शब्दांत 'ণ' व 'ন' हे दोन्हीं वापरतात. (अशा शब्दांत हल्ली 'ণ' चा वापर न करता 'ন' चा वापर करण्याचा प्रघात आहे.)

उदा. রাণী, রানী ; ঠাকুরাণী, ঠাকুরানী ; ঠাকরুণ, ঠাকরুন ; পরণ, পরন इत्यादि.

৯) बंगाली क्रियापदांतील शेवटच्या 'ন' चा 'ণ' होत नाही.

उदा করেন, খান, যাইবেন, আসিলেন इत्यादि

১০) तद्भव (संस्कृतमधून आलेल्या) शब्दांत नेहमी 'ন' असतो.

उदा. সোনা (स्वर्ण), কান (कर्ण), বামুন (ब्राह्मण)

११) विदेशी शब्दात कधी कधी संस्कृतप्रमाणेच 'न' च्या ऐवजी 'ण' लिहितात. परंतु अशा ठिकाणी 'न' लिहिणे योग्य होय.

उदा. दूरवीण (दूरबीन), ईराण (ईरान), ट्रेण (ट्रेन), जार्मणी (जार्मनी)

१२) काही शब्दांतील 'ण' स्वाभाविक, अर्थात 'ऋ' 'र्' 'ष' यांमुळे आलेला नसतो. अशांपैकी काही शब्द खाली दिले आहेत.

अणु, आपण(दुकान), कंकण, कण, कणिका, कल्याण, कोण कंफोणि,(कोपर) गण, गण्य, गुण, गौण, गणिका, गणन, घृण, चिक्कण, तृण, निपुण, पण, पण्य, पाणि, पुण्य, फण, फणी, वणिक, वाण, वाणिज्य, वाणी, विपणि (दुकान बाजार), वीणा, वेणु, वेणी, माणिक्य, लवण, लावण्य, वर्ण, शोण, शोणित, स्थाणु (शंकर) इत्यादि

△ △ △

২

'স' चा 'ষ' होण्याचे नियम
षत्वविधि

১) 'ঋ-কার' नंतर नेहमी 'ষ' होतो.

उदा. ঋষি, বৃষভ, বৃষ্টি

২) 'অ, আ' खेरीज इतर स्वर, त्याचप्रमाणे 'ক্' व 'র্' ह्या वर्णानंतर येणाऱ्या प्रत्ययादि 'স' चा ষ होतो.

उदा. ভবিষ্যৎ (ভবি + স্যৎ) ; মুমূর্ষু (মুমূর্ + সু)
মোক্ষ (মোক্ + স) ; শ্রীচরণেষু (শ্রীচরণে + সু)
মুমুক্ষ (মুমুক্+সু) : কল্যাণিয়েষু (কল্যাণিয়ে + সু) परंतु स्त्रीलिंगी कल्याणीয়াসু इत्यादि

अपवाद :- 'সাৎ' प्रत्ययातील 'স' चा 'ষ' होत नाही.

उदा. অগ্নিসাৎ, ভূমিসাৎ, ধূলিসাৎ इत्यादि.

৩) उपसर्गातील 'ই-কার' व 'উ-কার' ह्यांच्यापुढील 'স' चा 'ষ' होतो.

उदा. অনুষ্ঠান (অনু + স্থান) ; (सविनियमानुसार 'ষ্থ'चा'ষ্ঠ' होतो)
প্রতিষ্ঠান (প্রতি + স্থান) সু + সুপ্তি = সুষুপ্তি
নিষ্ণাত (নি + স্নাত) ; নিষিদ্ধ (নি + সিদ্ধ)

अपवाद - অনুসন্ধান, বিসর্গ, অনুস্বার, বিস্ময় इत्यादि

৪) 'ট' व 'ঠ' यांच्याशी जोडाक्षरात नेहमी 'ষ' येतो.

उदा. কষ্ট, মিষ্ট, ওষ্ঠ, স্পষ্ট इत्यादि.

৫) दोन पदे मिळून एखादा शब्द बनत असेल व पहिल्या पदाच्या शेवटी 'ই', 'উ', 'ঋ' किंवा 'ও' असतील तर पुढच्या पदातील 'স' चा 'ষ' होतो.

उदा. युधिष्ठिर (युधि + स्थिर) ; मातृष्वसा (मातृ + स्वसा)
पितृष्वसा (पितृ + स्वसा) ; सुषेण (सु + सेन)
गोष्ठ (गो + स्थ) ; हरिषेण (हरि + सेन)
विषम (वि + सम)

अपवाद – कुरुसेना, रुपिसेना

६) विदेशी शब्दात 'स' चा 'ष' करीत नाहीत.

उदा. डेस्क, बाक्स, पुलिस, पोस्ट, मसला, स्टेशन, मुसाफिर इत्यादि.

[पूर्वी बंगालीत (स्+ट) 'स्ट' हे जोडाक्षर नसल्यामुळे त्याबद्दल 'ष्ट' वापरीत असत. उदा. (पाष्टमाष्टार, ष्टेशन, ष्टीमार, ष्ट्याम्प परंतु हल्ली (पास्टमास्टार, (स्टेशन, स्टीमार, स्ट्याम्प असे लिहितात.]

७) काही शब्दात (विशेषतः बंगालीत प्रचलित असलेल्या) स्वभावतःच 'ष' असतो. अशापैकी काही शब्द खाली दिले आहेत.

दोष, भाषा, बाष्प, विष, ईषा, मेष, पौष, ऊषा (ऊषा,) ऊष्म, ग्रीष्म, कोष, पुष्प, भीष्म, रोष, शेष, श्लेष्मा, षण्ड, षट्, हर्ष, कुष्माण्ड कषाय, पुरुष, पोषण, कलुष, तोषण, भूषण, आषाढ़, षोड़ष, पुरीष, वर्षण, पाषण्ड, पाषाण, कृषक, कर्षण, औषध महिष, मूषिक, ईषत्, सर्षप, पोषण, घोषणा, विषय, ऊषर, गण्डूष, निकष, प्रदोष, विशेषण, शोषण, इत्यादि.

△ △ △

पाठ २४ वा : समास
समास

दोन किंवा दोहोंपेक्षा अधिक शब्दांचा एकमेकांशी अर्थाअर्थी संबंध असता तो संबंध दर्शविणारे प्रत्यय किंवा शब्द यांचा लोप होऊन जो एक निराळा शब्द तयार होतो त्याला सामासिक शब्द (সামাসিক শব্দ) म्हणतात; या एकत्र संयोगास व्याकरणात समास (সমাস) म्हणतात. सामासिक शब्दाला विभक्ति–प्रत्यय लागतात.

ज्या पदांचा मिळून समास होतो त्या प्रत्येक पदाला 'সমস্যমান' पद म्हणतात व समासयुक्तपदाला 'সমস্তপদ' म्हणतात. समासांतील पदांचा एकमेकांशी असलेला संबंध स्पष्ट करून दाखविणाऱ्या वाक्याला किंवा पदांना 'व्यास-वाक्य' 'समास-वाक्य' किंवा 'विग्रह-वाक्य' असे म्हणतात.

उदा. राम ও লক্ষণ = রাম-লক্ষণ। हचा समासात
'राम' व 'लक्षण' ही 'সমস্যমান' पदे 'राम - लक्षण' हे 'সমস্তপদ' व 'राम ও লক্ষণ' हे व्यास–वाक्य आहे.

'সমস্যমান' पदात संधि होत असल्यास तो करणे आवश्यक आहे. बंगालीत १) संस्कृत-संस्कृत २) संस्कृत-बंगाली ३) बंगाली -- बंगाली ४) मिश्र (विदेशी-संस्कृत) ५) मिश्र (विदेशी - बंगाली) ६) मिश्र (बंगाली विदेशी) अशा 'সমস্যমান' पदांचे समास होतात.

মাতা-পিতা (सस्कृत –संस्कृत)
শ্বশুর – বাড়ী)सस्कृत–बंगाली)
হাত - পা (बंगाली–बंगाली)
পার্লামেন্ট - ভবন (विदेशी–संस्कृत)
হল - ঘর (विदेशी–बगाली)
রায় – সাহেব (बंगाली–विदेशी)

बंगालीत समासाचे मुख्यतः ६ प्रकार मानतात. १) দ্বন্দ্ব, (द्वंद्व), २) তৎপুরুষ (तत्पुरुष) ३) কর্মধারয় (कर्मधारय) ४) দ্বিগু (द्विगु) ५) বহুব্রীহি (बहुव्रीहि) ६) অব্যয়ীভাব (अव्ययीभाव)

१

द्वन्द्व
দ্বন্দ্ব

दोन अथवा अधिक सारख्या योग्यतेच्या पदांचा संयोग होऊन होणाऱ्या समासास 'द्वन्द्व' समास म्हणतात. ह्या समासाचा विग्रह करताना 'ও', 'এবং', 'আর', 'বা' ह्या संयोजक किंवा वियोजक अव्ययांचा वापर करावा लागतो. (ह्या समासात दोन्ही पदांतील लहान पद, पूज्यभाव व्यक्तविणारे पद व स्त्रीलिंगी पद सामान्यतः समासाच्या सुरवातीला येतात.)

उदा. देव ও অসুর = देवासुर ; नर ও वानर = नर - वानर
पथ ও ঘাট = पथ-घाट ; युवक ও युवति = युवक-युवति
किशोर ও किशोरी = किशोर-किशोरी
गान ও বাজনা = गान-बाजना ; आना ও গোনা
= आना-गोना ; काय ও मनः ও वाक्य = कायमनोवाक्य ;
माता ও पिता = मातापिता ; मा ও बाप = मा-बाप
(बाप-मा) ; भाई ও बोन = भाई-बोन '
स्त्री ও पुरुष = स्त्रीपुरुष ; लक्ष्मी ও नारायण = लक्ष्मीनारायण
सीता ও राम = सीताराम ; राधा ও कृष्ण = राधाकृष्ण
कृष्ण ও अर्जुन = कृष्णार्जुन ; गंगा ও यमुना = गंगायमुना
हित एवं अहित = हिताहित ; भाल एवं मन्द = भालमन्द
मेये ও जामाई = मेयेजामाई ; स्वामि ও स्त्री = स्वामि-स्त्री
केना ও बेचा = केनाबेचा
जाया ও पति = जायापति वा दम्पति

अपवाद : कुश ও लव = कुशीलव ; अह ও रात्रि = अहोरात्र

एकाच अर्थाच्या दोन्ही पदयुक्त समासाला 'সমার্থক দ্বন্দ্ব' म्हणतात. अशा शब्दांचा अर्थ सामान्य द्वन्द्व समासापेक्षा अधिक व्यापक असतो.

उदा. डाक्तार - वैद्य (डॉक्टरकी व वैद्यकी करणारे सर्वजण)
कागज - पत्र (सर्व कागद व पत्रे)
माथा - মুণ্ডু ; शाक - সব্জী ; চুনো - পুঁটি ; হাঁড়ি - কুঁড়ি ;
राजा - बादशा इत्यादि.

२

तत्पुरुष
तत्पुरुष

ज्या समासात पूर्वपदात प्रथमेखेरीज इतर विभक्तींपैकी एखादी विभक्ति (किंवा विभक्ति-स्थानीय 'अनुसर्ग') असतो व ज्यात उत्तरपदाच्या अर्थाला प्राधान्य असते त्या समासाला 'तत्पुरुष' समास म्हणतात. ह्या समासात पहिल्या पदाच्या ज्या 'विभक्ति' किंवा 'अनुसर्ग' ह्यांचा लोप होतो. त्या विभक्तीचे नांव त्या समासाला देतात. ह्या समासाचे ६ प्रकार आहेत.

१) द्वितीया - तत्पुरुष (द्वितीया-तत्पुरुष)
२) तृतीया - तत्पुरुष (तृतीया-तत्पुरुष)
३) चतुर्थी - तत्पुरुष (चतुर्थी-तत्पुरुष)
४) पंचमी - तत्पुरुष (पंचमी-तत्पुरुष)
५) षष्ठी - तत्पुरुष (षष्ठी-तत्पुरुष)
६) सप्तमी - तत्पुरुष (सप्तमी-तत्पुरुष)

१) द्वितीया - तत्पुरुष :— (अ) संस्कृत शब्दांना प्राप्त, आश्रित, गत, आपन्न, अतीत, प्रविष्ट, आरूढ, संक्रान्त, इत्यादि शब्द जोडून हा समास होतो.

उदा. हर्षकें प्राप्त - हर्षप्राप्त ;
वृत्तिकें प्राप्त - वृत्तिप्राप्त ।
देवकें आश्रित - देवाश्रित, दुर्गकें आश्रित - दुर्गाश्रित ।
स्वर्गकें गत - स्वर्गगत ; धर्मकें गत - धर्मगत ।
विपदकें आपन्न - विपदापन्न ; विस्मयकें आपन्न - विस्मयापन्न
वर्णनकें अतीत - वर्णनातीत ; लोककें अतीत - लोकातीत
गृहकें प्रविष्ट - गृहप्रविष्ट ; अश्वकें आरूढ - अश्वारूढ ;
धर्मकें संक्रान्त - धर्मसंक्रान्त ; आपिसकें संक्रान्त - आपिस संक्रान्त

(आ) मूळ बंगाली शब्दांतील '(क)', विभक्तिचा लोप होऊन हा समास होतो. (उत्तरपदी क्रियावाचक नाम असते.)

उदा. जलকে খাওয়া - जल-খাওয়া ; কাপড়কে কাচা - कापड़-काचा ; গাকে ধোয়া - गा-धोया ; চুলকে ছাঁটা - चुलछाँ-टा : গাঁটকে কাটা - गाँठि-काटा ; রথকে দেখা - रथ-देखा ; কলাকে বেচা কলা-বেচা ; গাকে ঢাকা - गा-ढाका इत्यादि.

(इ) कालवाचक द्वितीयान्त शब्दाचा पण 'द्वितीया तत्पुरुष' समास असतो.

उदा. চিরদিন শত্রু — चिरशत्रु ;
শতবর্ষ ব্যাপিয়া রাজত্ব — शतवर्षराजत्व
নিত্যকাল ধরিয়া ধারা — नित्यधारा
চিরকাল ব্যাপিয়া সুখ — चिरसुख ;

(ई) पूर्वपदी क्रियाविशेषण किंवा विशेषणाचे विशेषण असलेल्या शब्दाचा पण 'द्वितीया तत्पुरुष' समास असतो. अशा समासांचा विग्रह करताना 'यथा तथा' রূপে' व ভাবে' ह्यांचा उपयोग करावा लागतो.

द्रुत यथा तथा गामी - द्रुतगामी ;
उदा. দৃঢ়রূপে বদ্ধ - दृढ़बद्ध ; অর্ধরূপে স্ফুট - अर्धस्फुट ;
ঘন ভাবে সন্নিবিষ্ট - घनसन्निविष्ट इत्यादि·

२) तृतीया तत्पुरुष :— पूर्वपदाच्या तृतीया विभक्तिचा (किंवा 'अनुसर्ग') लोप होऊन हा समास होतो. 'ऊन', 'हीन', 'शून्य', 'रहित' तसेच 'अन्वित', 'युक्त' विशिष्ट', 'रचित', 'प्रणीत' इत्यादि शब्द पुढे असल्यास पण हा समास होतो.

उदा. মন দ্বারা গড়া - मनगड़ा ; গুরু কর্তৃক দত্ত - गुरुदत्त
মোহ দ্বারা অন্ধ - मोहान्ध ; সুখ দ্বারা লব্ধ - सुखलब्ध ;
যন্ত্র দ্বারা নির্মিত - यन्त्रनिर्मित ;

রোগ द्वारा पीडित - रोगपीड़ित ; मधु द्वारा माखा मधुमाखा ;
लोहा दिया पेटा - लोहापेटा ; साबान दिया काचा- साबानकाचा
एक द्वारा ऊन - एकोन ; विद्याद्वारा हीन - विद्याहीन ,
ज्ञान द्वारा रहित - ज्ञानरहित ; विवेक द्वारा शून्य - विवेकशून्य
श्री द्वारा युक्त - श्रीयुक्त ; धर्म द्वारा अक्त - धर्माक्त ; गुण द्वारा
अन्वित - गुणान्वित ; ज्ञान द्वारा विशिष्ट - ज्ञानविशिष्ट ;
कीट कर्तृक दष्ट - कीटदष्ट ; रवीन्द्रनाथेर द्वारा रचित- रवीन्द्रनाथ
रचित ; विद्यासागर कर्तृक प्रणीत - विद्यासागर-प्रणीत ;
शान द्वारा बाँधान - शान-बाँधान इत्यादि.

३) चतुर्थी-तत्पुरुष पूर्वपदाच्या चतुर्थी विभक्तीचा लोप होऊन हा समास होतो.

उदा. देवकेे दत्त - देवदत्त ; ब्राह्मणकेे देय - ब्राह्मणदेय ।

'त्या करिता' ह्या अर्थी 'जना', 'निमित्त', हे अनुसर्ग आले असता 'चतुर्थी-तत्पुरुष' समास होतो. (ह्याला काही वेळा 'षष्ठी-तत्पुरुष' किंवा 'मध्यमपदलोपी समास' पण म्हणता येईल.)

उदा. आराम - केदारा - आरामेर निमित्त केदारा ;
यूपदारु - यूपेर निमित्त दारु किंवा यूपेर दारु । मड़ा - कान्ना - मड़ार निमित्त कान्ना । बालिका - विद्यालय - बालिकादेर जन्य विद्यालय किंवा बालिकादेर विद्यालय ।
बिये - पागला - बियेर निमित्त पागला ।
तीर्थ - याता - तीर्थ उद्देशे यात्रा । ह्याचप्रमाणे
दन्त - काष्ठ ; रान्ना-घर ; डाक माशुल ; माप-काठि ; माल-गाड़ी नौका-भाड़ा असे समास होतात.

४) पञ्चमी-तत्पुरुष :- पूर्वपदाच्या पचमी विभक्तीचा (किंवा 'अनुसर्ग') लोप होऊन हा समास होतो.

'मुक्त', 'भीत', 'च्युत', 'जात', 'आगत'
हे शब्द उत्तरपदी असल्यासही हा समास होतो.

उदा. आगा - गोड़ा - आगा हईते गोड़ा।
पापमुक्त - पाप हईते मुक्त।
पदच्युत - पद हईते च्युत।
प्राणप्रिय - प्राण थेके प्रिय।
विदेशागत - विदेश हईते आगत।
विलात-फेरत - विलात हईते फेरत।
सर्पभय - सर्प हईते भय। (किंवा सर्पेर भय षष्ठी-तत्पुरुष)
पथभ्रष्ट - पथ हईते भ्रष्ट।
तद्भिन्न - ताहा हईते भिन्न।
तज्जात - ताहा हईते जात।
इस्कुल-पालानो - इस्कुल हईते पालानो।
घर-छाड़ा - घर हईते छाड़ा।
पाँच-सात - पाँच हईते सात।
जन्मान्ध - जन्म अवधि (वा हईते) अन्ध।

५) षष्ठी तत्पुरुष :- (अ) पूर्वपदाच्या षष्ठी विभक्तीचा लोप होऊन हा समास होतो.

उदा नदीर तीर - नदीतीर ; राजार पुरी - राजपुरी। अतिथिर-सेवा - अतिथिसेवा ; सत्लोकेर सङ्ग - सत्सङ्ग ; विश्वेर वाणी - विश्ववाणी , राज्येर पाल - राज्यपाल ; श्वशुरेर बाड़ी - श्वशुर बाड़ी ; तालेर पाता - तालपाता ; गाछेर तला - गाछ-तला ; गोरादेर बारिक - गोरा-बारिक ; हिन्दुदेर स्थान - हिन्दुस्थान ; फुलेर बागान - फुलबागान ; जेलेर दारोगा - जेल दारोगा।

(आ) 'सह', 'तुल्य', 'प्रति', हे शब्द व समूह ह्या अर्थी 'गण', 'ग्राम', इत्यादि शब्द नामांपुढे आले असताही 'षष्ठी-तत्पुरुष' समास होतो.

उदा. पत्नीर सह - पत्नीसह ; भ्रातार सह - भ्रातासह ; ताहार तुल्य - तत्तुल्य ; भ्रातार समान - भ्रातृसमान ; ताहार सदृश - तत्-सदृश ; मुमूर्षुर प्राय - मुमूर्षुप्राय
धनीर गण - धनीगण ; गल्पेर चतुष्टय - गल्पचतुष्टय ; पुत्रेर द्वय

- পুত্রদ্বয় ; গুণের গ্রাম - গুণগ্রাম ; দোষের সমষ্টি - দোষসমষ্টি তাহার প্রতি - তৎপ্রতি ; রত্নের রাজি - রত্নরাজি ।

(इ) षष्ठीतत्पुरुष समासात 'शिशु', 'दुग्ध', 'अण्ड', 'शावक' इत्यादि शब्द असता त्यांचा पूर्वपदी असलेल्या स्त्रीलिंगी नामांचे पुलिंग होते.

उदा. मृगीर शिशु - मृगशिशु ; हंसीर अण्ड - हंसाण्ड , छागीर दुग्ध - छागदुग्ध ; मेषीर शावक - मेषशावक इत्यादि.

(ई) षष्ठीतत्पुरुष समासात विशेषनामांच्या बेळी जेव्हा 'काली', 'देवी', व 'षष्ठी' शब्द येतात तेव्हा त्यातील 'ई' ह्रस्व होते.

उदा. कालीर दास - कालिदास ; (परंतु कालीचरण)
देवीर दास - देविदास ;
षष्ठीर दास - षष्ठिदास ;

(उ) 'राजा' शब्द षष्ठीतत्पुरुष समासाच्या उत्तरपदी असता त्याचे 'राज' असे रूप होते. त्याचप्रमाणे श्रेष्ठतादर्शक 'राजन्' शब्द समासाच्या पूर्वपदी असता त्याचेपण 'राज' असे रूप होते.

उदा. कविदेर राजा - कविराज ;
जापानेर राजा - जापानराज
कुरुदेर राजा - कुरुराज
पथेर राजा - राजपथ
हंसदेर राजा - राजहंस

ह्याप्रमाणेच 'माझ', 'पूर्व' इत्यादि शब्द षष्ठीतत्पुरुष समासात पूर्वपदी येतात.

उदा- नदीर माझे - माझनदी
समुद्रेर माझे - माझसमुद्र
दरियार माझे - माझदरिया
रात्रिर पूर्व - पूर्वरात्र
रात्रिर मध्य - मध्यरात्र

(ऊ) 'निपातने सिद्ध' षष्ठीतत्पुरुष समास.

उदा. विश्वेर मित्र – विश्वामित्र ;
भ्रुवर कुटि – भ्रूकुटि, भ्रुकुटि ;
वनेर पति – वनस्पति ;

६) सप्तमी - तत्पुरुष :- पूर्वपदाच्या सप्तमी विभक्तीचा (किंवा 'अनुसर्ग') लोप होऊन हा समास होतो.

उदा. जले मग्न – जलमग्न ; पापे आसक्त – पापासक्त ; गाछे पाका – गाछपाका ; धूलितें पतित – धूलिपतित। गृहे वास- गृहवास , विद्यायं अनुरक्त - विद्यानुरक्त ; वने जात - वनजात अकाले मृत्यु - अकालमृत्यु , कार्ये कुशल - कार्यकुशल ; तालि- कायं भुक्त - तालिकाभुक्त ; सत्ये आग्रह - सत्याग्रह ; दक्षिण दिकें (वा दक्षिण देशें) पथ – दक्षिणापथ

सप्तमीतत्पुरुष समासात 'पूर्व' हा शब्द उत्तरपदी येतो.

उदा. पूर्वे श्रुत - श्रुतपूर्व ; पूर्वे अदृष्ट – अदृष्टपूर्व ; पूर्वे भूत - भूतपूर्व इत्यादि.

ह्यांखेरीज तत्पुरुष समासाचे आणखी दोन प्रकार आहेत. १) नञ् - तत्पुरुष समास २) उपपद तत्पुरुष समास

१) नञ् - तत्पुरुष :- 'नाई', 'ना', 'नसू', ह्याअर्थी व्यंजना- पूर्वी 'अ' आणि स्वरांपूर्वी 'अन्' ही पूर्वपदे असून त्याचा उत्तर- पदाशी समास झाल्यास त्याला 'नञ्-तत्पुरुष' समास म्हणतात. कधीकधी 'न' ही पूर्वपदी येतो.

उदा. न साधु – असाधु ; न कपट – अकपट ; न सभ्य – असभ्य ; न समय – असमय - न भद्र अभद्र ; न अतिदूर – अनतिदूर नातिदूर
आचारेर विरुद्ध – अनाचार ; न पुमान् न स्त्री - नपुंसक
न एक – अनेक ; न (नय) उचित – अनुचित न गण्य – अगण्य, नगण्य ; न सहयोग – असहयोग

'আ', 'বে', 'গর্', 'না', 'নি', इत्यादि. शब्द समासाच्या पूर्वपदी असल्यास पण 'नञ् तत्पुरुष' समास होतो.

न धोया - आधोया ; न भाङ्गा - आभाङ्गा ; न लुनि (लवनाक्त) - आलुनि ; न काल - आकाल (दुर्भिक्ष), अकाल (अशुद्ध समय) न सरकारी - बे -सरकारी ; न आईनि - बे-आईनि न मिल - गरमिल ! न मञ्जुर - नामञ्जुर ; न खरचा - निखरचा ;

उपपद तत्पुरुष

तत्पुरुष समासाचे उत्तरपद कृदन्त (कृत्प्रत्ययान्त) धातुसाधित-नाम असल्यास त्यास 'उपपद तत्पुरुष' समास म्हणतात.

[कृत् प्रत्यय धातूला लागलेले प्रत्यय;

उपपद समासबद्ध कृदन्त पदाचे (उपसर्गाखेरीज असलेले) पूर्वपद]

उदा. जले चरे ये - जलचर ; बने वास करे ये - वनवासी ; कुम्भ करे ये - कुम्भकार ; गृहे थाके ये - गृहस्थ ; भात राँधे ये - भात-राँधा ; लुचि भाजे ये - लुचि-भाजा ; गाँट काटे ये - गाँट-काटा ; छेले धरे ये - छेले-धरा ; घर भाङ्गे ये घर-भाङ्गा ; हाड़ भाङ्गे याहाते - हाड़-भाङ्गा ; मनके लुब्ध करे ये - मनोलोभा ; पाड़ाय बेड़ाय ये - पाड़ाबेड़ानी ; पकेट मारे ये - पकेट-मार ; छेलेके भुलाय याहा - छेले - भुलानो ; दिशा हाराईयाछे ये - दिशाहारा ; दिवा करे ये - दिवाकर ; पङ्के जन्मे याहा - पङ्कज ; मृत्युके जय करियाछे ये - मृत्युञ्जय , लक्ष्मी छाड़ियाछे याहाके - लक्ष्मीछाड़ा

साधारणतः 'उपपद तत्पुरुष' समास अर्थावरून जाणावा.

उदा. **वई** - पड़ार नेशा हया ठिकाणी 'वईके पड़ा' असा द्वितीया, तत्पुरुष' समास होतो.

বই - পড়া লোক। হয়া ঠিকাণী 'বই পড়ে যাহারা' অসা 'উপপদ তৎপুরুষ' সমাস হোতো.

পথ -চলাতে তাহার ক্লান্তি নাই। হয়া বাক্যাত 'পথে চলা অসা 'সপ্তমী তৎপুরুষ' সমাস হোতো.

"বিচিত্র বয়সের **পথ - চলা** মানুষগুলি।" হয়া বাক্যাত 'পথে চলে যাহারা' অসা উপপদ তৎপুরুষ হা সমাস হোতো.

তাহার **গাঁট - কাটা** এখনও হয় নাই। হয়া বাক্যাত 'গাঁটকে কাটা' অসা 'দ্বিতীয় তৎপুরুষ' সমাস হোতো.

সে একটা **গাঁট - কাটা** লোক। হয়া বাক্যাত 'গাঁট কাটে যে অসা 'উপপদ তৎপুরুষ' সমাস হোতো.

△ △ △

३

कर्मधारय
কর্মধারয়

ज्या तत्पुरुष समासात दोन्ही पदांची एकच प्रथमा विभक्ति असते त्याला 'কর্মধারয়' समास असे म्हणतात. 'কর্মধারয়' समासांचे पाच प्रकार आहेत. ১) সাধারণ কর্মধারয় ২) মধ্যম পদ-লোপী কর্মধারয় ৩) উপমান কর্মধারয় ৪) উপমিত কর্মধারয় ৫) রূপক কর্মধারয়

১) সাধারণ কর্মধারয়

(अ) पूर्वपद विशेषण व उत्तरपद विशेष्य

उदा. নীল যে আকাশ – নীলাকাশ ; রক্ত যে অশোক – রক্তাশোক পুন্য যে ভুমি – পুণ্যভূমি ; সৎ যে জন – সজ্জন ; পরম যে ঈশ্বর – পরমেশ্বর ; চলং যে চিত্র – চলচ্চিত্র ; বিশ্ব (सर्व, समस्त) যে কোষ - বিশ্বকোষ ; কাঁচা যে কলা – কাঁচকলা ; লাল যে ফুল – লালফুল ; হেড যে মাষ্টার - হেডমাষ্টার ; ছোট যে লাট – ছোট-লাট ; বড় যে বাবু - বড়-বাবু , মেজো যে বউ - মেজো -বউ , মহান্ যে দেশ – মহাদেশ ; মহৎ যে অরণ্য – মহারণ্য মহতী যে কীর্তি – মহাকীর্তি इत्यादि.

(आ) दोन्ही पदे विशेषणे

उदा. কাঁচা ও যাহা মিঠাও তাহা – কাঁচামিঠা ;
যে চালাক সেই চতুর – চালাকচতুর
টাট্‌কাও যাহা ভাজাও তাহা – টাটকা-ভাজা
যে লম্বা সেই চৌড়া – লম্বা-চৌড়া
কঠিনও যাহা কোমলও তাহা - কঠিন-কোমল
নীলও যাহা লোহিতও তাহা – নীল-লোহিত
যে শান্ত সেই শিষ্ট – শান্ত-শিষ্ট

(इ) दोन्ही पदे विशेष्ये

उदा. यिनि ठाकुर तिनिइ दादा – ठाकुर-दादा
यिनि डाक्तार तिनिइ साहेब – डाक्तार-साहेब
यिनि पण्डित तिनिइ महाशय – पण्डित-महाशय
याहा गोलाप ताहाइ फुल – गोलाप-फुल
येटि द्यु सेटि लोक – द्युलोक
याहा बोम्बाइ ताहाइ नगरी – बोम्बाइ-नगरी

'साधारण कर्मधारय' समासात

१) 'पूर्व', 'मध्य', 'अपर', 'प्र', व 'सायं' हे शब्द पूर्वपदी आल्यास उत्तरपदाच्या 'अहन्' शब्दाचे 'अह्न' रूप होते.

उदा. पूर्व ये अहन्-पूर्वाह्ण (दिवसाचा पहिला भाग) मध्य ये अहन् -मध्याह्न;

न्यायप्रमाणे प्राह्ण, अपराह्ण, (संध्याकाळ) सायाह्न हे समास होतात.

२) पूर्वपदी 'महत्', उत्तरपदी 'राजन्', 'रात्रि' व 'अहन्' हे शब्द आल्यास त्यांच्याऐवजी अनुक्रमे 'महा', 'राज', रात्र' व 'अह' हे शब्द येतात.

उदा. महान् ये पुरुष – महापुरुष
अधि (उपरि) ये राजा – अधिराज
दीर्घ ये रात्रि – दीर्घरात्र
पूर्व ये रात्रि – पूर्वरात्र (रात्रीचा पहिला भाग)

परंतु पूर्व ये रात्रि – पूर्वरात्रि (काल्ची रात्र)
पूर्व ये अहन् – पूर्वाह्ण (अगोदरचा दिवस)
अपर ये अहन् – अपराह्ण (दुसरा दिवस)

३) 'अन्य' शब्दाऐवजी 'अन्तर' शब्द उत्तरपदी येतो.

उदा. अन्य स्थान - स्थानान्तर ; अन्य देश – देशान्तर ;
अन्य धर्म - धर्मान्तर ; अन्य भाषा - भाषान्तर ;

४) स्वरवर्ण पुढे असल्यास 'কু' ऐवजी 'কুৎ' येते. 'কু' पुढे 'পুরুষ' किंवा 'পথ' শব্দ आल्यास 'কু' ऐवजी 'কা' विकल्पाने येतो.

उदा. কু (কুৎসিত) অন্ন - কদন্ন ; কু (কুৎসিত) আকার – কদাকার ; কু (কুৎসিত) অভ্যাস – কদভ্যাস ; কু (কুৎসিত) যে পুরুষ - কুপুরুষ (कुरुप), কাপুরুষ (भित्रा); কু (কুৎসিত) যে পথ – - কুপথ, কাপথ ;

५) अगोदरची व नंतरची अशा दोन क्रिया दर्शविणाऱ्या धातुसाधित विशेषणांचाही 'সাধারণ কর্মধারয়' समास होतो.

उदा. পূর্বে সুপ্ত পরে উত্থিত – সুপ্তোত্থিত
পূর্বে দত্ত পরে অপহৃত – দত্তাপহৃত
পূর্বে স্নাত পরে অনুলিপ্ত – স্নাতানুলিপ্ত

६) अनेकदा उत्तरपद पूर्वपदाच्या जागी येते.

[उत्तरपद पूर्वपदी आल्यास त्यास उत्तरपदाचा 'পূর্বনিপাত' व पूर्वपदाचा 'পরনিপাত' असे बंगालीत म्हणतात.]

उदा. এক জন – জনেক ; জনৈক ;
এক মাস – মাসেক ; কতক দিন – দিনকতক
ভাজা বেগুন – বেগুনভাজা ; খানেক বছর – বছরখানেক ;
দুই গোটা – গোটাদুই इत्यादि.

२) মধ্যমপদলোপী কর্মধারয় :— ह्या समासात संबंधदर्शक शब्द लुप्त असतो.

उदा. ঘৃতমিশ্রিত অন্ন – ঘৃতান্ন ; পল (মাংস) মিশ্রিত অন্ন – পলান্ন (পোলাও) ; দই মিশ্রিত বড়া – দই-বড়া ;
সিঁদুর রাখিবার কৌটা – সিঁদুর-কৌটা ;
পানিতে (জলেতে), জন্মে যে ফল – পানিফল
চালে জন্মে যে কুমড়া – চালকুমড়া
মনি রাখিবার ব্যাগ – মনি-ব্যাগ
জ্যোৎস্নাযুক্ত রাত – জ্যোৎস্নারাত

হাতে পরা বা পরিবার ঘড়ি – হাত-ঘড়ি
সিংহ চিহ্নিত আসন – সিংহাসন
স্বর্ণের ন্যায় উজ্জ্বল অক্ষর – স্বর্ণাক্ষর
ভিক্ষা লব্ধ অন্ন – ভিক্ষান্ন
যম প্রদত্ত যন্ত্রণা – যমযন্ত্রণা
ঘোড়া দ্বারা চালিত গাড়ি – ঘোড়া গাড়ি
আক্কেল সূচক দাঁত - আক্কেল-দাঁত
কেশে মাখিবার তৈল - কেশ-তৈল
কোমর পর্যন্ত গভীর যে জল সেই জল - কোমর-জল
কীর্তি-জ্ঞাপক (বা প্রকাশক) মন্দির - কীর্তি-মন্দির
বিম্ব-সদৃশ অধর – বিম্বাধর
সাম্য বিষয়ক বাদ – সাম্যবাদ
অস্তে গমনকারী রবি - অস্তরবি
স্বর্ণময় কমল – স্বর্ণকমল
আয়ের উপর কর - আয়কর
মূক সাজিয়া অভিনয় - মূকাভিনয়
বকাকৃতি যন্ত্র - বকযন্ত্র
চাঁপারঙের কলা - চাঁপাকলা
কাকের স্নানের মত স্নান – কাকস্নান
স্বাধীনতা স্মারক দিবস – স্বাধীনতা-দিবস

মধ্যমপদলোপী কর্মধারয় সমাসান‘ দশ’ ‘বিংশতি’ व ‘ত্রিংশৎ শব्द उत्तरपदी असल्यास पूर्वपदी असलेल्या ‘द्वि’, ‘त्रि’ व ‘अष्टन्’ ह्या तीन शब्दांच्या ठिकाणी अनुक्रमे ‘द्वा’, ‘त्रयस्’ व ‘अष्टा’ अशी रूपे येतात.

उदा. द्वि अधिक दश – द्वादश ;
त्रि अधिक दश – त्रयोदश
अष्टन् अधिक दश – अष्टादश
द्वि अधिक विंशति – द्वाविंशति
अष्टन् अधिक त्रिंशत् – अष्टात्रिंशत्

पुढील मध्यमपदलोपी कर्मधारय समास ‘निपातने सिद्ध’ आहेत.

এক অধিক দশ – একাদশ
ষট্ অধিক দশ – ষোড়শ

৩) **উপমান কর্মধারয়** :- उपमान व उपमेय यांच्यामध्ये एखादा समान गुण असता उपमेयाबरोबर उपमानाचा जो समास होतो त्याला **'उपमान कर्मधारय'** समास म्हणतात. ह्या समासात उपमान-वाचक पद पूर्वपदी येऊन उपमेयवाचक पद उत्तरपदी येते.
[ज्याची उपमा द्यावयाची ते **'उपमान'** व ज्याला उपमा द्यावयाची ते **'उपमेय'**]

उदा. घनेर (मेघेर) न्याय श्याम – घनश्याम
तुषारेर न्याय धवल – तुषारधवल
शशेर न्याय त्रास्त – शशत्रास्त
मिशिर मत कालो – मिश्‌कालो
बकेर न्याय धार्मिक – बक-धार्मिक
कुसुमेर मत कोमल – कुसुम-कोमल
गोरुर मत बेचारा – गो-बेचारा
हरिणेर मत चपल – हरिण-चपल
बज्रेर मत कठोर – बज्रकठोर इत्यादि.

४) **उपमित कर्मधारय** उपमेय व उपमान ह्या दोघात कोणतेही स्पष्ट साधर्म्य नसता, केवळ कल्पनेनेच एखादा समान गुण व्यक्त करावयाचा असतो. त्यावेळी उपमेयवाचक पद पूर्वपदी व उपमानवाचक पद उत्तरपदी येऊन होणाऱ्या समासास **'उपमित कर्मधारय'** समास म्हणतात.

उदा. मुखचन्द्र – मुख चन्द्रेर न्याय किंवा मुख येन चन्द्र अर्थात् चन्द्रेर मत सुन्दर।
नरसिंह – नर सिंहेर न्याय किंवा नर सिंह सदृश।
बाहु-लता – बाहु लतार न्याय।
पाद पद्म – पाद पद्मेर न्याय।

অধর-বিম্ব – অধর বিম্বের ন্যায়।
পটোল চোখ – পটোলের ন্যায় চোখ। ইত্যাদি

(৫) **রূপক কর্মধারয়** :- ज्या समासात उपमेय व उपमान ह्यात कोणताही भेद न मानता उपमेयवाचक शब्द पूर्वपदी व उपमानवाचक शब्द उत्तरपदी येतो त्या समासास **'रूपक कर्मधारय'** समास म्हणतात.

उदा. प्राणरूप पाखी – प्राणपाखी ; शोकरूप सिन्धु – शोकसिन्धु मनरूप माझी – मनमाझी ; शान्तिरूप वारि – शान्तिवारि [किंवा शान्तिर जन्य वारि – शान्तिवारि (चतुर्थी तत्पुरुष)]
विद्याई धन वा विद्यारूप धन – विद्याधन ; मोहरूप निद्रा – मोह निद्रा ; भवरूप सागर – भवसागर ; बाहुरूप डोर – बाहुडोर क्षुधारूप अनल – क्षुधानल इत्यादि.

△ △ △

৪

দ্বিগু

ज्या कर्मधारय समासात संख्यावाचक विशेषणपद पूर्वपदी येऊन उत्तर पदी नाम येते त्यास 'দ্বিগু' समास म्हणतात. वा 'দ্বিগু' समासाचा अर्थ समूहवाचक असतो.

उदा दश दिकের সমাহার – দশদিক্ ; অষ্ট ধাতুর সমাহার – অষ্টধাতু সপ্ত অহের সমাহার – সপ্তাহ ; নব রত্নের সমাহার - নবরত্ন; পঞ্চ ভূতের সমাহার পঞ্চভূত : দশ চক্রের সমাহার – দশচক্র ; ষড়্ ঋতুর সমাহার- ষড় ঋতু ; তিন মোহনার সমাহার - তেমোহনা ; চারি রাস্তার যোগ বা চার রাস্তার সমাহার – চৌরাস্তা , পাঁচ জনের সমাহার – পাঁচজন ; চার হাতের সমাহার – চারহাত ত্রি ফলের সমাহার – ত্রিফলা : দুই আনার সমাহার – দু-আনি : इत्यादि

द्विगु समासात कधी कधी 'অ-কারান্ত' विशेष्यशब्द 'ঈ-কারান্ত' होतात. उलट 'নদী' व 'অঙ্গুলী' हे 'ঈ-কারান্ত' विशेष्यशब्द 'অ-কারান্তা' होतात.

उदा. ত্রি লোকের সমাহার – ত্রিলোকী :
পঞ্চ বটের সমাহার – পঞ্চবটী ;
শত অব্দের সমাহার – শতাব্দী ,
ত্রি পদের সমাহার – ত্রিপদী ;
পঞ্চ নদীর সমাহার – পঞ্চনদ ;
পঞ্চ অঙ্গুলির সমাহার – পঞ্চাঙ্গুল इत्यादि.

△ △ △

५

बहुव्रीहि
(বহুব্রীহি)

ज्या समासातील कोणतेही पद प्रधान नसून, त्या सर्व सामासिक शब्दापासून त्यात असणाऱ्या पदांच्या शिवाय निराळ्याच गोष्टीचा प्रामुख्याने बोध होतो, व तो सामासिक शब्द एखाद्या नामाचे विशेषण असतो, त्या सामासिक शब्दाला 'বহুব্রীহি' समास असे म्हणतात.

उदा. दशानन – दश आनन याहार।

ह्या समासात 'দশ' व 'আনন' ह्या पदांचा अर्थ मुख्य नसून दहा तोंडे ज्याला तो म्हणजे रावण ह्या विशेषनामाचा हा समास विशेषणरूप होतो.

बहुव्रीही समासात प्रायः विशेषणपद व सप्तमी विभक्तियुक्त पद पूर्वपदी येते. कधी कधी विशेषणपद उत्तरपदी पण येते.

उदा. स्थिरा मति याहार – स्थिरमति।
पापे मति याहार – पापमति।
पेट मोटा याहार – पेटमोटा।
चक्र पाणिते याहार – चक्रपाणि। इत्यादि.

बहुव्रीहि समासात (১ 'সহ' शब्दाऐवजी 'स' व 'মহৎ' 'মহা' स्वरवर्ण पुढे असल्यास 'কু' शब्दाऐवजी 'कत्' हे शब्द येतात.

उदा. सपुत्र –पुत्रेर सहित वर्तमान (वा विद्यमान)
सलज्ज – लज्जार सहित वर्तमान ;
सहोदर (किंवा सोदर) – सह (समान) उदर याहार ;
सजाति – समान जाति याहादेर ·
महाशय – महान् आशय याहार ;
महाबल – महत् बल याहार ;
कदाचार – कु आचार याहार ;

२) उत्तरपद 'ঋ कारान्त', स्त्रीलिंगी 'ঈ-कारान्त' किंवा ঊ-कारान्त' असल्यास त्या उत्तरपदापुढे नेहमी 'क' येतो; अन्यथा विकल्पाने येतो

नदीमातृक – नदी माता यांहार ;
सस्त्रीक – स्त्रीसह वर्तमान जो ;
मृतपत्नीक – मृत पत्नी यांहार जो
बहुवधूक – बहु वधू यांहार जो ;
अल्पवयस्क (किंवा अल्पवया) – अल्प वयस यांहार ;
उन्मनस्क (किंवा उन्मना) – उत्कंठित मन यांहार ;
अनर्थक (किंवा अनर्थ) – नाही अर्थ यांहात ;

(७ उत्तरपदी 'अक्षि' शब्दाऐवजी 'अक्ष' (विशेषण स्त्रीलिंगी असल्यास 'अक्षी'), 'धनुस्' शब्दाऐवजी 'धन्वन् (धन्वा)', जाया' शब्दाऐवजी 'जानि', 'गो' शब्दाऐवजी 'गु', 'धर्म' शब्दाऐवजी 'धर्मन्', 'नाभि' (नाम असल्यास) शब्दाऐवजी 'नाभ' व क्वचित् 'पति' शब्दाऐवजी 'पत्नी' हे शब्द येतात.

उदा. पुण्डरीकेर न्याय अक्षि यांहार – पुण्डरीकाक्ष ;
विशाल अक्षि यांहार – विशालाक्ष किंवा विशालाक्षी (स्त्रीलिंग)
पुष्प धनु यांहार – पुष्पधन्वा ;
शीत गो (किरण) यांहार - शीतगु (चन्द्र) :
युवती जाया यांहार - युवजानि ;
समान (एक) पति यांहार - सपत्नी ;
विगत हइयाछे धर्म यांहार - विधर्मा (विधर्मन्) ;
पद्मेर न्याय नाभि यांहार (वा पद्म नाभितें यांहार) – पद्मनाभ

४) उत्तरपदी 'पाद' शब्दाऐवजी साधारणतः 'पद' शब्द येतो.

उदा. एक पाद यांहार – एकपद, एकपदी (स्त्रीलिंग) हत्त्याचप्रमाणे द्विपद, द्विपदी, त्रिपद इत्यादि समास होतात.

৫) 'সু' 'পূতি', 'উৎ' व 'সুরভি' ह्या शब्दांपुढे 'गन्ध' शब्द आल्यास उत्तरपदी 'ই' प्रत्यय साधारणपणे येतो.

उदा. सु (शोभन) गन्ध याहार - सुगन्धि (पुष्प, चन्दन, इत्यादि) परन्तु सुगन्ध (खाद्य, वायु, वस्त्र इत्यादि).

('गन्ध' ज्या वस्तूचा स्वाभाविक गुण असतो त्याबेळेला 'गन्धि' वापरतात व स्वाभाविक गुण नसल्यास 'गन्ध' वापरतात).

उदा. पूति गन्ध याहाते पूतिगन्ध, पूतिगन्धि :
पद्मांच्या न्याय गन्ध याहार - पद्मगन्धि, पद्मगन्ध ;
चन्दनेर न्याय गन्ध याहार - चन्दनगन्धि, चन्दनगन्ध

(৬ 'দ্বি', 'অন্তর' ह्या शब्दांपुढे 'অপ্' शब्द असल्यास त्या ऐवजी 'ঈপ্' शब्द येतो.

उदा. दुई दिक् अप् (जल) याहार – द्वीप ;
अन्तर्गत अप् याहार - अन्तरीप ;

(৭) स्वरवर्ण पुढे असल्यास 'ন (নঞ্)' च्या ऐवजी 'অন্' व व्यंजनवर्ण पुढे असल्यास 'ন' च्या ऐवजी 'অ' हे शब्द येतात.

उदा. न (नाई) अन्त याहार - अनन्त ;
न (नाई) चेतना याहाते - अचेतन
न (नाई) ज्ञान याहार - अज्ञान
न (नाई) द्वितीय याहार – अद्वितीय

(৮ 'বক্র' शब्दापुढे 'অষ্টন' च्या ऐवजी 'অষ্টা' व 'পদ' शब्दापुढे 'শ্বন্' च्या एवजी 'শ্বা' हे शब्द येतात.

उदा. अष्ट (अष्टस्थाने) वक्र (वक्रता) याहार - अष्टावक्र
श्वार कुकुरेर न्याय पद याहार - श्वापद

৯) 'হাত', 'গজ', 'মণ' इत्यादि शब्द उत्तरपदी असल्यास 'হাতি' 'গজি', 'মণি' असे त्यांचे रूपान्तर होते.

উদা. দশ হাত (পরিমাণ) যাহার – দশহাতি ;
বিশ গজ (পরিমাণ) যাহার - বিশগজি ;
দশ মণ (পরিমাণ) যাহার - দশমণি ;
পাঁচসের ওজন যাহার - পাঁচসেরি (পশুরি)

বহুব্রীহি সমাস

'নিপাতনে সিদ্ধ'

সু হৃদয় যাহার - সুহৃৎ ; দুষ্ট হৃদয় যাহার – দুহৃৎ ; সম বয়স যাহার – সমবয়সী ; তিন পায়া যাহার – তেপায়া ; নাই জন যাহাতে – নির্জন ; নাই ভুল যাহাতে - নির্ভুল ; নাই সহায় যাহার - নিঃসহায় ; হায়া (লজ্জা) নাই যাহার - বেহায়া ; বে (নাই) সুর যাহার - বেসুরা ইত্যাদি.

বহুব্রীহি সমাসান্তে ৬ প্রকার আছেত.

১) সমানাধিকরণ বহুব্রীহি ২) ব্যধিকরণ বহুব্রীহি
৩) মধ্যমপদলোপী বহুব্রীহি ৪) নঞর্থক বহুব্রীহি
৫) সহার্থক বহুব্রীহি ৬) ব্যতিহার বহুব্রীহি

১) সমানাধিকরণ বহুব্রীহি - ह्या समासात पूर्वपद विशेषण व उत्तरपद नाम असते. कधी कधी पूर्वपद नाम असून उत्तरपद विशेषण असू शकते. उत्तरपदाला प्रत्ययही कधी कधी लागतो.

উদা. ঠাণ্ডা মাথা যাহার - ঠাণ্ডা-মাথা ;
চড়া মেজাজ যাহার – চড়া-মেজাজ ;
তিন নম্বর যাহার - তিন-নম্বর (বাড়ী) ;
হত ভাগ্য যাহার – হতভাগ্য (হতভাগী) ;
এলো কেশ যাহার - এলোকেশী ;
লাল পাড় যাহার - লালপেড়ে (শাড়ি)
লেজ কাটা যাহার - লেজ-কাটা ;
মুখ পোড়া যাহার - মুখ-পোড়া ;
ফুল তোলা যাহাতে - ফুল-তোলা (রুমাল) ;

নীল কণ্ঠ যাহার – নীলকণ্ঠ (শিব) ;
বীত (বিগত) রাগ যাহার – বীতরাগ ;
স (সমান) গোত্র যাহার – স-গোত্র ;
স্থিরা প্রজ্ঞা যাহার – স্থির-প্রজ্ঞ
হতা আশা যাহার - হতাশ ;
মৃত ভর্তা যাহার – মৃত-ভর্তৃকা ;
প্রত্যুৎপন্না মতি যাহার - প্রত্যুৎপন্নমতি ;

২) **ব্যধিकरण बहुव्रीहि** :- ह्या समासात पूर्वपद व उत्तरपद ही दोन्ही नामे असून त्याना वेगवेगळे विभक्तिप्रत्यय लागतात.

उदा. গোঁফে খেজুর যাহার – গোঁফ-খেজুরে ;
ঘড়ি হাতে যাহার – ঘড়ি-হাতে ,
পাঞ্জাবী গায়ে যাহার – পাঞ্জাবী-গায়ে ;
বীণা পাণিতে যাহার - বীণা-পাণি (सरस्वती)
কৃৎ অন্তে যাহার – কৃদন্ত ;
রত্ন গর্ভে যাহার – রত্নগর্ভা ; (वसुंधरा)
ঊর্ণা নাভিতে যাহার – ঊর্ণনাভ ;

৩) **मध्यमपदलोपी बहुव्रीहि** :— ह्या समासात संबंधदर्शक शब्दांचा लोप झालेला असतो.

उदा. পাঁচ ভরি ওজন যাহার - পাঁচভরি ;
চাঁদের মতো (সুন্দর) মুখ যাহার – চাঁদ-মুখ (पुल्लिंगी) চাঁদ-মুখী (स्त्रीलिंगी)
দেখন-মাত্র হাসি যাহার – দেখন-হাসি ;
বিড়ালের মত চোখ যাহার – বিড়ালচোখো ;
বরাহের মত খুর যাহার – বরাহখুরে ;
কমলের মত অক্ষি যাহার – কমলাক্ষ ;
হয়ের (ঘোড়ার) গ্রীবার মত গ্রীবা যাহার – হয়-গ্রীব ;
বিগত মল যাহা হইতে - বিমল
অন্য বিষয়ে বা অন্যগত মন যাহার - অন্যমনা, অন্যমনস্ক ;
চিরুনির দাঁতের মত দাঁত যাহার – চিরুনদাঁতী

৪) নঞর্থক বহুব্রীহি :— 'নাই' ह्या अर्थी 'न', 'निर्' (निः) किंवा अन्य कोणत्याही समानार्थक अव्ययार्थी नामाच्या होणाऱ्या बहुव्रीहि समासाला 'নঞর্থক বহুব্রীহি' समास म्हणतात.

उदा. नाई खोंज याहार – निखोंज ;
नाई खुँत याहाते – निखुँत
नाई भुल याहाते - निर्भुल ;
नाई भाग (भाग्य) याहार - अभागा (पुल्लिंगी) अभागी ;
(स्त्रीलिंगी)
नाई मूल्य याहार - अमूल्य ;
नाई हुँश याहार – बेहुँश ;
नाई आक्केल याहार – बेआक्केल ;
नाई जोड़ याहार – बिजोड़ ;
नाई काँड़ा याहा - आकाँड़ा ;
नाई मिल याहाते – गरमिल ;
नाई मञ्जुर याहा – नामञ्जुर ;
नाई शोक याहार – अशोक ;
नाई आदि याहार - अनादि ;
नाई सन्तान याहार – निःसन्तान ;
नाई आकार याहार - निराकार ;
नाई सन्देश याहाते - निःसन्देह ;

५) सहार्थक बहुव्रीहि पूर्वपदी 'सह', 'सहित' ह्याअर्थी शब्द अगून उत्तरपदी नाम असल्यास जो बहुव्रीहि समास होतो त्याला 'सहार्थक बहुव्रीहि' समास असे म्हणतात. साधारणतः ह्या समासाच्या आरंभी 'स' असतो.

उदा फलेर सहित विद्यमान - सफल ;
लज्जार सहित वर्तमान ये – सलज्ज ;
करुणार सहित वर्तमान ये – सकरुण ;
शङ्कार सहित वर्तमान ये – सशङ्क ;
अर्थेर सहित वर्तमान याहा – सार्थक ;
आकारेर सहित वर्तमान याहा – साकार ;

६) **व्यतिहार बहुव्रीहि** ज्या समासाची दोन्ही पदे परस्परात एकच क्रिया घडते आहे असे दर्शवितात त्या समासाला 'व्यतिहार बहुव्रीहि समास असे म्हणतात.

उदा हातात हातात ये धुद्ध किंवा परस्पर हातात धरिया ये कार्य - हाताहाति
परस्पर कानात कानात कथा – कानाकानि ;
परस्पर लाठिर द्वारा युद्ध – लाठालाठि ;
परस्पर गालि दिया कलह - गालागालि ;
केशे केशे धरिया युद्ध – केशाकेशि ;
परस्पर घुष दिया युद्ध – घुषाघुषि ;
ह्याप्रमाणे टानाटानि, कोलाकुलि, हस्ताहस्ति, दन्तादन्ति, चुलाचुलि, दलादलि, बकाबकि, रक्तारक्ति, खामचाखामचि, खुनाखुनि इत्यादि. समास होतात

△ △ △

६

अव्ययीभाव
(অব্যয়ীভাব)

पूर्वपदी अव्यय असून उत्तरपदी नाम असल्यास व समासात पूर्वपदी असलेल्या अव्ययाच्या अर्थास प्राधान्य असल्यास 'অব্যয়ীভাব' समास होतो.

उदा. কূলের সমীপ – উপকূল ;
রূপের যোগ্য – অনুরূপ ;

'চলিত, बंगालीत कधी कधी अव्ययपद उत्तरपदी येते.

उदा. মাথায় মাথায় – মাথাপিছু ;

सामीप्य, वीप्सा, अभाव, अनतिवृत्ति (अतिक्रमण न करणे) पर्यंत, योग्यता, सादृश्य, पश्चात् इत्यादि अर्थ 'অব্যয়ীভাব' समासात असू शकतात.

(১) সামীপ্যঃ— কূলের সমীপ – উপকূল ; বনের সমীপ – উপবন ; কণ্ঠের সমীপ – উপকণ্ঠ ; অক্ষির সমীপে - সমক্ষে ; অক্ষির সম্মুখে - প্রত্যক্ষ ; নগরীর সমীপ – উপনগরী ;

(২) বীপ্সা (পুনঃ পুনঃ) দিন দিন – প্রতিদিন বা অনুদিন ; মুহূর্তে মুহূর্তে - প্রতিমুহূর্তে ; ক্ষণে ক্ষণে – অনুক্ষণ বা প্রতিক্ষণ ; গৃহে গৃহে প্রতিগৃহে ; জনে জনে – জনপিছু বা জনপ্রতি ; বছর বছর – ফিবছর ; রোজ রোজ – হররোজ ;

(৩) অভাব ঃ— বিঘ্নের অভাব - নির্বিঘ্ন ; ভিক্ষার অভাব – দুর্ভিক্ষ বন্দোবস্তের অভাবে – বে বন্দোবস্ত ; ভাতের অভাব - হাভাত, মিলের অভাব – গরমিল ; ঘরের অভাব - হাঘর ; লুনের (লবণের) অভাব – আলুনি ; মিষ্টির অভাব – না-মিষ্টি ; इत्यादि.

(৪) পর্যন্তঃ— জীবন পর্যন্ত - আজীবন, যাবজ্জীবন ; সমুদ্র পর্যন্ত – আসমুদ্র ; কর্ণ পর্যন্ত - আকর্ণ ; মরণ পর্যন্ত - আমরণ ; পদ (পা) হইতে মস্তক পর্যন্ত - আপাদমস্তক ; বাল, বৃদ্ধ ও বনিতা পর্যন্ত - আবালবৃদ্ধবনিতা ;

(৫) যোগ্যতাঃ— রূপের যোগ্য – অনুরূপ ; কূলের যোগ্য – অনুকূল
(৬) সাদৃশ্যঃ— দ্বীপের সদৃশ – উপদ্বীপ . মূর্তির সদৃশ - প্রতিমূর্তি ; কথার সদৃশ - উপকথা ; ভাষার সদৃশ - উপভাষা ; অপবাদ হীন দেবতা - উপদেবতা ;

(৭) পশ্চাৎঃ— গমনের পশ্চাৎ-অনুগমন ; পদের পশ্চাৎ – অনুপদ ;

(৮) অনতিবৃত্তিঃ— শক্তিকে অতিক্রম না করিয়া - যথাশক্তি . বিধিকে অতিক্রম না করিয়া - যথাবিধি ; ইষ্টকে অতিক্রম না করিয়া যথেষ্ট ; জ্ঞানকে অতিক্রম না করিয়া - যথাজ্ঞান ; খুশিকে অতিক্রম না করিয়া - যা-খুশি

(৯) ক্ষুদ্রতা ঃ— উপ (ক্ষুদ্র) গ্রহ – উপগ্রহ . উপ (ক্ষুদ্র) বিভাগ – উপবিভাগ ;

১০) বিভক্তির অর্থেঃ— প্রত্যূষে (=উষায় ; সপ্তমী বিভক্তি)

'নিপাতনে সিদ্ধ' অব্যয়ীভাব সমাস

অক্ষির অগোচরে - পরোক্ষ ; আত্মাকে অধি (অধিকার করিয়া) – অধ্যাত্ম ; ভূতকে অধিকার করিয়া - অধিভূত , দৈবকে অধিকার করিয়া - অধিদৈব ; দক্ষিণকে প্রগত - প্রদক্ষিণ

অলুক্ - সমাস

বিভক্তিযুক্त पदांच्या (विशेषतः पूर्वपदाच्या) होणाऱ्या समासाला 'অলুক্ - সমাস' म्हणतात. हा काही स्वतंत्र समास नव्हे. द्वन्द्व, सप्तम्युत्तरपद, बहुव्रीहिमध्येच याचा अंतर्भाव होतो.

[১] অলুক্-দ্বন্দ্ব, —'হাতে পায়ে' ; 'হাতে-কলমে' ; 'পথে-ঘাটে' ; 'বুকে-পিঠে' ; 'দুধে-ভাতে' ; 'বনে-জঙ্গলে' ; 'ঝোপে-ঝাড়ে' ; 'আগে-পাছে' ; বা 'আগে-পিছে' ; ইত্যাদি.

[২] অলুক-তৎপুরুষঃ— হাতে-কাটা (সুতো) ? হাতে-গড়া (খেলনা) বনে-ভাসা (ছেলে) ;

ছিপে - গাঁথা (মাছ) ; মায়ে - তাড়ানো (ছেলে) ;
সাপে - কাটা (লোক) ; শিশিরে - ভেজা (ফুল) ;

মনসি জন্মে যে – মনসিজ : সরসি জন্মে যে - সরোজ সরসিজ ; পোকায় - কাটা (আম) ; হাতে - গরম (বড়া) ; মামার - বাড়ি ; চোখের-জল ; ঘরে পাতা-(দই) ; যুদ্ধি (যুদ্ধে) স্থির - যুধিষ্ঠির ; অন্তে (সমীপে) বাসী অন্তেবাসী : ঘিয়ে (ঘি দ্বারা) ভাজা - ঘিয়ে-ভাজা বা ঘি-ভাজা ; বনে চর - বনেচর খে চর - খেচর

৩] অলুক –বহুব্রীহি :— মুখে-ভাত - মুখে ভাত দেওয়া হয় যে অনুষ্ঠানে ; হাতে-ঘড়ি - হাতে ঘড়ি দেওয়া হয় যে অনুষ্ঠানে ; গায়ে হলুদ - গায়ে হলুদ দেওয়া হয় যে অনুষ্ঠানে ; ইত্যাদি.

नित्यसमास

ज्या समासातील पदे नेहमी एकत्र असतात, त्यांचा विग्रह करता येत नाही, त्या समासाला 'नित्यसमास' असे म्हणतात. हा काही स्वतंत्र समास नाही. कोणत्याही प्रकारच्या समासाचा विग्रह करता न आल्यास त्यालाही 'नित्यसमास' असेच म्हणतात.

उदा. केवल ताहा ह्या अर्थी तन्मात्र ; केवल दर्शन ह्या अर्थी दर्शन-मात्र : केवल चित् ह्या अर्थी चिन्मात्र : केवल जल ह्या अर्थी जलमात्र ; वेलाके (तट-भूमिके) उत् (अतिक्रान्त) ह्या अर्थी उ--वेल ; शृङ्खलाके उत् (अतिक्रान्त) ह्या अर्थी उच्छृङ्खल ; निद्रा हइते उत् (उत्थित) हया अर्थी उन्निद्र ; दुग्धफेनेर तुल्य हया अर्थी दुग्धफेननिभ . वज्रेर तुल्य हया अर्थी वज्रसन्निभ : कालान्तकेर तुल्य हया अर्थी कालान्तकसन्निभ : जवाकुसुमेर तुल्य हया अर्थी जवाकुसुमसङ्काश ; प्रति (प्रतिकूल) वाद हया अर्थी प्रतिवाद ; अनु (पश्चात्) ताप हया अर्थी अनुताप ; प्र (प्रकृष्ट) भाव हया अर्थी प्रभाव : अन्य रूप हया अर्थी रूपान्तर ; अन्य ग्राम हया अर्थी ग्रामान्तर ; वज्रेर तुल्य हया अर्थी वज्रेनिकाश : पान हेतु (वा पानेर जन्य वा पान उद्देशे) हया अर्थी पानार्थ : ह्याच-प्रमाणे स्नानार्थ, भ्रमणार्थ : अनेक टाका हया अर्थी टाकागुलि : एই कापड़ हया अर्थी कापड़खाना : ह्याचप्रमाणे चुलगाछा, मालागाछि, गोटाचारि. थानधुति इत्यादि.

△ △ △

पाठ २५ वा : शब्द-प्रकरण

१

बंगालीत सध्या प्रचलित असलेले शब्द चार भागात विभागले जातात.

१) तत्सम २) तद्भव ३) देशी ४) विदेशी

१) **तत्सम** :— जे संस्कृत शब्द जसेचे तसे अविकृत स्वरूपात बंगालीत घेण्यात आले आहेत त्यांना 'तत्सम' शब्द म्हणतात.

उदा. चन्द्र, सूर्य, हस्त, निमन्त्रण, श्राद्ध, क्षुधा, सन्ध्या, स्पर्श, महोत्सव, पुरोहित, ज्योत्स्ना, कर्ण, केश, वृक्ष, लता, वन, जल, देह, पुरुष, स्त्री, नारी, नदी, मृत्यु, आकाश, वायु, सुन्दर, बहु, अल्प, इत्यादि.

२) **तद्भव**:— संस्कृतमधील मूळ शब्दांचे परिवर्तन होऊन प्राकृत शब्द तयार झाले. हया प्राकृतानून परिवर्तन होऊन किंवा अपभ्रंश होऊन जे शब्द तयार झाले त्यांना 'तद्भव' शब्द म्हणतात. हयांना 'प्राकृत-ज' असे पण म्हणतात. हे 'तद्भव' शब्द खरोखरीचे बंगाली शब्द आहेत.

उदा

मूळ संस्कृत	बंगाली	मूळ संस्कृत	बंगाली
गात्र	गा	माता	मा
हस्त	हात	भगिनी	बोन
चक्षू	चोख	भ्राता (भ्रातृ)	भाई
पाद	पा	गृह	घर
कर्ण	कान	ब्राह्मण	बामून
मस्तक	माथा	कुम्भकार	कुमार
चन्द्र	चाँद‡	मत्स्य	माछ
वज्र	बाज	कर्पट	कापड़
व्याघ्र	बाघ	मिष्ट	मिठा

উচ্চ	উঁচু	অর্ধ	আধ
মিথ্যা	মিছা	সার্ধ	সাড়ে
এতদ্	এ	অপর	আর
উপরি	পর,	পত্র	পাতা

[मराठीत जसे आपण चंद्राला 'चांदोमामा' म्हणतो तसे बंगालीत चंद्राला 'চাঁদাভাই' व सूर्याला 'সূয্যিমামা' असे म्हणतात.]

'तत्सम' व 'तद्भव' शब्दांच्या मधोमध 'अर्ध-तत्सम किंवा 'ভগ্ন-তৎসম' असाही एक प्रकार आहे. हया वर्गातील शब्द खरोखरीचे 'तत्सम' शब्द आहेत. परंतु बंगालीतील उच्चारणाच्या विकृतीमुळे त्यांच्या मूळ स्वरूपांत थोडासा फरक झाला आहे.

उदा. तत्सम	अर्ध तत्सम
কৃষ্ণ	কেষ্ট
গৃহিণী	গিন্নী (গিন্নি)
মহোৎসব	মোচ্ছব
নিমন্ত্রণ	নেমতন্ন
বৈষ্ণব	বোষ্টম (বোষ্টুম)
মিথ্যা	মিথ্যে
সূর্য	সুজ্জি
ক্ষুধা	ক্ষিদে
স্পর্শ	পরশ
পুরোহিত	পুরুত
প্রীতি	পিরীত
জ্যোৎস্না	জোছনা
মহাশয়	মশাই

৩) देशी :— प्राकृत भाषेत पुष्कळ अनार्य शब्द व ज्याचे मूळ स्वरूप ठाऊक नाही असे शब्द आहेत. त्यापैकी काही शब्द थोडेसे रुपान्तरित होऊन बंगालीत घेण्यात आले आहेत. ह्या शब्दांना 'देशी' शब्द म्हणतात.

उदा. পেট, খাড়ু, গোদ, খোঁপা; ডিঙ্গি, ডাবর, ঢিল, ঝাঁটা, খোঁচা, ডাহা, ডাঁসা, চাউল, চাঙ্গা, ঢেঁকি ঢেউ, ঝিঙ্গা, গোট, ঘোমটা, আড্ডা, বঁটি, খোকা, খুকি, কামড়, ডাব, সড়কি इत्यादि.

৪) বিদেশী विदेशी भाषांमधून विकृत किंवा अविकृत स्वरूपांत बंगालीत सामावून घेण्यात आलेल्या शब्दांना 'বিদেশী' शब्द म्हणतात.

অ) ফারসী, ফার্সী, (फारशी) ইয়ার, কারিগর, কুস্তি, খরিদ, খুন, দরবার, বাদশাহ্, সেপাই, কুচকাওয়াজ, শিকার, গোমস্তা, দপ্তর, মোহর, শহর, কারকুন, কারখানা, সরকার, সাল, জারি, দস্তখত, নালিশ, সেরেস্তা পেশা, সালিস, দরগা, দরজী, দরবেশ, পয়গম্বর, আনার, আয়না, আঙ্গুর, কিংখাপ, কিশমিশ, খানসামা, গোলাপ, চর্বি, চশমা, চাবুক, চেহারা, জরি, জামা, তাকিয়া, দালান, দস্তানা, দোয়াত, পরদা, পাজামা, পোলাও, বরফ, বাগিচা, বাদাম, খোরাক, জায়গা, জোর, তাজা, দরকার, দেরী, দোকান, পছন্দ, পোশাক, বন্দর, বন্দোবস্ত, বাগান, বাজার বায়না, বেচারা, বেশ, বেশি, মজা, ময়দা, ময়দান, মলম, মাহিনা, মোহর, কমাল, রেশম, রসদ, রাস্তা, রোজ, শানাই, শাল, শিরোপা, শিরোনামা, শিশি, সাজা, হাঙ্গামা, আওয়াজ, আবহাওয়া, আশনাই আস-মান, কম, খুব, কোমর, গরম, নরম, জলদি, জানোয়ার, জাহাঁবাজ, দাগা, নমুনা, বকশিশ, বজ্জাত, বাহবা, মোরগ, লাশ, রোশনাই, সাদা, হপ্তা, হাজার, হঁশিয়ার, কবুতর, জমাদার, জাজিম, দরখাস্ত, নাবালোক, ফরমাইশ, লোচ্চা, শরম, इत्यादि.

(আ) আরবী- (अरबी):- আক্কেল, কলম, বিদায়, জিলা, দফা, কেচ্ছা, বরাত, মৌলবী, মুনশী, আতর, আইন, আদালত, কায়দা, মক্কেল, কয়েদ, মতলব, মাল্লা, রেওয়াজ, জাফরান, জিনিষ,

বেনিয়ান, মঞ্জুর, আমীর উজীর, দৌলত, মালিক, হাঁবু, হিম্মত, আসামী, খাজনা, খারিজ, রায়ত, সন; হিসাব, উকিল, কানুন, ফেরার, মোকদ্দমা, মোক্তার, মুনসেফ, হাকিম, আল্লা, কবর, কাফের, জেহাদ, নামাজ, মসজিদ, শহীদ, আরক, কাগজ, কুলুপ কলাই, বুলবুল, মখমল, মশলা, মুহুরী, রেকাব, হালুয়া, হুকুম, হুঁকা, আসল, জাহাজ, জিদ, তলব, তল্লাশ, দখল, নগদ, ফুর--সৎ, মজবুত, মুলুক, সাফ, হজম, আরজি; আমলা, আমিন, ইশারা, এজলাস, ওজন, ওজর, ওয়ারিস, ওয়াসিল, কাজী, কবুলিয়ত, খবর, খাতির, খারাপ, গরজ, গরিব, গলদ, গোলাম, জবাব, জামিন, তামাশা; তারিখ, তালাক, তুফান, দলিল, দেনা, নকল, নকশা, নবাব, ফকির, ফরাশ, ফসল, ফৌজ, বদল, বাকী, মাশুল, রকম, লোকসান, সদর, সহি, সাহেব, সেলাম, হাওয়া, হাজির, হুজুর, ইত্যাদি

(ই) তুর্কী (তুর্কী) :— উর্দু, কাঁচি, কাবু, কোর্মা, গালিচা, চকমকি, চাকু, চিক, দারোগা, বাবুর্চি, বাকস, বন্দুক, বেগম, বোঁচকা, মুচলেকা, মোল্লা, সওগাত,

(ঈ) ইংরেজী (ইয়র্কী) :— লাট (Lord); আপিস (Office); লণ্ঠন (Lantern); গেলাস (Glass); ইস্কুল (School); মাষ্টার মাস্টার (Master); ডাক্তার, ডক্টর (Doctor); হাসপাতাল (Hospital); বাক্স (Box); ক্লাব (Club); রিপিট (Rivet) রিপোর্ট (Report); রিভলবার (Revolver); পোষ্ট, পোস্ট (Post); স্ট্যাম্প, ষ্ট্যাম্প (Stamp); স্টীমার, ষ্টীমার (Steamer) স্টেশন ষ্টেশন (Station); স্কলারশিপ (Scholarship); কার্বন; কারবন (Carbon); ইঞ্জিনিয়ার (Engineer); উল (Wool); এডিটর, এডিটার (Editor), এক্সচেঞ্জ (Exchange) এটর্নি (Attorney); ওয়ারেন্ট (Warrant); ওয়েস্টকোট (Waist-coat); কংগ্রেস (Congress); কমিটি (Committee),

কন্ট্রাক্টর (Contractor) ; কন্ট্রোল (Control) , গার্জেন, গার্জিয়ান (Guardian) ; চেন, চেইন (Chain) ; টিউসনি (Tution) , ট্রেজারি (Treasury) ; ট্রেন (Train) : ডায়মন (Diamond) : থার্মামিটার (Thermometer) , থিয়েটার (Theatre) ; নম্বর (Number) ; পাম্প (Pump) ; পারমিট (Permit) : পার্টি, পার্টী (Party) : পার্লামেন্ট (Parliament) ; ফোরম্যান (Foreman) , বয়কট (Boycott) ; ব্যাণ্ড (Band): মার্কেট (Market) ; মিউনিসিপ্যালিটি (Municipality) ; ম্যাজিস্ট্রেট (Magistrate) ; লেবেল (Label) ; লাইব্রেরী (Library) ; শেয়ার (Share) ; টাইম (Time) ; পুলিস (Police) ; হোটেল (Hotel) ; টেবিল (Table) : ক্লাস (Class) ; টিকেট (Ticket) : কালেক্টর (Collector) ইত্যাদি

(উ) পোর্তুগীজ (পর্তুগীজ) :— আলকাতরা, আলমারি, গরাদে, চাবি, জানালা, তোয়ালে, নিলাম, বালতি বোমা, বোতাম, বোম্বেটে, ফরাসী, পাউরুটি, পেপে, মিস্ত্রী, যীশু, ইস্তিরি, ইস্ত্রি, ইস্পাত, কেরাণী, পিরিচ, কেদারা, কামরা, পাদরী, ফিরিঙ্গি, ফিতা, বেহালা, সাবান, গির্জা, গুদাম, কপি (কোপি), বোতল নোনা, আতা, আনারস, কাফ্রী (কাফ্রী), গামলা, সালসা, পিপা (পিপে), সাবা, সাবু (সাগু), পেরেক, তামাক, পেয়ারা, ইত্যাদি.

(ঊ) ফরাসী (ফ্রেঞ্চ) :— গুলন্দাজ, কার্তুজ, তুরুম, দিনেমার, কুপন

(ঋ) ওলন্দাজ (ডচ) :— তুরুপ, হরতন, রুইতন, ইশকাপন

(ঌ) ইতালীয় (ইতালিয়ন) :— ম্যালেরিয়া, সোডা, পিস্তল, ভেলভেট

(এ) মালয়ী (মলায়ন) :— কাকাতুয়া

(ঐ) গ্রীক (গ্রীক) :— দাম, সুড়ঙ্গ

(ও) চীনা (চিনী) :— চা, চিনি, লিচু

(क) जापानी (जपानी) : रिक्‌श (-शा), हाराकिरि

(ख) बर्मी (ब्रह्मी ब्रह्मदेशातील भाषा)-लुङ्गी, फुङ्गी

याखेरीज भारतीय भाषांतील शब्दही बंगालीत सामावून घेण्यात आले आहेत.

उदा हिन्दी(हिन्दी):— थाना, कचुरी, चिड़िया, चुतिया, लोहि, डाकु, जुया इत्यादि.

गुजराती (गुजराथी) :— हरताल, खद्दर

पाञ्जाबी :— (पंजाबी) चाहिदा

वरील चार प्रकारच्या शब्दांपैकी एका प्रकारच्या शब्दाशी दुसऱ्या प्रकारचे शब्द मिळून 'मिश्रशब्द' तयार झाले आहेत.

उदा. मास्टार-मशाई, बे-टाईम, धन-दौलत, डाक्तार-बाबु, हेड-पण्डित भोट-दाता इत्यादि.

△ △ △

शब्दांच्या घडणीनुसार बंगालीत त्यांचे दोन भाग पडतात.

१) মৌলিক (वा स्वयंसिद्ध) २) সাধিত

१) মৌলিক শব্দ ज्या शब्दांचे विश्लेषण करता येत नाही अशा स्पष्ट-अर्थ-युक्त शब्दांना 'মৌলিক' असे म्हणतात.

उदा. मा, बाप, भाई, बोन, हात, पा, गला, घोड़ा, बाघ, चाँद, इत्यादि.

२) সাধিত শব্দ ज्या शब्दांचे विश्लेषण करता येते किंवा भाग पाडता येतात व पाडलेल्या भागांमुळे ज्याचा पूर्ण अर्थ समजतो त्या शब्दांना 'সাধিত' शब्द म्हणतात. बंगालीत 'সাধিত' शब्द दोन प्रकारचे आहेत. (क) প্রত্যয়-নিষ্পন্ন (ख) সমস্ত (वा সমাসবদ্ধ)

क) প্রত্যয় - নিষ্পন্ন :- कोणत्याही धातूला किंवा नामाला प्रत्यय लागून जे शब्द होतात, त्यांना 'প্রত্যয় - নিষ্পন্ন সাধিত শব্দ' असे म्हणतात.

उदा. কর্ + অন – করণ ; চল্ + আ - চলা ;
যাচ্ + আই - যাচাই ; শুনা + আনি - শুনানি ;
বঙ্গ + আল – বঙ্গাল ; মিতা + আলি - মিতালি ;
পল্লব + ইত - পল্লবিত ; ফেন + ইল - ফেনিল ;

ख) সমস্ত বা (সমাস - বদ্ধ) :- दोन किंवा अधिक 'মৌলিক' किंवा 'সাধিত' शब्दांच्या जोडण्याने जो शब्द तयार होतो, त्याला 'সমস্ত - শব্দ' म्हणतात.

उदा. নব-বানর, গৃহান্তর, অ-ভয়, গাছ-পাকা, গন্ধবণিক, বিলাতফেরত, সপ্তাহ, তেমাথা, রাজাবাদশা, ডাক্তার-সাহেব, শশব্যস্ত, অগ্নিভয় इत्यादि.

३

शब्दाच्या अर्थाच्या दृष्टीने विचार केल्यास बंगाली शब्दांचे तीन भाग पडतात. १) যৌগিক শব্দ २) রূঢ় বা রূঢ়ি শব্দ ৩) যোগরূঢ় শব্দ.

१) যৌগিক শব্দ:- ज्या शब्दाचा व्युत्पत्युत्पन्न अर्थ व व्यावहारिक अर्थ एकच असतो त्याना 'যৌগিক শব্দ' म्हणतात.

उदा कर्ता (= যে করে) ; निन्दक (= যে নিন্দা করে) ; কুম্ভকার (= কুম্ভ (প্রস্তুত) করে যে) ; অণ্ডজ (= অণ্ড হইতে জন্মে যাহা) ; রাঁধুনী (= যে রাঁধে)

२) রূঢ় বা রূঢ়ি শব্দ केवळ व्युत्पत्तिवरून ज्या शब्दांचा अर्थ कळत नाही किंवा ज्या शब्दांचा व्युत्पत्युत्पन्न अर्थ व्यावहारिक अर्थापेक्षावेगळा असतो त्यांना 'রূঢ় বা রূঢ়ি শব্দ' असे म्हणतात.

उदा करी ह्या शब्दाचा व्युत्पत्युत्प अर्थ 'যাহার কর আছে' असा होतो. परंतु व्यावहारिक अर्थ 'हत्ती', কুশল - व्युत्पत्युत्पन्न अर्थ 'যে কুশ আহরণ করে' परंतु व्यावहारिक अर्थ 'निपुण'.

পাঞ্জাবী - व्युत्पत्युत्पन्न अर्थ 'পাঞ্জাবের লোক' व्यावहारिक परंतु अर्थ बंगाली लोकाचा झब्बा.

৩) যোগরূঢ় শব্দ :- ज्या शब्दांचा व्यावहारिक अर्थ व्युत्पत्युत्पन्न अर्थापेक्षा भिन्न नसून केवळ संकुचित असतो अशा शब्दांना 'যোগরূঢ়' शब्द म्हणतात.

उदा पङ्कज - व्युत्पत्युत्पन्न अर्थ 'পঙ্কে জন্মে যে', व्यावहारिक अर्थ कमळ (चिखलात पुष्कळ वस्तु उत्पन्न होऊ शकतात परंतु चिखलात उत्पन्न होणाऱ्या कमळालाच 'পঙ্কজ' म्हणतात.)
জলদ - व्युत्पत्युत्पन्न अर्थ 'জল দেয় যে' ; व्यावहारिक अर्थ ढग.

४

प्रत्यय

बंगालीत चार प्रकारचे प्रत्यय आहेत. १) বিভক্তি २) স্ত্রী প্রত্যয় ३) কৃৎ ४) তদ্ধিত

१) বিভক্তি-প্রত্যয়:- भिन्न भिन्न कारकांच्या व पुरुषांच्या अर्थी नामांना, सर्वनामांना व धातूंना जे प्रत्यय लागतात त्यांना 'বিভক্তি - প্রত্যয়' म्हणतात.

२) স্ত্রী - প্রত্যয় .— पुल्लिंगाचे स्त्रीलिंगात रुपान्तर करणाऱ्या प्रत्ययांना 'স্ত্রী - প্রত্যয়' म्हणतात.

३) কৃৎ - প্রত্যয় धातूंना जे प्रत्यय लागतात त्यांना 'কৃৎ - প্রত্যয়' म्हणतात. 'কৃৎ - প্রত্যয়' लागून जे शब्द तयार होतात त्यांना 'কৃদন্ত শব্দ' असे म्हणतात.

उदा नाच + অন = নাচন। येथे 'নাচ্', ह्या धातूला 'অন' हा 'কৃৎ - प्रत्यय' लागून 'নাচন' हा 'কৃদন্ত শব্দ' तयार झाला आहे

४) তদ্ধিত - প্রত্যয় : नामांना व विशेषणांना जे प्रत्यय लागतात त्यांना 'তদ্ধিত প্রত্যয়' म्हणतात. 'তদ্ধিত - প্রত্যয়' लागून जे शब्द तयार होतात त्यांना 'তদ্ধিতান্ত শব্দ' असे म्हणतात.

उदा. কাঁস + আরি = কাঁসারি । येथे 'কাঁস' ह्या नामाला 'আরি' हा 'तद्धित-प्रत्यय' लागून कांसारि हा 'तद्धितान्त शब्द' तयार झाला आहे চতুর + আই = চতুরাই। येथे 'চতুর' ह्या विशेषणाला ,आई' हा 'तद्धित - प्रत्यय' लागून चतुराई हा 'तद्धितान्त शब्द' तयार झाला आहे.

'কৃৎ - প্রত্যয়' व 'তদ্ধিত - প্রত্যয়' ह्यामुळे उत्पन्न होणारे शब्द नामे व विशेषणे असतात.

'स्त्री - प्रत्यय' यांच्याविषयी दुसऱ्या पाठात माहिती देण्यात आली आहे. 'विभक्ति - प्रत्यय' यांच्याविषयी तिसऱ्या पाठांपासून दहाव्या पाठापर्यंत माहिती देण्यात आली आहे. या पाठात फक्त 'कृत्- प्रत्यय' व 'तद्धित प्रत्यय' यांचाच विचार करावयाचा आहे.

कृत् - प्रत्यय

बंगालीत १) संस्कृत धातु (कृ, भू, स्था इत्यादि) व २) बांग्ला धातु (कर्, ह, थाक् इत्यादि) असे दोन प्रकारचे धातु आहेत. 'संस्कृत धातु' पासून बंगालीत क्रियापदे तयार होत नाहीत परंतु त्यांना 'संस्कृत, कृत् - प्रत्यय', लागून नामे व विशेषणे तयार होतात. ती कशी तयार होतात हे समजण्याकरिता संस्कृत व्याकरणाची आवश्यकता असल्यामुळे तसेच त्यापासून तयार होणारी नामे व विशेषणे मराठीत सुप्रचलित असल्यामुळे त्यांची माहिती इथे दिलेली नाही.

[उदा कृ + क्त = कृत ; भी + क्त = भीत ; मृ + क्त = मृत इत्यादि.]

'बांग्ला धातु' ना केवळ बांग्ला कृत्-प्रत्यय' लागतात.

बांग्ला कृत् - प्रत्यय

१) অ :- धातूच्या पुढे हा प्रत्यय लागून क्रियावाचक नाम तयार होते. आधुनिक बंगालीत ह्याचा उच्चार करत नसल्यामुळे ह्याला 'लुप्त--प्रत्यय' म्हणतात.

उदा. চল + অ = চল ; মার্ + অ = মার ;
নাচ্ + অ = নাচ ; ধর্ + অ = ধর ;
বাঁধ্ + অ = বাঁধ ; চাপ্ + অ = চাপ ;

काही वेळेला ह्या प्रत्ययामुळे धातूच्या पहिल्या स्वरवर्णात बदल घडून येतो.

उदा. খুঁজ্ + অ = খোঁজ ; দুল্ + অ = দোল
ঝুঁক্ + অ = ঝোঁক ; ঘির্ + অ = ঘের

২) অত, অতা, অতী (অতি) তি ধাতুর্‌যা পুঢ়ে হে প্রত্যয লাগুন নামে ব বিশেষণে তয়ার হোতান.

উদা. ফির্‌ + অত = ফেরত ; ফির্‌ + অতি = ফিরতি ;
চল্‌ + তি = চল্‌তি ; উঠ্‌ + তি = উঠ্‌তি ;
পড়্‌ + তি = পড়্‌তি ; বহ্‌ + অতা + বহতা
বস্‌ + অত = বসত ; বস্‌ + অতি = বসতি
মান্‌ + অত = মানত ; বাড়্‌ + অতি = বাড়তি

৩) অন (ওন) :- মূল ধাতুর্‌যা পুঢ়ে হা প্রত্যয লাগুন ক্রিয়াবাচক ব বস্তুবাচক নামে তয়ার হোতাত.

উদা. নাচ্‌ + অন = নাচন ; কাঁদ + অন = কাঁদন ; গাঁথ্‌ + অন = গাঁথন ; বাঁধ্‌ + অন = বাঁধন , চল্‌ + অন = চলন ;
ঝুল্‌ + অন = ঝুলন ; হ + অন = হঅন-হওন
যা + অন = যাঅন-যাওন ; খা + অন = খাঅন-খাওন
ঝাড়্‌ + অন = ঝাড়ন ; ফুড়্‌ + অন = ফুড়ন, ফোড়ন
মাজ্‌ + অন = মাজন ; ঢাক্‌ + অন = ঢাকন

৪) অনা (ওনা) না :- মূল ধাতুর্‌যা পুঢ়ে হে প্রত্যয লাগুন ক্রিয়াবাচক ব বস্তুবাচক নামে তয়ার হোতান.

উদা. কাঁদ্‌ + অনা = কাঁদনা কান্না ; দে + অনা = দেঅনা-দেনা ,
রাঁধ্‌ + অনা = রাঁধনা-রান্না , ধর্‌ + অনা = ধরনা-ধন্না ,
খেল্‌ + অনা = খেলনা ; কুট্‌ + অনা = কুটনা ;
বাজ্‌ + অনা = বাজনা ; ঢাক্‌ + অনা = ঢাকনা ,

৫) অনী, নী, উনী (উনি, নি, অনি,) ধাতুলা হে প্রত্যয লাগুন ক্রিয়াবাচক, ব্যক্তিবাচক কিংবা বস্তুবাচক নামে তয়ার হোতান.

উদা. কাঁদ্‌ + অনি = কাঁদনি ; কাঁদ্‌ + উনি = কাঁদুনি ;
বাঁধ্‌ + অনি = বাঁধনি ; বাঁধ + উনি = বাঁধুনি ;
কাঁপ + অনি = কাঁপনি ; কাঁপ + উনি = কাঁপুনি ;
ছাক্‌ + অনী = ছাকনী-ছাকুনী ; নাচ্‌ + অনী = নাচনী-নাচুনী

রাঁধ্ + অনী = রাঁধনী-রাঁধুনী ; চাল্ + উনি = চালুনি চালুনী
চাট্ + অনি = চাটনি ; ঢাক্ + উনি = ঢাকুনি ;
কুর্ + অনী = কুরনী-কুরুনী ;
গাঁথ্ + অনি = গাঁথনি-গাঁথুনি

৬) অন্ত :- धातूला हा प्रत्यय लागल्यावर 'ती क्रिया चालू आहे, कर्ता त्या क्रियेत गुंतलेला आहे' अशा अर्थाचे क्रियावाचक विशेषण तयार होते व हे नाम – विशेषणाप्रमाणे साधारणतः नामाच्या अगोदर येते. कधी कधी विधिविशेषणाप्रमाणे नामानंतरही येते.

उदा चল্ + অন্ত = চলন্ত (चालत असलेला, चलन्त गाड़ी)
ফুট্ + অন্ত = ফুটন্ত (फुटन्त जल)
জ্বল্ + অন্ত = জ্বলন্ত (जलन्त आगुन)
ফল্ + অন্ত = ফলন্ত (फलन्त गाछ)
ঘুম্ + অন্ত = ঘুমন্ত (घुमन्त छेले)
ডুব্ + অন্ত = ডুবন্ত (डुबन्त लोक)
ছুট + অন্ত = ছুটন্ত (छुटन्त घोड़ा)
উড়্ + অন্ত = উড়ন্ত (उड़न्त घुड़ि)

৭) আ (ওয়া) :- धातूला हा प्रत्यय लागून क्रियावाचक नाम व क्रियावाचक विशेषण तयार होते.

उदा. ধর + আ = ধরা ; [छेले-धरा] চল্ + আ = চলা ; [गाड़ी-चला] কাচ্ + আ = কাচা ; [कापड़-काचा] কাট্ + আ = কাটা ; [कलम-काटा छुरि] ফুট + আ = ফুটা, ফোটা [शिउलि-फोटा] উঠ্ + আ = উঠা, ওঠা [सूर्य-ओठा] খা + ওয়া = খাওয়া [भात-खाओया] মর্ + আ = মরা [मरा-गाङ्ग]
আঁক্ + আ = আঁকা ; [आँका छवि] ; কর্ + আ = করা [करा काज] পড়্ + আ = পড়া ; [पड़ा वइ] শুন্ + আ = শুনা-শোনা [शोना कथा] इत्यादि.

৮) আই :- धातूला हा प्रत्यय लागून क्रियावाचक नाम तयार होते.

उदा याच् + आई = याचाई : खुद् + आई = खुदाई, खोदाई ; वाछ् + आई = वाछाई ; लड् + आई =लड़ाई ; चढ् + आई = चढ़ाई झाल् + आई = झालाई ; ढाल् + आई = ढालाई

९) आइत (चलित भाषाय आत) :- धातूला हा प्रत्यय लागून कर्तृवाचक नाम तयार होते. 'ती क्रिया करतो किंवा करीत आहे' असा अर्थ होतो.

उदा डाक् + आइत = डाकाइत, डाकात
सेव् + आइत = सेवाइत (बंगालीत गद्यात 'सेव्' धातूचा उपयोग करीत नाहीत परंतु पद्यात करतात.)

१०) आओ :- धातूला भावार्थी हा प्रत्यय लागतो.

उदा चढ् + आओ = चढ़ाओ ; घिर् + आओ = घिराओ-घेराओ ; पाकड़ा + आओ = पाकड़ाओ ; छाड़् + आओ = छाड़ाओ ; चाल् + आओ = चालाओ

११) आन्, आन (आनो):- धातूला हा प्रत्यय लागून क्रियावाचक नाम तयार होते.

उदा. आँचा + आन = आँचान ; जाना + आन्, आनो = जानान्, जाननो चाला + आन्, आनो = चालान्, चालानो ; माना + आन्, आनो = मानान्, माननो ; उड़् + आन = उड़ान ; शुन् + आनो = शुनानो ; उजा + आन = उजान ; योगा + आन्, आनो = योगान्, योगानो ; जुता + आन्, आनो = जुतान्, जुतानो हाता + आनो = हातानो

१२) आनि (आनी), उनि (ओनि) :- धातूला हे प्रत्यय लागून क्रियावाचक व वस्तुवाचक नामे तयार होतात.

उदा. शुन् + आनि = शुनानि ; बिन् + आनि,उनि = बिनानि, बिनुनि ; निड़् + आनि, उनि = निड़ानि, निड़ुनि ;
झाल् + आनि = झालानि ; हाँप् + आनि = हाँपानि ;

শাস্+আনি=শাসানি ; উড়্+ আনি উনি ওনি = উড়ানি, উড়ুনি উড়োনি ; ধমকা + আনি = ধমকানি ; ঝালসা + আনি = ঝালসানি ; খিঁচ্ + উনি = খিঁচুনি ; ঝন্‌ঝন্ + আনি = ঝন্‌-ঝনানি ; টন্‌টন্ + আনি = টন্‌টনানি ,ছট্‌ফট্ + আনি = ছট্‌ফটানি ;

১৩) আরি (আরী ; উরি(উরী) :- धातूला हे प्रत्यय 'त्या कामात निपूण असलेला' ह्या अर्थी लागतात.

उदा. डुब् + आरि (-री), उरि (-री) = डुबारि (-री), डुबुरि (-री) धुन् + आरी उरी = धुनारी, धुनुरी ; काट् + आरि = काटारि ;

১৪) ই :- धातूला हा प्रत्यय लागून भाववाचक नामे तयार होतात.

उदा हास् + ई = हासि ; छुट् + ई = छुटि ; डुब् + ई = डुबि ; झुल + ई = झुलि ; चुर् + ई = चुरि ; काश् + ई = काशि , फिर् + ई – फिरि ; भाज् + ई = भाजि ; वेड़् + ई = वेड़ि बुल् (=बल) + ई = बुलि ;

১৫) ইয়ে :- धातूला हा प्रत्यय 'ह्यात निपूण' ह्या अर्थी लागतो.

खा + इये = खाइये ; गा + इये = गाइये ; नाच् + इये = नाचिये ; बाज् + इये = बाजिये , बल् + इये = बलिये खेल + इये = खेलिये ; कह् + इये = कहिये, कइये ;

১৬) উ, ও, অ धातूला हे प्रत्यय 'अजून क्रिया झालेली नाही. होण्याच्या बेतात आहे' ह्या अर्थी लागतात. प्रत्ययांपासून झालेली क्रियावाचक विशेषणे नेहमी दोनदा येतात.

उदा. कँाद् + ও = কাঁদো কাঁদো, কাঁদ কাঁদ (रडण्याच्या बेतात असलेला)

उदा. डुब् + উ = ডুবু ডুবু ; উড়্ + উ = উড়ু উড়ু ; নিব্ + উ = নিবু নিবু ; মর্ + ও = মরো মরো ;

১৭) উয়া (চলিত ভাষায় ও) धातूला हा प्रत्यय 'करणारा किंवा जी क्रिया होऊन गेली आहे' ह्या अर्थी लागतो.

उदा. पढ़् (वाचणे)+ ऊया=पढ़ुया-प'ढ़ो [प'ढ़ो छात्र (वाचणारा विद्यार्थी)]
पड़् (पडणे) + ऊया = पड़ुया – प'ढ़ो [प'ढ़ो वाड़ी पडलेले घर]

१८ ऊक (ऊका) :- धातूला हा प्रत्यय लागून स्वभाव दर्शविणारी विशेषणे तयार होतात.

उदा मिश् + ऊक = मिशुक (मिळून–मिसळून किंवा खेळीमेळीने वागणारा)
खा + ऊका = खाऊका – खेकों (खाणारा)

१९) ऊने:- धातूला हा प्रत्यय लागून ती क्रिया करणारा ह्या अर्थी विशेषणे तयार होतात.

उदा कांद् + ऊने = कांदुने (रडवा), बक् + ऊने = बकुने (बाचाळ),
नाच् + ऊने = नाचुने (नाचरा)

२०) अक :-धातूला हा प्रत्यय लागून नाम तयार होतात.

उदा मुड़् + अक = मुड़क - मोडक ; टान् + अक् = टनक ;
चढ़् + अक = चढ़क ; झल् + अक = झलक ;
फाट् + अक = फाटक, फटक ;

२१) इते, इया, इले धातूला हे प्रत्यय लागून 'असमापिका क्रिया' तयार होतात. (पाठ ७ पहा) परंतु ह्यांचा क्रियावाचक नामाप्रमाणे, क्रियावाचक नामविशेषणाप्रमाणे किंवा क्रियाविशेषणा-प्रमाणे पण उपयोग होतो. 'असमापिका क्रिया' तयार होत असल्यामुळे ह्या प्रत्ययाना 'धातुविभक्ति' किंवा क्रिया-विभक्ति म्हणतात. त्याचप्रमाणे क्रियावाचक विशेषणे तयार होत असल्यामुळे ह्याना कृत्-प्रत्यय पण म्हणतात.

अ) इया

भिखारी गान **गाहिया** भिक्षा मागितेछे। (गाहिया - असमा-पिका क्रिया) भिकारी गाणे गाऊन भीक मागत आहे.

सेथाने **गाहिया** काज नाई। (गाहिया=गाण्याचा क्रियावाचक विशेष्य) तिथे गाण्यात काही अर्थ नाही.

ভিখারি গাহিয়া গাহিয়া ভিক্ষা মাগিতেছে। (গাহিয়া গাহিয়া-ক্রিয়াবিশেষণ) भिकारी गात गात भीक मागत आहे

আ) ইতে

আমাকে বসিতে কিছু দাও। (বসিতে - অসমাপিকা ক্রিয়া) मला बसावयास काहीतरी द्या.

চেয়ারে বসিতে পড়িয়া গিয়াছি। (বসিতে = বসিবার সময় - ক্রিয়াবাচক নাম - বিশেষণ) खुर्चीवर बसताना पडलो.

গুরুজনের সম্মুখে **বসিতে** নাই। (বসিতে - ক্রিয়াবাচক নাম) वडिल मडळीसमोर बसू नये (बसणे योग्य नव्हे ह्या अर्थी बसणे-क्रियावाचक नाम)

তিনি কাঁদিতে কাঁদিতে বলিলেন। (কাঁদিতে কাঁদিতে - ক্রিয়াবিশেষণ) त्या रडत रडत म्हणाल्या.

ই) ইলে

সেখানে গেলে কিছু করিতে পারিতাম। (গেলে - অসমাপিকা-ক্রিয়া) तेथे गेल्यावर काहीतरी करू शकलो असतो ह्या वाक्यात कर्ता एकच असल्यामुळे 'गेले' ही 'असमापिका क्रिया' आहे परंतु कर्ते वेगवेगळे असल्यास 'इले' युक्त पद त्याच्याशी जोडून असलेल्या कर्तृपदी नामाचे 'क्रियावाचक नाम -विशेषण' समजले जाते.

তুমি বলিলে, সে আসিবে। (বলিলে-'তুমি'র ক্রিয়াবাচক নাম - বিশেষণ) तू सांगितल्यावर तो येईल.

২২) **ইবা** :- धातूला '**ইবা**' प्रत्यय जोडून क्रियावाचक नामे तयार होतात. (पाठ १० पहा)

वाक्ये

এত সন্ধান করিয়াও তাহার খোঁজ পাওয়া গেল না।
इतका शोध करूनसुद्धा त्याचा पत्ता लागला नाही.

উঠ্‌তি-বয়সে পুষ্টিকর খাদ্যের দরকার।
वाढत्या वयात पौष्टिक खाद्यपदार्थांची आवश्यकता असते

"যাকে দেখ্‌তে নারি তার চলন বাঁকা"।
ज्याला (आपण) बघू शकत नाही (ज्याला बघितल्यावर आपल्याला राग येतो. या अर्थी) त्याची चाल (वागणुक) वाकडी असते.

শিশুরা খেলনা পাইলেই কান্না ভুলিয়া যায়।
खेळणे मिळताच लहान मुले रडणे विसरतात

রঁধুনীর রাঁধন (রান্না) হইয়াছে কি?
स्वयपाकीणीचा स्वयपाक तयार झाला आहे काय?

জ্বলন্ত কাঠ আগুন হইতে কে তুলিবে?
जळते लाकुड आगीतून कोण उचलील?

চলন্ত গাড়ীতে কখনও চড়িতে নাই।
चालत्या गाडीत कधीच चढू नये

দেবদত্ত উড়ন্ত হাঁসকে একটা তীর মারিয়া হত্যা করিল।
देवदत्ताने उडत असलेल्या हंसाला एक बाण मारून ठार केले.

বই-পড়া (ক্রিয়াবাচক বিশেষ্য) তাহার একটি নেশা।
पुस्तके वाचणे हा त्याचा एक छंद आहे

পড়া-বই (ক্রিয়াবাচক বিশেষণ) আবার পড়িতে আমার ভাল লাগে না।
वाचलेले पुस्तक पुन्हा वाचावयास मला आवडत नाही.

লড়াইয়ের ফলে জিনিসগুলির দাম বাড়িয়াছে।
लढाईमुळे वस्तूंच्या किमती वाढल्या आहेत.

আমার হারানো বইটি আমি ফেরত পাইয়াছি।
माझे हरवलेले पुस्तक मला परत मिळाले आहे.

মামলার শুনানি পরশু আরম্ভ হইবে।
खटल्याची सुनावणी परवा सुरू होईल

আজকাল জ্বালানি কাঠ বড় দুষ্প্রাপ্য হইয়াছে।
आजकाल जळाऊ लाकुड फार दुर्मिळ झाले आहे.

শিশুদের আধো-আধো বুলি শুনিতে কাহার ভাল লাগে না ?
लहान मुलांचे बोबडे बोल ऐकायला कोणाला आवडत नाही ?

তাহার মত গাইয়ে আমি এখনও দেখি নাই।
त्याच्यासारखा निपुण गवई मी अजूनपर्यंत पाहिला नाही.

অনাহারে মেয়েটি কাঁদো কাঁদো হইয়া তাঁহাকে বলিল।
खावयास न मिळाल्यामुळे त्या मुलीने रडण्याच्या बेतात येऊन त्यांना सांगितले

প'ড়ো বাড়ীতে কেহ থাকিতে চায় না।
पडक्या घरात कोणी राहू इच्छित नाही.

সে বেশ মিশুক লোক, তা'ই সে সকলের প্রিয়।
तो फार मिळीमिळीने वागणारा मनुष्य आहे. म्हणूनच तो सर्वांचा आवडता आहे

মীনা বড় কাঁদুনে মেয়ে।
मीना फार रडवी मुलगी आहे

মদ খাওয়ায় যখন তাহার সমস্ত জমি-জমা নিলামে বিক্রি হইল, তখন তাহার টনক নড়িল।
दारू पिण्यामुळे जेव्हा त्याचा सर्व जमीन-जुमला लिलावात विकला गेला तेव्हा तो शुध्दीवर आला.

"খাটুনি যে ছিল ভাল জ্বলুনির চেয়ে।" -রবীন্দ্রনাথ
जळण्यापेक्षा मेहनत करावी लागत होती ती बरी होती

আজকাল ডাল-চাউলের চল্‌তি দর কত ?
सध्या डाळीचा व तांदळाचा चालू भाव काय आहे ?

আমি কাহারও ধমকানিতে এরকম মন্দ কাজ করিব না।
मी कोणाच्याही धमकावणीने असे वाईट कृत्य करणार नाही

তদ্ধিত - প্রত্যয়

বংগালীন 'তদ্ধিত - প্রত্যয়' পণ দোন প্রকারচে আহেত.

১) সংস্কৃত তদ্ধিত-প্রত্যয় ২) বাংলা তদ্ধিত-প্রত্যয়

संस्कृत तद्धित प्रत्यय केवल संस्कृत शब्दांनाच लावतात. हे समजण्या साठी संस्कृत व्याकरणाची आवश्यकता असल्यामुळे येथे देण्यात आले नाहीत.

'बांग्ला तद्धित प्रत्यय' हे बंगाली शब्दांना लावतात. हे प्रत्यय तीन प्रकारचेआहेत. १) तद्भव, २) तत्सम, ३) विदेशी

बांग्ला तद्धित - प्रत्यय

१

तद्भव

१) अट (ट) अटा (टा); अटी (टी) अटिया (टिया), (ट) सादृश्य, विषयक, स्वार्थ किंचित् स्वभाव इत्या अर्थी नामांना किंवा विशेषणांना हे प्रत्यय लागून नामे व विशेषणे तयार होतात.

(अ) स्वार्थी (मूळ शब्दाचा अर्थ असलेला.)

दाप + अट = दापट ; साप + अट = सापट ;
भरा + अट = = भराट ; जमा + अट = जमाट ;
झाप + अटा = झापट, झापटा ;

(आ) स्वभाव ह्या अर्थी

बोका + अटिया = बोकाटिया-बोकाटे ;
झगड़ा + अटिया = झगड़ाटिया-झगड़ाटे ;
थ्यापा + अटिया = थ्यापाटिया-थ्यापाटे ;

(इ) सादृश्य ह्या अर्थी

रोगा = अटिया = रोगाटिया-रोगाटे ;
तामा + अटिया = तामाटिया-तामाटे ;
पांशु + अटिया = पांशुटिया-पांशुटे ;

(ई) विषयक

भाड़ा + अटिया = भाड़ाटिया-भाड़ाटे ;

(उ) किंचित् ह्या अर्थी

घोला + अटिया = घोलाटिया-घोलाटे
हयाच्च प्रमाणे लवाटे, आंबटे, हिंगुटे, इत्यादि शब्द बनतात.

२) आ : सादृश्य, स्वार्थ, अनादर, त्यात आहे उत्पन्न किंवा आलेला, विषयी ह्या अर्थी हा प्रत्यय लागतो.

(अ) स्वार्थ - तक्त + आ = तक्ता ; चोड् + आ = चोडा ;
पात + आ = पाता ; चोर + आ = चोरा ;
गोयाल + आ = गोयाला ;

(आ) स्वादृश्य :- बाघ + आ = बाघा [बाघेर सदृश बाघा कुकुर]; हात + आ = हाता ; बादल + आ = बादला ; चाँद + आ = चाँदा ;

(इ) अनादर - राम + आ = रामा ; केष्ट + आ = केष्टा ;
बामुन + आ = बाम्ना ; गणेश + आ = गन्शा
गोपाल + आ = गोप्ला ; छागल + आ = छाग्ला ;

(ई) त्यात आहे ह्या अर्थी :- रोग + आ = रोगा [रोग आछे याहाते]; तेल + आ = तेला [तेल आछे याहाते] ; गोद + आ = गोदा ; [गोद आछे याहार] चाल + आ = चाला [चाल आछे याहार] ; जल + आ = जला [जल आछे येखाने] ;
लून + आ = लोना [लुन (लवण) आछे याहाते] ;
बाँक + आ = बाँका (बाँक आछे याहाते)

गोदा रोगी (हत्तीरोगी), चाला घर (गवत इत्यादिनी बनविलेली तकपोशी असलेले घर), जला भूमि (दलदलीची जमीन), तेला माथा (तेलाने थबथबलेले डोके), लोना जल (मीठ असलेले (खारट) पाणी]

(उ) उत्पन्न किंवा आलेला :- दक्षिण + आ = दक्षिणा ;

चीन-चीना (चीने उत्पन्न वा चीन हइते आगत
[दक्षिणा लोक दक्षिणेकडील लोक दक्षिणा वातास दक्षिणेकडून वारा.]

(ऊ) विषयी :— भात + आ = भाता

৩) আই : -- भावार्थी, आदरार्थी, तेथे उत्पन्न झालेला, तिथून आलेला विषयी ह्या अर्थी हा प्रत्यय लागतो.

(अ) भावार्थी

বড় + আই = বড়াই ; বামন + আই = বামনাই ; চওড়া + আই = চওড়াই ; লম্বা + আই = লম্বাই ; ভাল + আই = ভালাই ; মিঠা + আই = মিঠাই
পাগল + আই = পাগলাই ; খাড়া + আই = খাড়াই ;
হোমরাই-চোমরাই, হাতসাফাই इत्यादि.

(आ) आदरार्थी (विशेषनामाच्या पूर्ण किंवा संक्षिप्त रूपाला.)

কান (কানু) + আই = কানাই (कृष्ण) माधव - माधाई ; बलराम -বলাই ; জগ (জগন্নাথ) + আই = জগাই , রাম+আই=রামাই ;

(इ) तेथे उत्पन्न झालेला, तिथून आलेला ह्या अर्थी

ঢাকা + আই = ঢাকাই ; পাটনা + আই = পাটনাই
খাগড়া + আই = খাগড়াই

(ई) संबंधार्थी :—

মোগল + আই = মোগলাই ; চোর + আই = চোরাই ;
বসরা + আই = বসরাই

৪) আউয়া (ওয়া), উয়া (ও) :— त्या पासून उत्पन्न किंवा त्याशी संबंधित त्याला आहे. रागग्रस्त व अनादरार्थी हे प्रत्यय लागतात.

(अ) त्यापासून उत्पन्न किंवा त्याशी संबंधित :—

ধান + উয়া = ধানুয়া-धेनो ; (धेनो मद)
জল + উয়া = জলুয়া-জ'লো ; (জ'লো হাওয়া)
মাঠ + উয়া = মাঠুয়া-মেঠো ; (মেঠো পথ)
মাছ + উয়া = মাছুয়া-মেছো ; (মেছো গন্ধ)
খড় + উয়া = খড়ুয়া-খড়ো ; (খ'ড়ো ঘর)
বন + উয়া = বনুয়া-বুনো ; (বুনো ওল)

টোল + উয়া = টোলুয়া টুলো (টুলো পণ্ডিত)
হাট + উয়া – হাটুয়া-হেটো (হেটো ইংরাজী)
ঘর + আউয়া = ঘরাউয়া-ঘরোয়া (ঘরোয়া বিবাদ)
গাঁ + উয়া = গাঁউয়া-গেঁযো (গেঁয়ো লোক)

(আ) त्याला आहे ह्या अर्थी (युक्तार्थी) :-

ঘা+ উয়া = ঘাউয়া-ঘেয়ো ; (ঘেয়ো কুকুর)
টাক + উয়া = টাকুয়া-টেকো ; (টেকো মাথা)
গোঁফ + উয়া = গোঁফুয়া-গুঁফো ;
দাত + উয়া = দাঁতুয়া-দেঁতো ; (দেঁতো হাসি)

(इ) रोगग्रस्त ह्या अर्थी :-

জ্বর + উয়া = জ্বরুয়া-জ্বরো ; (জ্বরো রোগী)
বাত + উয়া = বাতুয়া-বেতো ; (বেতো রোগী)
কাশ + উয়া = কাশুয়া-কেশো ; (কেশো রোগী)
হাঁপ + উয়া = হাঁপুয়া-হেঁপো (হেঁপো রোগী)

(ई) अनादरार्थी नावाच्या पुढे :-

মাধব-মেধো ; যদু-যেদো, য'দো ; রাম-রেমো : মধু-ম'ধো ;

৫) আম (ম), আমি (মি), আমো (মো); हे प्रत्यय भावार्थी (विशेषतः अपशब्दार्थी) वापरतात. सात्विकता, शौर्य इत्यादि दर्शविणाऱ्या शब्दांना हे प्रत्यय वापरत नाहीत.

(अ) अपशब्दार्थी :-

পাকা + আমি = পাকামি, পাকাম (পাকামো)
ছেলে + আমি = ছেলেমি।
জ্যেঠা + আমি =;জ্যেঠামি, জ্যেঠাম (জ্যেঠামো)
দুষ্ট + আমি = দুষ্টামি, দুষ্টুমি দুষ্টাম (দুষ্টামো)
পাজি + আমি = পেজোমি ;
নোংরা + আমি = নোংরামি ;

ঠকা + আম = ঠকাম, ঠকামো, ঠকামি

নেকা + মি = নেকামি, নেকাম, নেকামো

इच्छाप्रमाणे পাগলামো, পাগলামি, বোকামি, খোকামি, কুঁড়েমি, ঠ্যাঁটামো ফাজলামি, বাঁদরামো, গেঁড়োমো, গোঁড়ামি, গুণ্ডামো, মাৎলাম इत्यादी शब्द बनतात.

[সিংহ - সিংহমো ; দাতা - দাতামো ; সাধু - সেধোমো असे शब्द बनवीत नाहीत.]

'ज्याला माहीत आहे' ह्या अर्थी फक्त एक शब्द तयार होतो.

ঘর + অমি = ঘরামি घरामी, (आकारलेली घरे तयार करणारा)

৬) আর, আরি, আরী, ইার, ইরী, উরি, উরী, ই प्रत्यय व्यवसायार्थी, सारखेपणा दर्शविण्यासाठी व जागा ह्या अर्थीवापरतात.

(अ) व्यवसायार्थी :-

চাম + আর = চামার ; কাঁস + আরী = কাঁসারী ; ভিখা + আরী = ভিখারী ; খেয়া + আরী = খেয়ারী , ডুব + আরী = ডুবারী, ডুবুরী, পূজা + আরী = পূজারী জুয়া + আরী = জুয়ারী ; শাঁখ + আরি = শাঁখারী ; চুন + আরী = চুনারী ভাণ্ড + আরী = ভাণ্ডারী ; কাণ্ড + আরী = কাণ্ডারী

(आ) सारखेपणा :-

মাঝ + আর, আরি = মাঝার, মাঝারি ;

ঝি + আরী = ঝিআরী-ঝিয়ারী ;

(इ) जागा ह्या अर्थी :-

ভাণ্ড + আর = ভাণ্ডার, ভাঁড়ার

কাণ্ড + আর = কাণ্ডার, কাঁড়ার

৭) আল, আলো, আলা, (আলী স্त्रीलिंग); ওয়াল, ওয়ালা (ওয়ালী स्त्रीलिंग) हे प्रत्यय (अ) गुण, शील, संबंध व संयोग दाखविण्यासाठी व (आ) राहणारा ,व्यवसायी, अधिकारी किंवा संरक्षक ह्या अर्थी वापरतात.

(अ) गुण, शील, संयोग व संबंधार्थी :-

धार + आल = धारাল (धारालো) জোর + আল = জোরাল (जारालो), শাঁস + আল = শাঁসাল, (শাঁসালো) ; জমক + আল = জমকাল, (জমকালো) ; পেঁচ + আল = পেঁচাল, (পেঁচালো) : বঙ্গ + আল = বঙ্গাল, বাঙ্গাল, বাঙাল ; পাঁক + আল = পাঁকাল ; দাঁত + আল = দাঁতাল ; ভয় + আল = ভয়াল ; দুধ + আল = দুধাল ; তেজ + আল = তেজাল ; ছুঁচ + আল = ছুঁচাল (ছুঁচালো) ; ঝাঁজ + আল = ঝাঁজাল (ঝাঁজালো) ; জাঁক + আল = জাঁকাল (জাঁকালো) ; আঁঠি + আল = আঁঠিয়াল ; মাত + আল = মাতাল ; আড় + আল = আড়াল ; ভাটা + আল = ভাটীআল-ভাটীযাল ;

(आ) राहणारा ह्या अर्थी :-

ঘোষ + আল = ঘোষাল (घोष नावाच्या गावाचा रहिवाशी)
কাঞ্জিল + আল = কাঞ্জিলাল ; আগর (আগ্রা) + ওয়াল = আগরওয়াল ; কাশী + আল = কাশীয়াল-केशेल ;
গয়া + আল = গয়াল + ঈ = গয়ালী (गयेला राहणारा ब्राह्मण)
দিল্লী + ওয়ালা = দিল্লীওয়ালা ;

(२) व्यवसायी ह्या अर्थी :-

গো + আলা = গোআলা-গোয়ালা ; বাড়ী + ওয়ালা = বাড়ী--ওয়ালা;বাড়ী + আলা= বাড়ীআল বাড়ীআলী ;(स्त्रीलिंगी)কাপড় + ওয়ালা বা আলা = কাপড়ওয়ালা কাপড়আলা ; ফুল + ওয়ালা বা আলা = ফুলওয়ালা, ফুলআলা ; গাড়ী + ওয়ালা = বা আলা = গাড়ীওয়ালা, গাড়ীআলা ; বাসন + ওয়ালা বা

आला = वासनआला, वासनवाला ; लाठि + आल – लाठिआल -लाठियाल -लेठेल ;

(३) अधिकारी किंवा संरक्षक ह्या अर्थी :-

पयसा + ओयाला = पयसाओयाला ; टाका+ ओयाला = टाकाओयाला ; कोट + आल = कोटआल - कोटाल
घाट + आल ओयाल = घाटाल, घाटओयाल–घाटोयाल ; घाँटि + आल = घाँटिआल-घाँटियाल ; घड़ी + आल = घड़ीआल-घड़ीयाल-घड़ेल ; कुठि + आल = कुठिआल – कुठियाल

८) आलि (लि) आली :- हे प्रत्यय भाव, सादृश्य, सकार्य ह्या अर्थी नामाना लावतात.

(अ) भावार्थी :-

नागर + आलि = नागरालि ; ठाकुर + आलि = ठाकुरालि ;
मिता + आलि = मितालि ; चतुर + आलि = चतुरालि ;
सई + आलि = सईआलि-सयालि

(आ) सादृश्यार्थी :

सोना + आली = सोनाली ; रूपा + आली = रूपाली ;
सुता + आली = सुताली (सुतारा सारखे सरळ) मेये + आलि = मेयेलि

(इ) कार्य ह्या अर्थी -

गृहस्थ + आलि = गृहस्थालि (घरकाम)
घटक + आलि = घटकालि (लग्न जुळविण्याचे काम)

९) ऊ (ई) :- हा प्रत्यय जात व पेशा, संबंध, भाव, कुशलता, रंगदर्शक लक्ष्यार्थी, स्वभाव, क्षुद्रत्व. उत्पत्ति किंवा येण्याचे स्थान आहे ह्या अर्थी पासून बनविलेले ह्या अर्थी वापरतात.

(অ) জাত ও পেশা :-

পণ্ডিত + ই = পণ্ডিতি (-তী) ; মাস্টার + ই = মাস্টারি ; মোক্তার + ই = মোক্তারি ; চাকর + ই = চাকরি ; তেল + ঈ = তেলী ; কাগজ + ঈ = কাগজী ; তাম্বুল + ঈ = তাম্বুলী ; করাত + ঈ = করাতী ; ঢাক + ঈ = ঢাকী , ঢোল + ঈ = ঢোলী ; বাঙ্গালা + ঈ = বাঙ্গালী ; দেওয়ান + ই = দেওয়ানি কবিরাজ + ই = কবিরাজি ; ডাক্তার + ই = ডাক্তারি ; মোড়ল + ই = মোড়লি ; পালোয়ান + ই = পালোয়ানি ; ঢাল + ঈ = ঢালী ; চাষ + ঈ = চাষী ; দোকান ঈ = দোকানী (-নি) ব্যাপার + ঈ = ব্যাপারী ; দপ্তর + ঈ = দপ্তরী ; মহারাষ্ট্র মরাঠ + ঈ = মরাঠী (মা-) ; গুজরাট + ঈ = গুজরাটী ; নেপাল + ঈ = নেপালী ; ইরাণ (ন) + ঈ = ইরাণী (-নী) ; আরব + ঈ = আরবী ; পাঞ্জাব + ঈ = পাঞ্জাবী ; তিব্বত + ঈ = তিব্বতী ইত্যাদি.

(আ) ভাবার্থী :—

বেয়াদব + ই = বেয়াদবি ; চালাক + ই = চালাকি ; বজ্জাত + ই = বজ্জাতি ; বাহাদুর + ই = বাহাদুরি ; শয়তান + ই = শয়তানি ; হুঁশিয়ার + ই = হুঁশিয়ারি ;

(ই) সম্বন্ধ :-

জমিদার + ঈ = জমিদারী ; নবাব + ঈ = নবাবী ; বাদশাহ + ঈ বাদশাহী ; আমীর + ই = আমিরি ;

(ঈ) কুশলতা:—

সেতার + ঈ = সেতারী ; শিকার + ঈ = শিকারী ; পাখোয়াজ + ঈ = পাখোয়াজী ;

(উ) রংদর্শক :-

আসমান + ঈ = আসমানী ; গোলাপ + ঈ = গোলাপী ; বেগুন + ঈ = বেগুনী ; বাদাম + ঈ = বাদামী

(ऊ) लभ्यार्थी :

मजूर + ई = मजूरी (मजुराला मिळणारी)
दालाल + ई = दालाली ; दाखिल + ई = दाखिली ;
सेलाम + ई = सेलामी ; खोराक + ई = खोराकी ;
टिऊशन + इ = टिऊशनि ; प्रणाम + ई = प्रणामी ; दर्शन + ई = दर्शनी ;

(ए) स्वभाव :–

आलाप + ई = आलापी ; हिसेब + ई = हिसेबी
मजलिस+ई= मजलिसी ; दरद+ई= दरदी ; मरम + ई = मरमी ;

(ऐ) क्षुद्रत्व :–

झोला + ई (इ) = झुली (-लि) ; छोरा + ई (इ) = छुरी (-रि) ; जाँता + ई (इ) = जाँती (-ति) ;
काठ + इ = काठि ; गोला + इ = गुलि ; बड़ा + इ = बड़ि ;
गुँड़ा + इ = गुँड़ि ; छाता + इ = छाति ; बोँचका + इ = बुँचकि ; पोटला + इ = पुँटुलि, पुँटलि ;

(ओ) उत्पत्ति किंवा येण्याचे स्थान :-

बिलात + ई = बिलाती ; काश्मीर + ई = काश्मीरी ; जापान + ई = जापानी ; देश + ई = देशी ; माद्राज + ई = माद्राजी
पाहाड़ + ई = पाहाड़ी ; बेनारस + ई = बेनारसी ; शान्तिपुर + ई = शान्तिपुरी

(औ) आहे ह्या अर्थी :-

दाग + ई = दागी ; राग + ई = रागी ; रोजगार + ई = रोजगारी ; भार + ई = भारी ; दाम + ई = दामी

(अं) पासून बनविलेले ह्या अर्थी :-

रेशम + ई = रेशमी ; पशम + ई = पशमी सूता + इ = सूती,

১০) ইয়া (এ) :- तेथे उत्पन्न होणारा, तेथून आलेला, तेथे राहणारा, तारीख, हा त्याचा पेशा, त्यापासून बनविलेले किंवा त्याच्याशी संबंधित असलेले, त्यासारखा, हा त्याचा स्वभाव इत्यादि अर्थी ह्या प्रत्ययाचा वापर करतात.

(अ) तेथे उत्पन्न होणारा, तेथून आलेला, तेथे राहणारा :-

शान्तिपुर + ইয়া = শান্তিপুরিয়া-शान्तिपुरे ; পাড়াগাঁ + ইয়া = পাড়াগাঁইয়া-पाड़ागेंये ; শহর + ইয়া = শহরিয়া-शहरे ; নগর + ইয়া = নগরিয়া-नगरे ; পাহাড় + ইয়া = পাহাড়িয়া-पाहाड़े নাগপুর + ইয়া = নাগপুরিয়া-नागपुरे ; উত্তর + ইয়া = উত্তরিয়া -उत्तरे ; ভাদ্র, ভাদর + ইয়া = ভাদরিয়া-भादुरे (भादुरे नदी) ছোঁয়াচ-छोंयाचे (छोंयाचे रोग) ; আষাঢ়-आषाढ़े (आषाढ़े बादल) ; গোবর-गुबरे (गुबरे पोका) ;

(आ) तारीख, काळ, वय :-

একুশ + এ = একুশে ; তেইশ + এ = তেইশে ; পঁচিশ + এ = পঁচিশে ; বারমাস + এ = বারমেসে ; (आम) ; বাহাত্তর + এ = বাহাত্তুরে (बुढ़ी) ; দশ-বছর + এ = দশ-বছুরে ;

(इ) हा त्याचा पेशा :-

জাল + ইয়া = জালিয়া-जेले ; হাল + ইয়া = হালিয়া-हेले মোট + ইয়া = মোটিয়া-मुटे ; ह्याचप्रमाणे নাচুনে, নাটুকে इत्यादि,

(ई) त्यापासून बनविलेले किंवा त्याच्याशी संबंधित असलेले :-

পাথর + ইয়া = পাথুরিয়া-पाथुरे ; মাট + ইয়া = মাটিয়া-मेटे বালি + ইয়া = বালিয়া-बेले ; কাঁকর + ইয়া = কাঁকরিয়া কাঁকুরে ; বায়-বাঁশ = বায়-বেঁশে (नाच)

(उ) हा त्याचा स्वभाव ह्या अर्थी :-

কাঁদন + ইয়া = কাঁদনিয়া – কাঁদুনে ; আমুদ + ইয়া = আমুদিয়া – आमुदे ; হুজুক (–গ) + ইয়া = হুজুকিয়া (-গি--)

হুজুকে (-গে) ; খোশামোদ + ইয়া = খোশামোদিয়া – খোশামুদে ; দেমাক + ইয়া = দেমাকিয়া – দেমাকে ; এক-গোঁ + ইয়া = এক-গোঁইয়া – একগুঁয়ে ; ह्याचप्रमाणे कोंदल - कुंदले ;

(ऊ) त्या सारखा ह्या अर्थी :–

जिभ + ইয়া = জিভইয়া – জিভে (জিভে গজা) ; নারকোল + ইয়া = নারকোলিয়া – নারকুলে (নারকুলে কুল) ;

১১) উ :- आदरार्थी किंवा अतिशय घनिष्टता दर्शविण्यास, त्या कामात निपूण किंवा भागीदार व कमीपणा ह्या अर्थी हा प्रत्यय वापरतात.

[विशेषनामाना आदरार्थी किंवा अतिशय घनिष्टता दाखविण्यास वापरतात.

(अ) आदर किंवा घनिष्टता :-

(পঞ্চানন) পঞ্চ + উ = পঞ্চু ; (পাঁচকড়ি) পাঁচ + উ = পাঁচু ; (কৃষ্ণ) কান + উ = কানু ; (হরেন্দ্র, হরনাথ) হর + উ = হরু ; শিব – শিবু ; (রাধানাথ) রাধা – রাধু ; (বলরাম, বলেন্দ্র) বল – বলু ; খোকা - খুকু ; বাপ - বাপু ; রাম - রামু ; চুম - চুমু ; দুষ্ট - দুষ্টু ; इत्यादि.

(आ) त्या कामात निपूण :-

সাঁতার + উ = সাঁতারু (पट्टीचा पोहणारा)

(इ) त्या कामात भागीदार :-

খেলা + উ = খেলু (खेळातील सवंगडी)

(ई) कमीपणा (लघुत्वार्थक) :-

আগ – আগু ; উঁচ – উঁচু ; নীচ – নীচু ; পিছ – পিছু ; চাল – চালু ;

১২) উক :- विशेषणार्थी हा प्रत्यय वापरतात.

पेट + उक = पेटुक ; लाज + उक = लाजुक ; मिथ्या + उक = मिथ्युक ; हिंसा + उक = हिंस्रुक ;

১৩) क, का, की, किया, कुया, (के, को चलित भाषेत) हे प्रत्यय निरनिराळ्या अर्थी शब्दांना लावतात. कांहीं वेळेला केवळ शब्द मोठा करण्याकरितां (विशेषतः 'चलित' भाषेत) वापरतात.

ढोल + क = ढोलक ; धनु + क = धनुक ; दम + क, का = दमक, दमका (दमका होओया) ; मड़ – मड़क ; सड़ – सड़क, सड़की ; छल – छलक · हौंत – हौंत्का ; फुट – फुटकि ; बड़ – बड़की ; मेज – मेज्की ; छोटि - छोट्की ; (अनुक्रमे मोठ्या, मध्ल्या व धाकट्या भावाची पत्नी) कड़ा + किया = कड़ाकिया - कड़ाके ; शत + किया = शतकिया- शत्के, शट्के ; मन + किया = मनकिया - मन्के ; पण + किया = पणकिया - पण्के ;

১৪) कार :— हा प्रत्यय संबंधार्थी स्थानवाचक, समयवाचक शब्दांना व सर्वनामांना वापरतात.

एथान + कार = एथानकार (इकडचा)
ओथान + कार = ओथानकार (तिकडचा) न्यायप्रमाणे
आजिकार, वत्सरकार, सर्वाकार, सकलकार, मध्येकार, आगेकार, सेदिनकार, उपरकार, निचेकार, आपनकार, ।

১৫) कर :- हा प्रत्यय पट दाखविण्यासाठी केवळ दुई व तिन हया संख्यावाचक विशेषणांपुढे येतो.

उदा. दुई + कर = दोकर ; तिन + कर = तेकर

১৬) ड (आड), ड़ा (आड़ा), ड़ि (ड़ी) :- हे प्रत्यय स्वार्थी, संबंधार्थी, व्यवयायार्थी वापरतात.

भाङ्ग + ड़ = भाङ्गड़ (भांग पिण्याचे व्यसन असलेला)

(তীক্ষ্ণ ;) - তীক্‌খ - তীখ তুখ + ড় = তুখড় (চতুর বলেছে, দক্ষ)
খেল + আড় = খেলআড় - খেলোয়াড় (বিলাসু), যোগ + আড় যোগাড় (সংগ্রহ) ,জুয়া + ড়ী (ড়ি) = জুয়াড়ী (-ড়ি) ;
[স্থানবাচক নামানা:-ভগ্নঘাট - ভাগাড় ; অক্ষবাটক - আখড়া ; গোপবাটিকা - গোয়াড়ি (-ড়ী)]

১৭) ড়া, ড়ী (ড়ি) :- হে প্রত্যয় স্বার্থী পরন্তু নুচ্ছতা দর্শাবিण्याम वापरतात.

গাছ - গাছড়া : রাজ - রাজড়া : কাঠি - কাঠড়া : পাত - পাতড়া ; চাম - চামড়া ; (মুখ-) মুহ - মুহড়া, মহড়া, মোহড়া ; চাঙ্গ - চাঙ্গড়া ; (খড়্গ) খাগ - খাগড়া : (শ্বশূ) শাশু- শাশুড়ি : লঙ্গ (লগ্না) লাঙ্গড়া - লেঙ্গড়া ;

হে প্रत्यय रा, रि, आरि (-री) ह्या रूपानही काही शब्दाना लागतात.

उदा. কাঠ + রা = কাঠ্‌রা, গাঁট + রা = গাঁটরা, গাঁঠ + রি = গাঁঠরি; ভাই + রা = ভাইরা - ভায়রা ; বাঁশ + অরি = বাঁশরি (রী) ; চাঙ্গা + আরী = চাঙ্গারী ;

১৮) ড়িয়া ('চলিত' भाषेत (ড়, উড়ে) :— हा प्रत्यय संबंध, व्यवसाय व स्वभाव हया अर्थी लागतो.

চাষা + ড়িয়া = চাষাড়িয়া-চাষাড়ে (असभ्य, ग्राम्य)
সাপ + ড়িয়া = সাপড়িয়া-সাপুড়ে (गारुडी)
হাত + ড়িয়া = হাতড়িয়া-হাতুড়ে (अशिक्षित)
হাতুড়ে ডাক্তার , ফাঁস + ড়িয়া = ফাঁসড়িয়া-ফাঁসুড়ে ;
(वाटमरुच्या गळ्याला फास घालून त्याचा वध करणारा लुटारू)

हा प्रत्यय রিয়া ह्या रूपानही काही शब्दाना लागतो

কাঠ + রিয়া = কাঠরিয়া-কাঠুরে (लाकूडतोड्या)
হাট + রিয়া = হাটরিয়া-হাটুরে ; (हाटुरे नौका)

১৯) ত (উত), তা (উতা), তো (উতো), (তুতো) हे प्रत्यय 'न्यापासून जन्मलेला' हा अर्थी नाने दर्शविणाऱ्या शब्दांना लावतात.

जेठा ⟶ जेठात, जेठातो, जेठुत, जेठुतो, जेठतुत। जेठतुतो ;
खुड़ा ⟶ खुड़ात, (-तो) ; खुड़ुत, (-तो) ; खुड़तुत (तो) ;
मासी ⟶ मासुत (-तो) ; मासतुतो ;
पिसी ⟶ पिसात (-तो); पिसुत (-तो) पिसतुतो ; (-ता, -त)
मामा ⟶ मामात (-तो) ;
सता + उत — सतातउत-सतातो ; (सवतीचा-री)

२०) पना — हा प्रत्यय स्वभाव, अवस्था किंवा कार्य दाखविण्यासाठी भावार्थी लागतो. (हा प्रत्यययुक्त शब्द विशेषतः टोमणे मारण्याकरिता वापरतात.)

टीट + पना = टीटपना, दुरस्त + पना = दुरस्तपना ;
गृहिणी + पना = गृहिणीपना (गिन्नीपना) ;
वेहाया - वेहायापना ; काडाल – काडालपना ;
सती - सतीपना, मेयेलि – मेयेलिपना ;
दासी - दासीपना, बुड़ा - बुड़ापना - बुड़ोपना ;
आतुरे - आतुरेपना ; न्याका - न्याकापाना ; धूर्त - धूर्तपना ;

२१) पाना, पारा :- हे दोन्ही प्रत्यय सादृश्य दर्शवितात.

चाँद + पाना, पारा - चाँदपाना, चाँदपारा, (मुख) ;
लम्बापाना, राडापाना, लालपाना, रोगापाना, फरसापाना; कुलो-पाना (कान) ; पागलपारा, हाँडीपारा ;

२२) पिछु प्रत्येक, हा अर्थी काही शब्दांना हा प्रत्यय लागतो.

माथा + पिछु = माथापिछु (दरडोई) ; टाकापिछु, दिनपिछु, मासपिछु,

२३) मत, मन, मन्त, वन्त :- मत' व 'मन' हे प्रत्यय सर्वनामजात नामविशेषणांना व क्रियाविशेषणांना सादृश्यार्थी लागतात. 'मन्त'

व 'वन्त' हे प्रत्यय 'आहे ह्या अर्थी' नामाना लागतात.

येमत, एमत, सेमत, एमनः येमन, तेमन, श्री+मन्त – श्रीमन्त
बुद्धि + मन्त = बुद्धिमन्त, लक्ष्मीमन्त, पयमन्त, गुन + वन्त = गुनवन्त ;
भाग्य + वन्त = भाग्यवन्त, लक्ष्मीवन्त ।

२४) ल, ला, लि :- हे प्रत्यय सबंध. स्वार्थ, सादृश्य, किंचित् ह्या अर्थी वापरतात.

(अग्र) आग - आगल ; (दीर्घ) दीघ - दीघल : पात - पातल , पातला ; हात - हातल ; पो - पोला ; आध - आधला, आधेला ; मेघ - मेघला,

२५) स, सा, सी, सिया चलित भाषाय (से, चे :- हे प्रत्यय सादृश्यार्थी लागतात.

मुख - मुखस, मुखोस (मुखश, मुखोश) ; खोल – खोलस, खोलसा कुया, कोषा, - कुयासा, कोषासा, पानि - पानिसा – पान्से : भाँप - भाँपसा ; चाम - चामसा, चामसे ; झाप - झापसा ; रूप – रूपसी ; फाका – फाकासिया, फ्याकासे ; लाल - लाल्चे ;

२६) आच, आचि (च, चि) हे प्रत्यय नामांना निरनिराळ्या अर्थी लागतात

कोण–कोणाच; छुँया, छोंय-छुँयाच, छोयाच; घाम-घामाचि ; वेड–वेडाचि ;

२७) ता :- हा प्रत्यय युक्त, विशिष्ट व सादृश्यार्थी लागतो.

नुन – नुनता नोनता ; पानि - पानिता, पान्ता ;
रांङ्ग – रांङ्गता, रांगता ; माछि – माछिता - मेछेतो ।

२८) ति - हा प्रत्यय ह्रस्वार्थी (अल्पार्थी) लागतो.

चाक - चाकति, जाल – जालति ;

২৯) হারা (হার ভাগ) - हा प्रत्यय संख्यावाचक विशेषणांना लागतो.

एक + हारा = एकहारा, दुई + हारा - दोहारा तिन + हारा = तेहारा ;

৩০) টা, টি, টী, টু, টুক. টুকু, খান, খানা, খানি, গাছ, গাছা, গাছি, (গাটা, গুটি, ह्या निर्देशक प्रत्ययांकरिता पाठ १२ पहा.

२

तत्सम

১) ইমা :- हा प्रत्यय काही शब्दांना भावार्थी लागतो.

চাঁদ + ইমা = চাঁদিমা, বঙ্ক + ইমা = বঙ্কিমা, লাল ইমা = লালিমা ; कालिमा, भङ्गिमा, नीलिमा इत्यादि

২) ঈয় :- विदेशी विशेषनामांपासून विशेषणे तयार करण्यास हा प्रत्यय वापरतात.

কৃশ + ঈয় = কৃশীয় ; ইংলণ্ড + ঈয় = ইংলণ্ডিয় ; ইতালীয়, আরবীয়, মিশরীয়, রোমীয়, পোলীয়, চীনীয়, জাপানীয়, ইরানীয়, ইউরোপীয় इत्यादि.

৩) ত্ব :- भाववाचक नामे तयार करण्यास हा प्रत्यय वापरतात.

হিন্দু + ত্ব = হিন্দুত্ব, নতুন + ত্ব = নতুনত্ব ; বড় + ত্ব = বড়ত্ব, গুরুত্ব, বন্ধুত্ব, স্বত্ব इत्यादि.

৪) ময় :- परिपूर्ण किंवा पसरलेले ह्या अर्थी हा प्रत्यय वापरतात.

জল + ময় = জলময় , कादामय, चिन्मय, स्वर्णमय, मृन्मय, इत्यादि·

৫) সহ :- सहित, बरोबर ह्या अर्थी हा प्रत्यय वापरतात.

সৈন্যসহ, কাপড়-সহ, বান্ধব-সহ, ঢাকী-সহ ; इत्यादि.

৬) শুদ্ধ :- सहित किंवा सर्व काही घेऊन ह्या अर्थी हा प्रत्यय वापरतात.

দেশশুদ্ধ, বাড়ীশুদ্ধ, গ্রামশুদ্ধ, সব-শুদ্ধ, আমি-শুদ্ধ इत्यादि

৩

বিदेशी (फारासी)

১) আন, ওয়ান :- 'आहे' ह्या अर्थी हे प्रत्यय वापरतात.

গাড়ী + ওয়ান = গাড়ওয়ান - গাড়োয়ান ; বাগ + ওয়ান = বাগোয়ান-বাগান ; দর + ওয়ান = দরওয়ান-দরোয়ান ;

২) আনা (য়ানা), আনি (য়ানি) :- हे प्रत्यय सभ्य किंवा शील दर्शविणारे. [हे प्रत्यय लागून होणाऱ्या शब्दात कपटीपणा, अहंकार इत्यादि अर्थ असतो.]

বাবু + আনা, আনি= বাবুআনা, বাবুআনি, বাবুয়ানা, বাবুয়ানি ;
হিন্দু + আনা, আনি - হিন্দুয়ানা, হিন্দুয়ানি ;
সাহেবী + আনা - সাহেবিয়ানা ; গরিবিয়ানা, বিবিয়ানা, বিবিয়ানি, মুনশিয়ানা, নবাবিয়ানা, মুরুব্বিয়ানা, इत्यादि

৩) খানা :- कार्यस्थान, राहण्याची जागा, दुकान इत्यादि अर्थी हा प्रत्यय लागतो.

বৈঠক + খানা = বৈঠকখানা, মুসাফির + খানা = মুসাফিরখানা ;
জেল + খানা = জেলখানা ; চিড়িয়াখানা, গরীবখানা, মুদিখানা গোসলখানা, দপ্তরখানা, শুঁড়িখানা, ডাক্তারখানা, ছাপাখানা, পায়খানা, इत्यादि.

৪) খোর :- खाणारा, व्यसन असलेला ह्या अर्थी हा निंदाव्यंजक प्रत्यय आहे.

গুলি + খোর = গুলিখোর ; গাঁজা + খোর = গাঁজাখোর ;
তামাকখোর, আফিমখোর, সুদখোর, চণ্ডুখোর, চশমখোর इत्यादि

৫) গর :- करणारा ह्या अर्थी हा प्रत्यय लागतो. 'কর' ह्या 'তদ্ভব' प्रत्ययाचा पण हया अर्थी उपयोग होतो.

কারিগর, কারিকর, বাজীগর, বাজীকর, সওদাগর, ;

৬) গিরি :- व्यवसाय, काम व शील ह्या अर्थी हा प्रत्यय लागतो.
[हा प्रत्यय लागून होणाऱ्या शब्दात कमटीपणा, अहंकार इत्यादि अर्थ असतो.]

बाबू + गिरि = बाबुगिरि ; केरानि + गिरि = केरानिगिरि ; पाण्डागिरि, गुरुगिरि, नेतागिरि, नवाबगिरि, मुटेगिरि, साधुगिरि इत्यादि.

৭) চা, চি, চী :- आधार, भांडे, अल्पार्थी व व्यवसाय ह्या अर्थी हे प्रत्यय लागतात.

(अ) आधार, भांडे व अल्पार्थी :-

धूना + চি = धूनाचि, धूनोचि ; बाग - बागिचा ; डेक + चि = डेकचि ;

(आ) व्यवसायार्थी :—

खजाना + চী = खाजाञ्ची , खाताञ्ची, मशालची, तबलची, कलमची (लेखक–उपहासार्थी)

৮) তর (তরো) :— तुल्य, सारखा ह्या अर्थी हा प्रत्यय सर्वनामीय विशेषण व क्रियाविशेषणांना लागतो.

एमनतर (-रो) ; केमनतर (-रो) ; येमनतर (-रो) ; तरवेतर (नाना प्रकारचा)

গুরুতর, ঘোরতর, [इत्यादि संस्कृत शब्दात 'তর' हा प्रत्यय तारतंम्यवाचक असतो. গুরুতর व ঘোরতর हे शब्द तारतम्यवाचक नसतात तेव्हा त्याचा अर्थ अनुक्रमे 'फार मोठे' व 'फार भयंकर' असा होतो.]

৯) দান, দানি :— आधार, भांडे ह्या अर्थी हा प्रत्यय लागतो.
आधार भाडे ह्या अर्थी :-

आतरदान, नस्यदान, शामादान, वातिदान, धूपदान, (-नि), फूलदान (-नि), कलमदान (-नि), पिकदानि, पादान (-नि) [foot - board]

१०) **दार** :— आहे किंवा युक्त ह्या अर्थी हा प्रत्यय लागतो.

चौकिदार, बाजनदार, जमिदार, दोकानदार, अंशीदार, जमादार, मजुमदार, दफादार, फौजदार, ठिकादार, समवदार, केल्लादार, छड़िदार, व्यवसादार, बुटिदार, वंदार, फुलदार, निशानदार इत्यादि.

११) **नविश** :— लेखक किंवा त्यात निपूण ह्या अर्थी हा प्रत्यय वापरतात.

नकलनविश, हिसाबनविश, खासनविश, जमानविश

१२) **बाज** :— अभ्यस्त (सवय असलेला) ह्या अर्थी हा निंदाव्यंजक प्रत्यय वापरतात.

धड़ीबाज, धोंकाबाज, धाप्पाबाज, चालबाज, दागाबाज, मामलाबाज, फन्दीबाज, फाँकिबाज, लाठिबाज, गुलबाज, दाङ्गाबाज, फुर्तिबाज, इत्यादि

'बाज' प्रत्यय लागून होणाऱ्या शब्दांना 'ई' प्रत्यय लागून भाववाचक नामे तयार होतात.

गलाबाजि, चालबाजि, फन्दीबाजि, मामलाबाजि, दागाबाजि इत्यादि

१३) **सहि, सइ** :- योग्य, उपयुक्त पर्यंत, प्रमाणे, परिमाण, इत्यादि अर्थी हा प्रत्यय वापरतात.

(अ) योग्य, उपयुक्त ह्या अर्थी :-

पछन्दसइ, टेंकसइ, मानानसहि (-इ), लागसइ, जुतसइ ;

(आ) पर्यंत :-

बुकसइ, माथासइ, दशासइ

(इ) प्रमाणे :-

मापसहि (-इ) ;

(ई) परिमाण :-

प्रमाणसहि (-इ) ,

বাক্যে

১) জলাভূমি ভরাট করিয়া একটি ফুলবাগান তৈরী করা হইবে।
पाण्याखालील जमीन भरून काढून एक फुलाची बाग तयार केली जाईल.

২) ভাড়াটেরা ঝগড়াটে হইলে বাড়িওয়ালা অনেক সময় মুশকিলে পড়ে।
भाडेकरू भांडखोर असले तर घरमालक पुष्कळदा संकटात पडतो.

৩) "যা কিছু হারায় গিন্নী বলেন কেষ্টা বেটাই চোর।" –রবীন্দ্রনাথ
कोणतीही वस्तू (त्याने) हरवली तर पत्नी म्हणते केष्टा (कृष्णा) बेटाच चोर आहे.

৪) অপরেশবাবুর বাঘা কুকুরকে দেখিলে আমরা ভয় পাই।
अपरेशबाबूच्या वाघासारख्या कुत्र्याला पाहिले कि आम्हाला भीति वाटते.

৫) ভদ্রলোকেরা কখনও বাঁকা পথে চলিতে পছন্দ করে না।
सज्जन माणसाना वाममार्गाने जाणे कधीच पसत नसते.

৬) "আজি জগাই - মাধাই হয় প্যাসেঞ্জার।
নিত্যানন্দ টিকট - মাস্টার গো।"
अहो, आज जगाइ व माधाइ हे पॅसेंजर आणि नित्यानंद तिकिट मास्तर झाले आहेत.

৭) শক্তি না থাকিলে বড়াই করার কোনো মানে হয় না।
शक्ति नसताना बढाई करण्यात काहीही अर्थ नाही.

৮) গেঁয়ো লোক শহরে এলে তাহার অজ্ঞানতা প্রকাশ পায়।
गावढळ मनुष्य शहरात आल्यावर त्याचे अज्ञान उघडकीला येते.

৯) ধনবানের টেকো মাথা যেমন শোভন দেঁতো হাঁসি তেমন নয়।
श्रीमताला टक्कल पडलेले डोके जेवढे शोभते तेवढे वरवरचे हसणे शोभत नाही

১০) তোমার ফাজলামি দেখে আমার গা-জ্বালা করে।
तुझा फाजीलपणा पाहून माझा अगाचा भडका उडतो.

১১) ডুবুরীরা, সমুদ্রের তলদেশে গিয়া জাহাজের মেরামত করে।
पाणबुडे समुद्राच्या तळाशी जाऊन जहाजाची दुरुस्ती करतात.

১২) পেন্সিল কাটিবার সময় ধারাল চাকু দিয়া আমার হাত কাটিয়াছে।
পेन्सिल तासण्याच्या वेळी धारदार चाकूने माझा हात कापला आहे.

১৩) "সোনালী চম্পা আর রূপালী চন্দ্রকলা শুনোগো বলি
আমার বধুর নাম আমি কি রেখেছি জানো 'কৃষ্ণকলি'।"
सोनेरी चाफा आणि रुपेरी चंद्रकला ऐक मी (काय) सागतो माझ्या बायकोचे नाव मी 'कृष्णकलि' ठेवले आहे हे तुला माहित आहे काय ?

১৪) বাঙ্গালীরা যেখানেই যাক্ না কেন, একটা আড্ডা জমাবেই।
बंगाली माणसे कुठेही जाऊ द्या ना, एखादा अड्डा तयार करतीलच.

১৫) নবাবী আমলের সময় ঢাকাই মলমল জগৎবিখ্যাত ছিল।
नवाबी अमलाच्या वेळी ढाक्याची मलमल जगप्रसिद्ध होती.

১৬) লোকমান্য তিলকের বিপক্ষীরা তেলী-তাম্বুলীদের নেতা বলিয়া তাঁহাকে উপহাস করিত।
लोकमान्य टिळकाच्या विरोधी पक्षातील लोक त्यांचा तेल्यातांबोळ्यांचे पुढारी म्हणून उपहास करीत असत

১৭) তুমি শান্তিপুরে শাড়ী পরিয়া ১লা বৈশাখে আমার মেটে বাড়ীতে এসো।
तू शांतिपुरी साडी नेसून वैशाखच्या पहिल्या तारखेला आमच्या मातीपासून बनविलेल्या घरी ये

১৮) এমন লাজুক মেয়ে আর পেটুক ছেলে আর দেখি নাই।
अशी लाजरी मुलगी व खादाड मुलगा दुसरा पाहिला नाही.

১৯) আগেকার দিনে যাহাকে ফ্যাশান বলিয়া লোকে উপহাস করিত তাহাই এখন জরুরী হইয়া গিয়াছে।
पूर्वी लोक ज्याला फॅशन म्हणून नावे ठेवीत तेच आज अत्यंत आवश्यक झाले आहे.

২০) আমার মামাত ভাই নাটকের মহড়ায় সাপুড়ের অভিনয় করিয়াছে।
माझ्या मामेभावाने नाटकाच्या तालमीत गारुड्याचा अभिनय केला आहे.

২১) তাহার চাঁদপানা মুখখানি দেখিয়া লোকে পাগলপারা হয় ; কিন্তু তাহার বেহায়াপনা দেখিয়া লোকেদের বিতৃষ্ণা জন্মে।
तिचे चंद्रासारखे तोंड पाहून लोक वेडयासारखे होतात परंतु तिचा निर्लज्जपणा पाहून लोकांना तिचा वीट येतो.

২২) গণেশোৎসবের জন্য মথাপিছু তিন টাকা করিয়া চাঁদা জমা করিলে ভাল ভাল কার্যক্রম রাখা সম্ভব।
गणेशोत्सवाकरिता दरडोई तीन रुपये वर्गणी गोळा केल्यास चांगले चांगले कार्यक्रम ठेवता येणे शक्य आहे.

২৩) "মেঘলা দিনে দেখেছিলেম মাঠে
কালো মেয়ের কালো হরিণ-চোখ।" রবীন্দ্রনাথ
(एका) ढगाळ दिवशी मैदानात (त्या) काळ्या मुलीचे (ते) काळे हरणासारखे डोळे मी पाहिले.

২৪) লক্ষীবন্ত লোকের অনেক সময় বুদ্ধির অভাব থাকে।
श्रीमंत माणसाच्या ठिकाणी पुष्कळदा बुध्दीचा अभाव असतो.

২৫) "আকাশের নীলিমা মন্থন করিয়া যেন একটি অপূর্ব জ্যোতি ফুটিয়া উঠিল।" রবীন্দ্রনাথ
आकाशातील नीलिमाचे मंथन करून जणू काही एक अपूर्व ज्योति विकसित पावली.

২৬) "রাজাকে বধ করিয়া রাজত্ব মেলে না ভাই, পৃথিবীকে বশ করিয়া রাজা হইতে হয়।"
हे बघा राजाचा खून करून राज्यपद मिळत नसते, पृथ्वीला (पृथ्वीतील लोकांना) वश करुन राजा व्हावे लागते.

২৭) ইংরেজী আমলে এদেশে সাহেবিয়ানা ও কেরানিগিরি বাড়িয়াছিল
इंग्रजांच्या अमलात ह्या देशात साहेबीपणा व कारकुनी वाढली होती

২৮) একটা ছিঁচকে চোর গাড়োয়ানের বেশে সাজিয়া ঐ আফিম খোর জমিদারের বৈঠকখানায় যে পিকদানি আর ধুনাচি ছিল তাহা চুরি করিয়া চোর-বাজারে বিক্রি করিল।

एका भुरट्या चोराने गाडीवान्याचा वेश घेऊन त्या अफूबाज जमीनदाराच्या दिवाणखान्यात जी पिकदाणी व घुपाटणे होते, त्याची चोरी करून चोरबाजारांत ती विकली.

२९) दगाबाज खाजांचीकडे कोम्पानिचे टाका आत्मसात् करण्या गुरुतर अपराधेर जन्य सश्रम कारावासेर साजा देओया हईयाछे।
दगाबाज खजीनदाराला कंपनीच्या पैशाची अफरातफर करण्याच्या फार मोठ्या गुन्ह्याबद्दल सक्तमजुरीची शिक्षा देण्यात आली आहे.

३०) एकटा बाजीकर चलन्त रेलगाड़ीर पादान हईते पड़िया याईबार फले मारा गियाछे।
एक जादुगार चालत्या आगगाडीच्या पायफळीवरून (foot-board) पडल्यामुळे मरण पावला आहे.

△ △ △

৫

उपसर्ग

धातूच्या (किंवा शब्दाच्या) पूर्वी येऊन धातूचा (किंवा शब्दाचा) अर्थ बदलणाऱ्या किंवा त्याचा अर्थ खुलवून दाखविणाऱ्या अव्ययांस 'उपसर्ग' म्हणतात.

उदा. हृ (हरण करणे) धातू – प्रहार [प्र + हृ + अ], आहार, संहार, विहार, परिहार, अपहार, प्रतिहार, उपहार, उद्धार

धातूला एकाच वेळी एकापेक्षा अधिक उपसर्ग लागू शकतात.

[प्रति + आ + हृ + अ] = प्रत्याहार ; [वि + अव + हृ + अ] = व्यवहार ; [सम् + अभि + वि + आ + हृ + अ]=समभिव्याहार

उपसर्गामुळे धातूंचा किंवा शब्दांचा अर्थ बदलतो व नवीन शब्दही तयार होतात.

बंगालीत तीन प्रकारचे उपसर्ग आहेत.

१) संस्कृत उपसर्ग २) बाङ्‌ला उपसर्ग ३) विदेशी उपसर्ग

১

সংস্কৃত উপসর্গ

'संस्कृत उपसर्ग' একুণ বীস আহেত. প্র, পরা, অপ, সম্, নি, অব. অনু, নির্, দুর্, বি, অধি, সু, উৎ, পরি, প্রতি, অভি, অতি, অপি, উপ, আ।

उदाहरणासहित उपसर्गाचा अर्थ.

१) प्र :- उत्कृष्टता- प्रबोध ; ख्याति- प्रसिद्ध ; गति- प्रस्थान ; आधिक्य- प्रकोप ;

२) परा :- उलट- पराजय, पराभव ; विक्रम- पराक्रम ; आधिक्य- पराकाष्ठा ;

३) अप :- कुत्सित- अपवाद ; विरुद्ध- अपलाप वाईट- अपकर्म , उलट- अपमान, अपयश ;

४) सम् :- सहित- सम्पर्क, सङ्गीत ; चांगले- सम्भाषण, सम्मान, संवाद ; समोर- सम्मुख ; जवळ- समुपस्थित ; एकत्र- सञ्चय ; पूर्णपणे- संहार ; अतिशय- समुच्च

५) अनु :- मागाहून- अनुधावन, अनुमोदन ; सारखेपणा- अनुकरण, अनुकल्प ; सहित- अनुराग, अनुकम्पा ; व्याप्ती (व्याप्ति)- अनुदिन अनुक्षण ; हीन, गौण- अनुकल्प, अनुशिष्य ;

६) अव :- अनादर- अवहेलना, अवज्ञा ; निश्चित- अवधारण, अवगत ; खाली- अवतरण, अवलुंठन ; आत- अवगाहन ; विरोध- अवरोध ; अभाव- अवगुण ; अल्प- अवगुंठन (घोमटा) ;

७) निर् (निः) :- अभाव- निःशङ्क, निर्दय, निरुत्साह ; निश्चय- निर्णय, निर्धारण ; दूर- निरसन ; बाहेर- निर्गत, निःसरण, निःश्वास ; अतिशय- निराकुल ; सपूर्णता- निःशेष ;

८) दुर्, दुस् (दुः, दु) :- वाईट- दुश्चरित्र, दुर्घटना, दुर्बुद्धि, दुश्चिन्ता ; कठिण- दुःसह, दुर्गम, दुर्बोध, दुष्कर ;

९) अभि :- समोर -अभिसार, अभियान ; जवळ- अभिमुख ; उत्तम - अभिजात ; सर्वव्यापी- अभिव्याप्त ; उत्कट- अभीप्सा ; विरुद्ध- अभिशाप ;

१०) वि :- उलट- विपक्ष, विवाद ; अभाव- विगुण, विकल ; वाईट- विपथ , विकृति- विवर्ण ; आधिक्य- विख्यात, विशुद्ध ; नाही-

বিস্বাদ, বিষম ; ভেদ– বিশেষিত ; পুঙ্কল, নানা– বিবিধ ; ভিন্ন, বেগলা– বিজাতীয় ;

১১) অধি :– বর– অধিত্যকা, অধিরোহণ ; স্বাধীন– অধিগত ; সম্বন্ধী– অধ্যাত্ম ; মুখ্য– অধিরাজ, অধিপতি ;

১২) সু :– আগন্তু– সুকৃত, সুভাবিত ; সুন্দর– সুকুমার, সুদর্শন ; উত্তম– সুচরিত্র, সুযোগ ; সহজ– সুগম, সুকর ; সহজ– সুলভ ; অতিশয়– সুদূর, সুতীক্ষ্ণ ;

১৩) উৎ :– বর– উন্নতি, উত্থান ; অতিশয়– উত্তপ্ত, উৎকর্ষ ; বিপরীত – উন্মার্গ, উৎপথ ; অভাব– উচ্ছৃঙ্খল ; অতিক্রমণ– উদ্বেল

১৪) অতি :– অতিশয়– অতিবৃষ্টি, অত্যুক্তি ; অতিক্রান্ত– অতীন্দ্রিয় ; অযোগ্য– অত্যাচার ; অতিক্রমণ– অতিমাত্র ;

১৫) নি :– অতিশয়– নিদারুণ ; সমীপ– নিকট ; কুশলতা– নিপুণ ; অধঃ– নিমগ্ন, নিমজ্জন ; অভাব– নিবৃত্তি ;

১৬) প্রতি :– তুল্য, পরিবর্ত– প্রতিদান, প্রতিহিংসা ; সমীপ– প্রতিবেশী ; প্রত্যেক– প্রতিপদ, প্রতিক্ষণ ; বিরুদ্ধ– প্রতিক্রিয়া ; সাদৃশ্য– প্রতিমূর্তি, প্রতিকৃতি ; বিরোধ– প্রতিকার, প্রতিপক্ষ ;

১৭) পরি :– পূর্ণতাপূর্ণ– পরিপক্ক ; সর্বভাবে– পরিক্ষিপ্ত ; অতিশয়– পরিধান ; পূজা– পরিচর্যা ; সর্বত্র– পরিশ্রুত ;

১৮) অপি :– উল্লেখ, সম্ভাবনা– তথাপি, যদ্যপি, অদ্যাপি ;

১৯) উপ :– সমীপ– উপকূল, উপকণ্ঠ ; সহিত– উপাসনা, উপসর্গ ; পূর্ণতা– উপগ্রহ, উপপূরাণ ; আধিক্য– উপচয় ; সাদৃশ্য– উপকথা উপবন, উপদ্বীপ ; আরম্ভ– উপক্রম ; কুৎসিত– উপহাস

২০) আ :– কিঞ্চিৎ– আরক্ত, আকুঞ্চন, পর্যন্ত, পর্যন্ত– আমরণ, আসমুদ্র আকণ্ঠ, সমীপ– আগমন, আদান ; অভিমুখে– আক্রমণ ;

২

বাঙ্গলা উপসর্গ

অ, আ, অনা, কু, দর, নি (নির্), পাতি, বি, স, সু, হা, পর, ভর (ভরা), असे एकूण तेरा 'বাঙ্গলা উপসর্গ' आहेत.

উদাহরণांसहित उपसर्गांचा अर्थ

১) অ :– नाही– অজানা, অদেখা, অবেলা অমল, অবিরাম, অবিবেক, অবাঙ্গালী, অকাল इत्यादि.

[परंतु অঘোর - अत्यंत घोर; অকুমার - प्रकृत কুমার; या ठिकाणी 'অ' उपसर्ग अनुक्रमे 'अतिशय' व खरोखरीचा या अर्थी लागला आहे.]

২) আ :– नाही– আলুনী, আধোয়া, আকাঁড়া, আকাটা ; কুচকামী, বাইট– আকাঠ, আগাছা; মাজ্বা– আখাম্বা

৩) অনা :– अशुभ–অনামুখ (–খা, - খো), বাইট– অনাসৃষ্টি–অনাছিষ্টি

৪) কু :– खराब, বাইট– কুকাজ, কুখ্যাত, কুতর্ক, কুসংস্কার, কুপথ্য, কুসংবাদ, इत्यादि.

৫) দর :– किंचित् दरकाँचा, दरापका,

৬) নি, নির্ :– नाही– নিখুঁত, নিখরচ, নিটোল, নিখোঁজ, নিভাঁজ, নিলাজ, নিসাড়, নির্ভুল, নির্ভরসা, इत्यादि

৭) পাতি (পাত, পাতি) :– लहान. क्षुद्र किंवा खालच्या श्रेणीतील– পাতকুয়া, পাতিহাঁস, পাতিলেবু, পাতিশিয়াল, পাতিকাক इत्यादि.

৮) বি :– नाही– বিজোড়

৯) স :– सहित– সজোর, সঠিক, সড়াক, সলাজ, इत्यादि.

১০) সু :– चांगला– সুখবর, সুজন, সুনজর, সুঠাম, इत्यादि.

১১) হা :– अभाव– হাঘরে, হাভাতে

१२) पव :– दुसऱ्यावर अवलंबून असलेला– परगाछा, पवचुल

१३) भव, भरा :– परिपूर्ण– भरपेट, भरसन्ध्या, भरदिन, भरसाज, भरायौवन, भरासाँज, भरानदी, इत्यादि.

ह्याखेरीज बंगालीत काही शब्द उपसर्गाप्रमाणे वापरतात.

उदा. आड़ (अर्धा, निम्मा) :– आड़काला, आड़पागला, आड़मातला, आड़घोमटा इत्यादि.

आन – आनकोरा कापड़ (नवीन कपडा); आनकोरा नोट (न वापरलेली नोट)

कत (लहान) :– कतबेल (लहान बेलफळासारखे फळ, कवठ)

७

विदेशी उपसर्ग

गर, ना, निम, फि, बद, बे, हर, ला, असे एकूण आठ 'विदेशी उपसर्ग' आहेत.

उदाहरणांसहित उपसर्गांचा अर्थ.

१) गर :– नाही किंवा विपरीत– गरमिल, गरहाजिर, गरराजी, गरकबुल, गरकायेम, गरवनेदी, इत्यादि.

२) ना :– नाही– नाबालक, नाहक, नाराज, नामिष्टि, नाधर्मी, नाछोड़, नामंजूर, नाचार, इत्यादि.

३) निम :– निम्मा, अर्धवट– निमथुन, निमराजी, निमचाकर,

४) फि :– प्रत्येक– फि-बछर, फि-सन, फि-लोक, फि-जिनिस, फि-मन, फि-रोज इत्यादि.

५) बद – वाईट, खराब– बद-गन्ध, बद-खेयाल, बद-मेजाज, बद-रागी, बद-खत, बद-जबान, बद-नाम, बद-बु, बद-वक्त, बद-वखत, बद-हजम, बद-चाल, बद-रक्त, बद-रंग, इत्यादि.

৬) বে :- নাহী, বাहेर, विरुद्ध– বে-আক্কেল, বে-আদব, বে-আবরু, বে-কসুর, বে-কায়দা, বে-চাল, বে-টাইম, বে-তাল, বে-তাল, বে-দম, বে-পরোয়া, বে-বন্দোবস্ত, বে-রসিক, বে-শরম, বে-সুমার বে-হায়া, বে-হুঁশ, বে-খাপ, বে-ডৌল, বে-দস্তুর, বে-ফায়দা, বে-বাক, বে-সরকারী, বে-সুর, বে-হদ্দ, বে হিসাব, বে-হেড ইত্यादि

৭) হর :- প্রत्येक– হর-রোজ, হর-কিসম, হর-দম, হর-হপ্তা, হর-বোলা, হর-ঘড়ি ইত্यादि.

৮) লা :- নাহী– লাখেরাজ, লাচার

ह्याव्यतिरिक्त इंग्रजीभाषेतील काही शब्द बंगालीत उपसर्गप्रमाणे वापरतात.

उदा फুল (Full) :- ফুলহাতা ফুলশার্ট, ফুল-টিকেট, इत्यादि.
সাব, সব (Sub) :- সাব-জজ, সাব-এডিটর, সাব-আফিস, সাব-কালেক্টর इत्यादि.

হাফ (Half) :- হাফ-আখড়াই, হাফ-টিকিট, হাফ-ডে, হাফ-মোজা, হাফ-হাতা, इत्यादि.

হেড (Head) :- হেড-পণ্ডিত, হেড-অফিস, হেড-বাবু, হেড-মাস্টার इत्यादि.

△ △ △

६

ध्वन्यात्मक शब्द
ধ্বন্যাত্মক শব্দ

प्रत्येक भाषेतील शब्द आवाजापासून उत्पन्न होतात. त्या शब्दांचा अर्थबोध मात्र आवाजावरून होत नाही. परंतु भाषेत असेही काही शब्द असतात कि त्यांचा अर्थबोध केवळ आवाजावरूनच होतो व तो इतर शब्दांपेक्षाही अधिक स्पष्ट होतो. अशा आवाजावरून अर্থবোধ होणाऱ्या शब्दांना 'ध्वन्यात्मक शब्द' म्हणतात. हे शब्द साधारणतः अव्ययात मोडतात.

ध्वन्यात्मक शब्दांचे दोन भाग पडतात. (अ) आवाजाचे अनुकरण करणारे (अनुकारी) व (आ) अवस्था किंवा भाव दर्शविणारे (अवस्थावाचक वा भावद्योतक)

(अ) **अनुकारी शब्द** :- हे शब्द केवळ आवाज दर्शवितात व अव्यय म्हणून वापरले जात असल्यामुळे त्यांना 'अनुकार अव्यय' असेही म्हणतात. काही प्राण्यांच्या व वस्तूंच्या आवाजावरून होणारी 'अनुकार' अव्यये खाली दिली आहेत.

वायूचे शब्द :- सোঁ সোঁ, শোঁ শোঁ, শন শন (শন্ শন্), হু হু ;
আগুনের শব্দ :- হুহু, দাউ দাউ, ধুধু ;
বন্দুকের শব্দ :- দড়াম, দুড়ুম ;
গাছ ভাঙ্গার শব্দ :- চড়চড়, চচ্চড় ;
মেঘের শব্দ :- গুরু গুরু, গড় গড় ;
ঘড়ির শব্দ :- টিক্ টিক্ ;
হাসির শব্দ :- হা হা, হি হি, হো হো, খক্ খক্, খিল খিল ;
টাকার শব্দ :- ঝন্ ঝন্ ;
তীরের শব্দ :- শন্ শন্ ;
তাণ্ডবনৃত্যের শব্দ :- তাতা থৈ, তাথৈ, তাধিয়া, ধেই ধেই ;
ডমরুর শব্দ :- ডিমিডিমি ;
গাড়ির শব্দ :- গড় গড় ;

বৃষ্টির শব্দ :– রিমঝিম, টাপুর-টুপুর, টিপ্-টিপ্, ঝুপ্-ঝুপ্, টপ্ টপ্, ঝম্ ঝম্ ;
চরকার বা চলন্ত গাড়ির চাকার শব্দ :– ঘর্ঘর ;
ঘণ্টার শব্দ :– ঠং ঠং, ঢং ঢং ;
কামানের ,, :– গুড়ুম গুড়ুম ;
নদীর ,, :– কলকল, কুলকুল, কুলুকুলু ;
ফুটন্ত জলের ,, :– টগ্‌বগ্ ;
বাজ পড়ার ,, :– কড়কড় ;
কাশির ,, :– খক্‌খক্ ;
থুতু ফেলার ,, :– থক্ ;
কাপড় ছেঁড়ার ,, :– পড় পড় (পড়্ পড়্) ;
শক্ত জিনিস ভাঙ্গিবার ,, :– মট্‌মট্ ;
হাড় বা কাঠ ভঙ্গিবার ,, :– মড়মড় (মড়্‌মড়্) ;
বিকট হাসির ,, :– খল্ খল্
তীব্র যন্ত্রণার ,, :– কটাস্-কটাস্ ;
সজল বস্তু খাইবার শব্দ :– সপ সপ, সপ্‌সপ্, সপাসপ ;
ক্রমাগত বেত ইত্যাদি মারিবার শব্দ :– সপাসপ, সপাং – সপাং, সপাং-সপাং ;
হঠাৎ আগুন জ্বলিয়া উঠিবার শব্দ :– দপ (দপ্) ;
জোরে পতন বা হৃৎস্পন্দনের শব্দ :– ধড়াস্ ;
মৃদু হৃৎস্পন্দনের শব্দ :– ধুকধুক ;
সানাই বা বাঁশির একটানা শব্দ :–পোঁ, ভোঁ ('পোঁ' বেশী মোটা আওয়াজ)
দম্ভভরে দৃঢ় পদক্ষেপে চলিবার শব্দ :– গট্ গট্, গ্যাঁট গ্যাঁট ;
শক্ত বস্তু চিবাইবার শব্দ :– কটরমটর, কটরকটর ;
শক্ত জিনিস কাটিবার বা কামড়াইবার শব্দ :– কট্
শুষ্ক বস্ত্র, বৃক্ষ পত্র, খড় ইত্যাদি ঘষার শব্দ :– খসখস (খস্‌খস্)
খসিয়া পড়িবার শব্দ :– খস (খস্) ;
জিভ দিয়া জল খাইবার শব্দ :– চকচক, চুকচুক ;

নুপুর, ঘুঙুর ইত্যাদির শব্द :- ঝুনুঝুনু, ঝুমু-ঝুমু, রুনুঝুনু, রুনুঝুনু;
গাভীর শব্द :- হাম্বা, হম্বা ;
কোকিলের শব্द :- কুহু ;
घোড়ার শব্द :- চিঁহিঁ, চিঁহি, চিঁহিঁহিঁ ;
চড়াইএর শব্द :- কিচির্-মিচির্ ;
পাখির শব্द :- কিচ্‌কিচ্, কিচ্‌মিচ্, কিচির্-মিচির্ ;
বানরের শব্द :- পাখির সমান ;
মাছির, মৌমাছির বা মশার শব্द :- ভনভন (ভম্‌ভন্)

কুকুরের	শব্द :-	ঘেউ ঘেউ ;
ব্যাঙের	,, :-	মক্‌মক্
কাকের	,, :-	কা কা
বিড়ালের	,, :-	মেও-মেও ম্যাও-ম্যাও ;
বিড়ালছানার	,, :-	মিউ-মিউ ;
সাপের	,, :-	ফোঁস্-ফোঁস্ ;
শূকরের	,, :-	ঘোঁৎ-ঘোঁৎ ;
পায়রার	,, :-	বক্‌বকম্ ;
ছাগলের বা ভেড়ার	,, :-	ভ্যা-ভ্যা ;
শিশুর কান্নার	,, :-	ভ্যাঁ, ভ্যাঁ ;
হাঁসের	,, :-	প্যাক্-প্যাক্ ;
মুরগীর	,, :-	ক্লাক্-ক্লাক্ ;
ভ্রমরের	,, :-	গুন্ গুন্ ;
ঘোড়ার কদমের	,, :-	টগ্ বগ্ ;
ইঁদুরের	,, :-	চিঁচিঁ, কিচ্‌কিচ্ ;
পাখির ছানার	,, :-	চিঁচিঁ ;

वाक्य :—

১) "বিষ্টি পড়ে টাপুর - টুপুর
নদেঁয় এল বান।" -রবীন্দ্রনাথ
पाऊस टप-टप पडत आहे, नदीला पूर आला आहे.

২) "মন্দিরেতে কাঁসর ঘণ্টা
বাজ্‌ল ঠং ঠং।" –রবীন্দ্রনাথ
देवळात काशाच्या घटेने ठण् ठण् आवाज केला.

৩) "নদীর কুলুকুলু ধ্বনির মধ্যে কত কথাই শুনিতে পাইতাম।"
–জগদীশচন্দ্র বসু
नदीच्या कुलुकुलु आवाजात कितीतरी गोष्टी मला ऐकायला मिळत असत.

৪) পুলিসের বন্দুক হইতে গুলি ছুটিল – দুড়ুম! দুড়ুম!
पोलिसाच्या बंदुकीतून गोळी सुटली – दुडुम्! दुडुम्!

৫) কোকিল পঞ্চম স্বরে কুহু কুহু বলিয়া ডাকে।
कोकिळ पंचम सुरात कुहु कुहु असा आवाज करतो.

৬) "বিড়াল আদর পাইলে ঘড় ঘড় শব্দ করিতে থাকে, ক্ষুধার্ত হইলে মিউ মিউ করিয়া ডাকে এবং ক্রুদ্ধ হইলে ফোঁস ফোঁস শব্দ করে।"
मांजरीचे कौतुक केले असता ते घड घड आवाज करते भुकेने व्याकुळ झाले असता मिउ मिउ आवाज करते आणि रागावले तर फोस फोस असा आवाज करते

৭) "চরকার ঘর্ঘর শ্রেষ্ঠীর ঘর ঘর।" –সত্যেন্দ্রনাথ দত্ত
चरख्याची घर्घर श्रीमंताच्या घरी होत असे.

৮) "আজ বারি ঝরে ঝরঝর ভরা বাদরে।" –রবীন্দ্রনাথ
आज भरलेल्या ढगातून झरझर (असा आवाज करीत) पाणी गळत आहे.

৯) "সে ধপ্‌ করিয়া ব্রাহ্মণের পায়ের কাছে আসিয়া পড়িল।
–শরৎচন্দ্র
तो धप् (असा आवाज) करून ब्राह्मणाच्या पायाजवळ येऊन पडला.

১০) "যেমন বাবুরাম বাবু দৌড়িয়া মারিতে যাবেন, অমনি দড়াম্‌ করিয়া পড়িয়া গেলেন।" টেকচাঁদ
बाबूरामबाबु धावत मारायला जाणार तोच दडाम् करून पडले.

১১) "ঝংকারিবে মঞ্জীর রুণুরুণু।" –রবীন্দ্রনাথ
नुपुर रुणुरुणु असा झंकार करतील.

১২) বারি ঝড়ে ঝম্ ঝম্
শন্ শন্ বায়ু যায়
থেকে থেকে কাল মেঘে
বিদ্যুৎ চমকায়।" জसীমউদ্দীন

झम् झम् करत पावसाची झोड उठते, शन् शन् करत वारा वाहतो आणि अधुन मधुन काळचा ढगात वीज चमकते.

১৩) "বাইরে কেবল জলের শব্দ ঝুপ্ ঝুপ্ ঝুপ্ -
দস্যি ছেলে গল্প শোনে, একেবারে চুপ।" -রবীন্দ্রনাথ

बाहेर नुसता पाण्याचा झप् झुप् झुप् असा आवाज होतो, आणि नाठाळ मुलगा असदी गप्प राहून गोष्ट ऐकतो.

১৪) "ডিম্ ডিম্ ডিম্ বাজে দুন্দুভি দামামা।" (নজরুল ইসলাম)

नगारा व दामामा (नगाऱ्यासारखेच प्राचीन रणवाद्य) डिम् डिम् डिम् असे वाजतात.

(आ) अवस्थाबाचक शब्द :- काही शब्द ध्वनिमूलक असूनसुध्दा एखादी अवस्था किंवा भाव दर्शवितात. त्याना 'अवस्थाबाचक वा भावद्योतक शब्द' म्हणतात. हे शब्द अव्ययाप्रमाणे वापरले जात असल्यामुळे त्याना 'अवस्थाबाचक वा भावद्योतक अव्यय' असेही म्हणतात. खाली दिलेल्या वाक्यावरून ह्याची कल्पना येईल. ह्या वाक्याचे मराठीत शब्दशः भाषांतर करणे कठीण असल्यामुळे कंसात ही अव्यये कोणता भाव किंवा कोणती अवस्था दर्शवितात ते दिले आहे.

মন খাঁ খাঁ করিতেছে।
(शून्यता किंवा व्याकुळता दर्शविते.)

ঘরবাড়ী খাঁ খাঁ করিতেছে।
(शून्यता दर्शविते.)

চোখ 'ছলমল' করিতেছে।
(डोळे पाण्याने भरले आहेत हे दर्शविते.)

जामाटा 'झलमल' करितेछे।
(सैल आहे हे दर्शविते.)

पा 'झिन् झिन्' करितेछे।
(पायाला मुंग्या आल्याचा भाव दर्शविते)

माथा 'झिम झिम' करितेछे।
(डोक्याचा थकवा दर्शविते)

रोगी यन्त्रनाय 'छटफट' करितेछे।
(तळमळण्याची अवस्था दर्शविते)

छुरिर धार 'चकचक्' करितेछे।
(चकाकण्याचा भाव दर्शविते.)

'मिसमिसे' काल रङ।
(काळेपणाची तीव्रता दर्शविते)

चाँदोया 'झलमल' करितेछे।
(चमकण्याचा भाव दर्शविते.)

छेलेटि 'मिटमिट' क'रे चाइछे।
(डोळ्याची अर्धोन्मिलित अवस्था किंवा वारंवार डोळे उघडणे व बंद करणे दर्शविते.)

'मिटमिट' (वा टिमटिम) करिया प्रदीपटि ज्वलितेछे।
(विझण्याच्या वेलात आहे किंवा अगदी मंद प्रकाश देत आहे हे दर्शविते)

पान खेये ठोंट दुटि 'टुकटुके' लाल हइयाछे।
(लाल रंगाची गाढता व त्याचबरोबर सौंदर्य दर्शविते.)

तिनि 'धपधपे' सादा जामा परेछेन।
(अतिशय पांढरेपणा व स्वच्छता दर्शविते.)

रागे गा 'रिरि' करछे।
(अतिशय राग दर्शविते)

प्राणटा 'चनमन' (चन्मन्) क'रे उठल।
(चंचलपणा दर्शविते)

জামাটা 'ঢলঢল' করছে।
(सैल आहे हे दर्शविते)

মুখখানি 'ঢলঢল' করছে।
(लावण्य दर्शविते)

'তরতর' ক'রে নদী বহিতেছে।
(प्रवाहाचा वेग दर्शविते)

গাটা 'থরথর' ক'রে কাঁপিতেছে।
(जोराचे कापणे दर्शविते)

লোকটা 'হনহন' ক'রে চলিতেছে।
(जोराणे चालणे दर्शविते)

'ফিনফিনে' কাপড়।
(कपडयाचा तलमपणा दर्शविते)

ফুরফুরে হাওয়া।
(वाऱ्याचे संथपणे वाहणे दर्शविते)

রোদ 'ঝাঁ ঝাঁ' করছে।
(उन्हाची तीव्रता दर्शविते)

মাথা 'ঝাঁ ঝাঁ' করছে।
(वेदना दर्शविते)

রাত 'ঝাঁ ঝাঁ' করছে।
(निस्तब्धता दर्शविते)

ঝাঁ ঝাঁ ক'রে কাজ সারা।
(अतिशय घाई किंवा वेग दर्शविते)

জলাশয় 'থৈ থৈ' (थइथइ) করছে।
(पाण्याने पूर्णपणे भरला आहे हे दर्शविते)

পোড়োবাড়ী 'হা হা' করিতেছে।
(शून्यता दर्शविते)

'মন হু হু' করছে।
(वेदना किंवा निराशा दर्शविते)

लाल 'टकटक' ('डगडग, रगरग') करछे।
(लालपणाची गाढता दर्शविते)

पात्रे जल 'टबटब' करितेछे।
(पाण्याने भरलेल्या भांड्यातील पाणी हालण्याचा भाव दर्शविते, पाण्याने पूर्णपणे भरले आहे हे दर्शविते)

फलटा पेके टसटस करछे।
(रसाने भरले आहे हे दर्शविते)

ज्योत्स्ना 'फुटफुट' करछे
(स्वच्छता किंवा उज्ज्वलता दर्शविते)

'कुचकुचे' काल रङ।
(काळेपणाची तीव्रता दर्शविते)

सभाय लोक 'गिज्‌गिज्‌' '(गिशगिश' 'गिसगिस') करितेछे।
(पुष्कळ गर्दी दर्शविते)

आँधार 'घुटघुट' करछे।
(अतिशय काळा रंग दर्शविते, काळाकुट्ट)

'चोंचों' क'रे जल थाच्छे। चोंचों क'रे शोथाच्छे। 'चोंचों' क'रे दौड़च्छे।
(अतिवेग दर्शविते)

रागे 'गस्‌गस्‌' करछे।
(दबलेला राग दर्शविते)

पुकुरे जल 'टलटल' करछे।
(पूर्णपणे भरलेल्या तलावातील पाण्याची किंचित् हालचाल किंवा स्वच्छता दर्शविते)

धरणी 'टलमल' करछे।
(डळमळण्याची अवस्था दर्शविते)

वर्षाय नदीर जल 'टलमल' करे।
(मर्यादेपलिकडे वाहणे दर्शविते)

फोड़ा 'टन्‌टन्‌' करछे।
(ठणकण्याची अवस्था दर्शविते)

'টিপ্‌টিপ্‌ ক'রে বাতিটা জ্বলছে।
(दिव्याची ज्योत लहान असल्याचे दर्शविते)

বুকের ভিতর টিপ্‌ টিপ্‌ করছে।
(भीतीमुळे किंवा वेदनेमुळे होणारे किंचित् स्पंदन दर्शविते. मराठीतील 'धड् धड्' पेक्षा सौम्य अवस्था)

বাড়িটা 'তকতক' করছে। জল 'তকতক' করছে।
(स्वच्छता दर्शविते)

কাদা 'থকথক' করছে।
(किंचित् दाटपणा व त्यावरोधरूप किंचित् तरलता दर्शविते)

লোকটি 'থুড়থুড়' ('থুথ্‌ড়') করছে।
(वृध्दत्व दर्शविते)

সিঁথির সিঁদুর 'দপ্‌দপ' করছে।
(उज्वलता दर्शविते)

ফোড়াটা 'দপ্‌দপ' করছে।
(ठणकण्याची अवस्था दर्शविते)

তাহার বুকটি 'ধড়ফড়' করছিল।
(हृदयाचे जोराचे स्पंदन दर्शविते, मराठीतील 'धड् धड्')

মাছ 'ধড়ফড়' করছে।
(तळमळण्याची अवस्था दर्शविते)

তিনি যাবার জন্য 'ধড়ফড়' করছিলেন।
(अस्वस्थता दर्शविते)

সে 'ফস' (ফস্‌) ক'রে ব'লে ফেলল।
(बेसावधपणे किंवा चटकन् असा अर्थ दर्शविते)

সে 'ফস' (ফস্‌) ক'রে চ'লে গেল।
(अतिशय वेगाने किंवा घाईने असा अर्थ दर्शविते)

পোকাগুলো 'বিজবিজ' ('থিকথিক', 'থুকথুক') করছে।
(पुष्कळ किडे एकत्रित आल्याचे दर्शविते)

ওঝা 'বিড়বিড়' করছে।
(अस्पष्ट आवाजात किंवा लहान आवाजात म्हणणे दर्शविते)

কাপড়টা জলে ভিজে 'সপসপ' (সপ্‌সপ্‌) করছে।
(पाण्याने थपथपले आहे असे दर्शविते)

বাড়িটি 'সেঁতসেঁত' (সেঁৎসেঁৎ, স্যাঁতস্যাঁত, স্যাঁৎস্যাঁৎ) করছে।
(किंचित् ओलेपणा दर्शविते)

সে 'ধাঁ' ক'রে চ'লে গেল।
(अतिशय वेगाने किंवा घाईने असा अर्थ दर्शविते)

সে 'বোঁ' ক'রে দৌড়ল।
(द्रुतगति दर्शविते)

আমার মাথা 'বোঁ' করছে।
(डोके गरगरण्याची अवस्था दर्शविते)

ঘরবাড়ি 'ভোঁ ভোঁ' করিতেছে।
(शून्यता दर्शविते)

সে 'ভোঁ' ক'রে দৌড়চ্ছে।
(द्रुतगति दर्शविते)

'ভাঁ' ক'রে আমার মাথা ঘুরছে।
(डोके गरगरण्याची तीव्रता दर्शविते)

সে 'সাঁ' ('শাঁ') কিংবা 'সোঁ' ('শোঁ') ক'রে চ'লে গেল।
(अतिशय वेगाने जाण्याची अवस्था दर्शविते)

'সাঁই সাঁই' কিংবা 'সোঁ সোঁ' ক'রে হাওয়া বইছে।
(वाऱ्याची अतिशय जोराने वाहण्याची अवस्था दर्शविते)

সে 'ফিক' ক'রে হাঁসল।
(आडवतापूर्वक छद्मीपणाचे किंचित् हास्य दर्शविते)

সে 'কটমট' ক'রে তাকাতে লাগল।
(कठोरपणा किंवा राग दर्शविते)

শূন্যমাঠ 'ধু ধু' করছে।
(शून्यता दर्शविते)

বুকের ভিতর 'ধু ধু' করছে।
(जळजळत आहे असे दर्शविते)

চারिदिके कादा 'प्याचप्याच' (पचपच) करछे ।
(चिखल सगळीकडे पसरला आहे हे दर्शविते)

से 'गोंगों' करछे ।
(कण्हण्याची अवस्था दर्शविते)

घरदुयार 'झरझर' करछे ।
(स्वच्छता दर्शविते)

छोट शिशुर 'तुलतुले' गाल ।
(अतिशय कोमलपणा दर्शविते)

से आमार पाने 'फ्यालफ्याल' क'रे चेयेछिल ।
(व्याकुळता असलेल्या एकटक नजरेचा भाव दर्शविते)

चोख दुटि ज्वालाय 'करकर' करछे ।
(दगडाचा लहानसा कण डोळ्यात गेल्यावर होणारी वेदना दर्शविते)

चोरके मारबार जन्य आमार हात 'निशपिश' (निसपिस) करते लागल ।
(हात शिवशिवतात हे दर्शविते)

"केतुनपुरे राजार उपवने सवे तखन झिकिमिकि वेला ।" रवीन्द्रनाथ
(कमी प्रकाशात चमकण्याचा भाव दर्शविते)

"दिनान्त सुरम्य, वायु वहे 'झुरझुर्' ।" – ज्योतिरिन्द्रनाथ
(वाऱ्याचे मंथपणे वाहणे दर्शविते)

"सेई 'दाँड़ाओ' शब्द अनेक्षण धरिया येन 'गमगम' करिते लागिल ।
रवीन्द्रनाथ
(आवाज घुमण्याचा भाव दर्शविते)

"दुई भाई यखन निर्जन वनेर मध्ये प्रवेश करिलेन, तखन नक्षत्र रायेर गा 'छमछम्' करिते लागिल ।" रवीन्द्रनाथ
(भीतीमुळे होणारी शरीराची अवस्था दर्शविते)

झाँ क'रे माथाय रक्त चड़े गेल ।" रवीन्द्रनाथ
(वेगाची तीव्रता दर्शविते)

"सुभाषिणी 'भेंा' करिया छुटिया मासीर काछे गेल ।" बङ्किमचन्द्र
(फार जोरात धावण्याचा भाव दर्शविते)

৩

शब्दद्वैत
শব্দদ্বৈত

एकच शब्द किंवा विभक्तियुक्त पद दोनदा वापरण्याला 'শব্দদ্বৈত' (शब्दद्वैत) म्हणतात. एकाच अर्थाचे दोन शब्द, एक सार्थक व दुसरा त्यापासून उत्पन्न झालेला निरर्थक शब्द किंवा दोन ध्वन्यात्मक शब्द जोडलेले असताना सुध्दा 'শব্দদ্বৈত होते. शब्दद्वैताचे साधारणतः चार प्रकार आहेत.

१) द्विरुक्त शब्दे वा पदे শব্দদ্বৈত वा পদদ্বৈত
२) युग्मशब्दे শব্দদ্বৈত
३) अनुकार वा विकार-जात शब्दांच्या योगे শব্দদ্বৈত
४) ध्वन्यात्मक शब्दे শব্দদ্বৈত

१

द्विरुक्त शब्दे वा पदे শব্দদ্বৈত वा পদদ্বৈত

ह्या प्रकारात एकच शब्द किंवा विभक्तियुक्त पद दोनदा वापरले जाते. बंगालीत ह्याचा फार उपयोग करतात. त्यापैकी काही उदाहरणे येथे देण्यात आली आहेत.

(अ) पुनरावृत्ति दर्शक -

मध्ये मध्ये, वारे वारे, मांझे मांझे, मासे मासे, समय समय, परे परे, पथे पथे, पाय पाय' कथाय कथाय, घण्टाय घण्टाय, इत्यादि.

पाय पाय बाधा	पावलोपावली संकटे.
पाय पाय चला	हळूहळू चालत जाणे.
मांझे मांझे आसा	मधून मधून येणे.

আমি মাসে মাসে বেতন পাই।
मला प्रत्येक महिन्याला पगार मिळतो.

তাঁহার কথায় কথায় কোপ।
ते (निष्कारण) प्रत्येक बाबतीत रागावतात.

(आ) संयोगदर्शक -

মুখে মুখে, বুকে বুকে, চোখে চোখে, মানুষে মানুষে, কাঠে কাঠে इत्यादि.

চোখে চোখে রাখা डोळ्यांसमोर ठेवणे.

কথাটা মুখে মুখে প্রচার হইয়া গিয়াছে।
ती गोष्ट तोंडोतोंडी पसरली आहे.

(इ) नेहमी करीत असणे ह्या अर्थी

আগে আগে, সঙ্গে সঙ্গে, পাশে পাশে, পিছনে পিছনে, মনে মনে, পেটে পেটে, তলে তলে, ভিতরে ভিতরে, গায়ে গায়ে इत्यादि.

সে সকলের আগে আগে যায়।
तो नेहमी सर्वांच्या पुढे जातो.

তলে তলে তিনি সব জিনিস পার করিয়াছেন।
त्यांनी गुपचुप सर्व सामान पळविले आहे.

আমি মনে মনে সে বিষয়ে তোলাপাড় করিয়াছিলাম।
मी त्या विषयाचा स्वतःशीच वारंवार विचार केला.

উষার সঙ্গে সঙ্গে বিহঙ্গগণ মধুর স্বরে পরস্পরকে জাগায়।
पहाटेला सुरवात होताच पक्षी गोड आवाजानी एकमेकांना जागे करतात

(ई) पुष्कळ वेळापासून ह्या अर्थी

হাসিতে হাসিতে, হাসিয়া হাসিয়া, চলিতে চলিতে, কাঁদিতে কাঁদিতে, চলিয়া চলিয়া, কাঁদিয়া কাঁদিয়া इत्यादि.

দেখতে দেখতে আঁধার হ'ল।
पहाता पहाता अंधार पडला.

সে চলিয়া চলিয়া ক্লান্ত হইল।
तो चालून चालून दमली.

চলিতে চলিতে দেখলাম।
चालता चालता पाहिले.

মা কেঁদে কেঁদে অন্ধ হয়েছেন।
रडून रडून आई आंधळी झाली आहे.

লিখে লিখে কলম ভোঁতা হয়ে গেছে।
लिहून लिहून लेखणी बोथट झाली.

(ত) অনেকবচনার্থী

নূতন নূতন, বড় বড়, ছোট ছোট, রাশি রাশি, হাজার হাজার, গাড়ী গাড়ী, দলে দলে, টুকরা টুকরা, বনে বনে, ঘরে ঘরে, মুঠো মুঠো, লাল লাল, যারা যারা, কেহ কেহ, বস্তা বস্তা, ইত্যাদি.

"বনে - বনে পাখীরা, গ্রামে - গ্রামে চাষীরা, ঘরে - ঘরে ছেলে-মেয়েরা আজ সুমঙ্গল গান গাইছে।" –অবনীন্দ্রনাথ
वनावनातून पक्षी, गावोगाव शेतकरी, घरोघर मुले–मुली आज मंगल गाणी गात आहेत.

বস্তা বস্তা চাউল সাজান আছে।
तांदळाच्या गोण्या एकावर एक रचण्यात आल्या आहेत,

তুমি কিস্তি কিস্তি করিয়া টাকা দিবে।
तू हप्त्याहप्त्याने पैसे दे.

কেহ কেহ এমন কঠোর যে কাহাকেও অনুগ্রহ করে না।
काहीजण इतके कठोर असतात कि कोणावरच मेहेरबानी करीत नाहीत.

প্রশ্ন পত্রিকায় শক্ত শক্ত প্রশ্ন ছিল।
प्रश्नपत्रिकेत पुष्कळ कठीण प्रश्न होते.

হাজার হাজার লোক একত্রিত হইল।
हजारो लोक गोळा झाले.

[পরন্তু ফলটি পাকা - পাকা মনে হচ্ছে।
(ते) फळ पिकले आहे असे वाटते.

ফুল গুলি লাল - লাল দেখাচ্ছে।
फुले लालसर दिसतात.

ह्या दोन वाक्यांत 'पाका-पाका' व 'लाल-लाल' ह्याचा विधि विशेषणाप्रमाणे वापर केल्यामुळे ते शब्द अनेकवचन दर्शवित नाहीत.]

(ऊ) ताबडतोब ह्या अर्थी -

हाते हाते, तखन तखन

"एबारे बिश हाजार टाकार पण एबं हाते हाते आदाय।"
—रवीन्द्रनाथ

ह्यावेळी बीस हजार रुपये हुंडा व लागोलाग त्याची वसुली.

(ए) विशेष निश्चितार्थक

गरम गरम, टाट्‌का टाट्‌का, आपनि आपनि, निजे निजे, सकाल सकाल, चार चार, दुई दुई, गलाय गलाय, ठिक ठिक, कानाय कनाय, इत्यादि.

आमि काल सकाल सकाल आसब।
मी उद्या सकाळीच येईन. किंवा मी उद्या लवकरच येईन.

तोमाके रोगा रोगा देखाच्छे।
तू फारच बारीक दिसतोस.

पुकुरटा कानाय कानाय भरिया गियाछे।
तलाव काठोकाठ भरून गेला आहे

चार चार जन क'रे आसते दाओ।
प्रत्येक वेळेला चार लोकांना येऊ द्या.

आमि सत्य सत्य बलछि।
मी अगदी खरे तेच सांगतो.

(ऐ) थोडेसे कमी, सादृश्य, कोमलता, अपूर्णता, द्विधा, आसन्नता अनुकरण. त्या क्षणीच ह्या अर्थी

भिजे भिजे, कांदो कांदो, पड़ि पड़ि, निबु निबु, ज्वर ज्वर, याब याब, उठि उठि, मेघ मेघ, हबे हबे, शीत शीत, फांका फांका, भासा भासा, हासि हासि, प्राणे प्राणे, घोड़ा घोड़ा (खेला), चोर चोर (खेला), इत्यादि.

ताहाके पण्डित पण्डित बोध हय।
तो पण्डितासारखा वाटतो

আমার মন কেমন কেমন করছে।
मला कसंसच (बेचैन) वाटत आहे.

বাড়িখানা পড় পড় হয়েছে।
घर कोसळण्याच्या बेतात आहे.

সন্ধ্যা হয় হয় এমন সময় তাহারা আসিয়া পড়িল।
सध्याकाळ होण्याच्या सुमारास ते अचानक आले

লোকটা মর মর (বা যায় যায়) হয়েছে।
तो मनुष्य मरणाच्या पंथाला लागला आहे.

নৌকা ডুবু ডুবু হয়েছে।
होडी बुडण्याच्या बेतात आहे.

আমার মন উড়ু উড়ু করছে।
माझे मन चंचल झाले आहे.

কাজটা হবে হবে হয়েছে।
काम होत आले आहे

আমি যাই যাই করছি।
मी जाण्याच्या विचारांत आहे.

আমি পরীক্ষা দিব দিব ভাবছি।
मी परीक्षेला बसण्याच्या विचारात आहे.

বৃষ্টি হয় হয় ক'রে হ'ল না।
पाऊस पडेल असे वाटत होते परंतु पडला नाही.

প্রদীপটা নিবু নিবু হয়েছে।
तो दिवा विझण्याच्या बेतात आहे.

তোমাকে আমি চিনি চিনি করছি।
तुला अगदी ओळखल्यासारखं वाटते

চাকরিটা হয় হয় এমন সময় আমার ব্যামো হ'ল।
ही नोकरी मिळण्याच्या बेतात असताना मी आजारी पडलो

(आ) परस्पर संबंध दर्शविण्याच्या वेळी एकाच पदाचे द्वित्व करतात. अशावेळी साधारणत: पहिल्या पदाच्या शेवटी 'আ' व दुसऱ्या पदाच्या शेवटी 'ই' हे स्वर येतात.

उदा. লাঠালাঠি, মারামারি, গলাগলি, বলাবলি, কানাকানি, কাড়াকাড়ি, ঘোরাঘুরি, গড়াগড়ি, দাপাদাপি, তাড়াতাড়ি, ডাকাডাকি,

বাঁধাবাঁধি, বাড়াবাড়ি, হাঁটাহাটি, কষাকষি, দলাদলি, বকাবকি, টানাটানি, ঘুষাঘুষি, রেষারেষি, কোলাকুলি, দৌড়াদৌড়ি, ধরাধরি, জড়াজড়ি, কাটাকাটি, ঘষাঘষি, খেঁচাখেঁচি, চুমাচুমি, মেশামিশি, হেঁচড়াহেঁচড়ি, ছুটাছুটি, গালাগালি, হানাহানি, ছড়াছড়ি, হুড়াহুড়ি, ঠেলাঠেলি, গুঁতাগুঁতি, নাড়ানাড়ি, পীড়াপীড়ি, চটাচটি, রাগারাগি, চাপাচাপি, ঢাকাঢাকি, ছাড়াছাড়ি, হাসাহাসি, পাশাপাশি, আড়াআড়ি, কোণাকুণি, কামড়াকামড়ি, সামনাসামনি, মুখামুখি, দেখাদেখি, চোখোচোখি, লেখালিখি, হাঁকাহাঁকি, হাতাহাতি, সাধাসাধি, কাছাকাছি, নাচানাচি, ফাটাফাটি, মাখামাখি, মাতামাতি, লাফালাফি, ইত্যাদি.

ওরা হাত ধরাধরি ও গলা জড়াজড়ি করিয়া বেড়ায়।
ते हातात हात घालून व गळ्यात गळा घालून फिरतात

গালাগালি করতে করতে মারামারি হ'ল।
शिवीगाळ करता करता मारामारी झाली.

ভিড়ের মধ্য থেকে ঠেলাঠেলি ও গুঁতাগুতি করিয়া আমরা বাহির হইলাম।
गर्दीतून धक्काबुक्की व कोपराकोपरी (कोपरानें एकमेकास ढकलणे) करून आम्ही बाहेर पडलो.

দর কষাকষি করা আমার পছন্দ হয়না।
भावाची घासाघीस करणे मला पंसद नाही.

আজকে ওদের সামনাসামনি হবে।
आज ते समोरासमोर येतील.

ছোট ছেলে - মেয়েরা দেখাদেখি শিখে।
लहान मुले व मुली एकमेकाचे पाहून शिकतात.

তোমার তো সব তাতেই বাড়াবাড়ি।
तुझी तर सर्वच बाबतीत अतिशयोक्ति असते.

এই দুইটি জিনিস পাশাপাশি রাখিয়া তুলনা কর।
हया दोन वस्तु जवळजवळ ठेवून तुलना करा.

"পড়ি গেল কাড়াকাড়ি — আগে কেবা[1]
প্রাণ করিবেক[2] দান, তারি লাগি তাড়াতাড়ি।" –রবীন্দ্রনাথ

हिंसकाहिंसकी सुरू झाली –
पहिल्यादा कोणी प्राण द्यावा हयाकरिता घाई झाली

[१) 'वा' चा अव्ययाप्रमाणेच 'वाक्यशोभादर्शक' किंवा 'पादपूरनार्थक' शब्द म्हणून वापर करतात.

२) निषेधार्थक शब्द श्रुतिमधुर, विनययुक्त किंवा जोरदार करण्याकरिता पद्यात व बोलीभाषेत 'क', 'को' हे प्रत्यय स्वार्थी वापरतात. क्वचित क्रियापदानाही हे प्रत्यय लागतात.

उदा. येयो नाको, उठो नाको, व'लो नाको,।
"होयो नाको कुण्ठित ताले ताल दियो ताल—
जय-जय जयगान गाइयो।" -रवीन्द्रनाथ

«फूलेर वाहार नाहिक याहार फसल याहार फलल ना।"-रवीन्द्रनाथ
थाकव नाको बद्धघरे, देखव एवार जगत्टाके। -काजी नजरूल इसलाम

ह्याखेरीज बंगालीत (विशेषत: बोली भाषेत) 'गिये' चा ('गिया' ह्या असमापिका क्रियेचे 'चलित' रूप) 'वाक्यालङ्कार' अव्यय' म्हणून वापर करण्याचा प्रघात आहे. उदा. तारपर गिये (= तार पर)। से ह'ल गिये छेलेमानुष - ता पडला लहान मुलगा किंवा बोलूनचालून तो लहान मुलगा होता.

विनंती, प्रार्थना, आज्ञा, परवानगी इत्यादि सूचक म्हणून '(গ' ह्या 'वाक्यालङ्कार' अव्ययाचा वापर करतात. उदा. कर (গ (कर जा), थाও (গ (खा जा), याक (গ (जाऊ द्या), मरुक (গ (मरू द्या). ह्याचा उपयोग मोठ्या वाक्यात न करता केवळ 'अनुज्ञा भाव' असलेले क्रियापदच जेव्हा (कर्ता अध्याहृत राहून) पूर्ण वाक्य म्हणून वापरले जाते तेव्हा करतात. उदा. से आमार बाड़ि याक। (त्याला माझ्या घरी जाऊ द्या), ह्या वाक्याऐवजी '(से आमार बाड़ि याक (গ' असे वाक्य होणार नाही.]

२

युग्मशब्दे शब्दद्वैत

जोडशब्दांचे मुख्यत: तीन प्रकार आहेत.

१) समार्थक वा प्राय समार्थक २) विपरीतार्थक ३) विभिन्नार्थक

१) समर्थक वा प्राय समार्थक

अ) समार्थक :- ह्या जोडशब्दांत प्रत्येक शब्दाचा अर्थ सारखाच असतो

लोक - जन, व्यवसा - वाणिज्य, राजा - बादशा, माथा - मुण्ड, पाईक - पेयादा, अल्प - स्वल्प, खबर वार्ता, पाहाड़ - पर्वत, काज - कर्म, लज्जा - सरम, आपद - विपद, मामला - मोकद्दमा, धर - पाकड़, आमोद - प्रमोद, भावना - चिन्ता, काटा- छाँटा, बला - कउया, भक्ति - श्रद्धा, मान - सम्भ्रम, सेवा - शुश्रूषा, ठाट्टा - तामाशा, अनुरोध - उपरोध, आत्मीय - स्वजन, आश्रित-अनुगत, पोशाक - परिच्छद, खड़ - कुटा, जीव - जन्तु, तर्क-वितर्क, आचार - व्यवहार, ज्ञाति - गोष्ठि, तर्जन - गर्जन, कांङ्गाल - गरिब, छाई - भस्म, चालाक - चतुर, छेले - पुले, साज - सज्जा, ओजर - आपत्ति, गा - गतर, ठाकुर - देवता, चाल - चलन, रीति - नीति, जन - मानव इत्यादि

आ) प्राय समार्थक :- ह्या जोडशब्दांन प्रत्येक शब्दाचा अर्थ वेगळा असला तरी एकमेकांना जवळचा असतो.

उदा. माल - मसला, हाँक - डाक, वन - जङ्गल, पाँजि - पुँथि, सात - पाँच, कथा - वार्ता, चाष - वास, मुटे - मजुर, छल-बल, कला - कौशल, हाट - बाजार, अस्त्र - शस्त्र, मन्त्र - तन्त्र, पूजा - पाठ, उँकि - झँकि, लोहा - लक्कड़, चाल - चुलो, शिक्षा - दीक्षा, अनुनय - विनय, दया - माया, दोकान - पाट, आशा - भरसा, टाका - पयसा, टाका - कड़ि, हिंसा - द्वेष, द्रव्य - सामग्री, दीन - दुःखी, धन - दौलत, हृष्ट - पुष्ट, आकार - प्रकार, धुलो - माटि, हाल - चाल, जाना - शोना हासि - खुशि, लेखा - पड़ा, रक्त - मांस, लोक - लस्कर इत्यादि.

समार्थक वा प्राय समार्थक जोडशब्दांने त्यातील प्रत्येक शब्दाच्या अर्थाला व्यापकता येते.

२) विपरीतार्थक :- ह्या जोडशब्दान दोन्ही शब्दांचा अर्थ एकमेकाच्या उलट असतो.

उदा पाप - पुन्य, भाल - मन्द, धर्माधर्म, सुख - दुःख, उठा-नाबा, क्रय - विक्रय, बेचा - केना, हिताहित, शीतोष्ण, अग्र-पश्चात्, उठति - पड़ति, उत्थान - पतन, ह्रास - वृद्धि, तेजि-मन्दि, आकाश - पाताल, इतर भद्र, छोटि - बड़, जन्म-

मृत्यु, देना - पाओना, आनागोना, आसा - याओया, याता-यात, रात - दिन, दिवा-रात्र, आय - व्यय, आमदानि - रप्तानि, जय - पराजय लाभालाभ, देश - विदेश, स्वर्ग - नरक, शुभाशुभ, आगा - गोड़ा, हासि - कान्ना, हर्ष - विषाद, इत्यादि.

३) **विभिन्नार्थक** :- या जोडशब्दात प्रत्येक शब्दाचा अर्थ वेगवेगळा असतो.

अन्न - वस्त्र, जल - वायू, शीत - वसन्त, आगे - भागे,

काही शब्दाच्या पुढे 'पत्र' शब्द जोडून जोडशब्द तयार करतात. या जोडशब्दात पहिल्या शब्दाचा अर्थ मुख्य असतो. 'पत्र' शब्दाचा विशेष असा अर्थ होत नाही.

उदा खरच - पत्र, ओषुध - पत्र, जिनिस - पत्र, तैजस - पत्र, बिछाना - पत्र, आसबाब पत्र, दलील - पत्र, हिसाब - पत्र, माल - पत्र, खाता - पत्र, पुथि - पत्र, देना - पत्र

काही शब्दांच्या पुढे त्याच शब्दाचा लघुत्वदर्शक शब्द वापरून जोड शब्द तयार करतात.

बोचका - बुँचकि, पोटला - पुँटलि, दड़ा - दड़ि, गोला - गुलि, इत्यादि

दोन क्रियापदाच्या असमापिका क्रियांची रूपे जोडूनही जोडशब्द तयार करतात. यांचा उपयोग क्रियाविशेषणाप्रमाणे (विशेषतः 'चलित' भाषेत) करतात.

उदा. जेने - शुने, बुझे - शुने, हेसे - खेले, मिले - मिशे, धुये - मुछे, मेरे - धरे, केँदे - केटे, देखे - शुने, व'ले - क'ये इत्यादि

[या जोडशब्दातील शब्दाचा क्रम बदलू नये. तसे केल्यास ते बंगाली भाषेतील या शब्दाच्या वापराविरुद्ध होईल व श्रुतिमधुरही होणार नाही.

उदा. जन - लोक, मसला - माल, पुण्य - पाप, वस्त्र - अन्न, बुँचकि - बोँचका, शुने - जेने, असे करू नये]

অনুকার বা বিকার-জাত শব্দের যোগে শব্দদ্বৈত

ह्या प्रकारच्या जोडशब्दात प्रथम शब्दाला अर्थ असतो व दुसरा शब्द पहिल्या शब्दाच्या विकृतिने झालेला असतो. मराठीत ज्याप्रमाणे भाकरी-बिकरी शब्दात 'बिकरी' शब्दाला काही अर्थ नसून तो 'भाकरी' शब्दापासून विकृतिने झालेला आहे आणि 'भाकरी' शब्दाचा अर्थ व्यापक करतो (भाकरी आणि तिच्याबरोबर चटणी, झुणका वगैरे) त्याचप्रमाणे बंगालीत हे जोडशब्द अर्थ व्यापक करतात. मराठीत ज्याप्रमाणे विकृत शब्दात सुरवातीला 'ब' येतो त्याचप्रमाणे बंगालीत विकृत शब्दात सुरवातीला 'ট' येतो. कधी कधी 'ব', 'ফ', 'স', 'ম' पण येतात.

उदा. জল - টল, আলো - টালো, পয়সা - টয়সা, রক্ত - টক্ত, ছুরি-টুরি, নিলাম - টিলাম, কথা - টথা, পুঁথি - টুঁথি, বই - টই, লুচি - ফুচি, লুটি - ফুটি, রকম - সকম, মোটা - সোটা, এলো-মেলো, রান্না - বান্না, তাস - ফাস, কাজ - ফাজ, চাদর - ফাদর, বাড়ি - টাড়ি, ছোট - মোট, মুড়ি - টুড়ি, চাদর - টাদর, ঘোড়া - টোড়া, কেমন - টেমন, इत्यादी.

असमापिका क्रियापदानासुध्दा त्याचे विकृत रूप (विशेषत: 'চলিত' भाषेत) जोडले जाते.

उदा. বুঝে - সুঝে, যেতে - টেতে, লুটে - পুটে, খেয়ে – দেয়ে, মেখে - চুখে, শুনতে - টুনতে, নড়ে - চড়ে, ছিঁড়ে - ফিড়ে, রেগে - মেগে, ব'কে – ঝ'কে, ক'রে – টু'রে

प्रथम शब्दातील. स्वरात बदल करून होणारा शब्दही त्या शब्दाला जोडून जोडशब्द तयार होतात.

চুপ – চাপ, মিট – মাট, ফিট - ফাট, ঘুষ – ঘাষ, ঠিক - ঠাক, ঢিলা ঢালা, গোছ – গাছ, মোট – মাট, নাদুস – নুদুস, যোগ-যাগ, ঠাকুর - ঠুকুর, কাটা - কোটা, इत्यादि.

काही जोडशब्दामध्ये विकृत शब्द प्रथम येतो व मूळ शब्द नंतर येतो.

उदा. আশপাশ, হাবুডুবু, অলিগলি, इत्यादि.

४

ध्वन्यात्मक शब्दे शब्दद्वित

ह्या प्रकारात ध्वन्यात्मक शब्द दोनदा वापरले जातात. ह्यांची उदाहरणे 'ध्वन्यात्मक शब्द' ह्या भागात दिलेली आहेत. खाली बंगालीतील काही प्रमुख साहित्यिकांची वाक्ये दिली आहेत.

१) "मड़ाखेको(प्रेते खाणारा)कुकुरगुलो घेउ घेउ क'रे उठ्‌लो।"
—कालीप्रसन्न

२) "झम्-झम् छन्-छन् झनन्-झनन् छनन्-छनन् दम्-दम् द्रिम-द्रिम वीणे कत कि बाजितेछिल, ताहा आमि बलिते पारिब ना।"
—बङ्किमचन्द्र

३) "हेसे थलथल गेये कलकल, ताले ताले दिब ताली।"
—रवीन्द्रनाथ

४) "तार हातेर खाँड़ा तखन वन् वन् क'रे घुरछे।" —शरत्चन्द्र

५) "झ'रछे झर्झर क'रछे झम्झम् वज्र गर्जाय, झञ्झा गम्‌गम्।"
—सत्येन्द्रनाथ

६) "भोमरा भन् - भन् क'रे उड़े बेड़ाय।" —अवनीन्द्रनाथ

७) "दक्षिणे 'शाली' नदी कुलुकुलु वय।" नजरुल

८) "मेघला दिन आज दाँड़ फेले याय आँधारे झुप् झुप्।"
—प्रेमेन्द्र मित्र

९) "ताले ताले ताहादेर पा नड़े, ताहादेर चन्द्रहारे झुन् झुन् शब्द हय।" —हरप्रसाद

१०) "धक्‌धक् दश दिके विद्युतेर झला।" —विहारीलाल

११) "तामसी रात्रे अगण्य उज्जल ज्योतिःपुञ्ज यखन एर आकाश झल्‌मल् करे।" —द्विजेन्द्रलाल

१२) तीरे नारिकेल-मूले थल थल करे जल।" —अक्षय बेड़ाल

१३) ताहार इदुरे करे काटुर कुटुर।" —भारतचन्द्र

१४) "झिल्ली सब झिँ झिँ रव करे।" —विहारीलाल

१५) "हिया काँपे दुरुदुरु।" —मधुसूदन

१६) "ताई बलि - साबधान! क'रो नाको धुप्‌धाप।" सुकुमार राय

१७) "रौद्रे बालि झाँ झाँ करितेछे।" —स्वर्णकुमारी

१८) "उलङ्ग प्रकृतिर स्थाने स्थाने एखनओ जलेर राश थै थै करछे।"
—रवीन्द्रनाथ

△ △ △

म. रा. सा. सं. मं. ग्रंथालय
मंत्रालय

महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळाची

"आंतर भारती" योजनेखाली प्रकाशित झालेली पुस्तके

ग्रंथाचे नांव	संपादक-लेखक
(१) गुजराती मराठी शब्दकोश	— श्री. भाऊ धर्माधिकारी
(२) उर्दू-मराठी शब्दकोश	— श्री. श्रीपाद जोशी व डॉ. एन्. एस्. गोरेकर
(३) कानडी-मराठी शब्दकोश	— श्री. पुंडलिकजी कातगडे
(४) गुजराती भाषा प्रवेश	— श्री. भाऊ धर्माधिकारी
(५) कानडी साहित्य परिचय	— श्री. गु. व्यं दिवेकर
(६) बंगाली साहित्य परिचय	— श्रीमती सरोजिनी कमतनूरकर
(७) बंगाली भाषा प्रवेश	— श्री. स. ग. सुखठणकर
(८) कानडी भाषा प्रवेश	— श्री. गु. व्यं. दिवेकर

आगामी प्रकाशने

(१) तमिळ मराठी शब्दकोश	— श्री. पु. दि. जोशी व कै. सौ. रमाबाई जोशी
(२) मलयाळम् भाषा प्रवेश	— प्रा. रा. वं. जोशी
(३) तमिळ भाषा प्रवेश	— प्रा. रा. वं. जोशी
(४) तेलुगु मराठी शब्दकोश	— श्री. ब. दा. आगाशे
(५) मराठी तेलगु शब्दकोश	— श्री. ब. दा. आगाशे
(६) तेलुगु साहित्य परिचय	— श्री. ब. दा. आगाशे
(७) तेलुगु भाषा प्रवेश	— श्री. भालचंद्र आपटे
(८) मराठी कन्नड शब्दकोश	— श्री. गु. व्यं. दिवेकर

विश्व भारती

(१) रशियन-मराठी शब्दकोश — श्री. गु. व्यं. दिवेकर